

II ME

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ОТДЕЛЕНИЕ ЗА ЕЗИКОЗНАНИЕ, ЕТНОГРАФИЯ И ЛИТЕРАТУРА

дп 2413/63

ИЗВЕСТИЯ

НА

ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

КНИГА I

ПРОВЕРКА
20.52

ПРОВЕРКА
20.52

СОФИЯ
ИЗДАНИЕ НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
1952

ИНТИТУСМЕН

Редакционен комитет:

Чл.-кор. Л. Андрейчин, акад. Вл. Георгиев, чл.-кор. Ив. Леков,
акад. Ст. Романски, проф. Ст. Стойков (отг. редактор)

ПРЕДГОВОР

Няма в нашата съвременност научен труд, който да е предизвикал такова оживление в научните среди, който да е хвърлял такава ярка светлина върху досегашните проблеми и да е поставял толкова много нови проблеми пред изследователите на разните страни на общественото развитие, както това извърши Сталиновият труд „Марксизмът и въпросите на езикознанието“. Разкривайки блестящи перспективи, този труд даде мощен тласък на научните търсения във всички области на човешкото познание.

Както в Съветския съюз, така и у нас в България, бележитият труд на И. В. Сталин предизвика истински ентузиазъм сред всички езиковеди. Този труд, в който гениалният теоретик на марксизма-ленинизма разреши основните философски проблеми на езиковата наука и начерта програмата за бъдещото ѝ развитие, като сложи основите на марксистското езикознание, направи истински преврат и в българското езикознание.

Преди всичко бе извършено основно преустройство в организацията на Института за български език при Българската академия на науките. Въз основа на постановлението на Управителния съвет на Българската академия на науките от 19. II. 1951 год., допълнено с решение от 5. II. 1952 год., Институтът бе реорганизиран, като бе разделен на седем секции:

1. Секция за български литературен език (завеждащ секцията — чл.-кор. Л. Андрейчин);
2. Секция за история на българския език (завеждащ секцията — чл.-кор. К. Мирчев);
3. Секция за български речник (завеждащ секцията — акад. Ст. Романски);
4. Секция за българска диалектология и лингвистичен атлас (завеждащ секцията — научният сътрудник проф. Ст. Стойков);
5. Секция за славянско езикознание (завеждащ секцията — чл.-кор. Ив. Леков);
6. Секция за балканско езикознание с топонимия и антропонимия (завеждащ секцията — акад. Вл. Георгиев);
7. Секция за общо езикознание и класически езици (завеждащ секцията — акад. Ст. Младенов).

В новата структура на Института са отразени основните задачи, които са поставени днес пред българските езиковеди.

На първо място стоят проблемите на нашия съвременен език, както и на неговата история в неразривна връзка с историята на българския народ.

По-нататък следва задачата да се проучи речниковият състав на нашия език, да се съставят „Пълен речник на българския език“, „Речник на българския книжовен език“, както и редица други речници. Проучването на нашите диалекти и подготовката на лингвистичен атлас на българския език е също така важна задача на Института.

Но проблемите на българския език не могат да се разглеждат откъснато от другите най-близко сродни езици — славянските, както и от съседните езици — балканските, към които се прибавят и класическите езици — гръцки и латински, както и тракийският език, тъй като те са тясно свързани с историята на нашите земи и нашия език. Освен това частните въпроси на нашето езикознание не могат да се изяснят, ако не се разглеждат в светлината на общите проблеми на езикознанието.

И. В. Сталин постави пред езиковедите като основна задача внедряването на марксизма в езикознанието. Това е нашето ръководно начало. При това ние черпим добра поука и от неотдавнашните писма на др. В. Червенков относно научната работа.

В изпълнение на тези задачи Институтът за български език подготви един сборник — „Въпроси на езикознанието в сталинско осветление“, който излезе от печат в началото на 1952 год. Институтът започна също така да издава през 1951 год. научно-популярно списание — „Български език“. Най-сетне той пристъпи и към издаването на тия „Известия на Института за български език“, които представляват научния орган на Института.

Тук ще се публикуват научни изследвания и по-обемисти статии не само из областта на българския език, но и из областта на други езици, които са предмет на проучване в секциите на Института. Отделите за критика и библиография допълват общия характер на изданието, което ще стане по този начин истинско огледало на научния езиковедски живот у нас.

Печатаните в този том трудове и приноси са писани през последните няколко години. В тях се разработват върху основата на конкретни материали редица въпроси на българския език, които имат своето значение за развитието на нашата наука по линията на разширяване на тематиката и задълбочаване на работата върху фактическите материали.

*

Сталиновият труд „Марксизмът и въпросите на езикознанието“ предизвика коренна промяна в областта на езиковата наука. Никога досега у нас не е отбелязвана такава езиковедска дейност, никога не са публикувани толкова много статии и изнасяни толкова сказки и доклади по езиковедски въпроси, никога широката публика не е проявявала такъв голям интерес към въпросите на езика и езикознанието. Несъмнено в нашите публикации има недостатъци. Но все пак извършената работа не е незначителна и българските езиковеди имат основание да гледат с оптимизъм на блестящите перспективи, които Сталиновият гений разкри в областта на езиковата наука. При това те черпят поука от съветското езикознание, което отбеляза значителни постижения през последните години.

ПАЛАТАЛНИТЕ СЪГЛАСНИ В БЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК

от проф. Стойко Стойков

I. УВОД

Един от важните, интересни и все още окончателно неразрешени въпроси във фонетиката на българския книжовен език е въпросът за палаталните (меките, небните) съгласни и то главно за тях от тях, които, с изключение на *й*, имат и твърди съответствия, та затова обикновено се смятат само за „меки“ или „смекчени“ разновидности на съответните твърди съгласни. По редица причини, свързани от една страна с някои общи теоретични положения за същината и характера на палаталните съгласни, а от друга страна с някои особености на българските палатални съгласни и с тяхното отбелязване според правилата на българската писмена система, за тия съгласни съществуват основни разногласия между отделните учени, занимавали се със звуковата система на българския книжовен език.

На първо място има разногласия относно броя на палаталните съгласни. Едни езиковеди и граматичници като Я. Розвадовски¹, Ст. Младенов², П. Калканджиев³, Д. Попов⁴ и др. твърдят, че палаталните съгласни в българския книжовен език са 20 (*п', б', м', ф', в', т', д', н', к', г', х', с', з', ш', ж', л', р', ц', ч', й*), т.е. при всяка съгласна, с изключение на *й*, различават по две разновидности — твърда и палатална (мека). Други езиковеди като Л. Андрейчин⁵ приемат, че са 18 (*п', б', м', ф', в', т', д', н', к', г', х', с', з', р', л', ц', дз', й*). Трети езиковеди като О. Брох⁶, Р. Екблом⁷ и др. смятат, че те са 17 (*п', б', м', ф', в', т', д', н', к', г', х', с', з', р', л', ц', й*). Четвърти езиковеди като Н. С. Грубецкой⁸ ги изчисляват на 16 (*п', б', м', т', д', н', к', г', дз', с', з', ф', в', л', р', й*). Пети езиковеди като Л. Болйо⁹, Ив. Лекон¹⁰ приемат, че са 12 (*п', б', м', в',*

¹ Przyczynek do fonetyki (wymowy) bułgarskiej, Rocznik slawistyczny, кн. IV, 1911, стр. 55.

² Граматика на българския език, София 1939, стр. 28—29, 91.

³ Българска граматика, второ допълнено издание, Пловдив—София 1938, стр. 31.

⁴ Българска граматика, София 1941, стр. 27.

⁵ Основна българска граматика, София 1944, стр. 39, 62.

⁶ Очерк физиологии славянской речи, Санктпетербург 1910, стр. 72, 76.

⁷ Zur bulgarischen Aussprache, Studier i modern språkvetenskap utg. af nyfilologiska sällskapet i Stockholm, VI, 5. Uppsala 1917, стр. 153—162.

⁸ Grundzüge der Phonologie, Prague 1939, стр. 218.

⁹ Grammaire de la langue bulgare, Paris 1933, стр. 12.

¹⁰ Опит за фонологична характеристика на българския език, Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет, кн. XXXVII, 1941, стр. 21.

т', д', н', с', з', л', р', ц'). Шести езиковеди като Ст. Стойков, Н. Костов и др. отначало приемат, че меките съгласни са много малко — според Ст. Стойков¹ само 8 (*т', д', н', л', р', к', г', й*), а според Н. Костов² само 6 (*т', д', н', к', г', й*), но по-късно те поправят схващанията си — Ст. Стойков³ ги увеличава на 15 (*п', б', м', в', т', д', н', с', з', ц', л', р', к', г', й*), а Н. Костов⁴ на 17, т. е. присъединява се към схващането на О. Брох, Р. Екблом и др., че всички български съгласни, с изключение на *ш, ж, ч, й*, имат по две разновидности — твърда и мека. Седми езиковеди пък взимат ясно и определено схващане за броя на палаталните съгласни в българския книжовен език. Така напр. А. Теодоров-Балан в своята „Българска граматика“ (дял I, част I, София 1930) на едно място (стр. 236) твърди, че „всяка от съгласките на книжовния език, освен *й*, може да бъде твърда или мека“, на друго място (стр. 365) изтъква, че „всяка от съгласките, освен *й ж ч ш*, които са по естеството си небни⁵, се явява в новобългарската реч не само твърда, но и мека“, а на трето (стр. 66—67, 237) при някои съгласни като *т, д, л, р, н, с, з, ц, дз* различава не по две разновидности (твърда и мека), а по три (твърда, смекчена и мека). Най-сетне има езиковеди като С. Б. Бернштейн⁶, които изобщо отричат съществуването на палатални фонемни в българския книжовен език.

Между езиковедите има разногласия и относно характера на мекостта при меките съгласни. Едни от тях — напр. Л. Андрейчин, А. Теодоров-Балан и др. — я определят като средна, но влагат различно съдържание в понятието „средна мекост“. За Л. Андрейчин⁷ „мекостта на съгласните в книжовния изговор е средна по сила“, а за А. Теодоров-Балан⁸ тя е средна „по степен на теснината под небцето, на изгърбянето на езика и на подвиването на върха му“. Други езиковеди като О. Брох, Я. Розвадовски, Ст. Младенов и пр. намират, че мекостта на палаталните съгласни в българския книжовен език е по-слаба отколкото в полски и руски език, та в сравнение с тях я определят като полупалаталност (полумекост). При това Р. Екблом, Н. Костов, Я. Розвадовски и др. изтъкват, че българските палатални съгласни не са еднакви по палаталност. Според Р. Екблом⁹ *й, к', г', н'* са палатални (меки), а *т', д', л', р', п', б', м', в', ф', с', з'* са палатализувани (смекчени). Според Н. Костов¹⁰ „ако речем да степенуваме

¹ Български книжовен изговор, Сборник на Българската академия на науките, кн. XXXVII, 1942, стр. 129.

² Българска граматика, София 1939, стр. 13.

³ Palatální souhlásky ve spisovné bulharštině, Slavica XIX, 1949, кн. 1—2, стр. 79.

⁴ Л. Андрейчин, Н. Костов и Е. Николов, Българска граматика, София 1947, стр. 26.

⁵ По-късно обаче добавя (Нова българска граматика, София 1940, стр. 4), че „и меки по себе съгласни *жс* и *ш, дж* и *ч* могат още да се смекчават“; срв. още Българска граматика, София 1930, стр. 67.

⁶ Болгарский язык, Большая советская энциклопедия, т. 5, 1950, стр. 453.

⁷ Основна българска граматика, стр. 53.

⁸ Българска граматика, София 1930, стр. 237; срв. още Нова българска граматика, София 1940, стр. 4.

⁹ Zur bulgarischen Aussprache, стр. 153—162.

¹⁰ Българска граматика, стр. 13—14.

мекостта на българските съгласки, трябва да приемем, че.... тя е най-голяма при *л'* и *н'*" и „в срички *ля, лю, льо, ня, ню, ньо* не може да се смята еднаква с мекостта на съгласките в срички *тя, тю, дя, дю* и др., а още по-малко с мекостта на съгласките в срички *ке, ге, хе, ки, ги, хи*". А според Я. Розвадовски¹ по изразителност и постоянност на мекостта българските палатални съгласни се нареждат така: *л', к', г', х', п', б', м', ф', в', с', н', з', т', д', ч', ц', ш', ж'*, т. е. най-силно палатална е съгласната *л'*, а най-слабо съгласната *ж'*.

Между езиковедите има разногласия и относно позиционната употреба на палаталните съгласни в краесловието. Така А. Теодоров-Балан² твърди, че в българския книжовен език се срещат и трябва да се пазят 4 палатални съгласни (*т', д', н', л'*) в думи като *път, лакът, гръд, огън, учител* и пр., а Ст. Младенов³ прибавя и съгласната *р'*, та стават 5. Обаче Н. Костов⁴, Л. Андрейчин⁵, Ст. Стойков⁶ и др. категорично отричат всякаква книжовна употреба на палатални съгласни в краесловието.

Между езиковедите има разногласия още и относно палаталното влияние на предните гласни *е, и* върху предходните съгласни. Според А. Теодоров-Балан⁷ *е* и *и* смекчават всички предходни съгласни, според Н. Костов⁸ те смекчават само *л, н, к, г, х*, според Л. Андрейчин⁹ само *к, г, х*, а според Р. Екблом¹⁰ не смекчават никоя съгласна.

Между езиковедите най-сетне има разногласия относно развойните тенденции на палаталните съгласни в българския книжовен език. Едни от тях като Л. Болйо¹¹ и К. Хоралек¹² твърдят, че в българския книжовен език съществува ясно изразена тенденция към отстраняване на палаталните съгласни чрез заместването им със съответни твърди, а други като Ст. Стойков¹³ не се съгласяват с тях.

От всичко казано до тук става напълно ясно колко големи и колко съществени са разликите в схващанията относно броя, харак-

¹ Przyczynek do fonetyki (wymowy) bułgarskiej, стр. 56.

² Българска граматика, София 1930, стр. 20, 183, 239, 241; вж. още: Разногласни становища за българска граматика, Списание на Бълг. академия на науките, кн. I-II, 1935, стр. 168; Нова българска граматика, стр. 9; Състояние на българската граматика, София 1947, стр. 48—49.

³ Основни и второстепенни въпроси из новобългарската граматика, Списание на Бълг. академия на науките, кн. XLVIII, 1934, стр. 86; Граматика на българския език, стр. 25—26; Тракийски сборник, кн. VI, част II, София 1936, стр. 7, 52.

⁴ Българска граматика, стр. 14.

⁵ Основна българска граматика, стр. 20, 53.

⁶ Palatální souhlásky ve spisovné bulharštině, стр. 82.

⁷ Нова българска граматика, стр. 3.

⁸ Българска граматика, стр. 12.

⁹ Основна българска граматика, стр. 53.

¹⁰ Zur bulgarischen Aussprache, стр. 163.

¹¹ Quelques caractéristiques de l'évolution du bulgare moderne. Księga referatów, sekcja I — językoznawstwo, Warszawa 1934, стр. 10.

¹² K otázce měkkostní korelace souhláskové ve spisovné bulharštině, Časopis pro moderní filologii XXVIII, 1942, стр. 362—367; K otázce palatálních souhlásek v bulharštině, Slavia XX, 1950, кн. 1, стр. 57—60.

¹³ Palatální souhlásky ve spisovné bulharštině, стр. 82—84.

тера, употребата и развойните тенденции на палаталните съгласни в българския книжовен език. Това обстоятелство налага всички въпроси, свързани с българските палатални съгласни, да бъдат разглеждани системно и всеотрасно. Такава е и целта на тая моя работа, която същевременно внася известни поправки и допълнения към предишния ми труд „Български книжовен изговор“ (Сборник на Българската академия на науките, кн. XXXVII, 1942).

II. МЕКИ, ТВЪРДИ И СМЕКЧЕНИ СЪГЛАСНИ

За правилното и пълно разрешение на всички въпроси, свързани с българските палатални съгласни, необходимо е предварително да се изяснят някои общи теоретични положения относно учленителните, слухови и фонемни особености на тия съгласни. Това се налага от обстоятелството, че въпросите за палаталните съгласни до сега у нас не са разглеждани цялостно и системно и че различното им теоретично третиране у отделните езиковеди е основна причина за изтъкнатите вече съществени разногласия за броя, характера, употребата и развойните тенденции на палаталните съгласни в българския книжовен език.

Някои езиковеди като например К. Хоралек¹ смятат, че разногласията относно палаталните съгласни в българския книжовен език се дължат преди всичко на „обективната езикова действителност“, т. е. на колебания в техния изговор като резултат от диалектни влияния. Според тях още няма установен единен книжовен изговор на палаталните съгласни — схващане, което според мен не е в съгласие с езиковата действителност. Българският книжовен изговор, поне що се отнася до палаталните съгласни като фонемни, като звукове в системата на книжовния език, е установен и влиянието на отделните диалекти е минимално. То се проявява предимно в употребата на тия съгласни, а не в тяхното учленение. Освен това при разглеждане на палаталните съгласни в българския книжовен език трябва да се има пред вид между другото и положението, че тук става въпрос и за установяване на книжовните изговорни норми.

Меките и твърдите съгласни² са два основни типа съгласни, които се различават помежду си учленително, слухово и фонемно.

¹ K otázce palatálních souhlásek v bulharštině, стр. 57—59.

² Термините мек и твърди съгласни са доста условни и неточни. Те не са във връзка с учленителния характер на звуковете, а са метафорични обозначения, свързани с техния слухов характер. По-точни и по-правилни са термините палатални (твърдопалатални, небни) и непалатални, защото отговарят на учленителните им особености: меките съгласни се учленяват върху твърдото небе (палатума), а твърдите върху мекото небе, алвеолите, зъбите и усните. В тая своя работа обаче аз си служа с термините мек и палатални и твърди, от давна установени и общоприети в славянската фонетична терминология. Според немската терминология мек и (weich) са звучните съгласни, а твърди (hart) беззвучните. Интересно е да се отбележи, че терминът „мек съгласни“ за означаване на звучните съгласни у нас се среща преди Освобождението у граматичи като Неофит Бозвели (Славяноболгарская граматика, Крагуевац 1835, стр. 17), Т. Хрулев (Българска граматика, Букуреш 1859, стр. 6) и др. По-подробно за всички тия термини вж. у Ст. Стойков, Българската фонетична терминология, Годишник на Соф. университет; Историко-филологически факултет, кн. XLV, 1949, стр. 23, 26.

Меки (палатални, твърдонебни, небни) съгласни са тия, при учленяването на които езикът се допира до твърдото небце (лат. *palatum durum* или само *palatum*), т. е. чието главно учленително място (фокусът) изцяло е върху твърдото небце. Типичен техен представител е съгласната *й* във всички езици.

Твърди (непалатални) съгласни пък са тия, при учленяването на които езикът не се допира до твърдото небце, т. е. чието главно учленително място (фокусът) не е на твърдото небце, а на друго място — на мекото небце, алвеолите, зъбите или устните. Такива са съгласните *к, г, х, т, д, н, л, б, в* и пр.

Освен по място на учленение меките и твърдите съгласни се различават и по учленителна сила. Меките съгласни се учленяват със значително по-голяма учленителна сила, та затова при тях допирът на езика до твърдото небце сравнително взето е доста по-широк, а челюстният им ъгъл е по-малък. Твърдите съгласни пък се учленяват с по-малка сила, та затова при тях допирът на езика до небцето е по-тесен, а челюстният ъгъл по-голям¹. Голямата учленителна сила на меките съгласни е много важна тяхна особеност, която обикновено не се изтъква при характеристиката им. А с нея могат да се обяснят редица промени в историческия развой на тая категория звукове.

Меките и твърдите съгласни се различават и слухово (акустически). Меките съгласни, в сравнение със съответните твърди, винаги имат по-висок характеристичен шум, който се образува при по-малкия им устен резонатор. При тяхното учленение обикновено се чува и особен *й*-виден или *х*-виден призвук. Твърдите съгласни пък имат по-нисък и по-чист характеристичен шум.

Покрай тия два основни типа съгласни (твърди и меки) от учленително гледище съществува и трети тип съгласни, наричани обикновено смекчени или омекчени (палатализувани, онебнени). Това са съгласни, при учленението на които твърдото небце само отчасти е засегнато. По учленителните си особености те са два вида.

При единия вид смекчени съгласни главното учленително място само отчасти е върху твърдото небце, т. е. обхваща само граничната област до алвеолите или до мекото небце. Такива са съгласните *т', д', н'* и *к', г', х'* в някои езици. Тия смекчени съгласни обикновено се смятат за разновидности на твърди съгласни, учленявани върху алвеолите или мекото небце, т. е. в непосредно съседство с твърдото небце, защото са получени чрез преместване на главното учленително място само отчасти върху твърдото небце и то предимно по асимилационни причини — влияние на следходен палатален звук, напр. на предните гласни *е* и *и*. Характеристичният шум на тия съгласни е по-нисък от тоя на съответните палатални и по-висок от тоя на съответните твърди.

При другия вид смекчени съгласни допирът на езика до твърдото небце се явява второ, допълнително учленително място (втори фокус), защото главното учленително място (първият фокус)

¹ За тия разлики между меките и твърдите съгласни подробно вж. у J. Chlumský, *Les sons mouillés et la théorie de l'abbé Rousselot*, Sborník práci I. sjezdu slovanských filologů v Praze 1929, Praha 1932, стр. 541—547.

изобщо не може да се премести върху твърдото небце. Такива са съгласните *п', б', м', ф', в'* с главно учленително място (първи фокус) на устните, и съгласните *с', з', ц'* с главно учленително място (първи фокус) на алвеолите и зъбите. Характеристичният шум на тия съгласни е по-висок от тоя на съответните твърди и обикновено е примесен с особен *й*-виден призвук. Със своите две учленителни места (два фокуса) тия смекчени съгласни създават големи затруднения на езиковедите. Едни от тях, излизайки предимно от слуховия им характер (акустичния ефект), ги смятат за отделни самостоятелни звукове наред с останалите меки и твърди съгласни, а други, излизайки предимно от учленителните им особености, ги смятат за съчетание (комбинация) от твърда съгласна и *й*, образувано от две едновременни, но отделни и независими едно от друго учленителни движения — едно движение на устните или на предния език за съответната твърда лабиална или алвеоларна съгласна, а друго движение на средния език върху твърдото небце за съгласната *й*.

Трябва да се подчертае, че между меките (палаталните) и смекчените (палатализуваните) съгласни няма резки учленителни и слухови граници, та затова понякога е доста трудно да се определи точно една съгласна дали е мека или е смекчена.

Между твърдите, меките и смекчените съгласни най-съществени са фонемните различия. Във всеки език поради естественото асимилационно влияние на съседните звукове, главно на предните гласни *е, и* и на палаталната съгласна *й*, много от твърдите съгласни могат по-силно или по-слабо да се смекчат, т. е. да преместят главното си учленително място върху твърдото небце или да получат второ учленително място (втори фокус), и така да минат в категорията на меките или смекчените съгласни. По-късно, в зависимост от специфичните особености в историческия развой на звуковата система на езика, тия меки или смекчени съгласни могат да разширят позиционната си употреба и да образуват отделна група звукове, отличаваща се от останалите звукове по качеството си мекост (палаталност). Въпрос е обаче кои от тия меки или смекчени съгласни имат самостоятелно смислоразличително значение и кои не, т. е. кои от тях са фонемни и кои варианти (оттенъци). Определящо, решаващо значение тук нямат учленителните и слуховите различия и особености, установявани обективно най-добре по опитен път, а системата на езика. Наличието на по-голяма или по-малка мекост при някои съгласни още не е указание, че те съществуват в системата на езика като отделни самостоятелни палатални звукове, като отделни палатални фонемни. Учленителните разлики между отделните фонемни, особено между близките, не винаги са еднакви по степен. В един случай две фонемни могат да се различават помежду си по минимални учленителни и слухови особености, а в друг по максимални. Едни фонемни могат да имат повече варианти, други по-малко — всичко зависи от исторически сложилата се фонетична система на езика. Затова въпросът за твърдите, меките и смекчените съгласни във всеки език се решава конкретно. При това от фонемно (смислоразличително) гледище се различават само два вида съгласни фонемни — твърди и меки.

Меки съгласни, наред с твърди, се срещат в много езици, но за меки и твърди фонемни се говори само в ония от тях, като например славянските, в които съществува палатална корелация, т. е. смислоразличително противопоставяне на твърдост и мекост. Щом като липсва такова противопоставяне, ако и да съществуват в езика меки съгласни от учленително и слухово гледище, не може да се говори за палатални фонемни. Такова е например положението в немски език, където някои съгласни като *л, п, б, ф, в* и др. пред и винаги са смекчени, т. е. където съществуват меки (по-право смекчени) звукове, които обаче не се осъзнават и не са фонемни, а са само позиционни варианти на съответните твърди съгласни¹.

Всяка фонема в даден език има свои типични учленителни и слухови особености, които я отделят от останалите фонемни и които я характеризират като самостоятелна звук със смислоразличително значение. Тя се съзнава от говорещите в родния им език като отделен самостоятелна звук. В свързана реч фонемата се реализира във вид на редица варианти (оттенъци). Един от тия варианти е основен, главен. Той се среща в силно положение, т. е. при условия на най-слабо въздействие на околните звукове — за гласните това е ударена сричка и следходна твърда лабиална съгласна, а за гласните — ударена сричка и следходна гласна *а*. Основният вариант обикновено може да се изговори и изолирано, та затова практически е равен на фонемата. Останалите варианти на фонемата са позиционни. Те са нейни учленителни и слухови разновидности, последица от фонетично въздействие (ударение, влияние на съседни звукове и пр.). Позиционните варианти обикновено не се съзнават, не се забелязват от говорещите в техния роден език като особени звукове и по учленително-слуховите си особености не се отличават от основния вариант, а се свързват здраво с него. Затова определянето на позиционните варианти в родния език е доста трудно и условно². В чужд език обаче те лесно се забелязват, но се смятат за самостоятелни звукове със смислоразличително значение. Така например докато ние различаваме в българския книжовен език 6 гласни фонемни, Р. Екблом в своята работа „Zur bulgarischen Aussprache“ (стр. 152) различава 15 гласни. В зависимост от системата на езика отделните фонемни имат различен брой позиционни варианти. Последните обаче не са произволни и субективни, а са постоянни, установени и влизат във фонетичната система на езика като характерна нейна особеност. Така например в българския книжовен език гласните в неударена позиция се изговарят слабо редуцирано, т. е. съществуват известни учленителни и слухови различия между гласните в ударена и неударена позиция и тия различия са присъщи, типични за българския книжовен изговор, но по тях не може да се твърди, че има два вида гласни фонемни — ударени и неударени. В думата *баба* ударената гласна *а* в първата сричка се различава по учленение и по слухово впечатление от неударената гласна *а*

¹ Вж. Л. Р. Зиндер, Вопросы фонетики, Ленинград 1948, стр. 9; М. И. Матусевич, Введение в общую фонетику, Ленинград 1948, стр. 12.

² Срв. В. И. Лыткин, Фонема и научная транскрипция звуков, Русский язык в школе, 1946, кн. 3—4, стр. 9.

във втората сричка, но няма две фонемни *n*, както мислят някои езиковеди¹, а само една и то основен вариант под ударение и позиционен вариант без ударение. Друг пример. В българския книжовен език *n* пред веларна съгласна в думи като *сянка*, *банка*, *танго* и пр. не се учленява „нормално“ с допир на предния език до алвеолите, а с допир на задния език до мекото небце, т. е. артикулира се като веларно *n*. Това веларно *n* обаче не е отделна фонема, а е само позиционен вариант на обикновеното алвеоларно *n*, обусловен от асимилационното въздействие на следващата веларна съгласна. В английски език обаче същото това веларно *n* е фонема². Трети пример. Носните съгласни *n* и *m* в българския книжовен език, както и в много други езици, при известни условия се изговарят без устна експлозия, а само с носна. Така *n* пред проходна съгласна в думи като *онзи*, *конски*, *женски* и пр. не се учленява с издигане на предния език към небцето, а само с отпускане на мекото небце³. Съгласната *m* пред друга лабиална съгласна в думи като *бръмбар*, *лампа* и пр. също така се учленява само с мекото небце, т. е. с носна експлозия. Съгласните *n* и *m*, учленявани само с носна експлозия обаче не са отделни самостоятелни звукове, а са само учленителни варианти на съответните „нормални“ *n*, *m* и никой от говорещите български език не ги забелязва.

От приведените примери ясно се вижда, че учленителното и фонемното гледище за различаване на звуковете не съвпадат напълно. Всяка фонема реално съществува със свои характерни учленителни и слухови особености. Те обаче не са строго определени, а се движат в известни по-широки или по-тесни граници в зависимост от исторически сложилата се фонетична система на даден език. При това фонемата се отличава само с тия свои учленителни и слухови особености (качества), които се осъзнават, които се забелязват от говорещите, а не с всички „обективно“ съществуващи качества. Затова е възможно два звука, които се различават помежду си доста по учленение, в един език да образуват една звукова единица (фонема), а в друг две.

Изобщо при определяне фонемния състав на даден език трябва да се излиза от системата на езика, от взаимните връзки и отношения между отделните звукове като части на една цялост, а не само от учленителните и слуховите особености. При това трябва да се има пред вид, че слуховата страна е по-съществена, по-важна от учленителната. Главно по слуховите си особености фонемите се явяват строителен материал за думите и помагат на езика да изпълнява ролята си на „най-важно средство за човешко общуване“ (Ленин). Затова, както вече се посочи, известни звукове като напр. *n*, могат да се учленяват различно и пак да образуват една фонема, щом като са доста близки по слухово впечатление.

¹ Напр. Р. Екблом, *Zur bulgarischen Aussprache*, стр. 149—152.

² Срв. *sin* [sin] — грях, престъпление, и *sing* [sin] — пея; *win* [vin] — поглеждавам и *wing* [vin] — крило.

³ Вж. интересните наблюдения на Е. Кошмидер в „*Bemerkungen zur Aussprache des Bulgarischen*“ (*Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf den Gebiete der indogermanischen Sprachen*, том 69, кн 3—4, 1951, стр. 219—220).

Без да се съобразяват с тези основни положения, известни школи и направления в езикознанието, които ако и да си служат с понятието фонема, допускат значителни грешки като смятат учленителната страна на звуковете за определяща и като излизат от нея при установяване фонемите и вариантите в даден език. Така например според схващанията на Пражката фонетична школа, преодолени вече, както личи от последните трудове на най-видния неин днешен представител проф. Б. Хала¹, не могат да съществуват като самостоятелни звукове (фонемни) меки устнени и алвеоларни съгласни, защото тяхното главно учленително място не може да се премести върху твърдото небце. Под влияние на тая школа в своята работа „Български книжовен изговор“ аз отрекох самостоятелното съществуване на палатални устнени и алвеоларни съгласни в българския книжовен език, излизайки на първо място от техните учленителни особености. Палаталните устнени съгласни смятах за комбинация от два отделни и независими звука — твърд устен (лабиален) *п, б, м, ф, в* и мек, *й* —, защото при тях има две учленителни движения — едното на долната устна, а другото на средния език, и две учленителни места (два фокуса) — едното върху горната устна за *п, б, м*, или върху горните резци за *ф, в*, а другото върху твърдото небце за *й*. Меките алвеоларни съгласни *с', з', ц'* пък смятах за варианти на съответните твърди съгласни, защото по учленение не се различават значително от тях, както ясно показват палатограмите (вж. тук обр. 13, 14). В действителност обаче две учленителни движения, извършвани едновременно и даващи определен акустичен ефект, в зависимост от системата на езика могат да образуват една фонема. Такъв е случаят с меките устнени съгласни в българския книжовен език, които са самостоятелни звукове (фонемни), въпреки че имат сложно (комбинирано) учленение. Те се различават от съответните твърди устнени съгласни само по качеството си мекост, т. е. по допълнителното издигане и допиране на средния език до страните на твърдото небце. Подобно е положението и при меките алвеоларни съгласни. Учленителните разлики между твърдите и меките алвеоларни съгласни са доста малки — допирът на средния език до страните на твърдото небце при меките съгласни *с', з', ц'* в сравнение с допира при съответните твърди не е много по-широк —, но те са достатъчни да дадат отделен, характерен звуков ефект за две отделни фонемни — твърда и мека.

И тъй при определяне фонемния състав на даден език трябва да се излиза преди всичко от неговата звукова система, от основните смислоразличителни противопоставяния, а не само от учленителното и от слуховия характер. Това обаче съвсем не значи, че учленителната (артикулационната) и слуховата (акустичната) страна на звуковете не са съществени, че всяка фонема няма свои характерни учленителни и слухови особености, които могат най-добре да се установят по опитен път. Напротив, установяването на учленителните и слухови особености на всяка фонема от даден език е извънредно важно за нейната характеристика и без него не може да се мине.

¹ Срв. напр. Úvod do fonetiky, Praha 1948, стр. 102.

Смислоразличителната функция на звуковете в речта не може да се отделя от техните учленителни и слухови особености, защото се обуславя от тях. Затова съществена грешка правят ония езиковеди, като например фонолозите и структуралистите, които разглеждат фонемите само като противопоставяния, като отношения, абстрахирайки се напълно от тяхната материална същност като звукове с определено учленение и с определен гласеж¹. За фонолозите фонемата е функционална единица, която може да обедини в себе си различни звукове, ако се срещат в различните форми на една и съща дума или на една и съща морфема. Занимавайки се с фонологичната характеристика на даден език, те установяват главно какви съчетания от фонемни се срещат, а не засягат учленителната и слуховата същност на отделните фонемни и не ги характеризират като материални звукове. Така постъпва у нас Ив. Лекков в своите работи „Основи на фонетичната и фонологичната система на съвременния български книжовен език“ (Годишник на Соф. университет, Историко-филолог. ф-т, кн. XXXV, 1939) и „Опит за фонологична характеристика на българския език“ (Годишник на Соф. университет, Историко-филолог. ф-т, кн. XXXVII, 9, 1941).

При установяване фонемния състав на даден език трябва да се имат пред вид и някои други характерни особености на фонемите. В зависимост от фонетичната система на езика известни фонемни могат да бъдат позиционно ограничени, т. е. да се срещат само при определени условия в думата — на определено място или в съчетание с определени звукове². Така например в българския книжовен език, както и в много други езици, звучните съгласни са позиционно ограничени и фонетично обусловени. Те се срещат само пред гласни и пред звучни съгласни, т. е. не се срещат пред беззвучни съгласни и в края на думата (срв. *збн, збн, збн, збна, збла, но збн, збн*). В българския книжовен език също така позиционно са ограничени и меките съгласни. Те се срещат само пред гласни, т. е. не се срещат пред съгласни и в края на думата. При това меките съгласни са самостоятелни звукове със смислоразличително значение само пред задните гласни *а, ъ, о, у*, защото пред тях са фонетично независими, т. е. пред задните гласни могат да се редуват и противопоставят едни на други съгласни, които се различават само по качеството си твърдост и мекост (срв. *нам ~ н'ам, бал ~ б'ал, гол ~ г'ол, куп ~ к'уп* и пр.). Пред предните гласни *е* и *и* обаче меките съгласни не са звукове със смислоразличително значение, защото пред тях веларните съгласни *к, г, х* винаги са само меки, а всички останали съгласни винаги са само твърди. С други думи казано, в българския книжовен език пред предните гласни не съществува

¹ „Фонологията изобщо борави с абстрактни стойности — отношения, противопоставяния, които не могат да се усетят и изследват като фонетични явления нито със слух, нито с осезание“ (Ив. Лекков, Основи на фонетичната и фонологичната система на съвременния български книжовен език, стр. 8); срв. още N. S. Trubetzkoy, Grundzüge der Phonologie, стр. 33—36, и П. С. Кузнецов, О фонологической системе сербо-хорватского языка, Известия АН СССР, Отделение литературы и языка, т. VII, 1948, вып. 2, стр. 125.

² Вж. Л. Р. Зиндер, Вопросы фонетики, стр. 16; П. С. Кузнецов, цит. ст., стр. 128.

смислоразличително противопоставяне на твърди и меки съгласни, а съгласните *к, г, х* винаги звучат като *к', г', х'*. Те обаче не са самостоятелни звукове (фонемни), а само позиционни варианти на съответните твърди съгласни, които не се осъзнават от говорещите български език. Подобно е положението и в руски език, където повечето от съгласните винаги са само меки пред предните гласни *е* и *и*, но не са фонемни, а само варианти на съответните твърди съгласни¹.

И тъй във всеки език известни категории звукове могат да бъдат позиционно ограничени и фонетично обусловени. Това обаче още не е достатъчно указание за тяхната смислоразличителна стойност. Дали един позиционно обусловен звук е фонема или вариант решава преди всичко езиковото съзнание на лицата, които говорят даден език като роден. Така например езиковото съзнание на българина ясно различава звучните и беззвучните съгласни във всяко положение и те за него винаги са отделни фонемни със свои учленителни и слухови особености. Същото това съзнание обаче не схваща като самостоятелни звукове (фонемни) меките веларни съгласни *к', г', х'* пред предните гласни *е, и*, въпреки че и те имат свои учленителни и слухови особености. При това трябва да се има пред вид, че фонемите се отделят и отличават една от друга главно по ония учленителни и слухови особености, които се осъзнават от говорещите като смислоразличителни, а не само по противопоставянията си в тъждествени положения от рода на *нам ~ н'ам, бал ~ б'ал* и пр.

Във връзка с позиционната ограниченост на фонемите *е* и *и* една друга тяхна особеност. В словоизменението и словообразуването те могат да се редуват една с друга като двойки, различаващи се само по един признак — звучност, мекост и пр. В българския книжовен език например се среща редуване на фонемни по звучност (*зъб*—*зъбче*—*зъби* [*зъп ~ зъпче ~ зъби*], *град*—*градски*—*градът*), *нож*—*ножче*—*ножът* [*нош ~ ношче ~ ножът*]), по мекост (*ден*—*деня* [*ден ~ ден'я*]), *път*—*пътя* [*път ~ път'я*]), *вървя*—*вървиш* [*върв'я ~ вървиш*]) и пр. В приведените примери следователно има редуване на отделни фонемни, напр. *п ~ б, т ~ д, ш ~ ж, н ~ н', т ~ т', в' ~ в*, всяка една от които се забелязва и осъзнава от говорещите български език, а не архифонемни, хиперфонемни или групи фонемни, както приемат някои езиковеди като фонолозите и структуралистите, излизайки само от тяхната еднаква функция². В тия случаи няма унищожаване на разликите между

¹ Вж. Л. Р. Зиндер, Вопросы фонетики, стр. 17—18, 27; О. Х. Чахер, Фонетика в свете учения И. В. Сталина о языке, Иностранные языки в школе, 1951, кн. 3, стр. 31.

² У нас в миналото поддържаше учението за архифонемата Ив. Левков. Напр. в „Опит за фонологична характеристика на българския език“ той пише: „Денталите *т д* образуват помежду си едноизмерително, привативно противопоставяне, което също се отменява в изгласно, а понякога и в средисловно положение, срв. *под > пот, сватба > свадба, Надка > Натка* и под. като за застъпник на архифонемата [раз. моя Ст. Ст.] се явява в изгласа *fortes*-звук, а в средисловното *tu Fortes tu Lenes*“ (Опит за фонологична характеристика на българския език, ГСУ, ИФФ, т. XXXVII, 1941, стр. 22, срв. там още стр. 22, 33). Критика на учението за архифонемата вж. у Л. Р. Зиндер, Существуют ли звуки речи? Изве-

звучни и беззвучни съгласни, между твърди и меки, а редуване на отделни самостоятелни звукове (фонемни), обусловено от исторически сложилата се фонетична система на българския книжовен език. При тях няма също така и една фонема, както погрешно посочва писменото отбелязване, защото според нашия правопис, етимологичен в тая точка, редуванията по звучност и мекост не се отбелязват. В случаи като „мек—мека—меки“, „книга—книги“, „тих—тиха—тихи“ обаче няма редуване на твърди и меки фонемни, а една твърда фонема *к, г, х* с основен вариант в краесловието и пред задна гласна (*мек ~ мека, книга, тих ~ тиха*) и позиционен вариант пред предна гласна (*мек'и, книг'и, тих'и*).

При установяване фонемния състав на даден език трябва да се излиза и от наличния езиков материал, без да се държи сметка за неговия произход. Затова не може да се отрича наличието на известни фонемни в даден език само поради факта, че те се срещат в думи от чужд произход, макар и отдавна влезли в речниковия състав и дори в основния речников фонд на общонародния език¹. Такава грешка у нас прави Ив. Леков като отрича съществуването на фонемите *к', г'* в българския книжовен език само поради обстоятелството, че се срещат в чужди думи, главно турски, от рода на *кьорав, кюп, гюм* и пр., без да държи сметка, че те отдавна са достояние на общонародния български език².

Наличието на известна фонема не може да се отрича и поради употребата ѝ в много ограничен брой думи. Подобна грешна направих аз³ като изключих от българската фонемна система палаталната съгласна *џ'*, само защото се среща в няколко думи като *каџ'яв, шоџ'ор, труџ'я, разџ'я* и пр. (*каџ'яв, шоџ'ор, труџ'я, разџ'я*), както това правилно посочи Л. Андрейчин⁴.

При определяне фонемния състав на даден език най-сетне трябва да се излиза от реално съществуващите звукове, а не от теоретическите възможности за тяхното образуване. Звуковият състав на всеки език се определя не от учленителните възможности, които общо взето са еднакви за всички хора, а от исторически сложилата се система на езика. Така например качеството мекост е характерно за всички славянски езици, но в отделните езици то се осъществява различно. Затова характерните особености на палаталните съгласни в българския книжовен език не са еднакви с характерните особености на палаталните съгласни в руски, полски, чешки, сърбо-хърватски и пр.

стия АН СССР, Отделение литературы и языка, т. VII, 1948, стр. 293—297, и у V. Skalická, Ke kritice strukturalismu, Tvorba, týdeník pro kulturu a politiku, т. XX, бр. 42 от 18. X. 1951 г.

¹ Вж. П. С. Кузнецов, О фонологической системе сербо-хорватского языка, стр. 135—136, 137.

² Напр. в спомената си вече статия „Опит за фонологична характеристика на българския език“ той пише: „Фонетичният вариант *г'* в българския език образува две противопоставяния в начално местоположение: *гол ~ гьол, гума ~ гюма*, при които се среща само една българска дума *гол*; поради това няма основание да се смята тоя звук за отделна фонема“ (стр. 21—22).

³ Palatální souhlásky ve spisovné bulharštině, стр. 78.

⁴ За меките съгласни в българския език, Език и литература, год. V, кн. 4, стр. 333.

Освен това качеството мекост не се проявява еднакво при всички съгласни. То различно обхваща отделните съгласни, та затова няма единство и в техния брой в отделните езици — в едни езици палаталните съгласни са повече, а в други по-малко, независимо от наличието на еднакви обективни възможности за образуване меки съответствия на всички твърди съгласни. Затова е възможно едни съгласни от даден език да образуват двойки по палаталност, а други не. Излизайки от обстоятелството, че съгласната *x'* се среща в българския книжовен език като вариант на твърдото *x* пред предни гласни и че в него могат да се срещнат думи с меко *x'* пред задни гласни в чужди имена като Хьолдерлин, Хюсеин и пр., Л. Андрейчин¹ предлага тя да бъде смятана за потенциална фонема, т. е. за фонема, която още не съществува реално в езика, но която при нужда може да се реализира, защото вече се среща като вариант. Същото той твърди и за съгласната *s'* (*dz'*), която е звучно съответствие на *ц'* и може да се изговори в чужди думи като полските *Дяди*, *Ядзя* и пр. Според мен обаче предложението от Л. Андрейчин термин „потенциална фонема“ не е приемлив, защото е в противоречие с учението за фонемата като реално съществуващ звук със смислоразличително значение. Както вече се подчерта, когато качеството мекост съществува като смислоразличителен елемент в даден език, то теоретически могат да се образуват палатални разновидности на всички твърди съгласни. Но в действителност това не е така и броят на палаталните съгласни в отделните езици е различен. Мекото *x'* в чуждите думи като Хьолдерлин, Хюсеин и пр. трябва да се определи като позиционен вариант на *x*, който при известни „благоприятни“ условия може да се развие във фонема *x'*, стига броят на думите с меко *x'* пред задна гласна да се увеличи. По този път са се развили палаталните фонемите *k'*, *g'*, които са сравнително нови звукове в българската фонемна система и се срещат само в чужди думи. Твърдото *s* (*dz*) обаче не е фонема в българския книжовен език² и затова няма никакви основания да се определя като „потенциална фонема“ неговата мека разновидност. В българския книжовен език се срещат отделни чужди думи като *Джякомо*, *адажьо*, *Брешя*, *Жюл* и пр.³, но по тях не може да се твърди, че *ц*, (*дж'*), *ш'*, *ж'*, съществуват като потенциални фонемни; те са само варианти на съответните твърди съгласни *ц* (*дж*), *ш*, *ж*.

Освен тях общи теоретични начала, които трябва да се имат пред вид при установяване фонемния състав на даден език, понякога е необходимо да се държи сметка и за писмената система. Според българската писмена система меките съгласни се означават чрез

¹ За меките съгласни в българския език, *Език и литература*, год. V, кн. 4, стр. 333—334.

² Вж. Ив. Левков, Из историята на консонантизма в българския език. Към въпроса за службата на африкатите *s* (*dz*) и *ц* (*dž*). Сборник в памет на проф. П. Ников, Известия на Българското историческо дружество, кн. XVI—XVII, 1939, стр. 269—274, и Ст. Стойков, Български книжовен изговор, стр. 49.

³ Вж. Ст. Младенов, Основни и второстепенни въпроси из новобългарската граматика, Списание на БАН, кн. XLVIII, 1934, стр. 46; А. Т. Балабан, Нова българска граматика, София 1941, стр. 4.

буквата за съответната твърда съгласна и буквата за следващата след нея гласна. Пише се например бял, няма, люто и пр., а се изговаря *б'ал, н'ама, л'уто* и пр. Затова, ако се съди по написаното, както обикновено се прави, разликата между думи като бял — бал, няма — нам се установява в „гласните“ *а* и *я*, а не в съгласните *б' — б, н' — н*, както е в същност (*б'ал — бал, н'ам — нам*). Особеният начин за отбелязване на палаталните съгласни в българския книжовен език, зает от руската правописна система, е в пряка връзка с тяхната позиционна ограниченост — те се срещат само пред задни гласни *а, ъ, о, у*, отбелязвани с буквите *я, ю* и с буквеното съчетание *ьо*. Доста несъвършеното отбелязване на палаталните съгласни в българския книжовен език не дава възможност те да изпъкнат ясно като самостоятелни звукове и да се наложат в съзнанието на грамотните българи. То също така е причина редица езиковеди като Я. Розвадовски¹, Р. Екблом², Л. Болйо³, Н. Костов⁴ и др. под влияние на писмото да смятат меките съгласни не като самостоятелни, независими звукове, а като последица от палатализиращото асимилационно влияние на намиращите се след тях „гласни“ *я, ю, ъо*, а в миналото и *ь*, които били „йотувани“, та смекчавали предходните съгласни.

Излизайки от изложените до тук общи теоретични положения за фонемите изобщо и за меките съгласни по-специално, аз пристъпвам към разглеждане на отделните палатални съгласни в българския книжовен език, като ги разпределям на две групи:

1. Меки съгласни, чието съществуване като фонем се отрича от някои езиковеди и които не са дадени в моята работа „Български книжовен изговор“. Тук влизат лабиалните съгласни *п', б', м', ф', в'* и алвеоларните *с', з', ц'*.

2. Меки съгласни, чието съществуване като фонем се признава от почти всички езиковеди, но при които има разногласия относно характера на мекостта им. Тук влизат съгласните *т', д', н', л', р', к', г', й*, а така също и съгласните *ш, ж, ч*, за които се спори дали са само меки или са само твърди.

В края на работата изтъквам общите особености на българските палатални съгласни и ги характеризирам като фонем.

III. ДВУФОКУСНИ ПАЛАТАЛНИ СЪГЛАСНИ

Двуфокусни палатални съгласни са лабиалните съгласни *п', б', м', ф', в'* и алвеоларните съгласни *с', з', ц', ш, ж, ч*. Те се наричат двуфокусни, защото се учленяват с две главни учленителни места (два фокуса) — едното на горната устна, горните зъби или алвеолите, като при съответните твърди съгласни, а другото на твърдото небце, като при *й*. Поради по-особеното им учленение едни езиковеди ги признават за отделни, самостоятелни звукове (фонем), а други ги смятат за комбинация от две съгласни, всяка със свое отделно и независимо учленително движение.

¹ Przyczynek do fonetyki (wymowy) bułgarskiej, стр. 56.

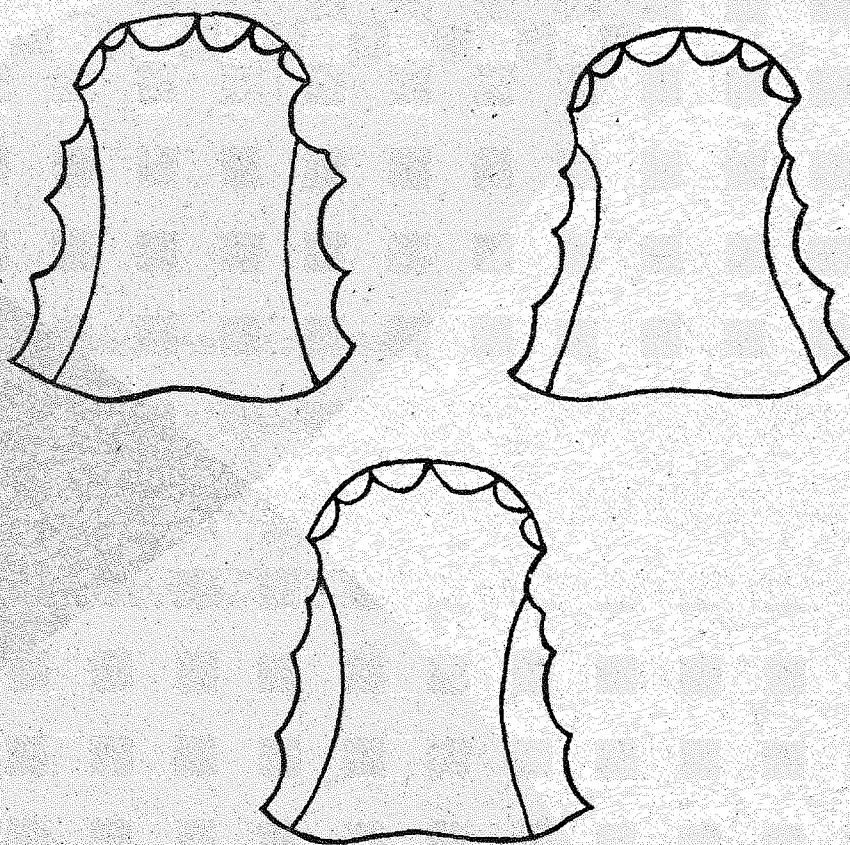
² Zur bulgarischen Aussprache, стр. 153—155, 163.

³ Grammaire de la langue bulgare, стр. 12.

⁴ Българска граматика, стр. 13.

1. П', Б', М', Ф', В'

Меките устнени (лабиални) съгласни *п', б', м', ф', в'* са първата група съгласни, за чието съществуване като самостоятелни звукове (фонемни) в българския книжовен език има спорове и разногласия между езиковедите.

Обр. 1. Отпечатъци върху изкуствено небце при изговор на бълг. *п'* в *a wala* (СС, ЦВ, ГК).¹

¹ Опитите с изкуствени небца за проучване на българския книжовен изговор са правени през годините 1938, 1939 и 1949 год. в Института по фонетика при Карловия университет — Прага. Обектите бяха:

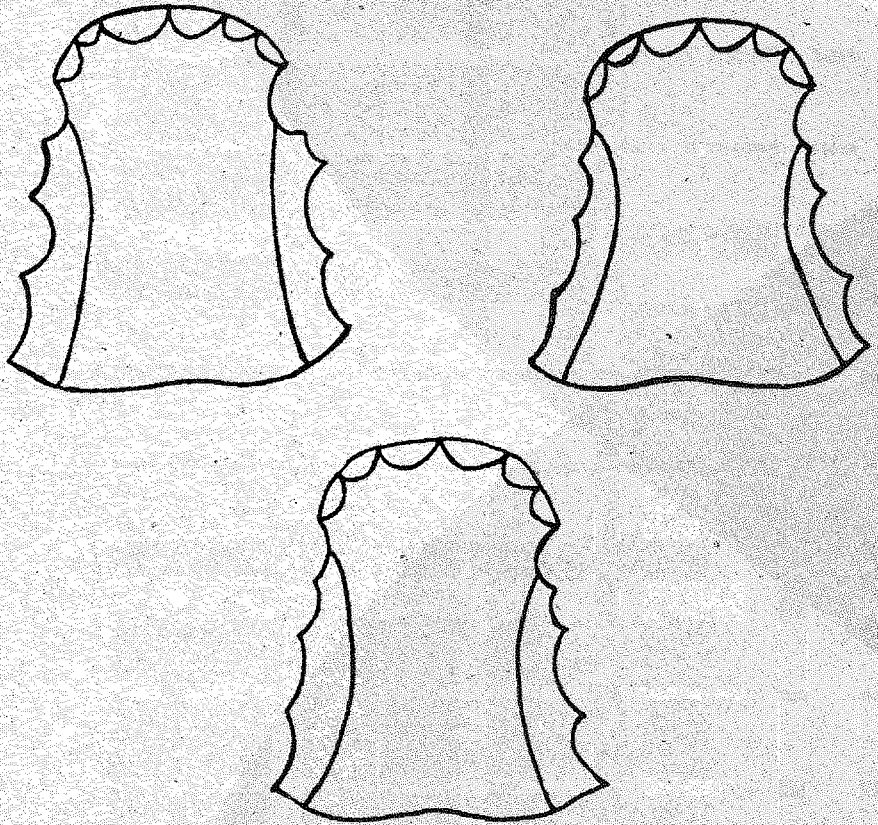
Стойко Стойков, роден през 1912 год. в София, образование висше по славянска филология, сега професор по български език в Софийския университет (съкращение СС).

Цветана Вранска, родена през 1914 год. в София, образование висше по славянска филология, сега ст. асистент по етнография в Софийския университет (съкращение ЦВ).

Георги Карачански, роден през 1914 год. в с. Стрема, Пловдивско, образование висше по инженерство, сега строителен инженер (съкращение ГК).

Стефана Георгиева, родена през 1922 год. в София, образование висше по славянска филология, сега мл. научен сътрудник в Етнографския институт при Българската академия на науките (съкращение СГ).

Тия съгласни се учленяват като едновременно с издигането на долната устна към горната или към горните резци, характерно за твърдите *n*, *b*, *m* и *ф*, *v*, се издига и средният език, заемайки положение за учленение на съгласната *й*, т. е. притиска се с краищата си към страните на твърдото небце и образува тесен проход, през който минава издишната струя (вж. обр. 1, 2, 6–8). От учленително гледище следователно меките устнени съгласни са сложни звукове, образувани с две независими едно от друго учленителни движения — едното на долната устна към горната при

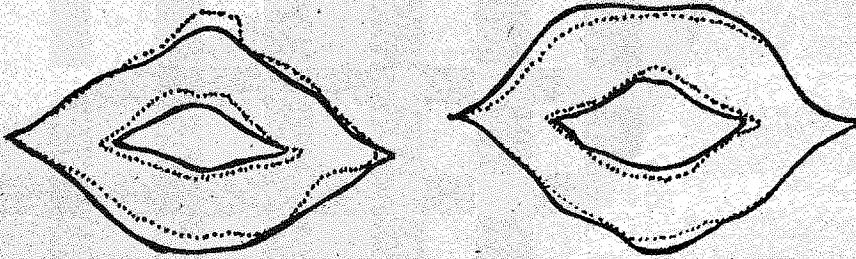

Обр. 2. Отпечатъци върху изкуствено небце при изговор на бълг. *ф* в *a* *кафа* [*ф*] (СС, ЦВ, ГК).

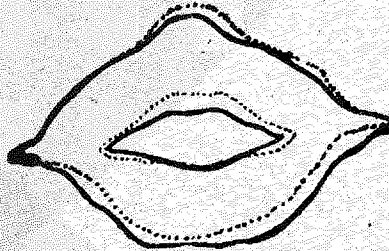
n, *b* *m* или към горните резци при *ф*, *v* (главно) и друго на средния език към твърдото небце (второстепенно), и с две учленителни места — едното върху горната устна при *n*, *b*, *m* или зъбите при *ф*, *v* (главно, първи фокус) и друго върху твърдото небце (вторично, втори фокус). По звуковото си впечатление обаче меките устнени съгласни *n*, *b*, *m*, *ф*, *v* са прости, единни звукове. В системата на българския книжовен език те са самостоятелни звукове

със смислоразличително значение (фонемни), корелати на съответните твърди лабиални съгласни *п, б, м, ф, в*.

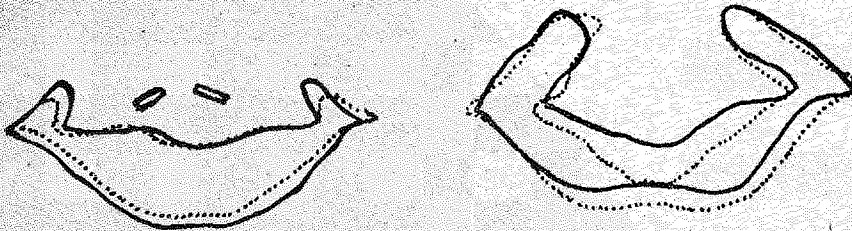
Освен по второто си учленително място (втория си фокус), образувано чрез допир на средния език до страните на твърдото небце, меките лабиални съгласни се отличават от съответните твърди

Обр. 3. — изговор на бълг. меко *п* в *а п'ала*, изговор на бълг. твърдо *п* в *а п'адна* (СС, СГ).

Обр. 4. — изговор на бълг. меко *б* в *а б'ала*, изговор на бълг. твърдо *б* в *а б'ала* (СС).

Обр. 5. — изговор на бълг. меко *ф* в *а каф'а[ф]*, изговор на бълг. твърдо *ф* в *а фасул* (СС, СГ).

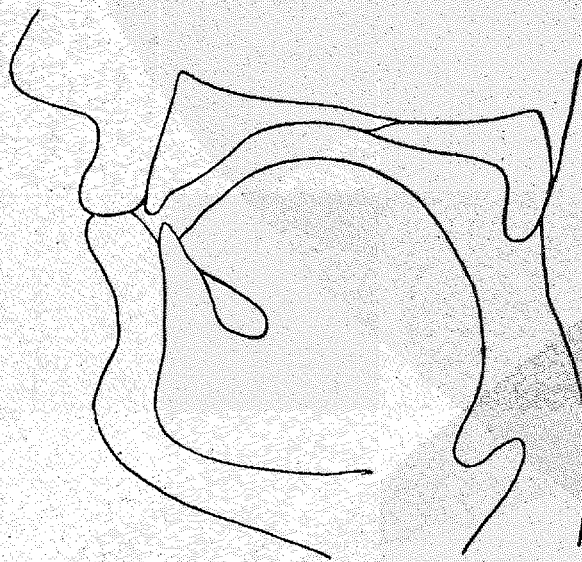
Обр. 3—5. Отпечатъци на устните върху опушена хартия.

още и с по-голямата си учленителна сила и с по-малкия си челюстен ъгъл. За да даде възможност на средния език да се притисне по-силно до твърдото небце, долната челюст се доближава до горната, а това увеличава силата на допира на долната устна към горната или към горните резци. Тая разлика в учленителната сила ясно се вижда на обр. 3, 4 и 5, които дават отпечатъци върху опушена

хартия при изговор на твърди и меки лабиални съгласни. Но и отделните меки лабиални съгласни не са еднакви по учленителна сила. Както при всички други съгласни тя е най-голяма при беззвучните *n'*, *ɸ'*, по-малка е при звучните *b'*, *v'*, а най-малка е при носната *m'*.

При учленение на палаталните лабиални съгласни в българския книжовен език устните не се протягат към зъбите и не се втеглят навътре, както това твърди А. Т-Балан¹.

Слухово меките устнени съгласни се отличават от съответните твърди с по-високия си характеристичен шум, получен от по-малкия

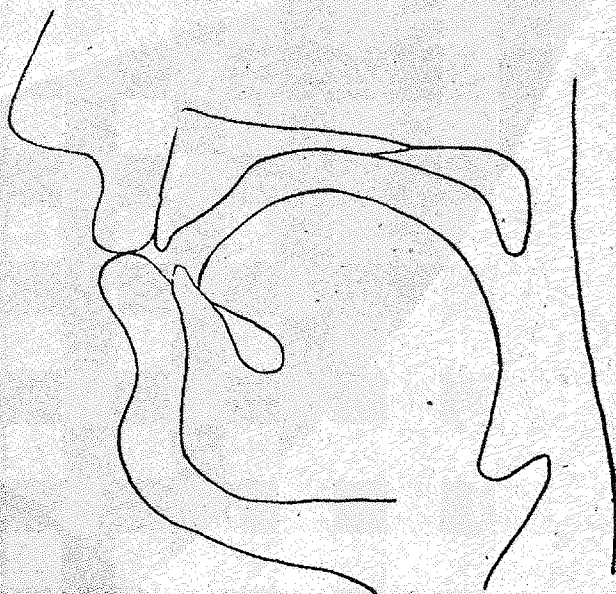
Обр. 6. Устен разрез при изговор на бълг. *n'*.

устен резонатор и от търкането на въздуха о стените на тесния устен проход.

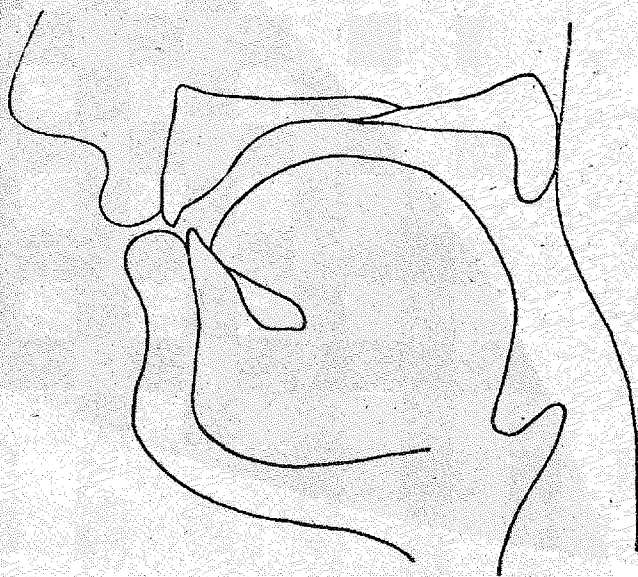
В българския книжовен език се срещат като самостоятелни звукове (фонемни) 5 меки устнени съгласни: преградните *n'*, *b'*, *m'* и проходните *ɸ'*, *v'*. Тяхната употреба обаче позиционно е доста ограничена, защото се намират само пред задна гласна *a*, *ɛ*, *o*, *y*, т. е. не се намират пред предна гласна (пред предните гласни *e*, *i* те звучат доста твърдо и са варианти на твърдите лабиални съгласни), пред съгласна и в края на думата. Както вече се изтъкна (вж. тук стр. 18) в българската писмена система няма специални букви за меките съгласни. Затова те се отбелязват доста условно с буквите за съответните твърди съгласни, като мекостта им се означава чрез специална буква за гласната след тях (*я*, *ю* пред гласните *a*, *ɛ*, *y*) или със специален знак за мекост *ь* (пред гласната *o*): пяна [*n'ána*], бял [*b'al*], място [*m'ásto*], кафяв [*kaɸ'áf*], вятър [*v'átър*];

¹ Българска граматика, София 1930, стр. 275.

търпя [търн'ѐ], хабя [хаб'ѐ], ломя [лом'ѐ], разграфя [раз-
граф'ѐ], вървя [върв'ѐ]; пюре [п'урѐ], бюро [б'урѐ], мюф-
тия [м'уфт'ийа]; саябор [сап'ѐр], земьо [зѐм'ѐ], шофьор
[шоф'ѐр] и пр.

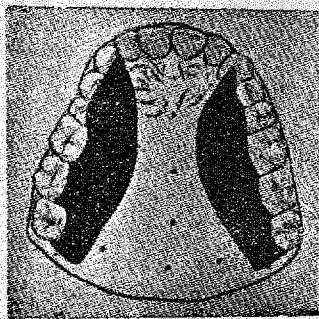

Обр. 7. Устен разрез при изговор на бълг. м.

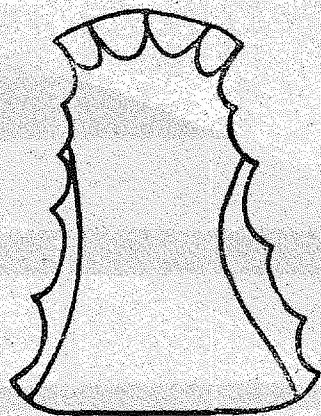

Обр. 8. Устен разрез при изговор на бълг. ф.

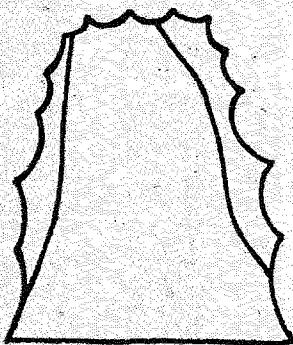
Що се отнася до мекостта на палаталните лабиални съгласни в българския книжовен език, може да се каже, че тя е доста слаба в сравнение с мекостта в полски език и е почти равна на мекостта

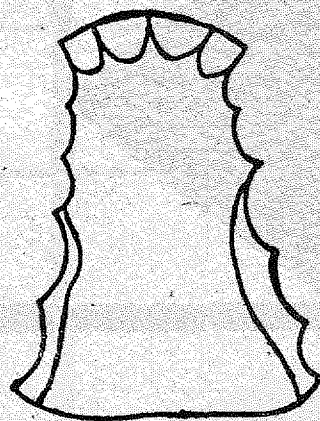
Обр. 9. Полско меко *n* в *piasek*¹.

Обр. 10. Руско меко *n* в *вопя*².

Обр. 11. Руско меко *fn*³.

Обр. 12. Руско меко *v* в *ловя*⁴.

в руски език, както това ясно личи и от палатограмите — срв. обр. 1, 2, 9—12, които посочват допира на езика до твърдото небце при изговор на съгласните *n*, *fn* в български, полски и руски език.

¹ Tytus Benni, *Palatogramy polskie*, Kraków 1931, стр. 24, обр. 30.

² Б. Милетић, Изговор српскохрватских гласова, стр. 38, обр. 9.

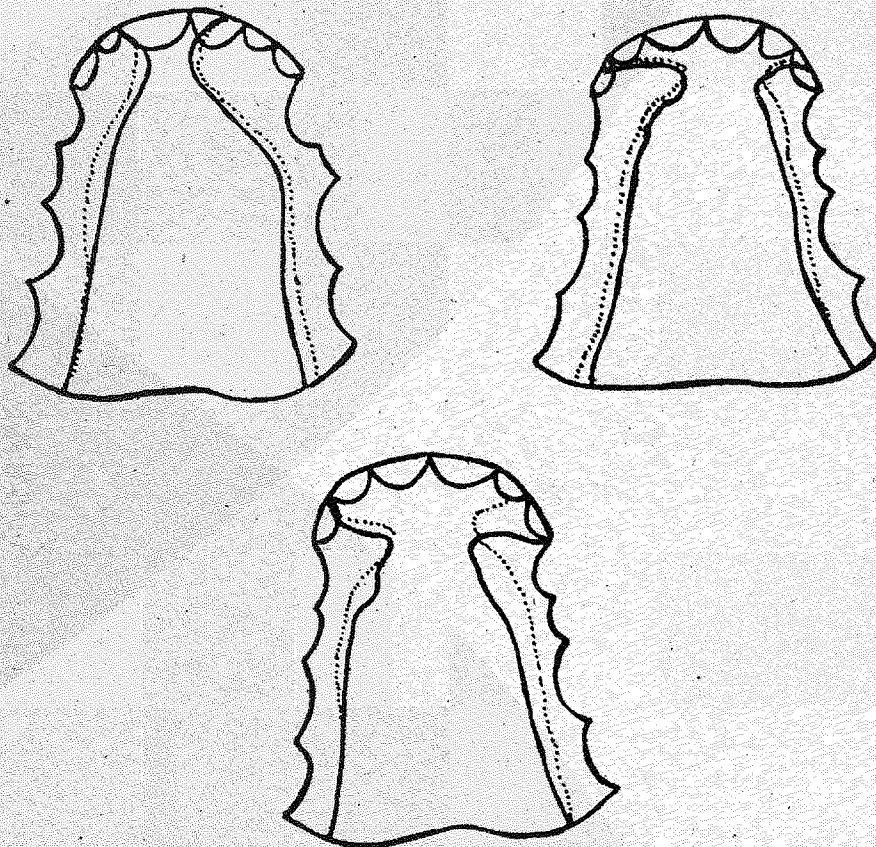
³ Л. В. Шерба, Фонетика французского языка, издание второе, Ленинград 1939, стр. 57, обр. 22.

⁴ Б. Милетић, цит. кн., стр. 38, обр. 9.

2. *с', з', ц', с'*

Меките алвеоларни съгласни *с', з', ц', с'* са втората група съгласни, за чието съществуване като самостоятелни звукове (фонемни) в българския книжовен език има спорове и разногласия между езиковедите.

Тия съгласни могат да се учленяват по два начина: 1. с едно учленително място (главно) върху задните алвеоли и върху пред-

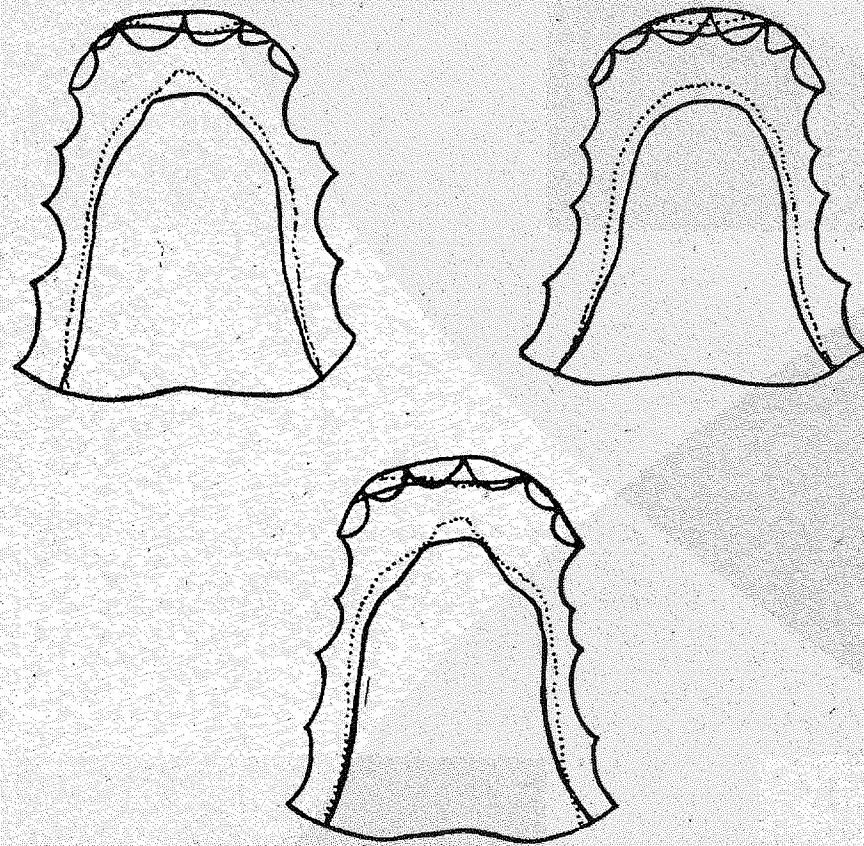

Обр. 13. — бълг. меко *с'* в *а с'ада*, . . . бълг. твърдо *с* в *а с'ам*
(*сс, цв, фк*).

ното твърдо небце, и 2. с две учленителни места — главно (първи фокус) върху предните алвеоли и второ, допълнително (втори фокус) върху твърдото небце.

При първия начин на учленение на алвеоларните палатални съгласни *с', з', ц', с'* езикът се дръпва малко назад, изгърбва се леко нагоре, та предният и средният език доста широко се допират до задните алвеоли и до предното твърдо небце, като образуват в средата проход, а върхът на езика се отпуска надолу. Така пред

главното учленително място остава голямо резонаторно пространство, доста по-голямо отколкото при твърдите *с*, *з*, *ц*, *с*, в което се образува особен нисък характеристичен шум, напомнящ съгласните *ш*, *ж*, *ч*, *ц*. Подобно звуково впечатление се получава и при меките *ш'*, *ж'*, *ч'*, *ц'*, та често е много трудно да се различат тия два вида меки съгласни, например меко *с'* от меко *ш'*¹. Така учленявани меки *с'*, *з'*, *ц'*, *с'* се срещат в полски език².

Обр. 14. — бълг. меко *ш'* в *а ш'а[л]*, бълг. твърдо *ц* в *а цапа*
(СС, ЦВ, ГК).

При втория начин на учленение предният език се издига нагоре към алвеолите и се допира до тях, както при твърдите *с*, *з*, *ц*, но едновременно с него се издига и средният език, заемайки положение за съгласната *ш*, т. е. допира се с краищата си до страните

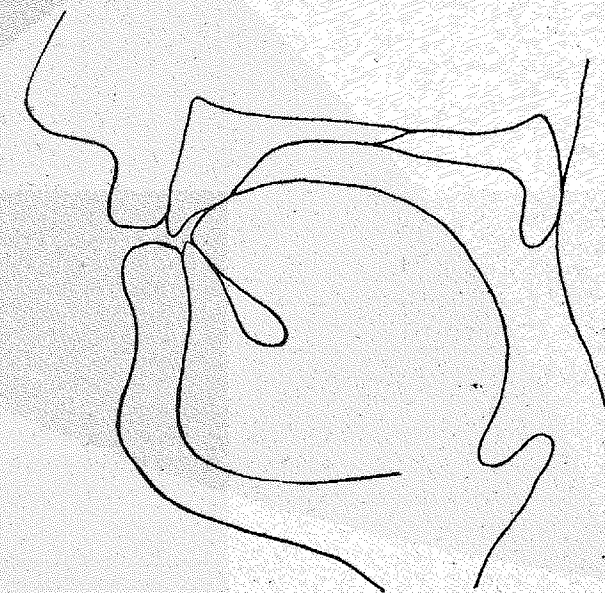
¹ Вж. Б. Милетич, Изговор сръпскохрватских гласова, Београд 1933, стр. 102.

² Такива палатални *с'*, *з'*, *ц'*, *с'* се срещат и в някои украински, словашки и др. диалекти — вж. експерименталната работа на F. Balucký, Dražovské nářeč v Podkarpatské Rusi, Sborník Carpatika, v Praze 1936, стр. 313—314, 320—321.

на твърдото небе. Така от учленително гледище тия съгласни са сложни звукове, образувани с две независими едно от друго учленителни движения — едното на предния език към алвеолите, а другото на средния език към твърдото небе, и с две учлени-

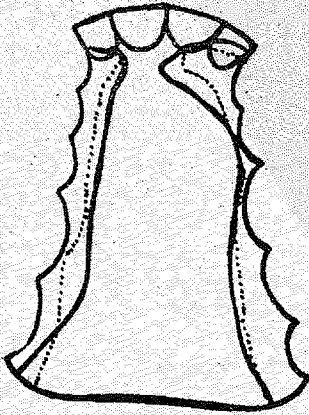

Обр. 15. Устен разрез при изговор на бълг. *с*.

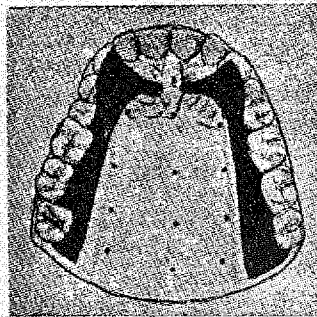
Обр. 16. Устен разрез при изговор на бълг. *ц*.

телни места — едното главно (първи фокус) върху предните алвеоли и друго вторично (втори фокус) върху страните на твърдото небце. По слуховото си впечатление обаче съгласните c' , z' , cz' , s' са прости, единни звукове. Учленително те не се отличават съществено от съответните твърди съгласни c , z , cz , s , както ясно се вижда и от палатограмите (вж. обр. 13 и 14), на които ширината на допира на езика до твърдото небце при c' , cz' е малко по-голяма вследствие на по-силното притискане на средния език. Това по-силно притискане обаче е достатъчно да образува звук с по-висок характеристичен шум, който отделя тия палатални съгласни в особена група меки фонемни. Така учленяваните съгласни c' , z' , cz' , s' се отличават със сравнително по-слабата си мекост и спадат към смекчените (палатализираните) съгласни. Такива са меките съгласни c' , z' , cz' в български и руски език.

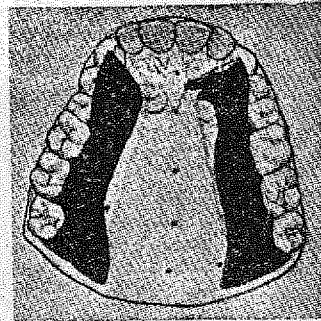

Обр. 17. — руско меко c' в *Ася*, . . . руско твърдо c в *боса*¹.

От четирите меки алвеоларни съгласни c' , z' , cz' , s' в българския книжовен език като самостоятелни звукове със смислоразличително значение се срещат само три — c' , z' , cz' , т. е. не се среща палатално s' , при това позиционно доста ограничени, защото се намират само пред гласна и то задна a , $ъ$, o , y ; пред предните гласни e и i те

Обр. 18. Полско меко c' в *siapo*².

Обр. 18а. Полско твърдо c в *sam*³.

са много слабо смекчени, та може да се каже, че изобщо не се смекчават⁵. Според българската писмена система меките алвеоларни съгласни, като всички други палатални съгласни, се отбелязват с буквата за

¹ Б. Милетић, цит. кн., стр. 81, обр. 57.

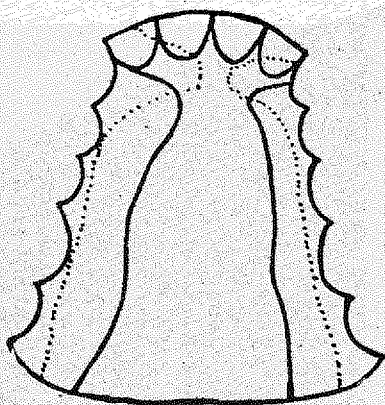
² За s' в българския книжовен език вж. тук стр. 17.

³ Т. Велпи, цит. кн. стр. 18, обр. 16.

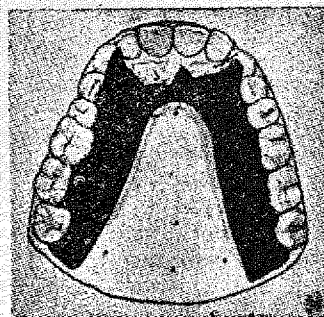
⁴ Т. Велпи, цит. кн. стр. 25, обр. 35.

⁵ Същото твърди и О. Брох, Очерк физиологии славянской речи, стр. 76.

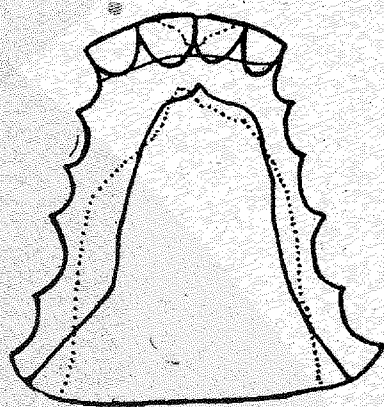
съответната твърда съгласна, като мекостта им се означава със специална буква за гласната след тях (*я* и *ю* пред гласните *а*, *ъ*, *у*) или със специалния знак за мекост *ь* (пред гласната *о*): сядам [с'адам], зяпам [з'апам], цял [ц'ал]; глася [глас'ъ], пълзя (пълз'ъ);

Обр. 19. — полско меко *w'* в *Basia*,
 . . . полско твърдо *c* в *pasa*¹.

Обр. 20. Полско меко *cz* в *ciocia*².

Обр. 21. — полско меко *cz* в *bać*,
 . . . полско твърдо *c* в *bacia*³.

сюжет [с'ужет], зюмбюл [з'умб'ул]; Косьо [к'ос'о], козьо [к'оз'о] и пр. При характеристиката на палаталните фонемии *с'*, *з'*, *ц'* в българския книжовен език трябва още да се изтъкне, че те имат доста слаба употреба, особено *ц'*, както това отбелязва и Ив. Леков⁴.

Съгласните *с'*, *з'*, *ц'* в българския книжовен език общо взето са слабо смекчени и доста приличат на руските, но съществено се

¹ Б. Милетић, цит. кн., стр. 81, обр. 57а; стр. 86, обр. 62.

² Т. Веппі, цит. кн., стр. 25, обр. 34.

³ Б. Милетић, цит. кн., стр. 96, обр. 71а; стр. 105, обр. 82.

⁴ Опит за фонологична характеристика на българския език, стр. 21.

отличават от полските \check{s} , \check{z} , \check{c} в думи като *siano*, *zima*, *ciocia*; последните са много по-близо до палаталните $š$, $ž$, $č$. Всичко това се потвърждава и от палатограмите (срав. обр. 13 и 14 с обр. 17—21).

IV. ЕДНОФОКУСНИ ПАЛАТАЛНИ СЪГЛАСНИ

Еднофокусни палатални съгласни са съгласните m' , d' , n' , l' , p' , k' , g' , x' , j' , понеже имат само едно главно учленително място (един фокус), отчасти или напълно върху твърдото небце. Тяхното съществуване като самостоятелни звукове (фонемни) се признава от почти всички езиковеди, занимавали се със звуковата система на българския книжовен език, но има разногласия относно характера на мекостта им.

1. Т', Д'

Меките съгласни m' , d' в българския книжовен език се учленяват като се придвижи нагоре и напред целият език и се допре с краищата си до страните на твърдото небце. Главното учленение обаче провеждат върхът и предният език, които образуват преграда върху алвеолите и отчасти върху предното твърдо небце, и средният език, който широко се допира до страните на твърдото небце. При учленение на съгласните m' , d' в българския книжовен език върхът на езика не е спуснат надолу, както е при „нормалните“ палатални m , d ,¹ а е издигнат нагоре и се допира до върешните плоскости на горните резци². Това положение на върха на езика е най-важната тяхна учленителна особеност, която ги отличава от меките m , d в останалите славянски езици — руски³, чешки⁴, словашки⁵, и която е причина за сравнително по-слабата им мекост и за по-ниския им характеристичен шум. Когато съгласните m' , d' се учленяват с връх на езика, издигнат нагоре и опрян до горните резци, целият език няма здрава опора и не може силно да се притисне със средната си част до страните на твърдото небце. Поради това те не звучат като чисти, истински палатални съгласни, а като смекчени, полумеки, палатализувани, каквито са и съгласните m , d в българския книжовен език⁶. Разликата в мекостта между българските палатални съгласни m' , d' и палаталните съгласни m , d в останалите славянски езици, напр. руски, чешки, словашки, лесно се забелязва слухово, но особено ясно личи на палатограмите и линг-

¹ Вж. В. Hájla, Úvod do fonetiku, стр. 111.

² По-подробно за учленението на m' , d' в бълг. кн. език вж. у Ст. Стойков, Български книжовен изговор, стр. 32—39.

³ Руските езиковеди не са единни в схващанията си относно положението на върха на езика при учленението на m , d . Според В. А. Богородицкий (Фонетика русского языка в свете экспериментальных данных, Казань 1930, стр. 132, 137, 151 и Очерки по языковедению и русскому языку, Москва 1939, стр. 22) той е долу, а според С. И. Ершов (Экспериментальная фонетика, Казань 1903, стр. 88), О. Брох (Очерки физиологии славянской речи, Санктпетербург 1910, стр. 25), А. В. Исаенко (Фонетика spisovnej ruštiny, Bratislava 1947, стр. 114) е горе. Моите наблюдения също така показват, че е долу.

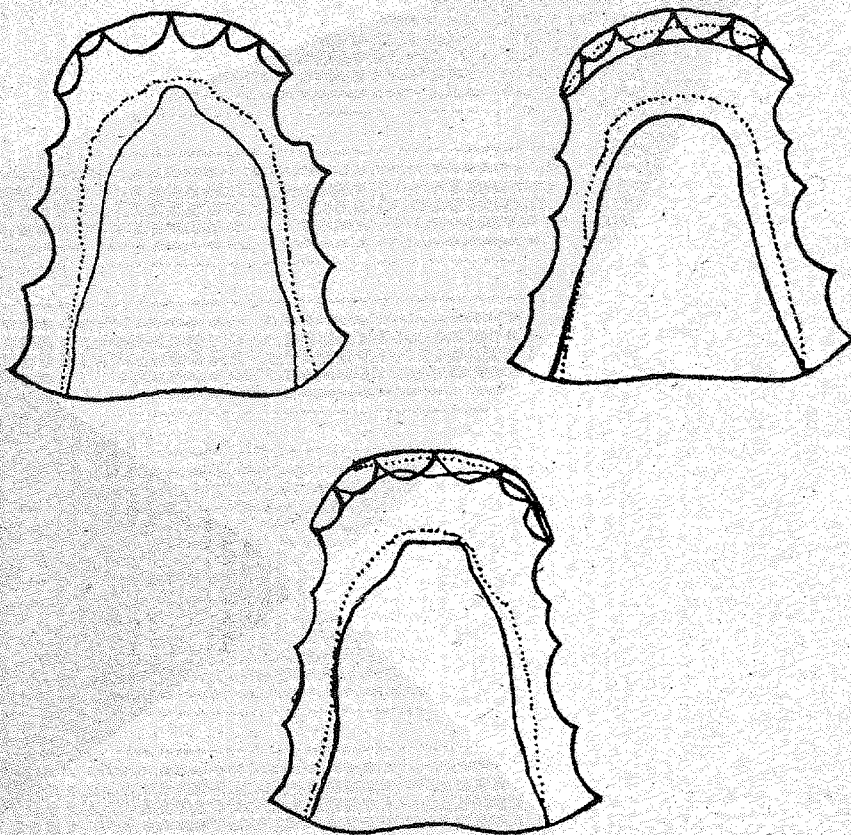
⁴ В. Hájla, K popisu pražské výslovnosti, V Praze 1923, стр. 18.

⁵ В. Hájla, Základy spisovné výslovnosti slovenské, V Praze 1929, стр. 33.

⁶ О. Брох, Очерк физиологии славянской речи, стр. 73.

вограмите (вж. тук обр. 22—27), които дават отпечатъци върху твърдото небце и езика при изговор на *m'*, *d'*.

Палаталните съгласни *m'*, *d'* в българския книжовен език имат и друга особеност, която ги отличава от *m'*, *d'* в останалите сла-

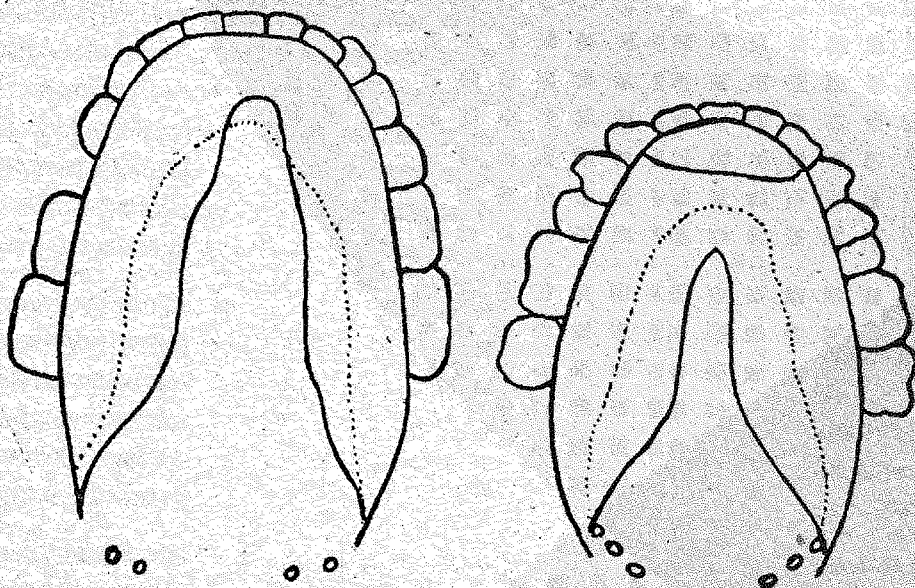
Обр. 22. — меко бълг. *m'* в *a ma*, твърдо бълг. *m* в *a ma*
(СС, ЦВ, ГК).

вянски езици. Позиционно те са доста ограничени и се срещат само пред задни гласни *a*, *ɔ*, *o*, *y*: тя [*m'a*], дял [*d'al*], въртя [*vŕt'ŕ*], реда [*red'ŕ*]; актьор [*akt'or*], Дъвлѣн [*Dŕvlen*], тютюн [*t'ut'yn*], дюла [*d'ula*] и пр. Като другите палатални съгласни, с изключение на *ŕ*, те не се срещат пред съгласна и в краесловието. Освен това те не се срещат и пред предните гласни *e*, *i*, т. е. в българския книжовен език съгласните *m*, *d* пред *e*, *i* са много слабо, незабележимо смежчени¹ и не се отнасят към палаталните *m'*, *d'*, а

¹ Това твърдят още О. Брох, цит. кн., стр. 73, и Н. Костов, Българска граматика, стр. 4. А. Т.-Балан обаче смята, че „в срички пред небни самогласки зъбниците *m* *d* биват онебнени [смежчени]“ (Българска граматика, София 1930, стр. 306; срв. там още стр. 66).

са само позиционни варианти на твърдите *m*, *d*. Съгласните *m*, *d* не са смекчени пред предните гласни *e*, *i* също така в полски¹ и сърбо-хърватски² език, но в руски³ и чешки са смекчени, макар и да не са фонемни, а само варианти на твърдите *m*, *d*.

Полумекият характер на българските палатални съгласни *m'*, *d'* е във връзка със силната мекост на съгласните *k*', *g*' в българския

Обр. 23. — бълг. меко *m* в *a ma*,
... бълг. твърдо *m* в *a mana* (CC).

Обр. 24. — чешко меко *m* в
Vat'a, ... чешко твърдо *m* в *vata*⁴.
Отпечатъци върху езика.

книжовен език. Меките *m'*, *d'* и меките *k*', *g*' се учленяват доста близо на твърдото небце и са много близки по слухов характер, та често трудно се различават⁵. Затова в един и същ език те не могат да съществуват едновременно като отделни самостоятелни звукове (фонемни)⁶, а по отделно и то или полумеки *m'*, *d'* покрай меки *k*', *g*', както е в български език, или меки *m*, *d* покрай полумеки *k*', *g*'.

¹ T. Benni, *Metoda palatograficzna w zastosowaniu do spółgłosek polskich*, Warszawa 1917, стр. 11; Б. Милетий, цит. кн., стр. 49.

² Б. Милетий, цит. кн., стр. 47—49.

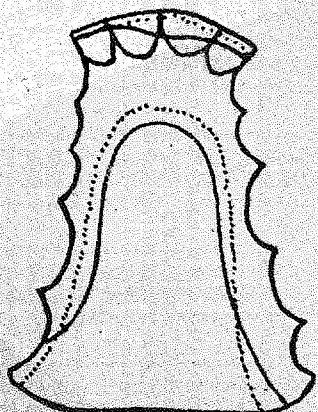
³ Л. Р. Зиндер, *Вопросы фонетики*, стр. 17, 20, 28; А. V. Isačenko, цит. кн., стр. 114.

⁴ V. Hála, *K popisu pražské výslovnosti*, стр. 10, обр. 7; стр. 18, обр. 29.

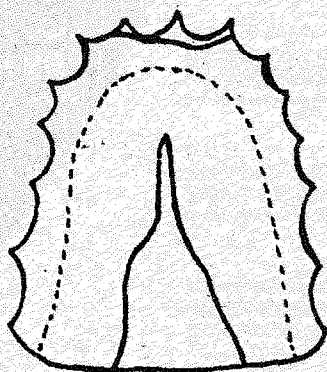
⁵ Интересни примери за смесване на *m'*, *d'* с *k*', *g*' в македонски диалекти привежда Em. Štánek, *Le parler de Boboštica en Albanie. Étude expérimentale d'une prononciation*, *Revue des Études slaves*, год. XIV, 1934, стр. 185—186; вж. още О. Брох, *Очерк физиологии славянской речи*, стр. 74.

⁶ Вж. А. Л. Трахтеров, *О сопоставления согласных фонем русского и английского языка*, *Иностранные языки в школе*, 1948, кн. 3, стр. 21.

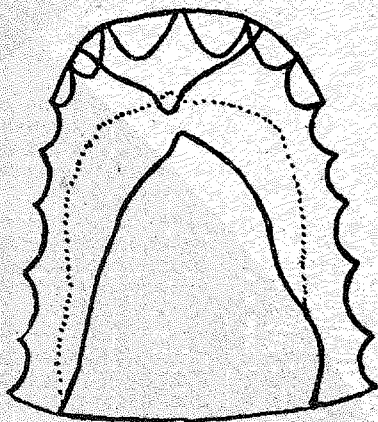
както е в руски и чешки език. Затова за руси и чежи българските *к'*, *г'* обикновено звучат като *т'*, *д'*, а за българи чешките и особено словашките *т'*, *д'* като *к'*, *г'* и то предимно в непознати думи. Само с тия особености на съгласните *т'*, *д'* и *к'*, *г'* можем да си обясним защо русинът Вл. Качановски „погрешно“ отбелязва българските

Обр. 25. — руско меко *т'* в *Батя*, . . . руско твърдо *т* в *зата*².

Обр. 26. — чешко меко *т'* в *Bat'a*, . . . чешко твърдо *т* в *vata*³.

Обр. 27. — словацко меко *т* в *Bat'a*, . . . словацко твърдо *т* в *vata*⁴.

к', *г'* като *т'*, *д'* в записаните от него западнобългарски диалектни текстове, напр. майтя вм. *майкя*, еврейтя вм. *еврейкя*, калудера вм. *калугера*, дюле вм. *гюле*, тю вм. *кю* и пр.⁵ На същата при-

¹ Вж. А. V. Isačenko, цит. кн., стр. 115.

² Б. Милетић, цит. кн., стр. 52, обр. 22.

³ В. Hála, цит. кн., стр. 9, обр. 5; стр. 17, обр. 27.

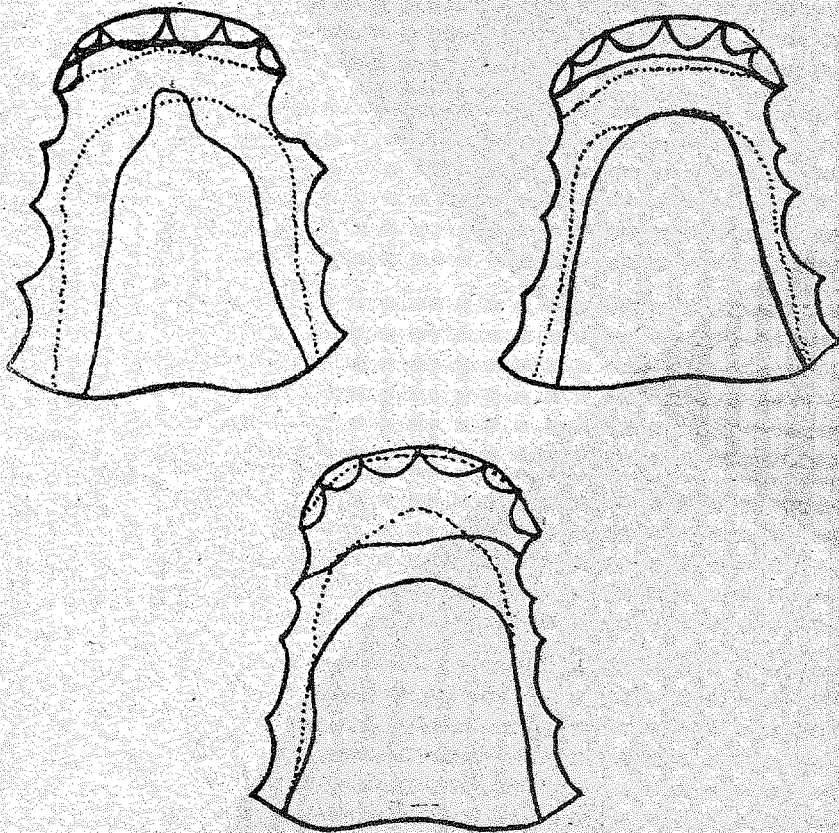
⁴ Ст. Стойков, Български книжовен изговор, стр. 38, обр. 64.

⁵ Сборник западно-болгарских песен, Санктпетербург 1882, стр. 70, 71, 94, 366, 367, 399 и др.

чина се дължат и грешките, които намираме у чехите Б. Хала (D'ěvděli вм. Гевгели)¹ и Е. Шрамек (t'oraf вм. k'oraf, drudi вм. drugi, drude вм. druge)² и у българина Ст. Стойков (G'uriš вм. D'uriš)³.

2. Н'

Меката съгласна н' в българския книжовен език се учленява като се придвижи нагоре и напред целият език и с краищата си се допре до страните на цялото небце. Главното учленение обаче провеждат гърбът на върха, който се допира плътно до алвео-

Обр. 28. — бълг. меко н' в *вонд*, . . . бълг. твърдо н в *фанд* (СС, ЦВ, ГК).

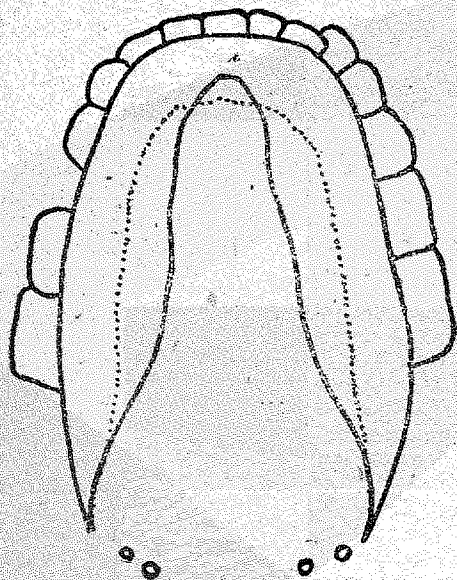
лите и до съседните части от твърдото небце, образувайки пълна преграда, и средният език, който широко се допира до страните

¹ Úvod do fonetiky, стр. 92, 102.

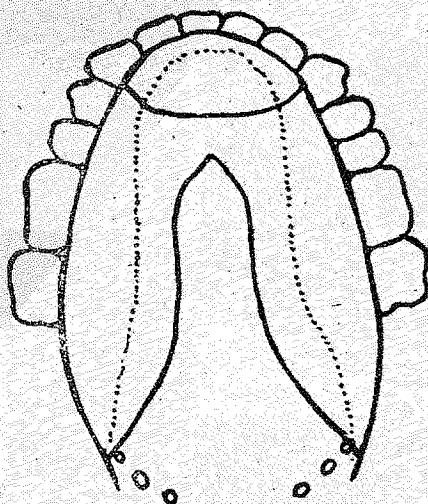
² Revue des Etudes slaves, XIV, стр. 184.

³ Български книжовен изговор, стр. 39.

на твърдото небце. Главното учленително място — преградата отпред — при палаталната съгласна *н'* в българския книжовен език, в сравнение с главното учленително място при *т'*, *д'*, е малко по-назад, та и мекостта е по-силна, т. е. характеристикният шум е по-висок¹. Тия

Обр. 29. — бълг. меко *н'* в *вонд*,
 бълг. твърдо *н* в *фаня* (CC).

Обр. 30. — чешко меко *н'* в *Майна*,
 чешко твърдо *н* в *ѡана*.²

разлики в главното учленително място ясно личат, ако се съпоставят палатограмите на *т'* с палатограмите на *н'* (срав. тук обр. 22 с обр. 28) и те са причина съгласната *н'* в българския книжовен език да звучи по-меко от *т'*, *д'*, без обаче да бъде чиста палатална съгласна, каквато е напр. *н'* в чешки или сърбо-хърватски.

При учленение на съгласната *н'* в българския книжовен език върхът на езика не е спуснат надолу, а е издигнат нагоре и слабо се допира до вътрешните плоскости на горните резци³. Това положение на върха е важна учленителна особеност на българското *н'*, която го отличава съществено от *н'* в останалите славянски езици и изобщо от чисто палаталното *н'*, което винаги се учленява със спуснат надолу език⁴. Когато върхът е издигнат нагоре, целият език няма здрава опора и не може силно да се притисне със средната си част до страните на твърдото небце. Затова палаталните съгласни, учленявани с издигнат нагоре връх на езика, не са чисти палатали, а са повече или по-малко полумеки, полупалатални, по-право казано само палатализирани, каквато е и *н'* в българския книжовен

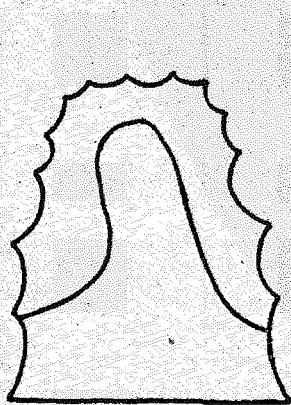
¹ Това твърди и О. Брох, Очерки физиологии славянской речи, стр. 73.

² В. Hála, K popisu pražské výslovnosti, стр. 11, обр. 11; стр. 19, обр. 33.

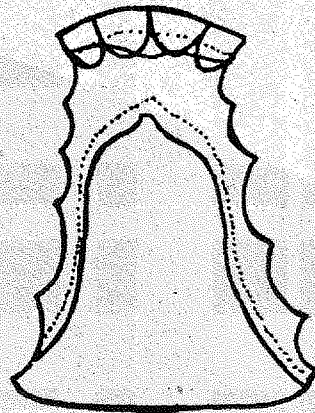
³ По-подробно за учленението на *н'* в българския книжовен език вж. у Ст. Стойков, Български книжовен изговор, стр. 32—39.

⁴ Вж. В. Hála, Úvod do fonetiky, стр. 111.

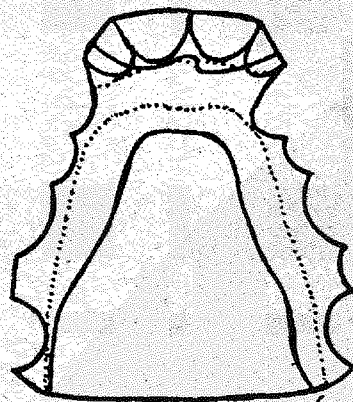
език. Тя няма особено висок характеристичен шум и звучи по-твърдо отколкото *н* в сърбо-хърватски¹, чешки², словашки³, руски⁴ и

Обр. 31. Руско меко *н*⁵.

Обр. 32. — руско меко *н* в *Аня*,
. . . руско твърдо *н* в *мана*⁶.

Обр. 33. — сърбо-хърватско меко *н* в
пања, . . . сърбо-хърватско твърдо *н*
в *мана*⁷.

¹ Б. Милетић, цит. кн., стр. 70—72, 131.

² В. Hála, К popisu pražské výslovnosti, стр. 19.

³ В. Hála, Základy spisovné výslovnosti slovenské, стр. 33.

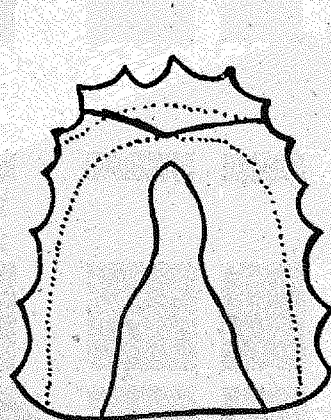
⁴ Между руските езиковеди няма единство и относно положението на върха на езика при изговора на *н*. Докато В. А. Богородицкий (Фонетика русского языка, стр. 133, Очерки по языковедению и рускому языку, стр. 21, 22) твърди, че той е долу, О. Брох (Очерки физиологии славянской речи, стр. 25), Л. В. Щерба (Фонетика французского языка, стр. 62), Б. Милетић (Изговор српскохрватских гласова, стр. 73—74), А. В. Исаченко (Фонетика списовнеј гуштини, стр. 135) твърдят, че е горе. Моите наблюдения показват, че е долу.

⁵ Л. В. Щерба, Фонетика французского языка, стр. 62, обр. 28.

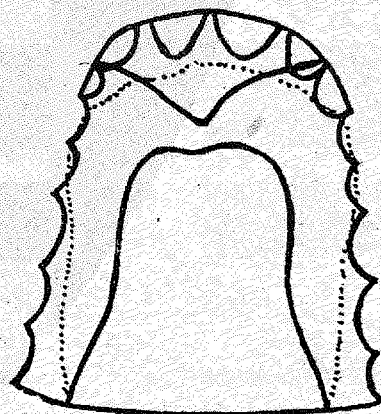
⁶ Б. Милетић, цит. кн., стр. 52, обр. 22.

⁷ Б. Милетић, цит. кн., стр. 49, обр. 18; стр. 72, обр. 45.

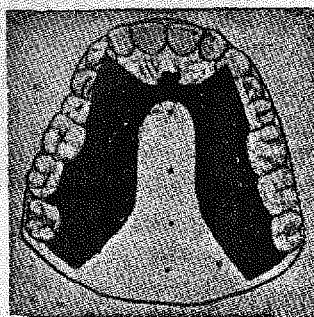
полски¹. Разликата между *н'* в българския книжовен език и *н'* в останалите славянски езици — руски, чешки, словашки, полски, сърбо-хърватски — лесно се забелязва слухово, но тя особено ясно личи на палатограмите и лингвограмите — вж. обр. 28—37, които

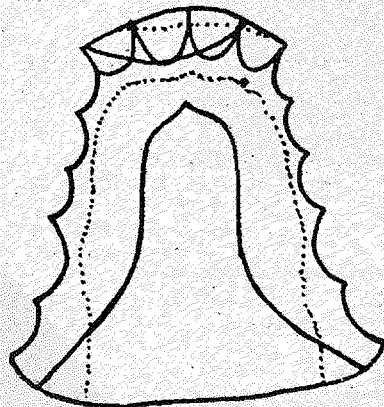
Обр. 34. — чешко меко *н'* в *Maņa*, . . . чешко твърдо *н* в *naпa*².

Обр. 35. — словашко меко *н'* в *Maņa*, . . . словашко твърдо *н* в *naпa*³.

Обр. 36. Полско меко *н'* в *Maņa*⁴.

Обр. 37. — полско меко *н'* в *naпa*, . . . полско твърдо *н* в *naпa*⁵.

дават отпечатащи върху твърдото небце и езика при изговор на *н'* в български, руски, сърбо-хърватски, чешки, словашки и полски.

Съгласната *н'* в българския книжовен език има и друга особеност, която я отличава от *н'* в останалите славянски езици. Тя

¹ Т. Венпи, *Palatogramy polskie*, стр. 26—27.

² В. Напа, цит. кн., стр. 10, обр. 9; стр. 18, обр. 31.

³ Ст. Стойков, *Български книжовен изговор*, стр. 38, обр. 64.

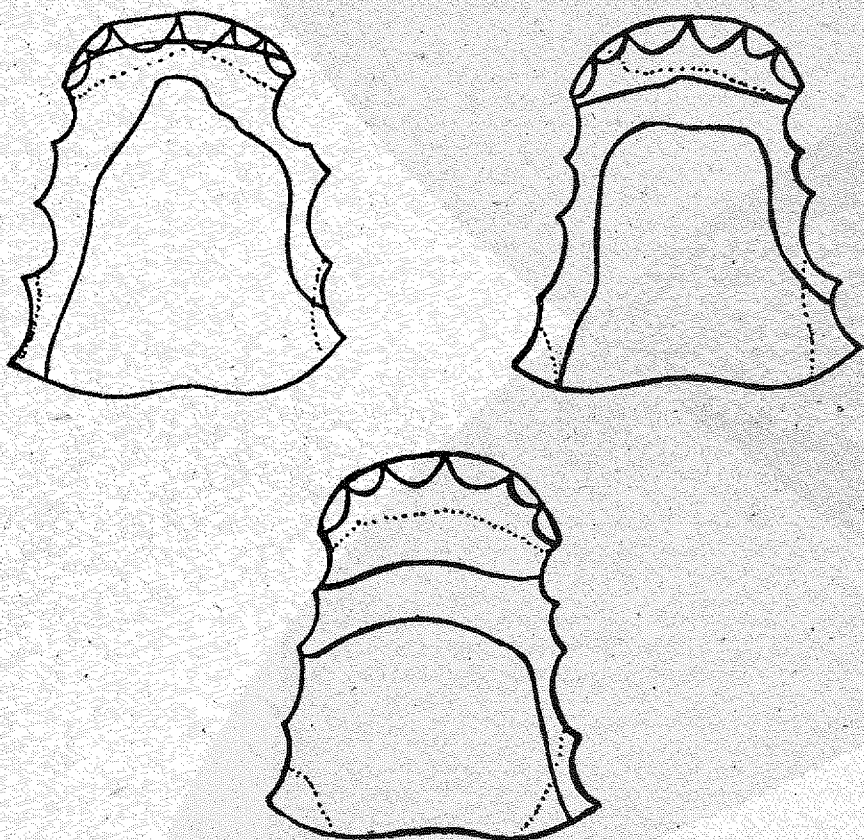
⁴ Т. Венпи, цит. кн. стр. 37, обр. 36.

⁵ Б. Милетић, цит. кн., стр. 53, обр. 22а; стр. 74, обр. 47.

се среща само пред задна гласна *a, ъ, o, y*: няма [н'ама], деня [ден'ѣ], Наньо [Нан'о], т. е. не се среща пред съгласна, в краесловието и пред предните гласни *e, и*¹ — общо може да се каже, че *н* пред *e, и* е много слабо смекчено и не се различава от твърдото *н*. В руски език обаче съгласната *н* пред *e, и* винаги е палатална, но не е фонема, а е само вариант на твърдото *н*².

3. Л'

При учленение на палаталната съгласна *л'* в българския книжовен език целият език се придвижва нагоре и напред и с краищата си се допира до страните на небцето, оставяйки от едната си страна тесен проход, през който минава издишната струя. Главното учленение обаче провеждат гърбът на върха, който се до-

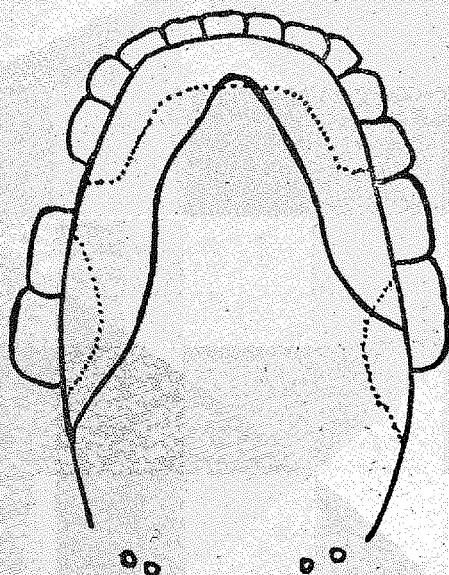

Обр. 38. — бълг. меко *л'* в *вдла*, . . . бълг. твърдо *л* в *мла* (СС, ЦВ, ГК).

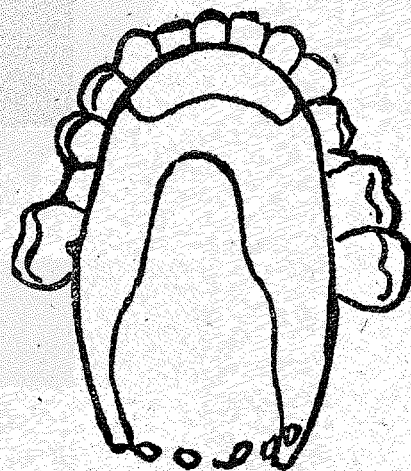
¹ Това твърдят още О. Брох, Очерк физиологии славянской речи, стр. 73, и Н. Костов, Българска граматика, стр. 4.

² Вж. Л. Р. Зиндер, Вопросы фонетики, стр. 17, 20, 28; А. V. Исаченко, Фонетика spisovnej guštiny, стр. 135; О. X. Цахер, Фонетика в свете учения И. В. Сталина о языке, Иностранные языки в школе, 1951, кн. 3, стр. 31.

пира до алвеолите и до съседните части от твърдото небце, и средният език, който широко се допира с краищата си до страните на твърдото небце като оставя от едната си страна проход¹. И при учленение на съгласната *л'* в българския книжовен език върхът на езика не е спуснат надолу, а е издигнат нагоре и се допира до границата между горните резци и алвеолите². Това положение на върха на езика е важна особеност на българското *л'*, която го отличава от *л'* в останалите славянски езици и изобщо от

Обр. 39. — бълг. меко *л'* в *а вода*,
..... бълг. твърдо *л* в *а мала*.

Обр. 40. Сърбо-хърватско меко *л'* в *малба*³.

Отпечатъци върху езика.

палаталното *л'*, което се учленява със спуснат надолу връх на езика⁴. Както вече се изтъкна, когато една палатална съгласна се учленява с издигнат нагоре връх на езика, целият език няма здрава опора и не може силно да се притисне със средната си част, която е най-слабо подвижна, до страните на твърдото небце. Вследствие на това се получават не чисти палатални съгласни, а по-слабо или по-силно палатализувани съгласни, каквито са изобщо палаталните съгласни в българския книжовен език. По тая причина българското *л'* звучи малко по-твърдо от *л'* в останалите славянски езици —

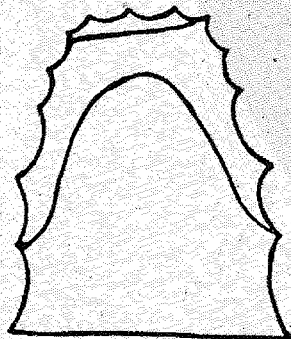
¹ По-подробно за учлението на *л'* вж. у Ст. Стойков, Български книжовен изговор, стр. 65—69.

² Това се потвърждава и от палатограмите, които дава Ст. Младенов в работата си „Мекостта на съгласните в българските говори“ (Годишник на Соф. у-т, Историко-филолог. ф-т, кп. X—XI, 1915). Всички негови обекти учленяват *л'* с издигнат нагоре връх на езика, с изключение на един, роден в областта на западните говори (вж. табл. IVa, обр. Д).

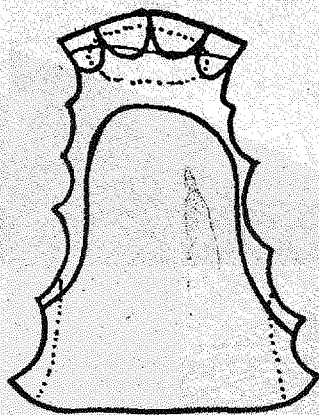
³ Б. Милетић, цит. кн., табл. I, обр. 8.

⁴ Вж. В. Háfa, Úvod do fonetiky, стр. 127.

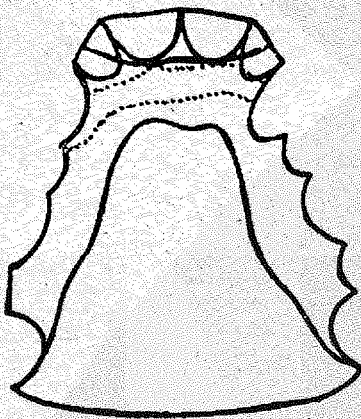
руски¹, сърбо-хърватски², словашки³, което се учленява със спуснат надолу връх на езика. Тая разлика лесно се забелязва слухово, но особено ясно личи на палатограмите и линвограмите — вж. обр. 38—46, които дават отпечатъци върху твърдото небце и езика

Обр. 41. Руско меко л⁴.

Обр. 42. — руско меко л⁴ в *Аля*, . . . руско твърдо л в *бала*⁵.

Обр. 43. — сърбо-хърватско меко л в *маља*, . . . сърбо-хърватско твърдо л в *ала*⁶.

¹ Между езиковедите има разногласия относно положението на върха на езика при учленението на л⁴ в руски език. Едни като Л. В. Щерба (Фонетика французского языка, стр. 69, 70) твърдят, че е издигнат нагоре, а други като

В. Нала, (Úvod do fonetiku, стр. 127) твърдят, че е спуснат долу. Моите наблюдения показват, че е спуснат долу.

² Б. Милетић, Изговор српскохрватских гласова, стр. 75, 151.

³ В. Нала, Základy spisovné výslovnosti slovenské, стр. 57.

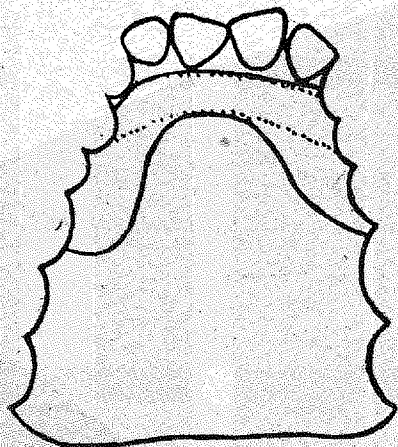
⁴ Л. В. Щерба, цит. кн., стр. 70, обр. 36.

⁵ Б. Милетић, цит. кн., стр. 77, обр. 52.

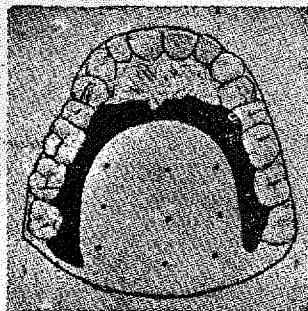
⁶ Б. Милетић, цит. кн., стр. 57, обр. 25; стр. 76, обр. 49.

при изговор на *л'* в български, руски, сърбо-хърватски, словашки и полски.

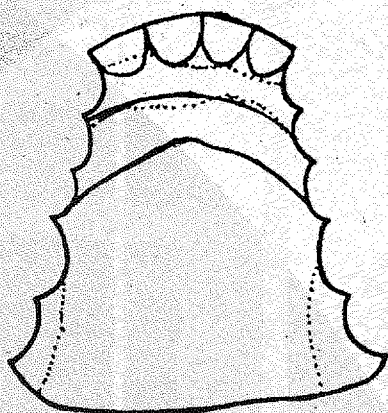
Въпреки че не е чисто палатална, а само палатализувана, съгласната *л'* в българския книжовен език е най-меката съгласна¹, която има твърдо съответствие, и е доста близка до *л'* в руски език.

Обр. 44. — словашко меко *л'* в *Baľa*,
... словашко твърдо *л* в *maľa*².

Обр. 45. Полско меко *л'* в *las*³.

Обр. 46. — полско меко *л'* в *wola*,
... полско твърдо *л* в *maľa*⁴.

Съгласната *л'* в българския книжовен език има и друга особеност, която я отличава от *л'* в останалите славянски езици. Тя се

¹ Същото твърди и J. Rozwadowski, *Przyczynek do fonetyki (wymowy) ̢uġarskiej*, стр. 56.

² B. Hála, *Základy spisovné výslovnosti slovenské*, стр. 52, обр. 72; стр. 57, обр. 78.

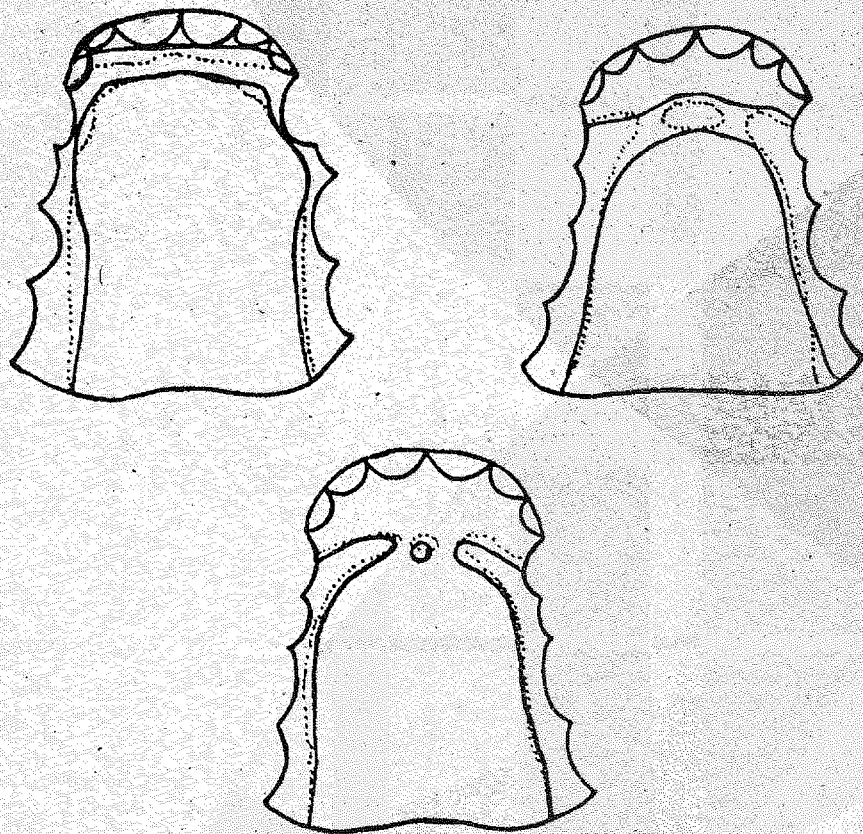
³ Т. Венни, цит. кн., стр. 20, обр. 23.

⁴ Б. Милетић, цит. кн., стр. 60, обр. 30.

среща само пред задните гласни *a, ъ, o, y*: лято [*l'áto*], учителя [*učitel'ъ*], плачльо [*pláčl'o*], люто [*l'úto*], т. е. не се среща пред съгласна, в краесловието и пред предните гласни *e, и*. Пред последните гласни тя звучи слабо смекчено и прилича на т. н. средно „европейско“ *л'*, но не е палатална фонема, а е вариант на твърдото *л*.

4. *P'*

Палаталната съгласна *p'* в българския книжовен език се учленява като се издигне нагоре целият език и с краищата си се допре до страните на цялото небце, а върхът му остане свободен. Главното учленение обаче провеждат върхът на езика, който трепти

Обр. 47. — бълг. меко *p'* в *морá*, . . . бълг. твърдо *p* в *морá* (СС, ЦВ, ГК).

под алвеолите и под съседните части от твърдото небце, и средният език, който се притиска до страните на твърдото небце. Притискането на средния език до страните на небцето обаче не е

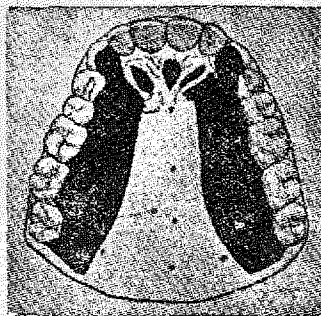
¹ Срв. О. Брох, Очерк физиологии славянской речи, стр. 75.

много силно, та българското палатално *p'* звучи полумекко и спада към смекчените (палатализуваните) съгласни, каквото е и руското *p'*¹.

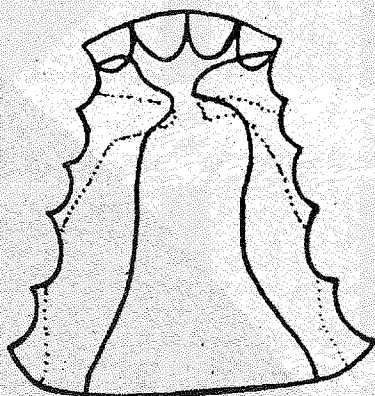
Палаталната съгласна *p'* в българския книжовен език се среща само пред задна гласна *a*, *ъ*, *o*, *y*: моря [мор'а], черя [чер'ъ],

Обр. 48. — руско меко *p'* в Боря, . . . руско твърдо *p* в бара².

Обр. 49. Полско меко *p'* в Marja³.

Обр. 50. — полско меко *p'* в Marja, . . . полско твърдо *p* в Mara⁴.

Мирьо [Мир'о], царю [цар'у] и пр., т. е. не се среща пред съгласна и в краесловието⁵. Пред предните гласни *e*, *i* съгласната

¹ Вж. О. Бр о х, Очерк физиологии славянской речи, стр. 75. В. А. Богородицкий (Очерки по языковедению и русскому языку, стр. 22) обаче твърди, че при *p'* в руски език „в отличие от твердого язык вибрирует не концом, а средне-передней частью у алвеол верхних резцов, конец же языка опущен за нижние зубы“.

² Б. Милетић, цит. кн., стр. 64, обр. 36.

³ Т. Велпи, цит. кн., стр. 22, обр. 29.

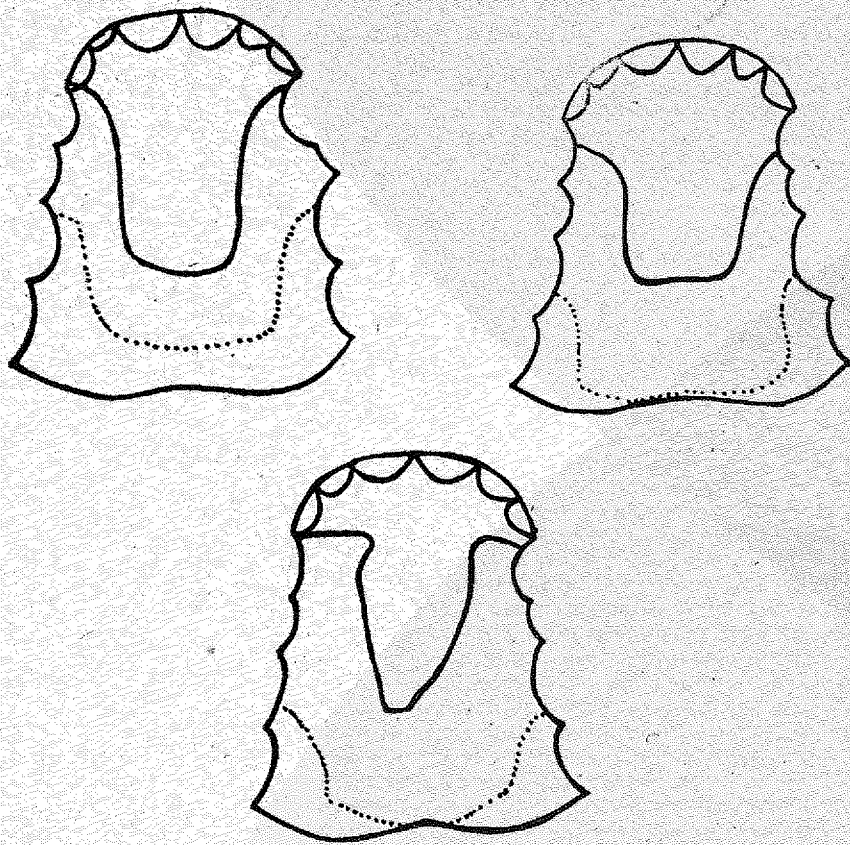
⁴ Б. Милетић, цит. кн., стр. 65, обр. 36а.

⁵ Това твърди дори и А. Т. Балан, Българска граматика, София 1930, стр. 321, 322.

p винаги е само твърда и по тая си особеност българският книжовен език съществено се отличава от руски език, в който *p* пред *e*, *и* винаги е смекчено, макар че не е мека фонема, а само вариант на твърдото *p*¹.

Б. К', Г'

При учленение на палаталните съгласни *к'*, *г'* в българския книжовен език целият език се дръпва назад, издига се нагоре и се допира до небцето. Главното учленение обаче провежда плоскостта

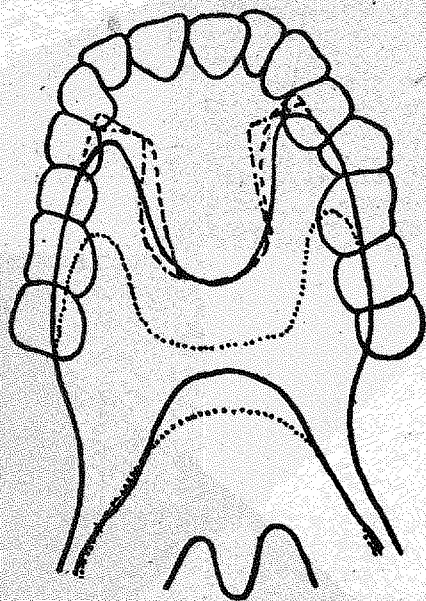

Обр. 51. — бълг. меко *к'* в *а кар*, . . . бълг. твърдо *к* в *а кака* (СС, ЦВ, ГК)

на средния език, който силно се притиска до твърдото небе и образува пълна преграда. Това притискане на средния език до твърдото небе значително се подпомага от върха на езика, който

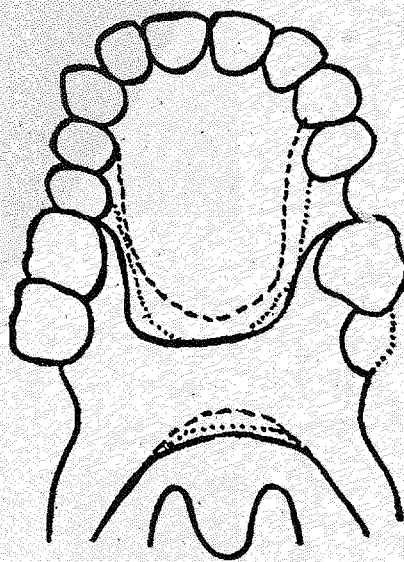
¹ Вж. Л. Р. Зиндер, Вопросы фонетики, стр. 17, 20, 28; О. Х. Шахер, Иностранни языки в школе, 1951, кн. 3, стр. 31; А. В. Исаџенко, Фонетика spisovneje ruztiny, стр. 137.

е спуснат надолу и се опира о вътрешните плоскости на долните резци¹. Както по учленение, така и по слухово впечатление българските палатални съгласни *к'*, *г'* са напълно меки съгласни, чисти палатали². Покрай *й*, те са най-меките съгласни в българския книжовен език. Тая тяхна особеност лесно се забелязва слухово, но особено ясно личи на палатограмите и лингвограмите — вж.

Обр. 52. ——— *к'* в *а к'д(р)*, - - - - - *к'* в *к'ма*, - *к'* в *к'ефа*, *к'* в *кака* (СС) Изговор в български език.

Отпечатьци върху цялото небе.

Обр. 53. ——— *к* в *кап*, - - - - - *к* в *кип*, *к* в *кева*. Изговор в сръбско-хърватски език³.

обр. 51—54, които дават отпечатьци върху небцето и езика при изговор на *к'*, *г'* в българския книжовен език. Косвено доказателство за силната палаталност на съгласните *к'*, *г'* в българския книжовен език е и фактът, че някои чужденци ги чуват като палатални *т'*, *д'*⁴.

Характерна особеност на българските палатални съгласни *к'*, *г'* е, че те са доста ограничени по употреба. Поради редица фонетични промени, станали в историческия развой на българската звукова система със съгласните *к'*, *г'*, днес те се срещат като фонемни само пред задните гласни *а*, *о*, *у*, и то не в домашни думи, а в малък брой чужди, главно турски: *к'яр* [*к'ар*], *к'юсе* [*к'осе*], *к'юп*

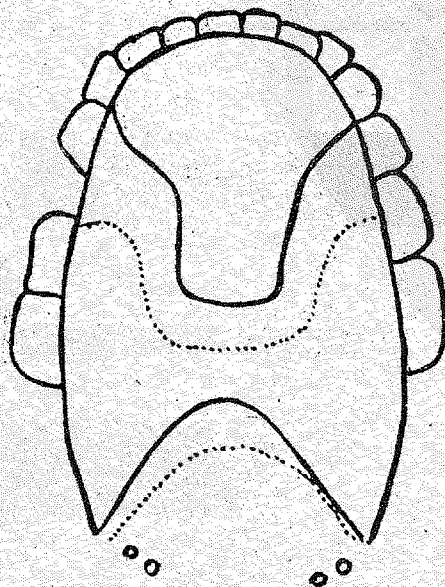
¹ По-подробно за учленението на *к'*, *г'* в българския книжовен език вж. у Ст. Стойков, Български книжовен изговор, стр. 43—48.

² Това твърдят и още О. Брох, Очерк физиологии слав. речи, стр. 74, и Ст. Младенов, Граматика на българския език, София 1939, стр. 87.

³ Б. Милетић, цит. кн., стр. 110, обр. 89.

⁴ Напр. О. Брох, цит. кн., стр. 74; вж. и тук стр. 32—34.

[к'ун]; гяур [г'аур], гьон [г'он], гювеч [г'увеч] и пр. Поради употребата на съгласните к', г' само в чужди думи, някои езиковеди като Ив. Леков¹ са наклонни да не ги смятат за фонемни. Обаче, както вече се изтъкна (вж. тук стр. 16), произходът на думите не е от значение, шом като те отдавна са влезли не само в речниковия състав, но и в основния речников фонд на общонародния език.

Обр. 54. — бълг. меко к' в а к'а(р),
 . . . бълг. твърдо к в кака (СС). От-
 печатък върху езика.

к'юп) и к', г' пред предна гласна (меки, благи, кеф, гергеф), от смислоразличително гледище това са два вида звукове. Пред задна гласна те са фонемни, защото в това положение съществува противопоставяне на твърдост и мекост (куп ~ к'юп, гол ~ г'ол) и защото се осъзнават като самостоятелни звукове. А пред предна гласна са само позиционни варианти на твърдите к, г, защото в това положение няма противопоставяне на твърдост и мекост³ — пред е, и съгласните к, г винаги са само палатални. Българинът изобщо не обръща внимание на мекостта на к, г пред е, и, не я осъзнава, но тя е характерна черта на неговата фонетична система, с която той така е свикнал, че дори и когато говори чужд език, в който к, г пред е, и са твърди, напр. немски език, той несъзнателно изговаря

¹ Опит за фонологична характеристика на българския език, стр. 22.

² Не е прав обаче Р. Екблом (Zur bulgarischen Aussprache, стр. 160), като твърди, че в българския книжовен език съгласните к, г са меки и след предната гласна и в думи като *викнал* и пр.

³ Вж. N. S. Trubetzkoy, Grundzüge der Phonologie, Prague 1939, стр. 208.

Палаталните съгласни к', г' в българския книжовен език, за разлика от всички останали български палатални съгласни без й, се срещат и пред предна гласна е, и². При това пред е, и те не са само палатализувани съгласни, а чисти палатали и в това положение са единствените възможни съгласни, т. е. пред е и и в българския книжовен език не се срещат твърди к, г. Независимо от мекостта им обаче, българските к', г' пред е, и не са самостоятелни звукове със смислоразличително значение (фонемни), а са само позиционни варианти на твърдите к, г, защото в това положение те са постоянни и задължителни и защото при него е невъзможно противопоставяне по мекост. Както вече се изтъкна (вж. тук стр. 16), въпреки че от учленително гледище няма разлика между к', г' пред задна гласна (к'яр, г'он,

палатални *к'*, *г'*¹. Изобщо палаталните *к'*, *г'* пред *е*, *и* са важна и характерна особеност на българския книжовен език. По нея той прилича на руски език², където обаче *к*, *г* не са така силно палатални, а се отличава от чешки, словашки³ и сърбо-хърватски⁴, където *к*, *г* пред *е*, *и* винаги са само твърди.

Според българската писмена система палаталните съгласни *к'*, *г'* пред задните гласни *а*, *у*, *о* се отбелязват по споменатия вече начин чрез буквата за твърдите *к*, *г* и специална буква за следващата гласна (*я* при *а*, *ю* при *у*) или специален знак за мекост *ь* (при *о*). Пред предните гласни *е*, *и* обаче палаталните *к'*, *г'* не се отбелязват като меки съгласни с някакъв особен белег, а се означават като твърди: кеф [*к'еф*], герой [*г'ерой*], меки, [*мек'и*], благи [*благ'и*] и пр. Някои езиковеди като Ст. Младенов⁵ смятат неозначаващото на палаталните *к'*, *г'* пред *е*, *и* за съществен недостатък на българската писмена система. Те обаче не са съвсем прави, защото независимо от отбелязването в българския книжовен език и в българските диалекти съгласните *к*, *г* пред предните гласни *е*, *и* винаги са само меки (палатални) и не могат да бъдат твърди.

По палаталните си съгласни *к'*, *г'* българският книжовен език съществено се отличава от всички останали славянски езици, защото само в него те съществуват като фонемни.

В българския книжовен език се среща и палатална съгласна *х'*. Тя обаче не е фонема, а само позиционен вариант на твърдото *х*, обусловен от наличието на предна гласна *е*, *и* непосредствено след нея: хем [*х'ем*], хитър [*х'итър*] и пр. Подобно на съгласните *к'*, *г'* и съгласната *х'* пред *е*, *и* винаги е мека и задължителна, т. е. в такова положение не е възможна твърда съгласна *х*, не е възможно противопоставяне на твърдост и мекост.

6. Й

Към палаталните съгласни в българския книжовен език се отнася и съгласната *й*, която е единствената мека съгласна без твърдо съответствие.

При учленение на съгласната *й* в българския книжовен език целият език се издига нагоре и с краищата си се допира до страните на цялото небце, а по средата остава широк проход, през който минава издишната струя, търкайки се силно о стените му. Главното учленение обаче провежда средният език, който се допира до страните на цялото твърдо небце. Там е и главното учленително място. Върхът на езика е спуснат надолу и се опира о вътрешните плоскости на долните резци. Така той подпомага издигането на средния език, който е по-слабо подвижен.⁶

¹ Вж. О. Брoх, цит. кн., стр. 74.

² О. Брoх, цит. кн., стр. 27, 63.

³ А. V. Isačenko, Fonetika spisovnej ruštiny, стр. 149.

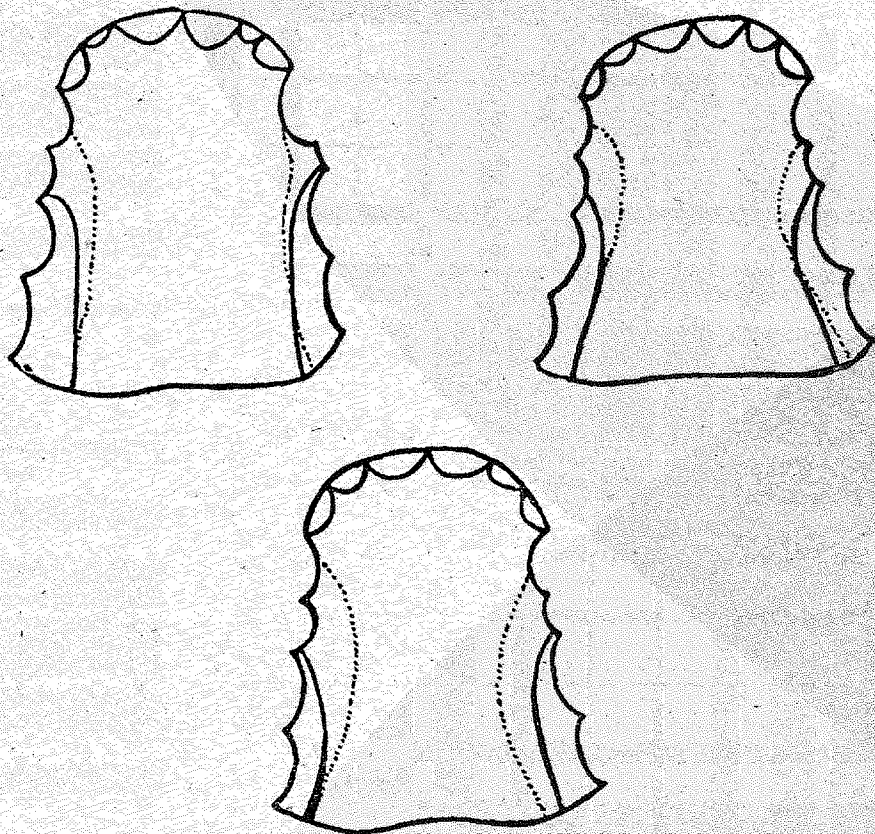
⁴ Б. Милетић, цит. кн., стр. 109.

⁵ Мекостта на съгласните в българските говори, стр. 4; Граматика на българския език, стр. 86.

⁶ По-подробно за учленението на съгласната *й* вж. у Ст. Стойков, Български книжовен изговор, стр. 76—80.

Поради учлението си само върху твърдото небце съгласната *й* е единствената истински палатална съгласна в българския книжовен език. Такава е тя и във всички езици, където се среща.

По учлението и по слухово впечатление съгласната *й* в българския книжовен език се отнася към т. н. фрикативно *и* (*j*), защото се

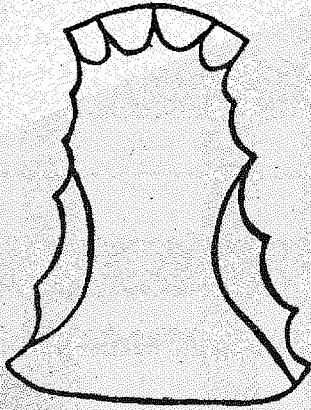
Обр. 55. — бълг. *й* в *мѣйа*, . . . бълг. *й* в *йѣма* (СС, ЦВ, ГК).

учленива с доста слабо издигане на средния език, особено когато е около задна гласна *а*, *о*, *у*, *ъ*, и поради това има доста нисък характеристичен шум. Изобщо учлението на съгласната *й* до голяма степен зависи от учлението на гласната, край която се намира¹. Обаче няма никакви основания в българския книжовен език да се различават два вида *й* — фрикативно *й*, учленивано с по-слабо издигнат среден език и с по-широк проход между езика и небцето, и консонантно (неслогово) *й* (*i*), учленивано с доста високо из-

¹ Вж. Ст. Стойков, цит. ст., стр. 77—78.

дигнат среден език и с тесен проход между езика и небцето¹, както с право изтъква и А. Т.-Балан².

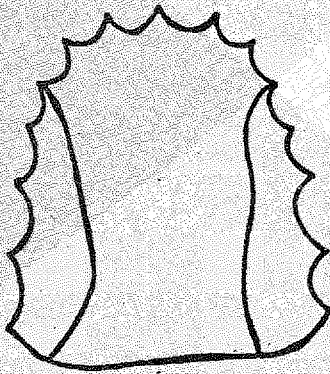
Палаталната съгласна *й* в българския книжовен език се среща само в непосредно съседство с гласна, образувайки особени съче-

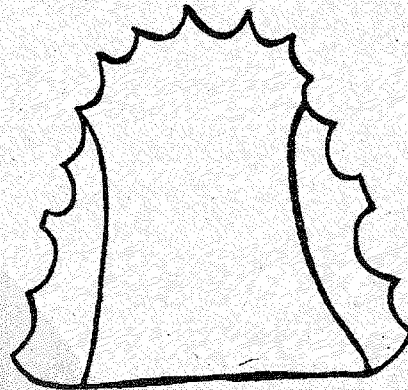
Обр. 56. Руско *й* в *мой*³

Обр. 57. Сърбо-хърватско *й* в *маја*⁴.

Обр. 58. Чешко *й* в *хаја*⁵.

Обр. 59. Словашко *й* в *таја*⁶.

тания *йа, йо, йу, ай, ой, ей, ий* и пр., неправилно наричани дифтонги. Излизайки от обстоятелството, че палаталната съгласна *й* се среща

¹ За разликите между фрикативното *й* и консонантното *й* вж. А. V. Isačenko, *Fonetika spisovnej ruštiny*, стр. 144.

² Списание на Българската академия на науките, кн. LII, 1935, стр. 159. Не е прав обаче Ст. Младенов, който различава в българския книжовен език два вида *й*, макар и да твърди, че няма рязка граница между тях: вж. Списание на Българската академия на науките, кн. XLVIII, 1934, стр. 44–45, и Граматика на българския език, 1939, стр. 34, 81.

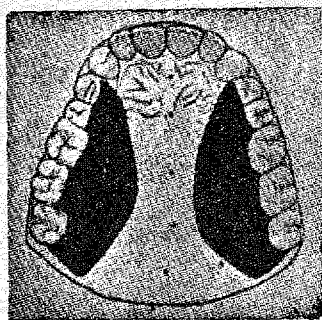
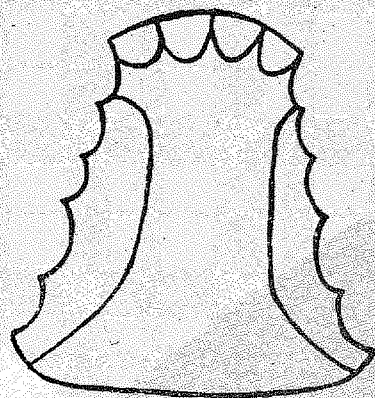
³ Б. Милетић, цит. кн., стр. 70, обр. 43.

⁴ Б. Милетић, цит. кн., стр. 68, обр. 39.

⁵ V. Hála, *K popisu pražské výslovnosti*, стр. 15, обр. 21.

⁶ V. Hála, *Základy spisovné výslovnosti slovenské*, стр. 69, обр. 96.

само край гласна, някои езиковеди като Ив. Леков¹ не я смятат за самостоен звук със смислоразличително значение и я изключват от фонемната система на езика. Това обаче не е правилно. Както вече се изтъкна на няколко пъти, позиционната ограниченост на един звук още не е достатъчно основание да се отрича неговата самостоятелност. Всички палатални съгласни в българския книжовен език са позиционно ограничени, но пак ги смятаме за фонемни. Затова т. н. дифтонги трябва да се разглеждат като съчетания от две фонемни².

Обр. 60. Полско *й* в *jajko*³.Обр. 61. Полско *й* в *tajja*³.

Друга особеност на палаталната съгласна *й* в българския книжовен език е, че тя е единствената съгласна, която се редува с гласна и то с гласната *и*: *свой* ~ *свои*, *мой* ~ *мои*, *сипей* ~ *сипеи*, *край* ~ *краища* и пр. При това в разговорната книжовна реч, както и в повечето териториални диалекти, гласната *и* в неударено положение след гласна обикновено минава в *й*; напр. *стаи* > *стай*, *идеи* > *идей*, *хаджиш* > *хаджий*, *воин* > *войн*, *таинствен* > *тайнствен* и пр.⁵ Изобщо извършва се процес, какъвто е станал с гласната *и* в краесловието; напр. двусричните думи в старобългарски като *кран*, *вон*, *ран* днес са едносрични *край*, *бой*, *рай*⁶.

Палаталната съгласна *й* в българския книжовен език доста прилича на *й* в руски и сърбо-хърватски, но се отличава по своята по-слаба фрикативност от *й* в полски и чешки; това се забелязва

¹ Вж. Опит за фонологична характеристика на българския език, стр. 21

² Т. Велпи, *Palatogramy polskie*, стр. 25, обр. 33.

³ Б. Милетин, цит. кн., стр. 70, обр. 43а.

⁴ Това твърдят дори и някои фонолози като П. С. Кузнецов: „... с фонологической точки зрения дифтонги вообще должны быть рассматриваемы как сочетания двух фонем“ (Известия АН СССР, Отделение литературы и языка, т. VII, 1948, вып. 2, стр. 134).

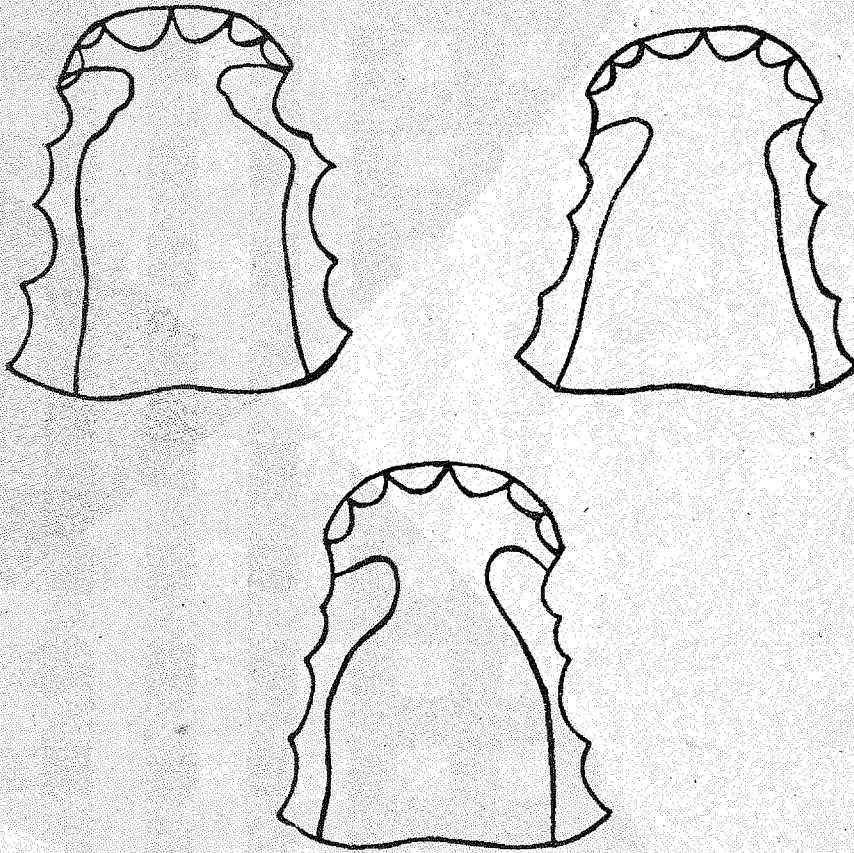
⁵ Вж. Н. Костов, Неударено *и* след гласна, *Език и литература*, г. I, 1946, кн. 3—4, стр. 48—52.

⁶ Б. Цонев, *История на българския език*, т. III, стр. 419.

слухово, но особено ясно личи при съпоставяне на палатограмите — срв. обр. 55—61, които показват допира на езика до твърдото небце при изговор на *й*.

V. ХАРАКТЕР НА СЪГЛАСНИТЕ Ш, Ж, Ч, Ц

При установяване броя и характера на палаталните съгласни в българския книжовен език трябва да се определи по-точно и характера на съгласните *ш, ж, ч, ц*, които едни езиковеди смятат за меки, други за твърди, а трети за средни, т. е. колкото меки,

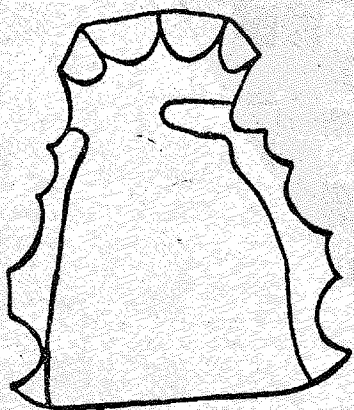
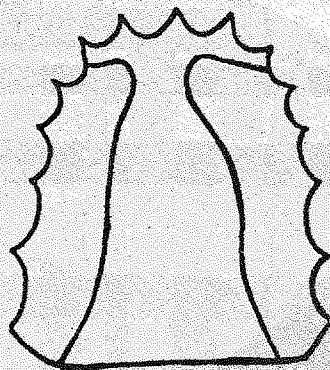
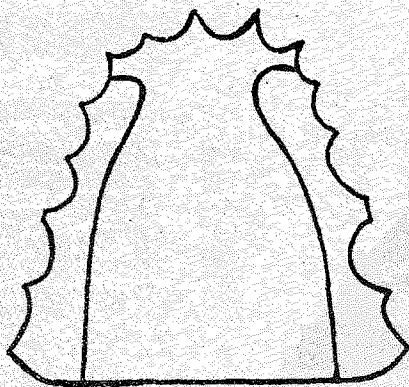
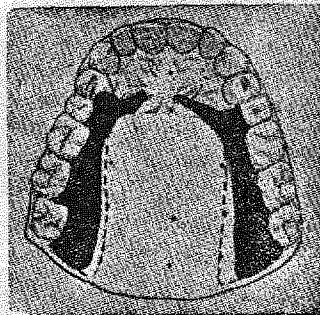
Обр. 62. Бълг. *ш* в *ваша* (СС, ЦВ, ГК).

толкова и твърди. Така според О. Брох¹ съгласните *ш, ж, ч* са „относително меки“, т. е. имат по-висок характеристичен шум, та затова ги отбелязва като палатални съгласни *š', ž' č'*. Според Н. Костов²

¹ Очерк физиологии славянской речи, стр. 76.

² Българска граматика, стр. 12—13, 26, 37.

те се отнасят към категорията на твърдите съгласни. За „почти твърди“ ги смята и Д. Попов¹. Според А. Т.-Балан² обаче те са „слабо небни и меки по своето учленение“, та „затуй се слушат сами и в сричка от думи колкото меко, толкова и твърдо“. Подобно схващане има и Л. Андрейчин³, според когото те винаги са равни на себе си по мекост.

Обр. 63. Сърбо-хърватско *ш* в *паша*⁴.Обр. 64. Чешко *ш* в *vaša*⁵.Обр. 65. Словацко *ш* в *vaša*⁶.Обр. 66. Полско *ш* в *szary*⁷.

От прегледа на изказаните схващания за характера на съгласните *ш*, *ж*, *ч*, *щ* става ясно, че тия съгласни заемат по-особено място във фонетичната система на българския книжовен език. Всички езиковеди, с изключение на А. Т.-Балан, са единни в схващанията

¹ Българска граматика, София 1941, стр. 37

² Нова българска граматика, стр. 3.

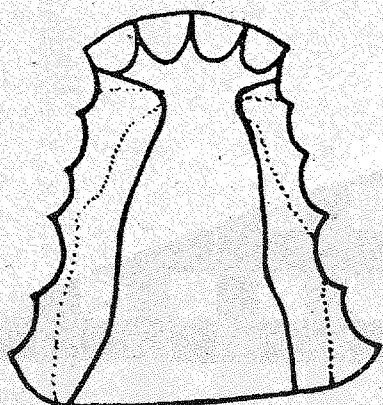
³ Основна българска граматика, стр. 34.

⁴ Б. Милетил, цит. кн., стр. 83, обр. 59.

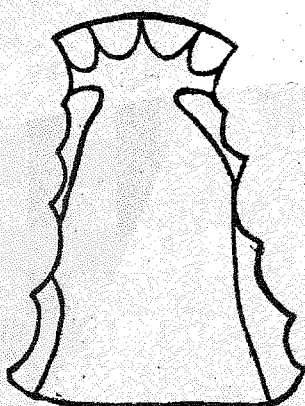
⁵ V. Hála, K popisu pražské výslovnosti, стр. 19, обр. 34.

⁶ V. Hála, Základy spisovné výslovnosti slovenské, стр. 48, обр. 63.

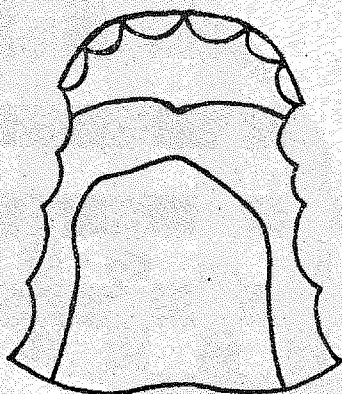
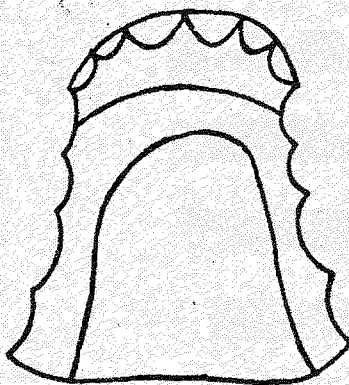
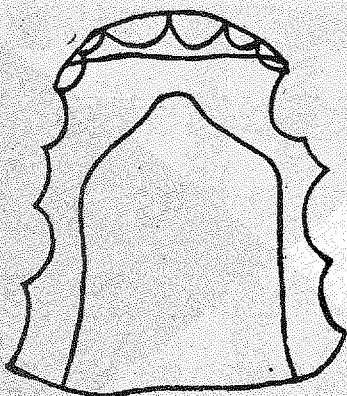
⁷ T. Benčí, Palatogramy polskie, стр. 18, обр. 17.

Обр. 67. — меко полско *sz* в *Basia*,
... твърдо полско *sz* в *pasza*¹.

Обр. 68. Руско *ш* в *ваша*².

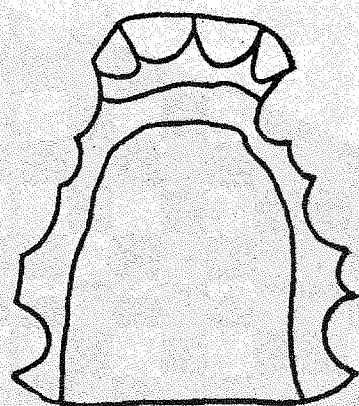
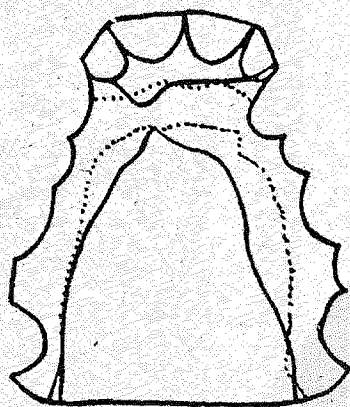
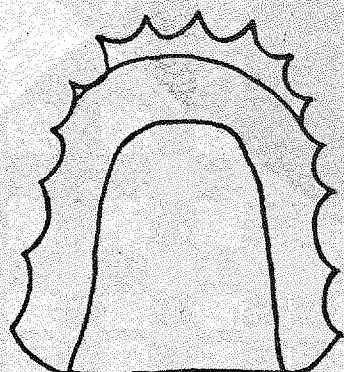

Обр. 69. Българско *ч* в *мача* (СС, ЦВ, ГК).

¹ Б. Милетић, цит. кн., стр. 86, обр. 62а.

² Б. Милетић, цит. кн., стр. 85, обр. 62.

си, че са само един вид, т. е. че за разлика от останалите съгласни те нямат две разновидности, различаващи се помежду си само по качеството мекост. Затова при тях се поставя въпросът към коя

Обр. 70. Руско ч в очам¹.Обр. 71. Сърбо-хърватско ч в мача²Обр. 72. — сърбо-хърватско h в баџа,
... сърбо-хърватско ч в мача³.Обр. 73. Чешко ч в баџа⁴.

категория съгласни трябва да бъдат отнесени — към категорията на твърдите или към категорията на меките.

Излизайки от учленителните и слухови особености на съгласните ш, ж, ч, ц в българския книжовен език, трябва да ги отнесем към

¹ Б. Милетић, цит. кн., стр. 101, обр. 77.

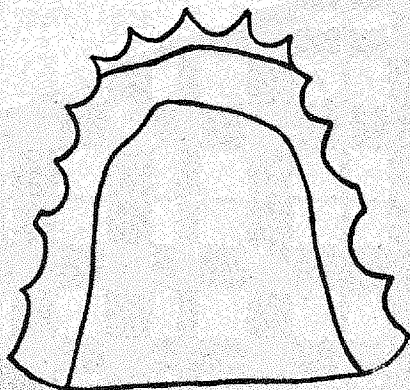
² Б. Милетић, цит. кн., стр. 98, обр. 73.

³ Б. Милетић, цит. кн., стр. 98, обр. 73; стр. 103, обр. 79.

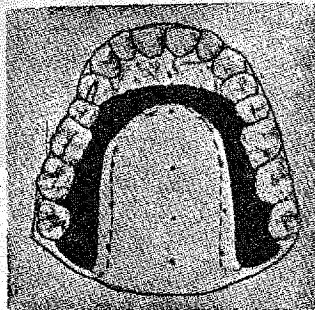
⁴ В. Hála, K popisu pražské výslovnosti, стр. 21, обр. 38.

категорията на твърдите съгласни. Тяхната твърдост особено ясно изпъква при сравнение с палаталните съгласни *ш, ж, ч* в полски език и *сћ, ђ* в сърбо-хърватски език (срв. тук обр. 62, 69 с обр. 67, 72).

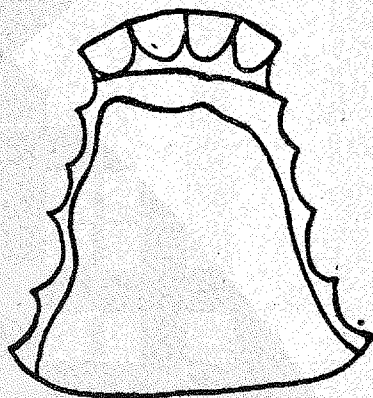
Съгласните *ш, ж* в българския книжовен език приличат на *ш, ж* в чешки, словашки и сърбо-хърватски език, но са по-меки от

Обр. 74. Словашко *ч* в *tačať*.

Обр. 75. Полско *ч* в *czasz*².

Обр. 76. Полско *ч* в *baszć*³.

ш, ж в руски и полски език. А съгласните *ч, ц* приличат на *ч, ц* във всички останали славянски езици. Тия прилики и разлики на съгласните *ш, ж, ч, ц* лесно се забелязват слухово, но особено ясно личат на палатограмите, които дават отпечатъци върху твърдото небце (вж. тук обр. 62—76).

¹ В. Hála, Základy spisovné výslovnosti slovenské, стр. 40, обр. 48.

² Т. Веллі, цит. кн., стр. 14, обр. 7.

³ Б. Милетић, цит. кн., стр. 101, обр. 77а.

VI. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ПАЛАТАЛНИТЕ СЪГЛАСНИ В БЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК

1. **Брой на палаталните съгласни.** Палаталните съгласни в българския книжовен език са 16—5 устнени (*n', b', m', ɸ', v'*), 3 алвеоларни (*s', z', ʦ'*), 5 алвеопалатални (*m', d', n', l', r'*) и 3 палатални (*j', k', g'*). От тях 8 са еднофокусни, т. е. с едно главно учленително място напълно или отчасти върху твърдото небце (*j', k', g', m', d', n', l', r'*) и 8 двуфокусни, т. е. с две главни учленителни места — едното върху устните или алвеолите, а другото върху твърдото небце (*n', b', m', ɸ', v', s', z', ʦ'*). Всички те, с изключение на *j'*, имат и твърди съответствия.

2. **Начин на учленение.** Палаталните съгласни в българския книжовен език се отличават със своето сравнително взето доста слабо учленение. При тях, с изключение на *k', g'*, и донякъде на *j'*, средният език не е особено деен и не се притиска силно до страните на твърдото небце, та затова мекостта им е слаба и в сравнение с мекостта в полски и руски може да бъде определена като полумекост (полупалаталност)¹. Тая полумекост някои езиковеди наричат средна мекост². Особено слаба е мекостта на устнените съгласни *n', b', m', ɸ', v'* и на алвеоларните *s', z', ʦ'*. Важна учленителна особеност на съгласните *m', d', n', l'* в българския книжовен език е положението на върха на езика. Той не е спуснат надолу, а е издигнат нагоре и се допира до вътрешните плоскости на горните резци.

В сравнение със съответните твърди съгласни, палаталните съгласни в българския книжовен език се отличават и с по-малкия си челюстен ъгъл. При тях долната челюст се приближава доста към горната и така помага на средния език да се издигне високо нагоре и да се допре до страните на твърдото небце. Освен това по-малкият челюстен ъгъл съществено допринася да се намали устната резонаторна празнина и да се създадат условия за образуване на по-висок характеристичен шум.

3. **Слухов характер.** В пряка връзка с учленителните особености на българските палатални съгласни е и техният слухов характер. Общо може да се каже, че с изключение на *j', k', g'*, те звучат полумекостно и се отнасят към полумеките (полупалаталните) или смекчените (палатализираните) съгласни. Тая тяхна особеност ясно личи като се съпостави мекостта в останалите славянски езици, на първо място в руски и полски.

Палаталните съгласни в българския книжовен език, в сравнение със съответните твърди, се отличават с не особено високия си характеристичен шум. Особено слабо е повишен характеристичният шум при устнените и алвеоларните съгласни (*n', b', m', ɸ', v', s', z', ʦ'*), но той е достатъчен да ги оформи и обособи като отделни фонемни.

¹ Вж. О. Брох, Очерк физиологии славянской речи, стр. 72, 154; J. Rozwadowski, Przyczynek do fonetyki, стр. 55; R. Ekblom, Zur bulgarischen Aussprache, стр. 163; Ст. Младенов, Граматика на българския език, стр. 91.

² А. Т.-Балан, Нова българска граматика, стр. 4, и Българска граматика, тр. 68; Л. Андрейчин, Основна българска граматика, стр. 53.

4. **Позиционна ограниченост.** Палаталните съгласни в българския книжовен език не се намират на всяко място в думата, а са позиционно ограничени. Те се срещат само пред гласна и то пред задна *а, о, у, ъ*. С други думи казано, с изключение на *й*, те не се срещат пред съгласна и в края на думата. Наистина едни наши езиковеди като А. Т.-Балан твърдят, че „книжевният език поддържа в края на думата мекост на изговор само за съгласни *тъ, дъ, лъ, нь*“¹, напр. в думи *път, гръд, кон, огън, сол, учител* и пр., а други езиковеди като Ст. Младенов прибавят още и съгласната *р*, напр. в *овчар, цар* и пр.² Тия техни твърдения обаче съвсем не отговарят на фактическото положение в българския книжовен език, защото в него няма меки съгласни в края на думата, както изтъкват повечето от българските езиковеди и граматаци³. А. Т.-Балан смята меките съгласни в края на думата за „преднина за слуховата страна на езика; и да се пренебрегва тя съвсем в книжевния ни език... не е постъпка за похвала, не е творческа“⁴. А според Ст. Младенов изчезването на краесловната мекост е „загрубяване на езика, срещу което може и трябва да се противодействува“⁵. Схващанията за особено ценните качества на палаталните съгласни в краесловието, за голямата им музикалност са твърде субективни и нямат никакви научни основания. С нищо не може да се докаже, че изговорът *път, сол, кон, гръд* е по-благозвучен от изговора *път, сол, кон, гръд*. Фактите ясно показват, че в българския книжовен език днес не се срещат палатални съгласни в края на думата, та затова напразни ще останат всички опити за тяхното въвеждане и налагане.

Изобщо по положение на палаталните съгласни в думата българският книжовен език съществено се отличава от останалите славянски езици, напр. руски, полски, чешки и пр., в които се срещат палатални съгласни не само пред гласна, но още и в краесловието, и пред съгласна, напр. рус. *мать* [*мат'*], *просьба* [*прос'ба*], чеш. *ať, zed', lod'stvo, loňsky*.

5. **Мекост пред гласните *е, и*.** Както вече се изтъкна, палатални съгласни в българския книжовен език се срещат само пред гласна и то задна *а, ъ, о, у, т*. е. пред тия гласни, пред които са възможни редувания и противопоставяния на твърдост и мекост.

¹ Нова българска граматика, стр. 9; вж. там още стр. 21, 41; срв. още Българска граматика, стр. 20, 225, 239, 241, 334; Списание на Българската академия на науките, кн. III, 1935, стр. 136, 168; Състояние на българската граматика, София 1947, стр. 48-49. Това твърди и Л. Болшо, *Grammaire de la langue bulgare*, стр. 12.

² Списание на Българската академия на науките, кн. XLVIII, 1934, стр. 86, 87; вж. тук стр. 7, забел. 3.

³ Напр. П. Гъбюв, *Български преглед*, год. I, 1894, кн. 10, стр. 188; Б. Цонев, *История на българския език*, т. III, стр. 418; Ив. Лекков, *Опит за фонологична характеристика на българския език*, стр. 21, 25, 34; Л. Андрейчин, *Основна българска граматика*, стр. 20, 53; Н. Костов, *Българска граматика*, стр. 40; Ст. Стойков, *Palatální souhlásky ve spisovné bulharštině*, стр. 82.

⁴ Делото на седма правописна комисия, Списание на Българската академия на науките, кн. LXX, 1944, стр. 156.

⁵ Граматика на българския език, стр. 25; вж. още *Родна реч*, год. X, 1936, стр. 32-33.

Пред предните гласни *e, и* положението е по-особено, защото пред тях няма редуване на твърди и меки съгласни, а едни съгласни като напр. *n, б, м, ф, в, с, з, ц*, па дори и *т, д, н, л, р*, винаги са само меки.

При гласните *e, и*, които са палатални по характер, обикновено се говори, че действуват палатализираще върху предходните съгласни, т. е. че те винаги смекчават съгласните пред себе си¹. Това обаче не е така. Дали една съгласна ще бъде мека или твърда пред *e, и* не зависи от следващата гласна, от нейните учленителни особености, а от исторически сложилата се фонетична система на езика. Наистина гласните *e, и* улесняват учленението на предходните палатални съгласни, но тяхното наличие още не е указание, че съгласните пред тях са меки, т. е. те не се явяват основна причина за мекостта на съгласните. Затова в отделните езици, па дори и в един и същ език, не всички съгласни са палатални пред *e, и*, като при това мекостта на отделните палатални съгласни е различна². Така например в българския книжовен език съгласните *к, г, х* пред *e, и* винаги са меки, а съгласните *т, д* слабо смекчени, или полумеки. В чешки език е обратното — *т, д* пред *e, и* са меки, а *к, г* слабо смекчени. В руски език пък всички съгласни пред *и* и в повечето случаи пред *e* са чувствително смекчени³, докато в сръбо-хърватски език всички съгласни пред *e, и* са твърди⁴. А в немски език пред *и* са палатализувани устнените и някои алвеоларни съгласни като *n, б, м, ф, в, л*, а съгласните *т, д, к, г* не са.⁵

Общо може да се каже, че мекостта на съгласните пред предните гласни *e, и* в българския книжовен език е слаба. От всички съгласни само веларните *к, г, х* са меки пред *e, и*, но тяхната мекост няма функционално значение, т. е. те не са палатални фонемни, а са само учленителни, позиционни варианти на съответните твърди съгласни. Пред гласните *e, и* значително е смекчена и съгласната *л*, но тя не минава в палатално *л*, а си остава в кръга на твърдите *л*-съгласни.

Слабата мекост на съгласните пред предните гласни *e, и* е характерна черта на българския книжовен език, която съществено го отличава от останалите славянски езици, особено от руски език, където всички съгласни пред *и, e* чувствително са смекчени. Слабата мекост на българските съгласни пред предните гласни *e, и* особено ясно изпъква при *т, д*. Ако се сравни изговорът на сричките *ти, ди* в български, руски и чешки, веднага ясно се забелязва, че българските *т, д* са слабо смекчени, докато руските и чешките *т, д* са меки (палатални) — срав. бълг. *ходи*, рус. *ходить* и чеш. *choditi*.

¹ Вж. напр. А. Т. Балан, Българска граматика, стр. 237.

² Сръ. Л. Р. Зиндер, Вопросы фонетики, стр. 17, 20, 23.

³ Л. Р. Зиндер, цит. кн., стр. 17, 20, 28; Л. В. Щерба, Фонетика французского языка, стр. 90.

⁴ Вж. Б. Милетић, Изговор српскохрватских гласова, стр. 109, който пише: „... вокали предъег реда не изазивају у нашем језику палатализацију, па чак ни почетак палатализације који можемо посматрати на пр. у париском изговору *к* г испред *e* и и предъег *a*“.

⁵ Вж. Л. Р. Зиндер, цит. кн., стр. 23; вж. там още стр. 9—10.

Затова не са прави ония езиковеди като А. Т.-Балан, Д. Попов и др., които твърдят, че в българския книжовен език „съгласките се чуят редовно умекчени или унебнени пред меки самогласки е, и“¹. Не са напълно прави обаче и ония езиковеди и граматичници като Р. Екблом, Ст. Младенов, Н. Костов и др., които напълно отричат наличието на меки съгласни пред предните гласни е, и². Л. Андрейчин пък намира, че всички съгласни се изговарят меко пред е, и и според него това изговаряне е „препоръчително и за книжовния език като по-благозвучно“³ — схващане, с което не можем да се съгласим.

6. Асимилационно влияние. Характерна черта на палаталните съгласни в българския книжовен език е, че тяхната мекост не се предава на околните съгласни, както това става напр. в руски, полски и пр. — срв. рус. снег [с'н'ег], дверь [д'в'ер'], взять [вз'ят'].

7. Редуване с твърди съгласни. Палаталните съгласни в българския книжовен език в различните форми на една и съща дума могат да се редуват със съответните твърди съгласни. В средисловието това редуване се среща при т. н. променливо я, напр. бял—бели [б'ал~б'ели], лято—лета [л'ато~летà] и пр. В тия случаи няма просто редуване на я~е, както обикновено се мисли, като се излиза от графиката, а на сричка с мека съгласна и гласна а със сричка с твърда съгласна и гласна е. Особено чести са редуванията на твърди и меки съгласни в окончанията при словоизменението: кон—коня [кон~кòн'ъ], учител—учителя—учители [уч'ител~уч'ител'ъ~уч'ители], спя—спиш—спа [сп'ъ~спиш~спа] и пр.

В окончанията е възможно меките съгласни да се заменят с твърди, т. е. да не се осъществява редуването на твърда и мека съгласна, без това да се отрази на значението. Тая замяна на меки съгласни с твърди обаче е диалектна и трябва да се избягва в книжовния език; следователно неправилен е изговорът спъ вм. сп'ъ, спът вм. сп'ът, вървъ вм. върв'ъ, вървът вм. върв'ът, денъ вм. ден'ъ и пр.

8. Изчезване на мекостта. Меките съгласни в българския книжовен език, както вече на няколко пъти се изтъкна, позиционно доста са ограничени като при това в разговорната реч под влияние на някои диалекти, главно западни, те се заместват с твърди съгласни, изговаря се напр. спъ вм. сп'ъ, денъ вм. ден'ъ и пр. Това обаче съвсем не значи, че палаталните съгласни са категория, която изчезва от езика ни, та след време напълно ще изчезне, както това твърдят някои чужди езиковеди като Л. Болйо и К. Хоралек и може да се заключи от някои изказвания на Н. Костов. Например Л. Болйо твърди, че в българския книжовен език съ-

¹ А. Т.-Балан, Българска граматика, стр. 237; вж. още там стр. 62, 155, 176, 237; Нова българска граматика, стр. 3, 7, 13; Състояние на българската граматика, стр. 43; Д. Попов, Българска граматика, стр. 13, 27.

² Вж. Р. Екблом, Zur bulgarischen Aussprache, стр. 163; St. Mladenov, Geschichte der bulgarischen Sprache, 135—136; Н. Костов, Българска граматика, стр. 13.

³ Основна българска граматика, стр. 53.

ществуват тенденция да се отстранят палаталните съгласни и провъзгласява тая тенденция за характерна негова черта¹. С Болио напълно се съгласява и К. Хоралек, според когото мекостта в българския книжовен език често била изоставяна, особено от българи, които произхождат от областта на западните диалекти, та затова във всички случаи съществувало колебание между мек и твърд изговор, дори думи като гювеч, Кюстендил се изговаряли не само *г'увеч, К'устендил*, но и *гйувеч, Кйустендил*, т. е. не само с палатални *к', г'*, но и с твърди *к, г* и йотувана гласна. Изобщо К. Хоралек намира, че в българския книжовен език палаталността изчезва и то по пътя на декомпозицията чрез развиване на особен *й*-елемент, свързан със следходната гласна, напр. *тй'ало, бй'ах* вм. *т'ало, б'ах* и пр.² Н. Костов пък направо твърди, че „мекостта в езика ни намалява“³.

Всички тия твърдения за изчезване на мекостта⁴ и за заместване на меките съгласни със съответни твърди или с развиване на особен *й*-елемент пред гласната обаче не отговарят на истинското положение. В българския книжовен език мекостта е значително ограничена и по характер е по-слаба от мекостта напр. в руски, полски и пр., но поне сега за сега няма никакви указания за наличността на тенденция към нейното отстраняване. Напротив, правоговорът вече се поставя като изискване пред всички, които си служат с български книжовен език, та затова се върви към затвърдяване и установяване на книжовните изговорни норми, в това число и на случаите с палатални съгласни, като все повече и повече отпадат некнижовните изговорни навици.

9. **Отношение към палаталните съгласни в диалектите.** Палаталните съгласни в българския книжовен език доста се отличават от палаталните съгласни в отделните български диалекти и може да се каже, че няма диалект, който по брой и по характер на палаталните съгласни да е еднакъв с книжовния език. Общо взето по меките си съгласни българският книжовен език е по-близък до източните български говори, в които почти всички съгласни имат меки и твърди разновидности, отколкото до западните говори, в

¹ Quelques caractéristiques de l'évolution du bulgare moderne, Księga referatów, sekcja I — językoznawstwo, Warszawa 1934, стр. 10.

² K otázce měkkostní korelace souhláskové ve spisovné bulharštině, Časopis pro moderní filologii, r. XXVIII, 1942, стр. 362—367.

³ Българска граматика, стр. 39; вж. още там стр. 12, 35.

⁴ Някои наши езиковеди като А. Т. Балан намират, че мекостта в българския книжовен език доста е намаляла с изхвърлянето на *ь* от окончанието на отглаголните съществителни на *-че* (ходене, учене вм. ходенье, ученье), проведено от Ив. Вазов през 1898 год. Основанията на Вазов за тая реформа в правописа били, че формите *ходенье, ученье* нямат опора в книжовния изговор. Това признава и А. Т. Балан. Но според него „тоя случай не е правописен, а граматичен; с него поетът Вазов правеше удар въз устройството на книжовния език, въз книжовния правоговор: той лишаваше езика и говора от една възможност да включат в себе си малко повече мекост и тънкост среди оная гнетлива твърдост и дебелина, която толкова тежи в езика на уроженци напр. от средногориецо, разложко, търновско и др. места“ (Делото на седма правописна комисия, Списание на Българска академия на науките, кн. LXX, 1944, стр. 147).

които меки съответствия имат само съгласните *л, н, к, г, х* и донякъде *т, д*.¹

Разликите между мекостта в книжовния език и в диалектите особено ясно изпъкват при предните гласни *е, и*. В повечето източнoбългарски диалекти всички съгласни пред *е, и* са смекчени, ако и не особено силно, напр. *п'ет, тѣл'и, н'ѣгу, сид'и* и пр., а в повечето западни пред *е, и* са меки само *л, н, к, г*, но те са чисти палатали, напр. *огн'ѣве, огн'иште, мѣл'е, нал'ива* и пр.² В книжовния език обаче пред *е, и* са меки само *к, г, х*.

Съществени разлики между книжовния език и диалектите има и в положението на палаталните съгласни. Докато в книжовния език те се срещат само пред гласна, в повечето от диалектите се срещат още пред съгласна и в краесловието.

10. Писмено отбелязване на мекостта. Палаталните съгласни в българския книжовен език, както вече много пъти се изтъкна, се срещат само пред гласна и то главно задна. Те обаче не се отбелязват с особена буква или с особен допълнителен белег към буквата за съответната твърда съгласна, а направо чрез буквата за съответната твърда съгласна, като мекостта им се означава със специална буква за следващата гласна — *я, ю* при гласните *а, ъ, у*, или със специален знак за мекост *ь* при гласната *о*, а пред гласните *е, и*, доколкото я има, не се отбелязва. Това означаване на мекостта, заето от руската писмена система, е доста условно и съдържа ред неудобства. То насочва към неправилен изговор на съгласната като твърда и към йотуван изговор на гласната след нея. То може да се сметне и като една от причините за слабата мекост на съгласните в българския книжовен език. Затова в миналото са правени опити да се подобри отбелязването на палаталните съгласни. Например в правописния проект на младите филолози от 1893 год. се предлага меките съгласни да се означават с *ј, т, е*. да се пише *тја* вм. *тя* за изговор *т'а*³, но това предложение с право не се възприе, защото с нищо не допринася за правилното и пълно разрешение на въпроса за отбелязване на палаталните съгласни в българския книжовен език.

Правописната реформа през 1945 год. правилно ограничи употребата на буквата *ь* като я сведе само до знак, който означава мекостта на съгласните пред гласната *о*, напр. *шофьор, актьор, плачльо* и пр.

¹ Вж. А. Т. Балап, Българска граматика стр. 237; Л. Андрейчин, Основна българска граматика, стр. 34.

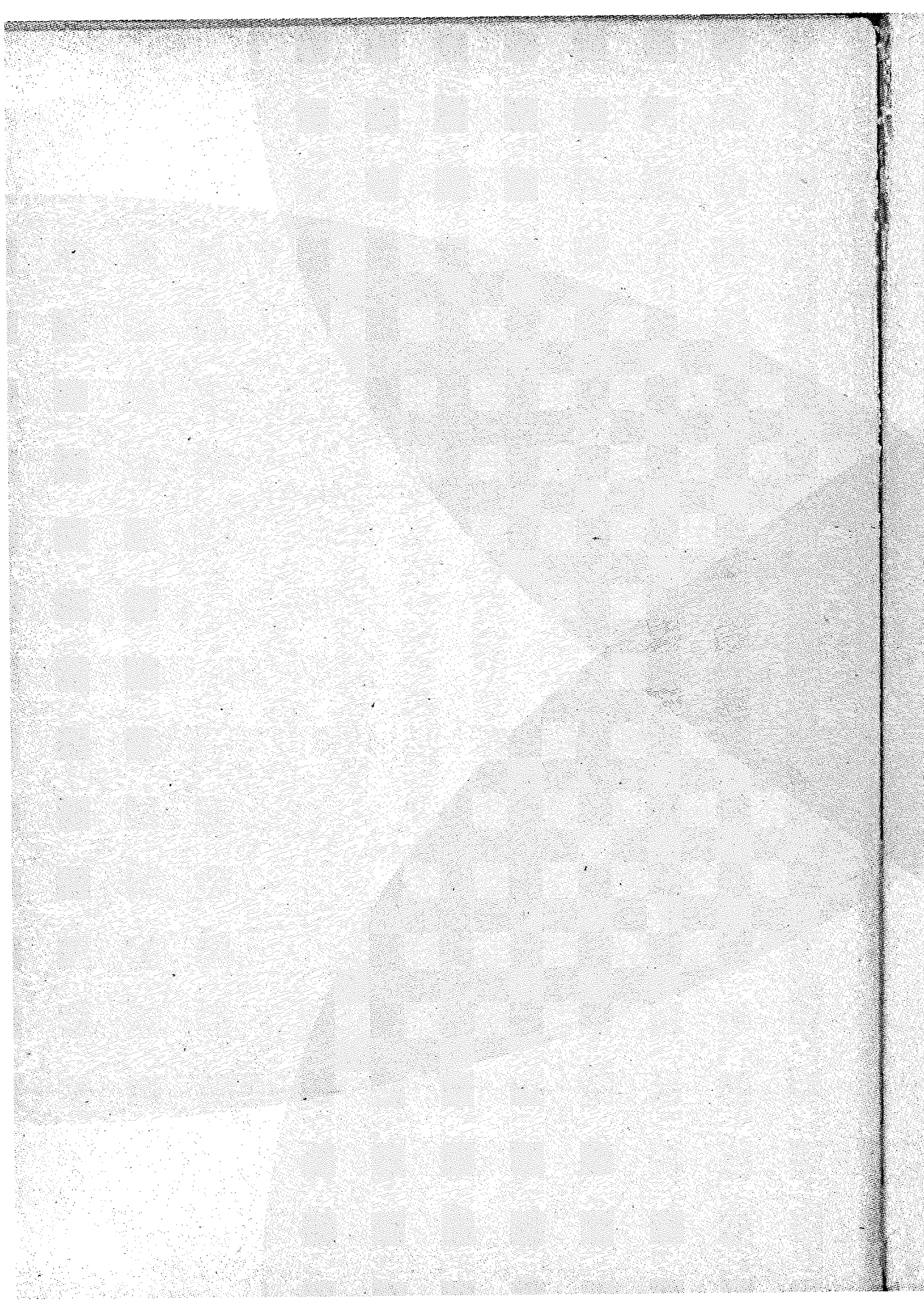
² Вж. Ст. Младенов, Мекостта на съгласните в българските говори, стр. 5, 12; Б. Цонев, Към статията на г. Младенова, Годишник на Соф. у-т. Историко-филолог. факултет, кн. X—XI, 1915, стр. 14.

³ Български преглед, год. I, 1893, кн. 1, стр. 18.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Авдрейчин, Л. За меките съгласни в българския език. Сп. Език и литература, год. V, 1950, кн. 4, стр. 333—334.
- Андрейчин, Л. Основна българска граматика. София 1944, 559 стр.
- Андрейчин, Л., Н. Костов и Е. Николов. Българска граматика. Помагало за езиково обучение в гимназиите. София 1947, 331 стр.
- Beaujeux, L. Grammaire de la langue bulgare, Paris 1933, 409 стр.
- Beaujeux, L. Quelques caractéristiques de l'évolution du bulgare moderne. Księga referatów, sekcja I językoznawstwo, Warszawa 1934, стр. 8—12.
- Велні, Т. Metoda palatograficzna w zastosowaniu do spółgłosek polskich, Warszawa 1917, 84 стр.
- Велні, Т. Palatogramy polskie, Kraków 1936, 46 стр.
- Бернштейн, С. Б. Болгарский язык. Большая советская энциклопедия, т. 5, 1950, стр. 453.
- Богородицкий, В. А. Очерки по языковедению и русскому языку, Москва 1939, 223 стр.
- Богородицкий, В. А. Фонетика русского языка в свете экспериментальных данных, Казань 1930, 356 стр.
- Брох, Олаф. Очерк физиологии славянской речи. Санктпетербург 1910, 262 стр.
- Eklöf, R. Zur bulgarischen Aussprache. Studier i modern språkvetenskap utg. af nyfilologiska sällskapet. Stockholm, VI 5, Uppsala 1917, стр. 139—171.
- Ершов, С. И. Экспериментальная фонетика. Казань 1903, 212 стр.
- Зиндер, Л. Р. Вопросы фонетики, Ленинград 1948, 56 стр.
- Зиндер, Л. Р. Существуют ли звуки речи? Известия Академии Наук СССР, Отделение литературы и языка, том VII, 1948, вып. 4, стр. 293—302.
- Jsaček, A. V. Fonetika spisovnej ruštiny, Bratislava 1947, 223 стр.
- Калканджиев, П. Българска граматика. Второ издание, Пловдив—София 1938, 534 стр.
- Koschmieder, E. Bemerkungen zur Aussprache des Bulgarischen. Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf den Gebieten der indogermanischen Sprachen, V. 69, 3—4, 1951, стр. 219—222.
- Костов, Н. Българска граматика, София 1939, 255 стр.
- Костов, Н. Неударено и след гласна. Сп. Език и литература, год. I, кн. 3—4, стр. 48—52.
- Кузенцов, П. С. О фонетической системе сербо-хорватского языка, Известия Академии Наук СССР, Отделение литературы и языка, том VII, 1948, вып. 2, стр. 125—139.
- Леков, Ив. Опыт за фонологична характеристика на българския език. Годишник на Софийския университет, Историко-филологически ф-т, т. XXXVII, 1941, 37 стр.
- Леков, Ив. Основи на фонетичната и фонологичната система на съвременния български книжовен език. Годишник на Соф. университет, Историко-филологически факултет, кн. XXXV, 1939, 18 стр.
- Лыткин, В. И. Фонема и научная транскрипция слов. Сп. Русский язык в школе, 1946, кн. 3—4, стр. 6—11.
- Матусевич, М. И. Введение в общую фонетику. Издание 2-е, Ленинград 1948, 104 стр.
- Милетич, Бранко. Изговор српскохрватских гласова (экспериментално-фонетска студија), Београд 1933, 160 стр.
- Младенов, Ст. Граматика на българския език, София 1939, 440 стр.
- Младенов, Ст. Мекостта на съгласните в българските говори. Годишник на Соф. университет, Историко-филологически ф-т, кн. X—XI, 1915, 12 стр.
- Младенов, Ст. Основни и второстепенни въпроси из новобългарската граматика. Списание на Българската академия на науките, кн. XLVIII, 1934, стр. 21—98.
- Попов, Д. Българска граматика. София 1941, 211 стр.

- Rozwadowski, Jan. Przyczynek do fonetyki (wymowy) bułgarskiej, Rocznik slawistyczny IV, 1911, str. 27—79.
- Skalička, V. Ke kritice strukturalismu. Tvorba, týdeník pro kulturu a politiku г. XX, бр. 42 от 18. X. 1951 год.
- Стойков, Ст. Български книжовен изговор. Опитно изследване. Сборник на Българската академия на науките, кн. XXXVII, 1942, 135 стр.
- Стойков, Ст. Българската фонетична терминология. Годишник на Соф. университет, Историко-филологически ф-т, кн. XLV, 1949, 48 стр.
- Stojkov, St. Palatální souhlásky ve spisovné bulharštině. Slavia, год. XIX, 1949 кн. 1—2, стр. 76—85.
- Теодоров-Балан, А. Българска граматика. Дял I. За думите. Част I. Звукословие, София 1930, 401 стр.
- Теодоров-Балан, А. Делото на седма правописна комисия. Списание на Българската академия на науките, кн. LXX, 1944, стр. 125—166.
- Теодоров-Балан, А. Нова българска граматика. София 1940, 487 стр.
- Теодоров-Балан, А. Разногласни становища за българска граматика. Списание на Българската академия на науките, кн. LII, 1935, стр. 87—205.
- Теодоров-Балан, А. Състояние на българската граматика. Критична студия. София 1947, 240 стр.
- Трахтеров, А. Л. О сопоставлении согласных фонем русского и английского языков, Иностранные языки в школе, 1948, кн. 3, стр. 15—24.
- Trubetzkoy, N. S. Grundzüge der Phonologie, Travaux du Cercle Linguistique de Prague № 7, Prague 1939, 268 стр.
- Hála, V. K popisu pražské výslovnosti, V Praze 1923, 38 стр.
- Hála, V. Úvod do fonetiky. Praha 1948, 174 стр.
- Hála, V. Základy spisovné výslovnosti slovenské a srovnání s výslovností českou, V Praze 1929, 133 стр.
- Chlumský, J. Les sons mouillés et la théorie de l'abbé Rousselot. Sborník prací I. sjezdu slovanských filologů v Praze 1929. Praha 1932, стр. 541—547.
- Horálek, K. K otázce měkkostní korelace souhláskové ve spisovné bulharštině. Časopis pro moderní filologii, год. XXVII, 1942, стр. 362—367.
- Horálek, K. K otázce palatálních souhlásek v bulharštině, Slavia, год. XX, 1950, кн. 1, стр. 57—60.
- Шахер, О. X. Фонетика в свете учения И. В. Сталина о языке, Иностранные языки в школе, 1951, кн. 3, стр. 21—36.
- Щерба, Л. В. Фонетика французского языка. Издание второе, Ленинград 1939, 279 стр.

СЕМАНТИКАТА НА ГЛАГОЛНИТЕ ПРЕДСТАВКИ И НЕЙНОТО ОТНОШЕНИЕ КЪМ ВИДОВОТО ЗНАЧЕНИЕ НА ГЛАГОЛИТЕ

от Драгомир Хр. Матеев

Особеното, което отличава глаголните представки в славянските езици, е свойството им да променят в повечето случаи вида на глагола, с който се свързват, от несвършен в свършен. Това свойство е от значение, защото промяната на вида дава своето отражение и в звуковите форми, като предизвиква образуване на нови производни основи за несвършен вид срещу перфективираните предфиксовани форми от първични основи. В немския език, където представките нямат перфективационно свойство, както няма и разграничаване на глаголните форми по вид, представката *durch* напр., съчетана с глагола *lesen*, образува всичко една форма: *durchlesen* (със съответната отсянка в същностното (лексикалното) значение, която се внася от представката) — и с това се изчерпва въпросът. Същото става и във френски, напр. при съчетаване на представката *re-* с глагола *lire*. В български обаче представката *про-* напр., съчетана с глагола *чета*, освен дето прибавя характерната отсянка към значението на глагола в получената форма *прочета*, но променя и вида му, па и времето му, защото докато *чета* е сегашно време, *прочета* вече не е; последните две промени от своя страна незабавно предизвикват образуване на съответната производна форма от несвършен вид *прочитам*. Тази пък форма, възстановявайки първичния несвършен вид на глагола, прибавя сега на този вид ново отличително свойство — многократност. Всички тези явления, които придружават в повечето случаи съчетаването на глаголите с представките, създават от славянските глаголи една сложна система, която няма своето съответствие в никой от останалите европейски езици.

Глаголните представки обаче не всякога променят вида на несвършените глаголи; така напр. в старобългарски език трите глагола *стояти*, *съдѣти* и *лежати* с представки образуват съчетания пак от несвършен вид: *прѣдстояти*, *настояти*, *объстояти*, *отъстояти*, *дѣстояти*; *присѣдѣти*, *прѣдсѣдѣти*, *възсѣдѣти*; *належати*, *сълежати*, *възлежати*, *надлежати*, *подлежати* и т. н.

Ето някои примери: *и прѣдстояштинѣ рече, възъмѣте отъ него мѣнасъж (Лука, XIX, 24); егда же созрѣватъ плодъ, авне посѣетъ срѣпъ,*

ѣко настонтъ жатеа (Марко, IV, 29); егда же оузырнте въ востонимъ вонимъ, тогда разумѣете ѣко прѣбанжи са запустѣнне емоу (Лука, XXI, 20); снн люднѣ оустънами ма чѣтатъ, а съдѣще нхъ кромѣ отъ-стонтъ отъ мене (Марко, VII, 6); не достонтъ намъ оустнн ннкого же (Иоан, XVIII, 31); юже тѣн дѣнн прнсѣдатъ мѣнѣ. I не нматъ чесо ѣстн (Матей, XV, 32); Ис же пакы пѣта въ себѣ прнде къ гробоу. бѣ же пѣтъ н камень належааше на нѣн (Иоан, XI, 38); съвѣснша одѣъ на немъже ослабѣнны сълежааше (Марко, II, 4); сего же ннктоже не разумѣ въ злежааштнхъ (Иоан, XIII, 28); да аще бы не на дѣле-жала вода, нзгорѣла бы отъ тѣплоты твѣрды (Иоан Екзарх, Ше-стоднев, Б. Ангелов, Ст. бѣлг. лит., 124); не подлежаеште не же патрѣхъхоу (Синтагма на Матей Властаря, *ibid.* 173).

Два от съшите три глагола в новобългарски образуват с пред-ставки съчетаня ту от несвършен вид (напр. *предстоя, отстоя, състоя се; подлежа, принадлежа*), ту от свършен (напр. *устоя, настоя, постоя, престоя, застоя се, настоя се; залежа, полежа, долежа, пролежа, отлежа, излежа, належа се*); третият от тях, *седя*, в новобългарски дава съчетаня само от свършен вид (напр. *заседя, поседя, проседя, преседя, доседя, наседя се*). — И не са само тези три глагола, които се отклоняват от правилото за въздействието на представките върху видовото значение; имаме още случаи в езика, при които представката не променя вида на глагола от несвършен в свършен, напр. *завися; въздействувам, съдействувам, противодействувам, бездействувам; предшествувам, съпредшествувам; преследвам, изследвам* (двувидов); *съучаствувам; съприсѣтствувам; съпрепятствувам, съгосподствувам; прелюбодѣйствувам; безпокая; превъзхождам; съпритежавам; предчувствувам, съчувствувам, сърадвам; надявам се*. Но броят на тия глаголи е все пак малък спрямо броя на останалите глаголи, които се поддават на перфективационното въздействие на представките.

На що се дължи това перфективационно свойство на представките и в кои случаи и защо то не оказва своето въздействие върху глагола, с който съчетаваме представката, — ще се опитам да разясня.

Преди да разгледаме обаче отделни случаи и да потърсим при какви условия е на лице казаното въздействие, трябва да си изясним в що точно се състои самото перфективиране. Представките, преди да бъдат такива, са били самостоятелни предлози. Като такива, те в първичните си материални значения са отбелязвали отношения по място в пространството между предмет и предмет (напр. „тополата *пред* къщата“) или между действие (или състояние) и

предмет (напр. „пуша в стаята“, „седа на стола“). При последните два примера ние имаме в същност все статично отношение между вършителя на действието (или търпящия състоянието) и предмета от обекта, сир. „аз, пушейки, *се намирам в стаята*“. Но редом с такива случаи, срещат се и други, като напр. „отивам в градината“ или „слагам книгата на масата“. Тук предлогът бележи, не че аз, действащият субект, вършейки действието, се намирам „в градината“ или „на масата“, а че едва в края на действието аз ще бъда „в градината“, или книгата ще бъде „на масата“. Другояче казано, предлогът бележи не мястото, в което се извършва целият процес на действието, а мястото, което е прицел на действието и дето то се довършва. Тук, следователно, означеното отношение между действието и мястото е такова, че само един момент от действието — крайният, завършекът, се свързва с мястото.

В разгледаните до тук случаи предлозите се употребят като самостоятелни думи в изречението. Трябва да предполагаме, че отначало, в продължение на известен период време, те са се употребявали изключително в този си вид. Но, както е известно, в един по-късен стадий от развитие на езика предлозите са почнали при някои случаи да се поставят непосредно пред глаголите, а отпосле и да се съединяват с тях като неразделни техни части — и по този начин са се получили глаголните *представки*; напр. някога наместо *нѣж хлѣвъ вѣнжтъ* са почнали да казват и *внѣсѣ хлѣвъ* („ще внесе хляба“), при което префиксуваният глагол е добил значение на бъдеще време, защото представката, отбелязвайки мястото на действието, бележи и *последния му момент*, който, докато трае процесът на носенето, отбелязан от простата основа с формата ѝ в сегашно време (*нѣж*), *не е още настъпил*. Тъй се е получил така нареченият *свършен вид* на глагола, при който в старобългарски, както в руски, полски, чешки и словенски и до днес, формите за сегашно време имат значение на *бъдеще*¹, а в новобългарски и новосръбски — на *ирелативно време*².

¹ Трябва да предположим, че в първичния си стадий това бъдеще перфективно навярно е означавало настоящия процес с предстоящото му довършване, а отсетне се е получило значението, дето настоящият процес изобщо липсва и глаголната представа ни дава изцяло процеса като бъдещ. По подобен начин се е получило и днешното значение на бъдеще време в съвременната му форма *ще* (*ще пиша*): някога и с формата *хъщж пнкатн* (по-късно — *ща писа, ща да пиша*) са означавали изпърво настояще желание (изразено чрез глагола *хъщж* — *ща, искам, желая*), по-късно — и свързаното с него бъдеще осъществяване, а най-сетне — само бъдещето му осъществяване, при което у глагола *ща* изледнява и изчезва желанието, и той се обезличава в неспрегаемата частица *ще*, обща за всички лица и числа.

² Това време някои наричат абсолютно. Смятам че по-подходно би било названието не съотносително, или ирелативно, защото при него действието се дава без отношение спрямо момента „сега“ — съотносителната база, нулевата точка в алгебрата на граматичните времена; в израза „настана вечер, месец изгрее, звезди обсият свода небесен“ ни се рисуват редица живо-конкретни действия с тяхната абсолютна стойност във време, но в тях е скъсана връзката с момента „сега“ на изговарящия двата стиха. И следователно не при тежанието на абсолютна стойност е отличителният белег на тия времедействия

Този свършен вид се придава на глагола от това, че представката, като означава място в пространството, се свързва в съзвонието ни и с онзи момент от времето на действието, в който то се върши там, на означеното място; а това в разгледания случай е последният, крайният момент на времеедействието, границата му; тъй че в нашата представа времеедействието се явява затворено в границата си. Но имаме и случаи, при които представката означава място, което се свързва не само с крайния момент на времеедействието; напр. в израза „ще пренесе нещо от едно място на друго“ представката, отбелязвайки пътя на носенето от едното място до другото, се свързва с цялото време на носенето през този път, при което пак си представяме цялото времеедействие с началната и крайната му граница. При трети случаи, напр. в израза „ще понесе куфара“, представката *по-* бележи, че куфарът бива положен върху, по дадена повърхност, — в случая — върху гърба ми; и понеже това полагане става в самото начало, в първия момент, от който почва носенето, то тъкмо този пръв момент, началната граница на временосенето, се очертава в нашата представа. И понеже пък от друга страна тук за крайното място, в което ще бъде занесен предметът, не се загатва в представката, то и не си представяме края; въпреки това обаче глаголната представа добива пак този затворен, граничен вид, който по традиция наричаме „свършен“.

В тия примери ние разглеждаме все случаи с ярки предметни значения — както при глагола, който означава ярко и видимо движение в пространството (**неса* = „премествам чрез носене“), тъй и при представката, която означава място в това пространство. При тия примери нагледно се вижда как представката въздействува върху видовото значение на глагола: тя отбелязва място в пространството, което се свързва по такъв начин с действието на глагола, че очертава в представата ни границите на времеедействието (началната, или крайната, или двете) и с това придава граничния, свършен вид на това действие. Но значенията, както на глаголите тъй и на представките, са подложени на непрестанен развой, и днес в множеството случаи на по-напреднала степен в развитието им далеч не така ясно можем да видим отношението между двете значения — на глагола и на представката. Не подлежи обаче на съмнение, че свършеният вид, който се придава на глагола от представката, се дължи навред на същата причина. Например в днешния глагол *измисля* представката, употребена пре-

(защото такава имат и действията при другите граматични времена, напр. „настана вечер, месец *изгрея*“ или „ще *настане* вечер, месец *ще изгрее*“), а липсата на връзка и отношение спрямо нулевата точка на момента „сега“, каквато връзка при другите граматични времена времеедействието имат; напр. в „настана вечер, месец, *изгрея*“ времеедействието се намира преди момента „сега“, а в „ще *настане* вечер, месец *ще изгрее*“ — след момента „сега“; в израза пък „настана вечер, месец *изгрея*“ времеедействието са около момента „сега“, той е всред тях. Тия три редакции съответствуват на трите основни граматични времена: минало, бъдеще и сегашно; в безсмъртната редакция на Ботев действията са далени в несъмнено поетичен вид чрез това, че са без връзка към субективния момент „сега“ — в ирелативно време.

носно, означава пак, както в *изнеса*, че „вадя нещо из мисълта си“ и бележи момента, в който това нещо „излиза“ из мисълта ми; в *почувствавам*, както при *понеса*, представката пък бележи, че чувствавам нещо върху, по себе си (но вече не върху физическото си тяло, както при случая с носенето на куфара, а един вид „върху психиката“, сир. „върху емоционалната си природа“); в израза „ще *преживея* нещо“, както в *пренеса*, се означава, че животът ми ще премине „през нещо“. Това са все пространствени значения на представките, употребени преносно, за да означат непространствени отношения между непредметни съшини. Самите пък представки пренасят по-късно значението си и към областта на времето, и вече почват да означават направо моменти от времето или състоянието в глагола, без да загатват за пространство. Би могло да се предположи, че такива значения са добили те при съчетаването им с глаголи, означаващи не видими действия, ставащи в пространството, като *пренеса*, *понеса* — или пък непредметни действия, които ние в представата си опространствяваме чрез представки в преносна употреба като *премисля*, *измисля*, *почувствавам*, — а при глаголи, означаващи неизменно траещи състояния, които в съзнанието ни изобщо не се свързват с пространството, а само с времето; напр. *доседа* („да се да до края на пиесата“), *изтърпя* („да изляза из времето на търпението“), да *пролежва* цял месец („да лежа през цял месец“), *постоя* („да стоя малко“) и т. н.; по-после, придобили по този начин употреба за означаване време, представките са почнали да се свързват при тия си значения и с глаголи, означаващи действия; напр. *донося* (до край), *износя*, *проходя* („почна да ходя“), *поговоря* и т. н. Не се нуждае от обяснение защо и при тия случаи представките перфективират глаголите: тук те бележат границите на времедействието направо, без да ни загатват за каквото и да е пространство: в *донося* и *износя* — крайната граница, в *проходя* и *заходя* — началната¹, в *преживея*, *пролежва*, *поговоря* — началната и крайната, като при случая с последния глагол с представката се означава и известна малотрайност на действието.

Случаите пък, когато представката не променя вида на глагола от несвършен в свършен, се обясняват с това, че тя се съчетава с глаголната основа по начин, при който нейното значение не засяга и не очертава ни една от границите на времедействието или времесъстоянието. Това се случва повечето пъти при глаголи, означаващи състояние, като напр. поменатите по-рано случаи с *предстоя*, *отстоя*, *състоя се*, *подлежва*, *предлежва*, *принадлежва* и *завися*. Тук представките означават мястото на състоянието, сир. дават статичното отношение между търпящия състоянието и мястото, дето туй състояние трае неизменно, като не засягат и не отбелязват ни началото ни края му. И при всички тия случаи представките означават място; при *отстоя* то е предметно-простран-

¹ А това показва, че белегът „свършек“ не винаги е присъщ на глаголната представа от свършен вид. Атова смятам, че вместо „свършен“ и „несвършен“ вид, по-подходни биха били названията *предѐлен* и *непредѐлен*, или *граничен* и *неграничен* вид (*verba limitativa* и *verba illimitativa*).

ствено („отстои на два километра от града“); при *предстоя* в днешния език е метафора на „положение“ или „място“ във времето („предстои ми пътуване“)¹. В *състоя се* представката означава съвместно стояние; в *подлежда* тя означава също така отношение по място, но като дескриптивна проекция на отношението по време („подлежи на унищожение“), в което пък може да се крие и причинно отношение („подлежа на наказание“, т. е. „станал съм причина да бъда наказан“); с *предлежда* случаят е еднакъв както с *предстоя*; в *принадлежда* пък имаме специфично отношение на притежание, присъединеност; при *завися* — пространствено метафоризиране, дескриптивна проекция на модално отношение („идването ми зависи от тебе“, сир. „начинът, по който аз ще постъпя: да дойда или да не дойда, се обуславя от тебе, от твоето поведение в случая“).

Във всички последни случаи представката означава мястото (в пространствен или преносен смисъл) на цялото състояние, колкото и да би траяло то, без да докосва границите на времетраенето му, — докато в случаите като *внеса* представката бележи мястото само на последния, граничния момент от действието, — момента, в който носеният предмет ще бъде вътре, в нещо, дето и ще свърши носенето, а в *пренеса* представката бележи, че носенето ще стане през някое място, при което си представяме носенето само докато то става на това място, и не си представяме никакво продължение на това носене след преминаването на въпросното място: представката ограничава по време носенето само върху това място.

Случаят с *предчувствувам* е аналогичен на този с *предстоя*. В *съчувствувам*, *съраждам*, *съпритеждавам*, *съприсъществувам*, *съгосподствувам* и *съпредшествувам* се означава състояние, в което един човек се намира съвместно или едновременно с друго (или с други), при което представката *съ-* също не се докосва ни до една от границите на времесиъстоянието; в *съдържам* подлогът обхваща, „държи“ вътре в себе си съвместно редица обекти. — По същия начин и при някои глаголи, означаващи действие, когато то е дадено в сравнително абстрактен, неопределен по време и по начин на вършенето изглед, представката *съ-* не докосва границите на това действие; напр. в *съдействувам*, *съчувствувам*, *съпрепятствувам*, *съпътствувам* и т. н. Неопределеният вид на действието и при случаи с други представки бива причина те да не засегнат границите на това действие; такива са случаите с *противодействувам*, *противостоя*, *въздействувам*, *предхождам*, *предвождам*, *безпокоя*, *безпътствувам*, *напътствувам*, *прелюбодействувам*, *поддържам*, *придържам се*, *надържам се* и др. — Някои от простите основи на изброените глаголи, съчетани с други представки, които придават по-ясен и по-конкретен изглед на действието им, образуват форми от свършен вид; напр. *подействувам* („да ми подеи-

¹ В старобългарски обаче то е предметно-пространствено; напр. „пѣдѣстоиаштинѣ рече. възъмѣте ѣтъ него мѣнаж (Маринско евангелие, Лука XIX, 24, — изд. Ягич).

ствува“ = „да подействува върху мене“. Това докосване до мене, до „повърхността“ на моята личност, очертава границата на въздействието тъй както при случая с *понеса*); в *издействувам* („изведа чрез действуване нещо до резултатен край“) представката *из-* се свързва с момента, когато „излизам“ *из* полето на моите действия, — който момент е очертаната крайна граница на тая редица от неопределени отделни действия. — Също и глаголите, означаващи състояние, когато ги свържем с представки, които бележат граница от времеместоянието им, променят видовото си значение: редом с *предчувствувам* и *съчувствувам* срещаме и *почувствувам*, *разчувствувам*; редом с *предстоя*, *отстоя* („отстой на толкова километра“) и *състоя* се имаме: *постоя*, *устоя*, *достоя*, *престоя*, *отстоя* („да отстоя правата си“), *настоя*¹ („ще настоя да го оправдаят“); редом със *завися* имаме *провися* („да провися нозе“) и т. н.

Истина е, че случаите, когато представките не променят несвършения вид на глагола, представят форми от книжен произход. Но грешат онези, които, като Шахматов² напр., смятат техния книжен произход, тяхното „изкуствено образуване при превода от гръцките текстове“ като причина за отклонението им от общото правило за перфективиране на глаголите от представките на руски. Против това говори преди всичко фактът, че редом с изброените префиксирани форми от несвършен вид срещаме много други, също така книжни по произход, форми от свършен вид: напр. *възнегодувам*, *облагодетелствувам*, *възпрепятствувам* и т. н. А в много случаи и от една и съща основа с различни представки (все по книжен път) се получават съчетания и от свършен и от несвършен вид; напр. *въздействувам*, *противодействувам* (несв.) и *подействувам*, *издействувам* (св.); *предчувствувам*, *съчувствувам* (несв.) и *почувствувам*, *разчувствувам* (св.)³. С що напр. формите в изразите „да *издействувам*“ или „да му *подействувам*“ са по-малко изкуствени от формите *съдействувам* и *въздействувам*? С що „да *почувствувам*“ или „да се *разчувствувам*“ са по-малко изкуствени от *съчувствувам* и *предчувствувам*? А тия случаи показват, че книжният произход и „изкуствеността“ не са причина за неперфективирането на глаголните основи в изброените на стр. 65—67 случаи.

А. Meillet⁴, като се спира на факта, че в старобългарски трите глагола *стѣти*, *сѣдѣти* и *лѣжати* образуват почти винаги префиксирани форми от несвършен вид, обяснява го с обстоятелството, че техните префиксирани форми могат в известна степен да служат като многократни срещу префиксирани форми на глаголите *стѣти*, *сѣсти* и *лѣщи*, — сир. *прѣдѣстоѣж* е многократна срещу *прѣдѣстанѣж*, *прѣсѣждѣж* — срещу *прѣсѣдѣж* и *възлѣжж* — срещу *възлѣгж*. В същ-

¹ Последните два глагола се перфективират от представки с пространствено значение. Обяснява се с туй, че тук глаголите са употребени преносно в значение на действия, а не състояния.

² Очерк современного русского литературного языка, Ленинград, 1925, стр. 165.

³ Изброените примери еднакво важат и за руски език.

⁴ Études sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave, Paris 1902, стр. 36.

ност как „могат да служат“ те като многократни? Това би значило да имат, покрай употребата им в статичното значение на траещо състояние, и такава в значение на повтарящо се действие. Ако те имат, трябва да се посочат примери с такава употреба; ако такава няма, то не може да се говори, че те служат и като съответни многократни. Мейе не сочи примери с такава употреба, а и действително няма такава в опазените паметници, защото там префиксуваните форми от трите глагола *стаѣн*, *съѣтн* и *лѣжн* имат като свои многократни съответствия префиксуваните форми при производни основи *-стаѣн-*, *-съѣд-* и *-лѣга-* (срещу *прѣдѣстанѣж* *прѣдѣстанѣж*, срещу *прѣдѣданѣж*—*прѣдѣданѣж*, срещу *вѣзлѣганѣж*—*вѣзлѣганѣж*), и единствено те са, които служат да означат съответно повтарящото се действие.

В същност нито привидни съответствениности по кратност, нито „книжен произход“ и „изкуственост“ на образуването, а само вътрешното отношение между значението на представката и същностното значение на глагола, с чиято основа представката се свързва, обуславят промяната или запазването на видовото значение от представките. При случаите, дето представката пряко (при темпоралното си значение) или косвено (при пространственото) бележи границата, предела на времедействието (или времесъстоянието), глаголът придобива предѣлей, свършен вид; при случаите, когато тя не засяга предѣлен момент, несвършеният глагол си остава в стария, непредѣлен вид.

В старите паметници, както се спомена по-рано, трите глагола *стаѣтн*, *съѣтн* и *лѣжтн*, означаващи неизменни пространствени положения на предметите, в съчетания с представки изобщо запазват несвършения си вид. Случаите от свършен вид се явяват в поново време.¹

Обяснението на този факт трябва да търсим в семантичния развой на представките. В старите епохи представките се намират в своя първичен, пространствен стадий от развоя на значениата си: те означават място или положение в пространството; в тия си значения те перфективират само ония от несвършените глаголи, които означават действия; при глаголите, означаващи неизменно състояние, те дават положението, сир. външното статично отноше-

¹ Като изключително рядък случай срещаме в Синайския псалтир глагола *постѣтн* в свършен вид: *аштѣ безаконнѣ наъвршиш гѣ: кѣто постѣтнъ вѣко отъ тебе оцѣштѣннѣ естѣ* (СХХІХ,3). Тук формата навярно е употребена в значение на перфективно бъдеще, в смисъл „ще устои“. Мейе твърди, че тук „le préverbe n'a pas de sens propre et sert seulement à donner au verbe la valeur perfective“ (Etudes sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave, стр. 36). За мене случаят е изобщо недостатъчно ясен. По бих бил наклонен да предположа, че тук свършеният вид се добива от туй, че префиксуваният глагол е употребен преносно в смисъл на действие. Аналогичен е случаят с днешното *настоя*, което в старобългарски, при статичното си значение е от несвършен вид (оттам *настояще*), а днес, при преносното значение в смисъл на действие („ще *настоя* да го оправдаят“) — от свършен.

ние на това състояние спрямо предмет от пространството, но не засягат никакъв отделен момент от времетраенето на самото състояние, та по този начин да отбележат границата му. Но подложени на семантичен развой в продължение на векове, в новобългарски някои представки придобиват, редом с първичните си пространствени значения, и такива за време, при които те вече бележат направо граничен момент от времетраенето на състоянието; напр. в *достоя* представката *до-*, докато в старобългарски означава пространствено отношение (*достойнати* значи „при-стои“, „пристойно е“, „прилича“), в днешния език същото *до-* бележи вече момента от времето, до който трае състоянието, и в който то вече се прекратява: *достоя* ще рече „стоя до край“; в старобългарски то означава стоеене до нещо, което нещо се предполага в пространството, а в новобългарски то означава до кога, до кой момент от времето трае стоеенето. Затова новобългарското *достоя* е вече от свършен вид. По същия начин в *полежа* представката *по-* бележи кратковременно лежане, дадено е началото и края му; в *пролежа* *про-* бележи времето, през което трае лежането (без да го дава като кратко); в *излежа* представката бележи момента, в който се излиза из състоянието на лежането („ще излежиш на казанието си“) и т. н. Изобщо в този си стадий на развитие представките винаги перфектизират глагола, каквото и значение да има той.

С това тъкмо развитие на значението в представките се обяснява и общото увеличение през по-новите епохи броя на случаите, в които става перфективиране на глаголите от представки. В по-стария език изобщо не срещаме напр. многократни глаголи от свършен вид; днес обаче те са обикновено явление: „да *нападат* ябълки“, „ще *попадат* сажди“, „ще *настават* всички прави“, „ще *накупувам* всичко, което ми е нужно“, „ще *заходя* по театри“, „*западаха* едри парцали сняг“, „да *поизлиза* детето навън, да *поскача* на чист въздух“ и т. н. Това са все употреби, в каквито изобщо не срещаме представките през старите епохи. При тия употреби същите (по звуков състав) представки, които в старобългарски, при тогавашните си значения, променят вида само на несвършените глаголи, означаващи траещо действие, днес вече, при нови значения, променят вида и на несвършените глаголи, означаващи траещо състояние, па и на тези, означаващи многократно действие. В тези си нови значения представките се разделят на два типа: 1. представки със сумарно-пространствени или сборно-пространствени значения, и 2. такива със завременни (темпорални) значения.

1. При сумарно-пространствените си значения представките дават действието, изразено в глаголната основа, в отношение към дадено място, но това място не е единично, „пункт“¹,

¹ Думата е употребена в широкото ѝ значение, сир. в смисъл не само на точка, а на такава част от пространството, която се схваща като цялостна, неделима единичност, тъкмо тъй както се разбира момент от времето в широк философски смисъл.

като при първично-пространствените значения на представките (напр. „да *нападна* някого“ ще рече „да падне *на* него, *отгоре му*“; „да *изпадне* някой материално“ значи „да падне *из* това положение, в което се е намирал до сега, в друго — такова на материална нищета“), а сбор от пунктове, които се свързват с отделните повторения на действието, съставлящо значението на многократната глаголна основа. Например в израза „ще *нападат* ябълки“ представката *на-* бележи цялото онуй общо място по земната повърхност, върху отделните пунктове на което падат отделните ябълки; също така в израза „ще *изпадат* книгите от етажерката“ представката *из-* бележи общото място (етажерката), из отделните пунктове на което ще падат книгите. В тия два случая имаме все множествен вършител на действието. При други случаи, с преходни глаголи, имаме пък и множествен обект; напр. „ще *нахвърлям* дървата в зимника“, „ще *напускам* трохи по земята“. Това са случаи все с начални предметни значения на представката и на глагола; но по подобие на тях се явяват и употреби в преносни значения; напр. „ще *накупувам* подаръци“, „ще *настават* всички прави“, „ще *обходя* всички градове на републиката“, „ще *изрешавам* всички задачи“ и т. н., дето представките отбелязват само сумарността на действието, без да я проектират в пространството.

Някой може би ще възрази: Защо това да са сумарни, а не обикновени пространствени значения? Тука сумарността не се ли придава в същност от многократността на действието — сир. дали тук нямаме в същност сумарен глагол (при простата му основа), а не сумарна представка? — Сумарна тук е представката, защото в това си значение тя може да се свърже не само с многократен („сумарен“) глагол, а и с еднократен; напр. „ще *накупя* подаръци“, „ще *нахвърля* дървата“, „ще *почупя* всички чаши“, „ще *пояде* вълк стадото“, „ще се *наям*“, „ще *набия* някого“ и т. н. Ако това бе обикновено пространствено значение, то при него представката би се свързвала с многократни глаголи и в старобългарски; а тя се пригажда за такова свързване твърде късно — едва към XIX век. Дори трябва да приемем, че за употреба в сумарно значение представките са били пригодени изпърво при семантично попростите случаи с трайните глаголи, а после, пригодени веднаж за тази употреба, са почнали да се употребяват със сумарно значение и при по-сложните случаи с многократните глаголи. За това говори фактът, че в писмените паметници по-рано срещаме сумарни представки в съчетания само с трайни глаголи, а съчетанията с многократни се явяват по-късно. Така напр. в Коприщенския дамаскин, паметник от XVII век (Български старини“, кн. II, 1908), намираме: „*пѣтеглаха голѣма мѣка н нѣмрѣха*“ (с. 213); „*ако ли ме със каменї повѣе*“ (стр. 159). В Свишовския дамаскин от XVIII век („Български старини“, кн. VII, 1923); „*Да исколишѣ всичките овце*“ (стр. 215); „*Да наготви што то трѣбува ради царѣ тукѣ*“ (стр. 223); „*Ради мене си избоди учите*“ (стр. 258). В същите паметници не се срещат случаи със съчетания на мно-

гократни глаголи със сумарни представки. Такива срещаме по-късно — в паметници от XIX век. Така напр. в една Александрия, преведена от румънски в 1810 год., намираме: „И навасядаха воиводи добри кони... и стигнаха гв на врати градски“ („Български старини“, кн. XIII, 1936, стр. 10).

2. Темпоралните значения представят още по-напреднал стадий от семантичния развой на представките. При тях представката, вместо да очертае действието (или състоянието) в пространството, та чрез това да ни даде в пространствена проекция и времетраенето му, бележи направо гранични моменти от времетраенето му чрез което очертава и ограничава това действие или състояние във времето; напр. *запея* („почна да пея“), *заходя* („да заходя на училище“), *западам* („почна да падам“), *поживея*, *донося* („да доноси майка рожбата си“), *престоя* („ще престоя две седмици там“), *доседя* („до край“) и т. н. При тоя стадий представките вече напълно са преминали от областта на пространството в по-висшата, по-неподатлива за словесен израз област на времето. И за тия им значения, както и за сумарните, представките са били пригодени изпърво при по-простите случаи с трайните глаголи (да *дочакам*, да *запея*, да *поиграя* и т. н.), а веднаж пригодени и добили такива значения, почнали са да се съчетават и с многократните глаголи, при което представките бележат вече гранични моменти от времето на повтарящото се действие и ограничават трайността на редицата повторения, сир. перфективират я.

Защо в старобългарски представките, при тогавашните си единично-пространствени значения, не могат да перфективират многократните глаголи? Обяснението е следното: при всяко съчетаване на представка с глагол при първична основа, срещу префиксуваната форма от свършен вид се произвежда незабавно съответна префиксувана форма от несвършен (многократен) вид, чиято проста основа в много случаи¹ бива основата на непрефиксувания многократен глагол, съответствуващ на непрефиксувания първичен; напр. при префиксуване първичния глагол *пасти* формата *напасти* образува съответна многократна форма *нападатн*, в която се съдържа многократният глагол *падатн*. И когато в старобългарски опитаме отделно да префиксуваме с единично-пространственото тогавашно *на-* многократния глагол *падатн*, ще получим образуваната от по-рано форма *нападатн* — съответния несвършен вид срещу перфективното *напасти*. Нагледно изразено, става следното:

¹ Това са случаите: 1. с ония първични глаголи, които и непрефиксувани са от свършен вид; всеки такъв глагол си има и съответна непрефиксувана производна основа от несвършен (многократен) вид: *пасти* — *падатн* *коупити* — *коуповати*, *родити* — *раждати* и т. н.; 2. с някои глаголи от несвършен вид, които в старобългарски също имат непрефиксувани съответствия от многократен вид, като: *ити* — *ходити*, *нести* — *носити*, *вести* — *водити*, *вълчи* — *вълчити*, *лъзти* — *лъзтити*, *гънати* — *гонити*, *везти* — *везити*, *бъяти* — *бъяти* и др.

на + падаѣѣ = старото нападаѣѣ, което бе някога получено от нападаѣѣ + -а- и което е многократеното чрез наставката -а- нападаѣѣ: нападаѣѣ = нападаѣѣ + нападаѣѣ + нападаѣѣ...

Това в старобългарски става при всеки многократен глагол, който се бихме опитали да перфективираме чрез съчетаване с представка при единично-пространствено значение; напр. при глагола ходити: нз + хождѣѣ = нсхождѣѣ = нзндѣѣ + нзндѣѣ + нзндѣѣ...

при случая с носити: до + ношѣѣ = доношѣѣ = донесѣѣ + донесѣѣ + донесѣѣ...

Във всички тия случаи многочленът на кратността, който стои надясно от знака на равенството, е от несвършен вид, защото представката, която се повтаря като частен „коэффициент“ пред всеки еднократен член (пред всяко единично извършване на многократното действие), очертава границата на всяко отделно извършване, и следователно го перфективира, а самата редица повторения — многочленът — остава неограничена, в несвършен вид.

За да добие той свършен вид, нужна е такава представка, която да сложи граница на самата редица повторения, да излезе пред скоби като общ „коэффициент“ на многочлена и да го обхване цял, сир. да отнесе своето значение, да насочи своето въздействие спрямо цялата редица повторения. А това е могло да стане едва след като представките в по-ново време придобиват сумарно-пространствено и темпорално значение.

Когато в днешно време свържем същата представка на-, по при новото ѝ сумарно значение, с многократния глагол падам, да речем, в примера „ще *нападат* ябълки“, тогава представката, бележейки общата сборна площ на падането, сумира върху нея пунктовете на всички отделни падания, и по тоя начин обхваща като в скоби многочлена на паданията: *нападат* = (*падне* + *падне* + *падне*) *на*... (подразбира се „на земята“).

Върху общата площ се проектират в отделни пунктове отделните единични падания и с това се очертава дескриптивният образ, пространствената проекция на цялото времедействие на многократния глагол с границите му. Оттам и пределният, свършен вид на глаголната представка. Същото става и при случая с израза „ще *нахвърлям* дървата в зимника“. В примера „ще *изпадат* книгите от етажерката“ представката *из-*, бележейки общото място, из което ще падат единичните книги, проектирва и ограничава върху това място цялото времедействие на многократния глагол, и с това му придава граничен, пределен вид.

В тия случаи ние можем да съчетаем със сумарната представка и еднократни глаголи: „ще *настанем* всички от местата си“, „ще *нахвърля* дървата“, „ще *изпадат* книгите от етажерката“, само че в такъв случай събеседникът би могъл да си представи и това, че отделните единични действия стават едновременно, а тогава и сумарното действие в представата на събеседника ще бъде

твърде кратко, нетрайно. Многократността на простата основа в случая вмъква елемента време между отделните единични извършвания на действието; тя разтяга в четвъртото ѝ измерение, т. е. времето, пространствената дескриптивна проекция на действието; тя „арпеджира“ акорда на колективното действие.

При случая с многократния глагол *ходя*¹ (= (от)ида + (от)ида + (от)ида...²), например в израза „ще *обходя* всички градове на държавата ни“ става следното: *об + ходя* = *об* (в София *ида* + в Пловдив *ида* + в Бургас *ида*...).

Представката *об-* има назначението да *об-*хване сбора от градовете, в които ще *ходя*. При случаите, дето сумарните представки нямат предметно-пространствено значение, представката има същата роля, сир. само обхваща направо в скоби сбора от подложки или обекти, без да ги проектира върху реален пространствен вместиел: „ще *наставаме* всички“, „ще *накупувам*“, „ще се *находя* по седенки“ и т. н.

Когато пък свържем с глагол представката *за-*, но при новото ѝ темпорално значение (*за* = „почна да“), например в случая „ще *запада* сняг на парцали“, тогава представката, без да ни говори за каквото и да е пространство, бележи направо началото от времетраенето на редицата повторения, съставлящи съдържанието на глагола *падам*: *за + пада* = „започне да“ (*падне + падне + падне*...).

В примера „ще се съберем да *порешаваме* задачи“ представката бележи непродължителен период от време, в който е ограничена редицата повторения, съставлящи съдържанието на многократния глагол *решаваме* (= *решим + решим + решим*...).

Употребите на представките в новите им значения — сумарното и темпоралното — се прибавят в ново време към употребата в старото им, единично-пространствено значение, и по този начин се получават днешните семантични категории: единично-пространствени, сумарни и темпорални представки. В най-ново време почва да се обособява и още една — четвърта категория: модални представки, сир. такива, които определят глаголното действие не по място или време, а по начина на извършването му; например „ще *препаля* печката“ (сир. „ще я напала пряко мярката силно“); „ще го *понакажат*“ (сир. „ще го накажат в слаба степен“). В тия случаи значенията на представките се отнасят до силата на действието и отбелязват нейната степен: в случая с *пре-* — висока степен на силата, а с *по-* — слаба степен. При това си значение представките се съчетават с глаголи, означаващи неколкократни действия; с многократни изобщо, както и с глаголи, означаващи неизменно състояние, те не се съчетават. Те перфективират несвършените глаголи, с които се съчетават, защото степента на силата се свързва с момент от времетраенето на действието: след като су-

¹ В целелосочното му, многократно значение, например „*ходя* на театър“, а не в чистодвигателния смисъл на „*движа се*“, например „*ходя* по леда“, в който смисъл глаголът не е многократен.

² Представката *от* е сложена само, за да се посочи, че тук глаголът *ида* е в перфективно-отдалечителния си смисъл („ще *ида* на пазар“), а не в имперфективно-приближителния („*ида* при тебе“).

бектът е прехвърлил мярката (сир. момента от времето, в който се достига онази степен на силата, която е приета за норма и мярка), е прекратил действието, например паленето на печката. В случая представката *пре-* ни дава в пространствена проекция прехвърлянето на този пределен момент-мярка. — Представката *по-* пък, която в темпоралното си значение се свързва с глаголи само от несвършен вид, за да означи „малко време“ от трайността на действието или състоянието им („да *поработя*“, „да *поседя*“), съчетана с глаголи от свършен вид, означава вече „малка“, „слаба степен на силата“, сир. преминала е от измерение във време към измерение във сила, или с други думи, преместила е значението си от областта на времето („четвъртото измерение“) в модалната област („петото измерение“); например „да *постана*“, „да го *понакажат*“. — Употребата на представките в модално значение е още рядка и ограничена в малък брой случаи, но тя е предзнамение за нов стадий от разволя на значението им, който тепърва ще се разраства.

Преминаването на значението в представките от един стадий в друг става постепенно, по асоциация и аналогия. При някои случаи се вижда ясно, как става то; например *до-*, докато в пунктуално пространственото си значение бележи крайния пункт от линията на движението в пространството (*донеса*), по-късно бива пригодно да означи направо крайния момент от времетраенето на кое да е действие или състояние, без вече да означава място: да *допиша*, да *дочета*, да *договоря*, да си *доседя*; *из-*, след като в *изнеса* означава онзи пункт от линията на движението в пространството, в който носеният предмет излиза вече извън вместилището, дето е бил, същото *из-* например в *изтърпя* означава момента от състоянието, в който „излизам“ извън времето на това състояние, — сир. последния, граничния момент на същото. — Но, разбира се, не при всички случаи може така ясно да се види как е станал преходът на значението; така например, докато в *занеса* представката *за-* означава „задния край“ от линията на движението при носенето, същото *за-* например в *заговоря* означава началния момент на говоренето. Преходът, без съмнение, тук не е станал направо, защото той свързва две далеч не сродни значения. Може би като посреден мост е послужила формата „да *заговоря* някого“, при която имаме метафорна употреба на пространствената представка: да го *заговоря* = да го „преместя зад площта“, която дели „пространството на мълчанието“ от „пространството на говоренето“. Моментът, в който аз преминавам тази „площ“ (и за който загатва представката), е границата между времето на мълчанието и времето на говоренето: той е край на мълчанието, но и начало на говоренето, — от там и начинателното значение на представката *за-*. Преходът на значението в представката *по-* от темпорално в модално е ясен: докато при глаголи от несвършен вид тя означава малко количество време („да *погледам*“, „да *поседя*“), при глаголи от свършен вид, дето времетраенето се схваща като момент¹, сир. про-

¹ В смисъла, указан в забележката под линия на стр. 73

тежението във време не се съзнава и времеизмерението се свежда до нула, значението на същата представка се явява в дескриптивна проекция като малка, слаба степен от силата на действието („да *постана*“, „да го *повидя*“, „да го *понакажа*“). Как обаче е станал преходът на същата представка от пространственото значение („да *понеса* куфара“; метафорно: „да *понеса* оскърблението“) към темпоралното („да *поработя*“, „да *поседя*“) — не може да се види.

Една част от представките изобщо проявяват забележителна развоеспособност в значението си: пазейки първичните си значения, те в ново време добиват употреба в още по едно, две, па и три нови значения. Така например представката *из-*, която в старите паметници намираме само в единично-пространственото ѝ значение (изкѣти, извѣсти), в ново време, пазейки старото си значение (например *изнеса*, *изведа*), е добила употреба в още две нови значения: сумарно (*изтроша*, *изходя*, *изпадаме*) и темпорално (*изтърпя*, *излежя*); представката *пре-*, редом със старобългарското си единично-пространствено значение (прънѣти, прѣвѣсти), добива днес и темпорално значение (*преходя* „ходя по-дълго време отколкото ми е мярката“; *преседя*, напр. „да преседи и прекисне тестото“), па и модално (*препалвам* печката“); представката *по-* среща днес със четири значения: единично-пространствено (*понеса*, *повлека*), сумарно (*потроша*), темпорално (*поседя*) и модално (*постана*, *повдигя*, да го *понакажат*).

При такава подвижност на значенията в представките би трябвало да се очаква, по общия семантичен закон, също и съответно движение във формите им, сир. би трябвало развоят на значенията да предизвика и размножение на формите в представките, та с увеличени брой на формите да се възстанови нарушеното (в полза на значенията) количествено равновесие между форми и значения. Това обаче не става: отделната представка и след като раздвои, разтрои или разчетвори значението си, остава все с една звукова форма и за четирите си значения, както е в току-що посочения случай с представката *по-*. Това привидно отклонение от семантичния закон се обяснява така: представките са несамостоятелни форми; те се употребяват само в съчетания с глаголите, и при отделните случаи самото глаголно съдържание определя в кое си значение е взета представката и спомага, в повечето случаи поне, да не се яви двузначност и двусмислие в префиксувания глагол; а двусмислието е, което ражда нуждата и дава потика да се търси и въвежда нова форма, за да си поделитя със старата раздвоеното значение на последната.

Все пак обаче при някои случаи двусмислие се явява, и тогава се въвеждат нови представки; например когато представката *по-*, редом със сумарното си значение, е добила и темпорално, и в съчетание с някои глаголи като например *ям*, е могла да се разбира двояко — и сумарно, и темпорално —, за по-старото ѝ, сумарно значение се въвежда нова форма: днес за сигурно сумарно значение на глагола *поям*, например в израза „вълк ще *пояде* стадото“, който може да се схване и темпорално — в смисъл „да яде

известно непродължително време“, — се е въвела вече и се предпочита формата *изпоям* („вълк ще *изпояде* стадото“), дето съчетанието *изпо-* е новата, сигурна форма, заменяща представката *по-* в чисто сумарното ѝ значение.

Но в повечето случаи нова форма се въвежда не за представките, а за глаголната основа. Това става по два начина: 1. въвежда се нова основа от друг корен; например след като представката *из-*, покрай старото си, единично-пространствено значение (нем. „aus“; напр. в *изхождам* — „ausgehen“) е добила в по-ново време и сумарно значение (в преходния глагол *изхождам*, напр. в израза „*изхождам* горите и планините“), за първичното единично-пространствено значение на глагола *изхождам* се въвежда формата *излизам*, и старата форма остава само за новото си, сумарно значение¹; 2. само се видоизменя старата основа по аналогия на някои други производни основи; например когато представката *за-* след старото си пространствено значение „зад“ (напр. в глагола *заводити*, „hinführen“) е добила ново, темпорално значение „почна да“ (напр. „ще *заводя* вече редовен живот“), за старото пространствено значение на глагола се въвежда новата форма *завеждам*, чиято основа *-вежда-* срещу първичното *-веде-* се образува по аналогия на *-гражда-* срещу *-гради-* при случая например със *съграждати*, *съграждат*.

Твърде характерен пример за такива замени на глаголните основи, дето умножението на последните се явява като последица от развоя на значенията в представките, представя случаят с префиксуваните форми при основи *-ходн-*, *-носн-*, *-водн-*, *-влачн-* и *-лязн-*. В старобългарски всички те представят съответни многократни на префиксуваните първични глаголи *ити*, *нестн*, *вестн*, *вльштн* и *лвзтн*; например срещу *пръити* („премина“) — *пръходити* („преминавам“), срещу *занити* („занеса“) — *заносити* („занасям“), срещу *довестн* („доведа“) — *доводити* („довеждам“), срещу *повлвчн* („повлека“) — *повлачити* („повличам“), срещу *нзлвзтн* („изляза“) — *нзлазити* („излизам“) и т. н. Ето някои примери:

Како *заходнтъ* съзньце и како *исходнтъ* (Тиквешки ръкопис, Сборник за нар. умотворения, кн. VIII, стр. 93). — *Къде отходнтъ?* (Коприщенски дамаскин, стр. 245). — *Земнык плоды пръноситъ чакмъ* (Иван Екзарх, Шестоднев, Бож. Ангелов, Старобългарска литература, стр. 119). — *Всакого мнмоходещаго чловька пръносити, снѣ човдо не видѣхъ* (Тиквешки ръкопис, СБНУ, IX, стр. 97). — *Мльчатн дѣла божна пръславава бѣдоу наноситъ доуше* (Тиквешки ръкопис, СБНУ, X, стр. 74). — *Подвнзанте са вьнитн тьснзым*

¹ С редки книжни останки на употреба в старото значение: „*Изхождам* от такива и такива съображения“.

вратъ въ водацини въ животъ (Синайски требник, Б. Ангелов, Ст. бълг. лит., стр. 76). — Съзвладаште же ризъ бължк не съзвладите же бълости доушыныа (Супрасълски сборник, стр. 507, 29). — Егда же прихождъ азъ, инъ прѣжде мене възвзидеть (Зографско евангелие, стр. 143).

Когато в по-ново време представките добиват нови, сумарно-пространствени и темпорални значения, те почват да се свързват и с многократните глаголи и да образуват съчетания от свършен вид. При случая с нашите пет глагола *ходя, нося, водя, влача и лая* тези съчетания с представки напълно съпадат с гореказаните, образувани от преди векове, многократни производни (от несвършен вид); например представката *за-* при новото си, темпорално значение („почна да“) образува начинателно-перфективни форми: *за- + носиш = заносиш* („почнеш да носиш“); това *заносиш* обаче напълно съвпада по форма със заварената (и посочена между изброените погоре) стара форма *заносиш*, при пространствено значение на представката (= „зад“), която форма е глагол от несвършен вид и значи „занасяш“, сир. „чрез носене преместваш (нещо) някъде *отзад, от-татък*“. По такъв начин под общия покрив на формата *заносиш* се вместили две различни и противоречиви значения: пространствено-имперфективно („занасяш“) и темпорално-перфективно („почнеш да носиш“); формата става двусмислена, и следователно, не сигурна откъм точно ст. Тогава за първичното, пространствено-имперфективно значение, става нужда да се въведе нова форма; и въвежда се друга производна основа — *занася-*, а за новото темпорално-перфективно значение остава старата основа *заноси-*; по същия начин и по същата причина срещу всички префиксувани форми на първичната основа *-несе-* почват да се образуват производни многократни не по старому — с проста основа *-носи-*, а от новата проста основа *-нася-*; тъй шото днес вече срещу *донеса* имаме *донасям*, срещу *понеса* — *понасям*, *нанеса* — *нанасям*, *принеса* — *принасям*, *пренеса* — *пренасям*, *пронеса* — *пронасям*, *поднеса* — *поднасям*, *наднеса* — *наднасям*, *възнеса* — *възнасям*, *внеса* — *внасям*, *унеса* — *унасям*, *снеса* — *снасям*, *отнеса* — *отнасям*, *изнеса* — *изнасям*, *разнеса* — *разнасям*; също и двойно префиксуваните: *произнеса* — *произнасям*, *превъзнеса* — *превъзнасям*, *съотнеса* — *съотнасям* и т. н. По такъв начин тези форми, водещи началото си от старобългарските форми при инфинитивна основа *-наша-* (*донашатн*, *принашатн* и т. н.), които някога са имали ограничена специална употреба като „усилено-итеративни“¹ форми, редом с обикновените *донеситн*, *принеситн* и т. н., добиват широко разпространение и стават в ново време господстващи, обикновени многократни форми. Старата пък проста основа *носи-* остава само в съчетанията си с представки при новото им, темпорално значение, в каквото я намираме днес: *занося* („почна да нося“), *понося* („нося малко време“), *пронося* (почна

¹ По думите на проф. Л. Милетич.

да нося“), *донося* („нося до край“), *износя* (например дрехите си), *пренося* („нося по-дълго време, отколкото е обичайният срок за носене“); в среден залог: да *се нанося* („да ходи — да се намери, да носи — да се нанаси“). Ясно е защо броят на тия форми днес е по-малък от този на формите с основа *-нася-*: защото тук са форми само с ония представки, които са пренесли значението си и в областта на времето, а липсват формите с ония представки, които и до днес имат само първичните си пространствени значения като *при-*, *над-*, *въз-*, *под-*, *от-*, *в-*, *у-*, *с-*, *раз-*.

На същия развоен процес биват подложени и префиксуваните форми на трите основни *-води-*, *-влачи-* и *-лази-*, като първичните пространствено-имперфективни значения съответно се заменят с префиксувани форми от новите основи *-вежда-*, *-влачи-* и *-лиза-* (или *-лазя-*); например срещу първичното перфективно *заведеш* старото многократно *заводиш* днес е заменено със *завеждаш*; срещу *повлечеш* старото многократно *повлачиш* е заменено с *повличаш*, срещу *излезеш* старото многократно *излазиш* се заменя с *излизаш* (или *излазяш*) и т. н., като старите прости основи днес се срещат в съчетания само с представки при новите им, сумарни и темпорални значения; например *изводиш* („ще ги водиш един по един, докато ги изводиш всички“), *заводиш* („почнеш да водиш“, напр. „ще *заводя* вече редовен живот“); *повлачиш* („влачиш малко време“), *излазиш* („лазиш до края“; „*излазих* до върха“).

Тази замяна на едни форми с други е станала изпърво само при случаите, дето това се е налагало, сир. там, дето в резултат на семантичния развои на представките са се получавали общи, съвпадащи по звуков състав префиксувани форми за двете значения: пространственото и сумарното (или темпоралното); при случаите, дето представката е пазела само първично-пространственото си значение, замяната не е била нужна, но по-късно все пак е станала и там — под влияние и по аналогия на случаите, дето е била наложена; например след като представката *до-* е добила и темпорално значение, и в перфективното си съчетание, да речем, с *носиш*, съвпада със старото пространствено-имперфективно *доносиш* (нем. *heranbringen*), за това старо значение се налага въвеждането на новата форма *донасяш*, за да се разграничат двете отделни значения на общата стара форма; но по-късно и формите *вносиш*, *относиш*, *възносиш*, *разносиш*, *приносиш* и т. н., в които представките не са получили и прибавили нови значения към старите, та не се явяват общи форми с двойни значения, и следователно няма двусмислие, което да налага въвеждането на нови форми, — все пак биват заменени съответно от нови форми *внасяш*, *отнасяш*, *възнасяш*, *разнасяш*, *принасяш* и т. н., — под влияние на замяната при случаите с еволюираните представки: *до-*, *за-*, *по-*, *пре-*, *из-* и т. н.

По същия начин и префиксуваните форми при основа *-ходи-* за първично-пространствените значения на представките се заменят с нови, от други основи, само че тук процесът добива някои усложнения. Всички нововъведени форми, които заменят пространствено-имперфективните стари форми от основа *-носи-*, са все от една и съща проста основа — *-нася-*; при случая с основата *-води-* — също

така само от една нова основа *-вежда-*; при *-лази-* — също само от основа *-лиза-* (наистина тук се явява и основата *-лазя-*, но и едната и другата нова основа се свързва все с всички първично-пространствени представки, и разграничението на двете основи е само по областни наречия: на едни места употребяват форми все от едната основа — *-лиза-*, на други все от другата — *-лазя-*). Не така е обаче случаят с основата *-ходи-*; днес в едни от пространствено-имперфективните форми старата основа е нормално заменена с основа *-хожда-*; например вместо *доходи-* имаме *дохожда-*, вместо *заходи-* — *захожда-* („там дето слънце *захожда*“); в други форми намираме днес заменящата основа *-лиза-* (или *-лазя-*), сир. основата на другия глагол лъзти; например вместо *входи-*, *изходи-*, *сходи-* и *възходи-* имаме днес *влиза-*, *излиза-*, *слиза-* и *възлиза-* (или респ. *влазя-*, *излазя-*, *слазя-* и *възлазя-*); това е вече производната основа, както казахме, от другия първичен глагол — лъзти, днес неупотребим без представка; *преходи-* се заменя с *преминава-*; *отходи-* се заменя с *отива-*; *находи-* — с *намира-* (или *намярва-*); *обходи-* — с *обикаля-*. С една реч, основата *-ходи-*, с изключение на двата случая *доходи-* и *заходи-*, се заменя все с основи от други глаголи: *-лиза-* (или *-лазя-*), *минава-*, *и(д)ва-*, *-мира-* (производна от основата на глагола *меря:* *на-мери-* — *намира-*) и т. н.

За обяснение на това многообразие в заменителните основи при случая с глагола *ходя* трябва да предположим следното. От начало и тук старата основа *-ходи-* е била заменена с една обща основа *-хожда-*; например пространствено-имперфективното *доходи-* се заменя с *дохожда-*; *заходи-* — със *захожда-* („слънцето *захожда*“), *проходи-* — с *прохожда*¹ (= „преминава“), *отходи-* — с *отхожда*² („отива“) и т. н., като старата основа *-ходи-* остава да се съчетава само с представки при новите им сумарни и темпорални значения и да образува перфективни форми: да *изходя* (селата и градовете), да *заходя* („да почна да ходя“), да си *доходя* („да ходя досита“), да *проходя* („да почна да ходя“), да *преходя* („да ходя преко мярката“), да се *находя* („досита“), да *походя* („да ходя известно непродължително време“) и т. н. Но срещу последните форми (сумарно- или темпорално-перфективни), незабавно след образуването им се образуват и съответни имперфективни форми (сумарно- или темпорално-имперфективни) от производна основа; тази основа бива или от нов тип — с наставка *-ва-* (напр. срещу *изходя* — *изходвам*, *заходя* — *заходвам* („почвам да ходя“), *проходя* — *проходвам*, *преходя* — *преходвам*, *походя* — *походвам*, *находя се* — *находвам се* и т. н.), или пък при някои от изброените форми тя се образува по стария начин, — или просто казано, и за сумарно- или темпорално-имперфективните значения се употреба същата производна основа *-хожда-*, която бе въведена за пространствено-имперфективните значения: срещу сумарното *изходя*

¹ Прохождаше житието си чудно (Свищовски дамаскин, стр. 228).

² И азъ, ида гдето ты отхождашь (там, стр. 74).

— *изхождам* (вместо *изходвам*; „*изхождам* селата и градовете“); срещу *проходя* — *прохождам* (вместо *проходвам*; „детето *прохожда*“); срещу *преходя* — *прехождам* (вм. *преходвам*) и т. н.; по този начин пак се явяват случаи на съвпадащи форми, сир.— по две значения при една и съща форма: *изхождам* става обща форма и за пространствено-имперфективното значение („излизам“), срещу простр.-перфективната форма *изида* („изляза“), и за сумарно-имперфективното („изходвам“), срещу сумарно-перфективната форма *изходя*; двусмислието и противоречието в значението на тази обща форма *изхождам* е създало нуждата да се въведе за по-старото значение пак нова форма — вече при основа от друг корен: *-лиза-* или *-лазя-* (производните многократни срещу префиксуваните (от свършен вид) форми на другия първичен глагол *лѣзти*): *излизам* (или *излазям*). Формата *изхождам* пък остава само за новото сумарно-имперфективно значение, редом с формата *изходвам* („*изхождам* селата“ = „*изходвам* селата“). Пропесът е напълно завършен в народните говори, а формата *изхождам* в старото и простр.-имперфективно значение намираме само в редки книжовни останки („*изхождам* от такива и такива съображения“), но не и за случаи с предметно значение (например никога не се казва „изхождам навън от къщи“). По същия начин и формите *прохождам* и *прехождам* за старите им простр.-имперфективни значения биват заменени с *преминавам*, и остават да се употребяват само за темпор.-имперфективното значение, редом с *проходвам* и *преходвам* (днес еднакво се казва напр. и „детето *проходва*“ и „детето *прохожда*“, но никога не се казва напр. „*прохождам* през тази улица“, а се казва само „*преминавам* през тази улица“). В случаите пък, дето не се явява съвпадане на форми, за простр.-имперфективните форми нормално си остава основата *-хожда-*: *дохождам*, защото същата форма не се употребя и за темпор.-имперфективно значение, за което, при неговата рядка изобщо употреба, ще се каже „*доходвам* си до края“, а не „*дохождам* си до края“. Но все пак, под влияние и по аналогия на случаите със съвпадащи форми, въведените за тия случаи основи от друг корен почват да се въвеждат и при случаи, дето няма съвпадане и следователно няма наложителна нужда от тях. Така например под влияние на *излизам* въвеждат се и формите *влизам*, *слизам* и *възлизам*, — форми с чисто пространствени представки, които (представки) не са развили и до днес ни сумарни, ни темпорални значения; дори нещо повече: за отстраняване суплетизма (*изида* — *излизам*, *внида* — *влизам*) тия многократни форми довеждат със себе си и съответните си еднократни: *изляза*, *вляза*, *сляза* и *възляза*, които напълно заменят старите префиксувани форми на първичния глагол *ида*: *изидѣ*, *внидѣ*, *синдѣ* и *възидѣ*, които изчезват¹.

¹ В крайно редки случаи, и то със специализувано, деградирало по сила значение, се среща днес в народните говори последният глагол, напр. в израза „тестото ще *възиде*“ (сир. ще се „надигне“ вследствие на ферментационния процес от кваса, което е знак, че е „втасало“ за месене хляба. Тук пък за отстранение на суплетизма се образува *възизжда* срещу *възиде*). — А в старобългарски и четирите

С една реч, и при глагола *ходя*, както и при останалите четири: *нося*, *вода*, *влача* и *лазя*, наблюдаваме същото общо явление: вследствие семантичния развой на представките, за първично-пространствените значения на префиксуваните многократни форми се въвеждат нови форми от нови прости основи, като старите прости основи остават да образуват съчетания само с представките при новите им значения (сумарни и темпорални); само че тази замяна при четирите глагола става направо, наведнаж, а при *ходя* — на два етапа: изпърво се е въвела обща нова основа *-хожда-*, а после, след появата на нови съвпадащи форми и от нея, въвеждат се и други основи от други корени.

Както в случаите, дето замяната е станала под натиска на семантичния развой на представките, така и в другите случаи, дето тя е станала по аналогия, тази замяна не е станала изведнаж, а постепенно, като за известно време се е употребявала старата обща форма и за двете ѝ значения; напр. в „Александрията“ срещаме формата *исходити* в новото ѝ, днешно значение: *хотаще во амастридоньско нсходити царство*¹, а в „Коприщенския Дамаскин“ — със старото значение: *поче да исходи смрадъ отъ него зль*². А първият паметник е по-стар от втория³, което показва, че и след появата на новата употреба в сумарно-перфективно значение, през известен брой десетилетия формата е продължила да се употреба и в старото си значение. Случаи от такава употреба на старите форми в старите им значения срещаме и в много народни песни:

Мене ми госкѣ дойлоха,
а ти бегаш от дома,
та по бродища *доходиш*.⁴

Стоян си либе остава,
та си низамин *отводи*.⁵

Не зимај, синко, българка,
че носи малко премяна,
а земи, синко, кадъна;
кадъна, синко, *доноси*
кочия с бяла премяна.⁶

Стани ми, стани, Недельо!
Сега се рано стануе,
бело се лице омива,
ситно си сфике *облачи*.⁷

изброени глагола са най-широко употребими за тия понятия; напр. *кънде* *петр* на *горницѣ помолити* са (Охридски Апостол, „Бълг. старини“, кн. III, стр. 6, X, 9); *трънне* и *въчьць* *нъз* *дланн* *твоюж* *да* *нзидеть* („Слово за Адам и Ева“, Б. Ангелов, Стара бълг. литература, стр. 180); и тако *къндн* *дъвола* *въ* *странж* *онж* *отъ* *къдъ* *бъаше* *Адамъ* (стр. 177); и *сидеть* на *земан* *множество* *аггелъ* и *напалнит* *са* *лицѣ* *земанное* *кон* *аггелъскыхъ* („Апокалипсис на Йоана Богослова“, там, стр. 245).

¹ Б. Ангелов, Бълг. литература, т. II, стр. 299.

² Бълг. старини, кн. II, стр. 21.

³ Тази „Александрия“ е от XVI век, а Коприщенският дамаскин е от XVII век.

⁴ К. Шапкарев, Нар. песен от Враца, „Сборник от нар. умотворения“, София 1891, част I, стр. 20.

⁵ Нар. песен от Панагюрище, СбНУ XVI — XVII, стр. 96.

⁶ Нар. песен от Коприщица, СбНУ XVI — XVII, стр. 77.

⁷ К. Шапкарев, Нар. песен от Самоковско, „Сборник от нар. умотворения“, част, I стр. 60.

И днес още по някои места от областта на западните говори (а и в съседни с нея източни) намираме старите префиксувани форми с употреба в двете им значения; така например в Софийско ще чуем: „не му *износи*, зато ти го и не дава“; в Пирдопско: „не му *поноси* хавата“; във Врачанско: „три пъти *излази*х да го дира, не го *наидох*“; в Карловско (Клисура): „та па ще ли да *доходи* за Великден годеникът, ще ли да ти *доноси* хармаган?“ — В изброените места същите форми се употребяват и в новите им значения: „да *поноси*ш детето, докато се върне майка му“; „ще носи дрехите, доде ги *износи*“; „да ходи — да се *находи*, да носи — да се *наноси*“; „ще *извлачи* вълната“; „не можах да *излазя* до върха“ и т. н.

При това, докато в случаите, дето новите основи се въвеждат под натиска на семантичния развой в представките, старите основи се запазват (за да се употребяват префиксувани при новите значения на представките — сумарни и темпорални); напротив, при случаите, дето семантичен развой липсва и новите основи са въведени само по аналогия на първите случаи, старите основи изчезват; например след въвеждането на *захождам* и *донасям*, поради семантичното раздвоение на *за-* и *до-*, старите основи *-ходи-* и *-носи-* се запазват за темпоралните значения на представките в *заходя* и *донося* („да *доноси* детето“); но след въвеждането на *възхождам* и *отнасям* старите *възходя* и *относя* изчезват (с изключение на някои останки в отделни говори). — По такъв начин при случая с нашите разгледани пет глагола се стига до днешното пълно морфологично разграничение (пълно и изчерпателно поне за книжовния език и за източните говори) на двете семантични категории префиксувани форми: пространствено-имперфективни — при нововъведените производни основи, и сумарно- и темпорално-перфективни — при старите прости основи на глаголите. От тях втората категория е ново явление в езика ни, нов принос за разрастването и обогатяването му, и този принос е плод на семантичния развой на представките. От тази нова категория — сумарно- и темпорално-перфективни форми — срещу всяка форма се образува и съответна имперфективна производна (срещу *изходя* — *изходвам*, ср. *донося* — *доносявам* и т. н.), и тези производни образуват от своя страна още една нова категория — сумарно- и темпорално-имперфективни форми. Това е втори нов принос в езика. И докато в старобългарски например от представката *до-* и глагола *нестн* имаме само формата *донестн* и съответната ѝ от несвършен вид *донестнн*¹, в новобългарски освен формата *донеса*, със съответната ѝ от несвършен вид *донасям*,

¹ Наистина съществувала е и втората имперфективна форма *донаштнн*, но и тя е имала значение пространствено-имперфективно, както и *донестнн*; не е от особена важност въпросът, дали тя в старобългарски е била „усилно-итеративна“ спрямо *донестнн*, която, като обикновена итеративна, е имала и широка дуративна употреба.

отговарящи точно на казаните две старобългарски форми, имаме още и формата *донося* („довърша носенето“) със съответната ѝ *доносявам* („довършвам носенето“). Също е и със старобългарските занти — *заходити* (слънце *заходитъ*), срещу които в новобългарски имаме освен *зайда*—*захождам*, („слънцето *захожда*“), още и *заходя* („почна да ходя“) и *заходвам* („почвам да ходя“). Формите от типа *донося* — *доносявам* и *заходя* — *заходвам* представят нови думи с отделни, нови значения, които в старобългарския речник не съществуват. Наистина съдържанието, съставлящо значението на тези нови думи, е могло да се изрази и в старобългарски, но това е ставало с по-дълги, описателни форми. Така например съдържанието, което днес изразяваме само с една трисрична дума *заходвам*, на старобългарски се е изразявало с две думи общо от седем срички: *начинаѣ ходити*. Така се изразява то днес и в много други езици; например на руски: *начинаю ходить*; на полски: *zaczynam chodzic*; на чешки: *zacínám choditi*; на сръбски: *почињем ходити*; на френски: *je commence à marcher*; на немски: *ich beginne zu gehen* и т. н. — Това обогатяване на езика с нови глаголни форми е резултат от семантичния развой на представките. Такова обогатяване става само при случаите със семантично прогресивните представки — онези, които са развили значението си; покрай тези случаи, и под тяхно влияние, въвеждат се нови форми и при случаите с консервативните представки — тези, които не са развили нови значения; но въвеждането на нови форми там не представя никакво обогатяване или усъвършенствуване на езика, защото след тяхната поява пък изчезват формите от старите основи: след въвеждането на новите форми от сложни основи *внося-*, *принося-*, *унося-*, *възнося-* и т. н. изчезват формите от старите основи *вноси-*, *приноси-*, *уноси-*, *възноси-* и т. н., и в резултат — печалба, придобивка за езика нямаме. Самото изчезване на старите форми при случаите с консервативните в развой си представки се обяснява с това, че те, старите форми, стават излишни, защото е безполезно при едни и същи — пространствено-имперфективни — значения да имаме двойни форми. Напротив, при случаите с прогресивните представки, старите основи се запазват, за да образуват с тях представки форми при новите значения на последните — сумарно и темпорално: тези тъкмо форми, заедно с производните имперфективни, които се образуват от тях, са придобивката, която обогатява езика.

Случаят с развитието на формите в разгледаните пет глагола *ходя*, *нося*, *водя*, *влача* и *лазя* представя характерна страница от историята на нашия език, дето нагледно и ясно може да се види, как развойният процес почва изпърво като разширение на значението, а по-късно това дава отражение и върху формите като предизвиква промени във вида и количеството им, — в случая, разбира се, не във формите на самите представки, които са несамостоятелни частици, а в сложните основи на глаголите, в чийто състав влизат представките. В началния стадий, при първичните си материални

значения, представките отбелязват единично място в пространството, с което се свързва действието или състоянието, означено от глаголната основа, с която е съчетана представката; но представките не остават в това си състояние неизменни: в процеса на употребата им, както видяхме, техните значения претърпяват промени, отбелязват движение. Кой е двигателният фактор, обуславящ това движение, този развой на значенията в представките? — Това е основният езикотворен фактор: нуждата и стремежът на човека да изразява посредством словесни форми все по-нови и сравнително все по-сложни, по-абстрактни, по-трудно изразими съдържания — отражения на обективната действителност в него — за които отделни форми още не е създал. Под натиска на тази нужда, и благодарение на асоциацията по сродство, човек пригажда представките да изразяват, освен първично-простите, единично-пространствени значения, още и по-сложните, сумарно-пространствени, а също и темпоралните. По този начин една част от представките стигат до раздвоение на значението си; така редом с израза „ще *нахвърля* върху някого“, представката *на-* се пригажда и към изрази като: „ще *нахвърля* дървата в зимника“, „ще *награбя* нещо ми падне“ и т. н.; в същата представка се събират две различни и противоположни значения: единично и неединично (сумарно). Друг случай. До преди време се е употребявал изразът „тя всеки ден *доноси* детето си тук“; редом с този израз по-късно е почнал да се употребя и изразът „тя родила детето преди да го *доноси*“ (сир. родила недоносче). При една и съща (по звуков състав) сложна основа *-доноси-* се събират също две различни значения, в които противоречието е, при това, двойно: едното значение е пространствено и имперфективно, другото — непространствено (темпорално) и перфективно. Значение А и значение по А. А тяхното противоречие предизвиква двусмислие и ражда нуждата и потика за търсене нова звукова форма, която да си подели със старата раздвоеното ѝ значение, като поеме тя едното от двете ѝ значения. Тогава се прибегва до ограничената само в някои говори производна основа *донася-*, която поема старото, пространствено-имперфективно значение, а основата *доноси* остава да се употреба за вторичното значение — темпорално-перфективното. С това кризата от противоречието и двусмислието се разрешава, а равновесието между количествата на форми и съдържания — равновесие, временно нарушено в полза на съдържанията — се възстановява: имаме вече две отделни, различаващи се форми за двете отделни значения. — От друга страна, понеже представката при новото, темпорално значение променя и вида на глагола *нося* от не-свършен в свършен, то незабавно, по общоустановения начин за образуване производни основи, се образува, срещу темпорално-перфективното *донося*, и темпорално-имперфективно *доносам*, — втора нова форма, нова придобивка за езика.

Този процес става последователно при редица представки (това са семантично прогресивните представки): при първичното си значение те бележат линейната посока към единично място, пункт, в пространството, а след това прибавят към това си значение и

вторично: сноп от линейни посоки към пунктовете на двуизмерна площ, или на триизмерна част от пространството, с която е свързано действието или състоянието, или пък насочват направо към моменти от времето на това действие или състояние. Така значенията се движат от първично-простите и ясни предметно-пространствени значения към по-сложните и по-неясни сумарни и темпорални. Успоредно с този вътрешен развой, и като негово отражение, стават и съответните нараствания в количествата на формите: фонетиката и морфологията следват семантиката, и по този начин системата от глаголни основи се движи напред по посока на все по-голямо умножаване и усъвършенствуване изразните средства на езика.

Трябва обаче да се отбележи, че не при всички случаи в езика става така благополучно разрешението на кризата от раздвоението и смисловото противоречие, възникнали в резултат на семантичния развой: въвеждането на нови форми, за да си поделят те със старите раздвоените им значения, се осъществява само там, дето то е възможно, т. е. при случаите, дето ще се окажат на лице диалектни форми, за да се вземат и разпространят оттам по цялата страна и заместят в общонародния и книжовен език старите, раздвоени по значение форми за първичните им значения. В случая с разгледачите пет основи бяха използвани съществуващите още в старобългарски (в ограничен местен вид) форми от многократни основи -*хаждатн-*, -*нашатн-* и -*важдатн-*, а също и някои съществуващи образци за образуване нови основи по аналогия, като -*тнчатн-*, -*рнцатн-* (*нстнчж*, *нарнчж*), по образеца на които се въвеждат в ново време основите -*влича-* и -*лиза-*. — При случаите (а те са много), дето нямаме на лице формален словесен материал, или образци за аналогия, раздвоените форми продължават да се употребяват с двете си значения; така е при формите от основи *пада-*, *става-*, *ражда-*, *купува-* и др.: днес казваме и „неприятелите ни *нападат*“ и „ще *нападат* ябълки“; „*настават* тежки времена“ и „всички *наставаха* прави“; „*заражда* се писменост“ и „откакто *заражда* деца, тя не се видя здрава“; „*закупувам* храни“ и „от утре ще си *закупувам* бял хляб“ и т. н. — И при някои от тия случаи обаче ние все пак се стремим да разграничим формално значенията: например, за по-старото, пространствено-имперфективно значение предпочитаме повечето пъти формата *закупувам*, докато за по-новото темпорално-перфективно си остава старата форма *да закупувам*. — При други случаи (както разгледания на стр. 79 пример със сумарното и темпорално *пояде-*) за разграничаване двете значения въвеждаме добавъчна втора представка (във формата *изляям*) за по-старото, сумарно значение, а за по-новото, темпоралното, остава старата основа (*поям*; „да постои без работа, да *пояде* от готовото“). — Най-после, при трети случаи, ние си служим със съответната аналитична форма и например вместо да кажем „ще *заставам*“, ще кажем „ще *почна да ставам*“ („ще почна да *ставам* сутрин рано“).

Днес повечето от представките така са развили и разклонили значенията си, че при голямото изобилие и пъстро разнообразие от префиксирани глаголи, при много случаи е изобщо трудно да определим точното значение на отделна представка и отсянката, която тя придава на значението на глагола. Характерна за днешния език е и възможността да се съчетават по най-непринуден начин с една глаголна основа по няколко представки заедно; в това отношение представките проявяват забележителна гъвкавост. Така например може да се каже и *измисля*, и *наизмисля*, и *изпонаизмисля* (напр. „да *изпонаизмислят* всевъзможни сплетни“); в последния глагол, чиято проста основа е съчетана с четири представки, единично-пространственото *из-* в *измисля* даваме в сумарен вид на синтактичния обект чрез *на-* в *наизмисля*, а *изпо-*, давайки в сумарен вид субектите, образува сумарност от сумарностите на обектите при отделните субекти. — Подобен е и случаят с *изпонапрехвърлим*, *изпонаприкажем* и т. н.

С тази си гъвкавост от една страна, а от друга със забележително големия брой случаи, дето те се употребяват в темпорално значение, представките в българския език се отличават от тези в останалите славянски езици.

С голямото изобилие и разнообразие на значенията си, които в съчетанията с различни глаголи добиват и най-различни отсенки, представките образуват днес един твърде богат и ценен отдел в езиковата ни съкровищница, и обстойното им и подробно изследване, описание и видоразделяне трябва да бъде една от предстоящите задачи на нашата езикова наука.

*

Ще завършим със следното заключение:

В разгледаните процеси и явления, представящи една страница от историята на езиковото ни развитие, ние забелязваме, както при всяко развитие, характерните черти на основните диалектически закони, а именно:

1. Връзка и взаимодействие между отделните фактори, на първо място между значенията на представките и същностните и видови значения на сложните основи, в състава на които влизат представките.

2. Процес на движение и развитие в значенията на представките, стимулиран от основния езикотворен двигател: нуждата и стремежът ни да изразяваме нови, по-сложни, по-висши и по-абстрактни съдържания — отражения на обективната действителност в нашето непрестанно развиващо и обогатяващо се съзнание.

3. Постепенно и незабелязано натрупване количеството на случаите с употреба на представките във вторичните им значения, което води към семантично раздвоение, а при случай и разтроение и разчетворение на значенията им.

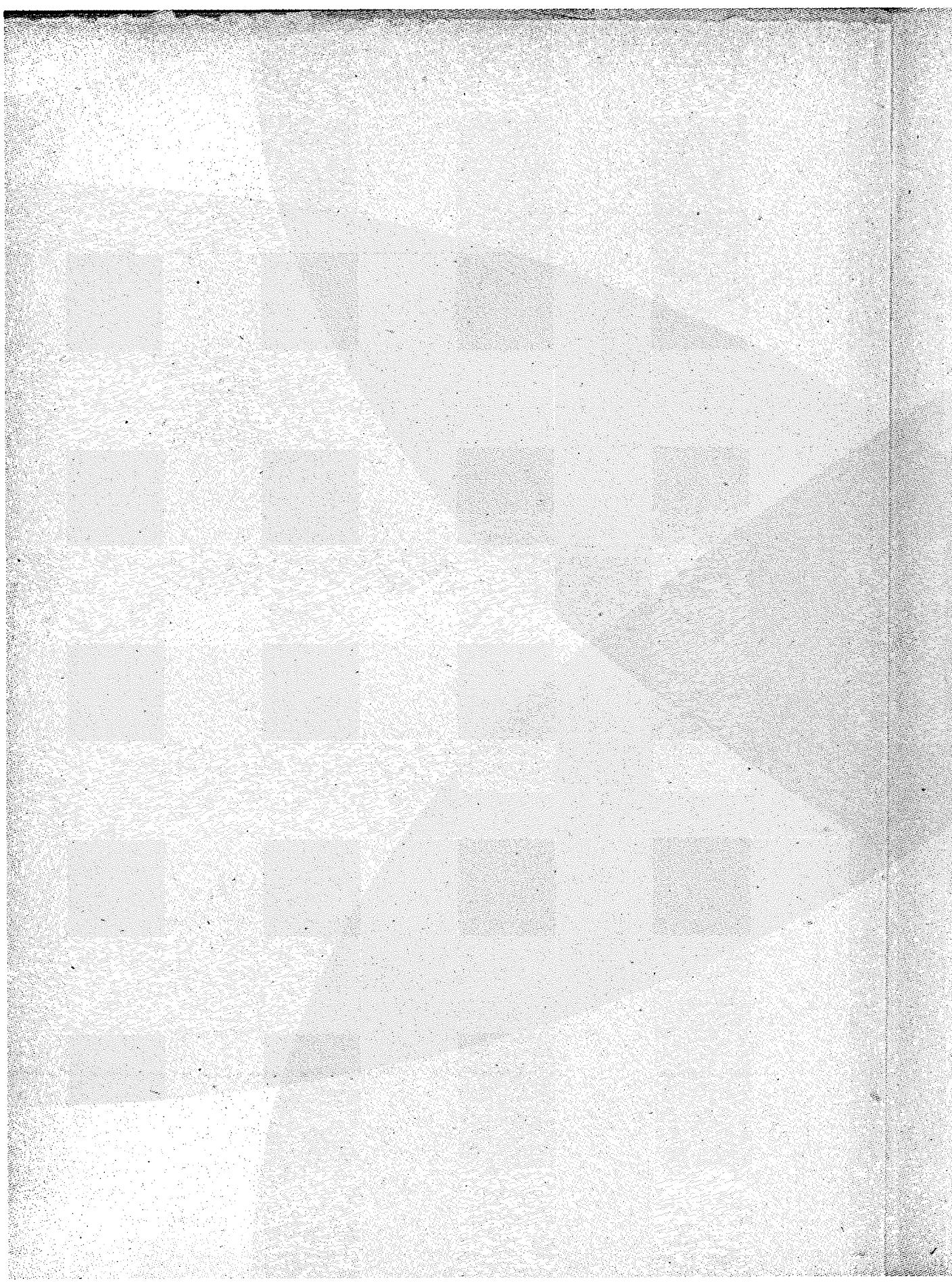
4. Семантично развиващите се представки във всеки момент от своя развой представят диалектично единство от противоположности: първично, просто, и вторични, по-сложни значения.

5. Възникналите в резултат на този развой омонимни многократни сложни основи също така представят единство от противоположности в значенията си: първично, имперфективно, и вторично, перфективно значение.

6. Двойствеността и смисловото противоречие у тях създават нуждата и потика към търсене и въвеждане нови основи за отстранение на омонимията. В това се проявява действието на втория езикотворен двигател: стремежа да изразяваме мислите си възможно по-точно.

7. Разрешението на противоречието чрез въвеждане на нови форми, които поемат първичните значения на старите двузначни, ограничава последните изключително в новите, им, вторични значения; а това представя пълна промяна на качеството в старите форми. В „борбата между противоположностите“ надделява и се налага новото значение: в новобългарски от старите основи *ходи-*, *носи-*, *води-*, *влачи-* и *лази-* остават само перфективните префиксувани форми.

8. От друга страна, възникването на новата семантична категория (перфективно-многократните значения) — резултат от семантичния развой на представките — дава своето отражение и в морфологията: въвеждат се нови форми за морфологично диференциране на умножилите се семантични категории; а в това се проявява връзката и взаимодействието между двете страни на словесната система: вътрешната, словесните значения, и външната, словесните форми, — двата основни елемента на езика, чиито противоположни същности в своята неразделна свързаност образуват диалектичното единство на езиковата система.

УПОТРЕБА НА ПРЕДЛОГА „НА“ В БЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК

от С. Бояджиев

I

1. Предлозите, които са неизменни по форма думи, съставят съществен и особен дял в основния речников фонд на всеки език. Те се характеризират не толкова със своето вътрешно значение, колкото с функцията, която изпълняват при определяне на отношенията на една част от изречението към друга. В този смисъл именно трябва да се разбират думите на В. И. Ленин, че те „особено в състава на книжовната реч играят граматна организираща роля“¹, а също така предназначението, което им определя академик В. В. Виноградов за означаване на синтактичните отношения между съществителните, местоименията или субстантивирани прилагателни и числителни, от една страна, и глаголите, съществителните, местоименията, прилагателните, дори и наречията от друга страна².

Ролята на предлозите за определяне на отношенията между отделните части на изречението е особено важна в ония езици, които в своя исторически развой постепенно са изоставили някои свои граматични форми, а именно падежната система, с която се е определяло отношението между съставните части на едно изречение, вследствие на което се е явила нужда да бъдат изразявани по друг начин: вместо с окончания, с помощни думи, каквито са на първо място предлозите. Познат е фактът, че вследствие на разпадането на склонението в романските езици, падежните отношения в тях са почнали да се изразяват с помощта на предлози, поради което са известни в науката като аналитични езици. По тоя път в своя исторически развой е тръгнал и българският език, в който, особено в неговия книжовен вид, старите падежни форми при имената са изчезнали почти безследно и падежните отношения се изразяват също така с предлози. Тази функция на предлозите се е развила постепенно, като първоначално предлозите са служили — тъй както днес служат в руския език — да засилят изразяваното чрез падежните форми отношение на една дума към друга в изречението, за да поемат сетне изцяло тая функция.

2. По произход предлозите са някогашни наречия за място или за време, употребявани, за да посочат обстоятелствата на гла-

¹ В. И. Ленин, *Философские тетради*, 1936, стр. 664.

² В. В. Виноградов, *Русский язык*, Москва 1947, стр. 677.

голямото действие. След това тези наречия, изгубили своето конкретно лексическо значение и станали повече или по-малко абстрактни, почнали да се употребяват и като префикси на глаголите и съставят тяхна морфологическа част, и да се поставят пред допълнението за място или време, за да засилят или оточнят изразеното вече от падежната форма на името отношение, като понякога се използват само плеонастически за подкрепа на падежното значение. Такова наречие, като се отделя от глагола и се слага пред името, заедно с което придава значение, в което личи известно обстоятелство, престава да бъде наречие и става предлог. И така, падежната форма на името в съчетание с предлог, вместо безпредложната падежна форма, допълва, усилюва, разширява и уточнява значението на самата падежна форма, благодарение на внасяното от предлога значение в едно или друго направление¹. Следователно падежът е бил управляван от глагола, а не от предлога, който тепърва по-късно се е поставил пред готов падеж, за да даде още по-ясна посока на глаголното действие, когато няколкото значения, които са започнали да се представят от едно или друго падежно окончание са затъмнили първото специално значение на падежа. Наистина, в предложните съчетания се създава погрешното впечатление, че падежът на името зависи от предлога, тъй като от една страна предлогът, взет самостоятелно, във връзката с името, няма значение, а от друга страна употребата на един или друг предлог обуславя в повечето случаи употребата на един или друг падеж. Това се дължи на обстоятелството, че една дума, употребена за връзка, не може да бъде разбрана, както вече споменахме, ако не бъдат споменати и думите, които свързва. Ето защо е нужно да се изкажат след предлога и думите, които вървят след него, чийто падеж зависи, както и самият предлог, от глагола.²

Трябва също така да отбележим, че по своето вътрешно съдържание не всички предлози са еднакви. Така например някои предлози сами по себе си изразяват едни или други отношения — пространствени, временни, причинни и др. Те имат при това определено собствено конкретно съдържание и означават винаги едно и също понятие. Такива са например предлозите *върху*, *зад*, *над*, *под*, *пред*, които изразяват само пространствени отношения; предлогът *заради*, който въвежда обстоятелствено допълнение, установява причинната връзка между подчиняващото и подчиненото, и др. Други предлози пък отслабват своето конкретно значение в качеството си на посредник между глаголите и зависимите от тях допълнения и означават само общо отношение на граматическо подчинение, обръщат се само на морфологически показатели на синтактичните връзки на глагола и стават формални. Такива са например предлозите *за*, *на*, *от*, *с* и др. Така например в изреченията *масата е от дърво* и *заминах си от града* предлогът *от* служи за изразяване на две съвсем различни отношения — в първото изречение генетивно, във

¹ Срв. А. А. Шахматов, Синтаксис русского языка, вып. II, стр. 97.

² Срв. А. М. Пешковский, Русский синтаксис в научном освещении, 1934, стр. 254—255.

второто — аблативно. Или изречението *продадоха къщата на Иван*, гдето дори не може, ако се вземе изолирано, без контекста, да се схване дали предлогът *на* изразява притежателно (посесивно) отношение, т. е. *продадоха къщата, която принадлежеше на Иван*, или означава, че *Иван* е косвен обект на глагола *продадоха*. В редица случаи дори предлогът може да не изпълнява никаква граматическа функция, да не изразява никакви отношения и да се явява излишен по смисъл, експлетивен. Например предлогът *за* в изречението *считам за излишно* и др. под.

3. Един такъв предлог, разнообразен по употреба, преобременен със значения и поради това отслабил своето конкретно, лексическо значение, предлог, който се явява само обектна морфема при глаголите, е и предлогът *на* в съвременния български език. Този предлог се среща във всички индоевропейски езици — зендски *ana*, санскритски *ā...*, гръцки *ana*, *ana* (нареч. *ana*), готски *ana* (немски *an*, английски *on*), старопруски *no*, литовски *ni*, *ni*, старобългарски *na* (руски *na*, полски, чешки, лужицки, словенски, сърбо-хърватски *na*)¹. В старобългарски език той служи предимно, за да означава място — разположение по повърхността на нещо или около нещо, край нещо, и посока — крайната цел на изразеното от глагола движение, в зависимост от падежа, който придружава — местен падеж, когато глаголът показва състояние, или винителен падеж, когато глаголът изразява движение. Например: *сѣдѣаше на двору* (Мат. XXVI, 69), *придѣ на гробъ* (Лука XXIV, 1). Освен в тези две основни служби, предлогът *на* още в старобългарски език се среща и в случаи, в които служи, за да изрази и други отношения. Например: *не продана възъ на тръхъ пѣназь* (Йоан XII, 5), гдето имаме количествено (квантитативно) отношение, или: *всѣла са на възъкъ днь* (Лука XVI, 19), гдето имаме временно (темпорално) отношение.

Предлогът *на* в зависимост от думата, която придружава, служи за оточняване отношението между изразеното от самата дума действие или състояние и думата, която се явява нейно допълнение; той служи да изрази едно обстоятелство, което първоначално обикновено се е изказвало с помощта на съответния косвен падеж. Но както и падежите в който и да било език не изпълняват само една служба, нито изразяват само едно отношение, защото броят на отношенията е много по-голям от броя на падежите в който и да е език, и както един падеж служи, за да означава понякога две или повече основно различни отношения, така и на предлога *на*, който е поел службата на не един падеж, се падат няколко служби и значения.

Както споменахме този предлог се среща във всички славянски езици, но в съвременния български език неговите значения са много по-разнообразни, защото в другите славянски езици още съществуват

¹ Св. К. Brugmann, Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen. Strassburg 1903, стр. 469; W. Wondrak, Vergleichende slavische Grammatik, I, 2 Auflage, Göttingen 1924, стр. 101.

ват косвени падежи, поради което имаме в много случаи и безпредложно употребяване на думите в косвени изрази. Освен това употребата на предлозите изобщо в другите славянски езици е донякъде различна от тази в българския език, тъкмо защото в тях покрай предлога стои и старото падежно окончание.

Почти всички служби на предлога *на*, известни от старобългарски език, са се запазили и в новобългарски, както и в другите славянски езици. Обаче, като съдържа в себе си само общо загатване, външно указание на предмета като място, време, цел, оръдие и пр., т. е. когато обстоятелството представя за съзнанието нещо общо, което не е съвсем точно определено, предлогът *на* може да бъде унотребен и вместо други предлози, които означават тези обстоятелства по-точно и по-определено. Към основната първоначална служба на предлога *на* — да означава мястото и посоката, целта на едно движение, в пряк или преносен смисъл, в новобългарски език са се прибавили следователно и нови служби, особено когато с предлога *на* започват да се изказват и двете важни падежни отношения — родително и дателно, за израз на които в старобългарски език се явяват особени падежни форми. С това още повече се увеличава голямото разнообразие на отношенията, които се предават с помощта на този предлог в новобългарския език, гдето той вече има двояко значение — същинско, на предлог за обстоятелство, и формално — на предлог за падежно отношение.¹

И така, първоначалното значение на предлога *на* в българския език се е дотолкова разширило, че в съвременния език, освен конкретни отношения, предлогът *на* изразява и отношения от съвсем общ смисъл, като означава само, че онази част на изречението, която се въвежда от него, се явява в такъв или друг вид допълнение към друга част на същото изречение. С това се обяснява голямото количество на придаваните от този предлог значения. Именно благодарение на това, че предлогът *на* често не изразява сам по себе си никакви конкретни отношения, той се използва за изразяване на най-разнообразни отношения, чието конкретно значение се определя както от съдържанието на думите, които той съединява, така и от смисъла на целия контекст.

4. Постапената в тази работа задача може да бъде разрешена по два пътя. Единият е, като се използва обилният материал, който предлага езикът на разглежданата епоха, материал, почерпан из произведенията на художествената и научна литература и всекидневния печат. Вторият пък е, като се използва материал, почерпан из произведенията на отделен крупен писател, чийто език представя в достатъчна пълнота и езика на своята епоха.

Наистина изследване, основано върху материал от езика на отделен писател, води до по-точни наблюдения, защото имаме работа с много по-ограничен материал. Обаче езикът и на най-крупния писател не изчерпва езика на своята епоха. За да се направят общи заключения за езика, необходимо се явява в такъв случай съпоставянето на отделни изследвания, посветени върху езика на отделни

¹ Сrv. А. Т.-Б а л а н, Състояние на българската граматика, стр. 178.

писатели, и извличане на общи изводи. Такива изследвания за наши писатели в българската езиковедска литература още няма. При това за епохата, която ни интересува, — съвременното състояние на езика — още няма писател толкова крупен, в произведенията на когото езикът да намира, поне донякъде, по-пълно отражение. Наистина до известна степен това може да се открие у Ив. Вазов, но и той далеч не отразява езика на съвременната епоха в неговата пълнота, тъй като от неговата смърт вече са изтекли повече от тридесет години, време, през което езикът е продължавал своето развитие.

Ето защо в тая работа е избран първият път за разрешаване на въпроса, ако и по-сложен, тъй като той, въпреки възможностите за пропуски, все пак довежда до една по-пълна представа за употребата на даденото езиково явление. В него се посочват, доколкото това е възможно според наличните материали в архива на Института за български език при Българската академия на науките, които са предимно използвани, синтактичните отношения, които се изразяват с помощта на предлога *на* в съвременния български книжовен език. Почти всички случаи на употреба на предлога *на* са илюстрирани с примери от произведенията на наши писатели, като само на места са добавени и такива, които съществуват в езика, но бе невъзможно да се открият в използваните при работата произведения.¹

Разглежданият въпрос е развит в следните отдели: I. Употребата на предлог *на* като предлог за обстоятелство; II. Употребата на предлог *на* като предлог за падежно отношение, и III. Някои особени случаи при употребата на предлог *на*.

II

„НА“ — ПРЕДЛОГ ЗА ОБСТОЯТЕЛСТВО

В съвременния български книжовен език предлогът *на*, употребен за въвеждане на обстоятелствени допълнения, с които се уточнява отношението между действие и предмет, служи за изразяване на следните отношения: 1. Пространствени (локални); 2. Времени (темпорални); 3. Отношения на съпътстващите обстоятелства (комитативни); 4. За посочване преход от едно състояние в друго (трансгресивни); 5. Количествени (квантитативни); 6. Ограничителни (лимитативни); 7. Разпределителни (дистрибутивни); 8. Сравнителни (компаративни); 9. Отношения за начин (модални); 10. Целни (финални); 11. Причинни (каузални); 12. Отношения за оръдието на действието (инструментални).

В изложението, което следва, се обосновава с примери из книжовния език употребата на предлога *на* за изразяване на тези отношения.

¹ Използуваните при работата произведения са посочени в библиографията, дадена на края.

I. ПРОСТРАНСТВЕНИ (ЛОКАЛНИ) ОТНОШЕНИЯ

Предлогът *на* в съвременния книжовен български език, както и в старобългарски език, намира най-широко приложение при глаголите при изразяване на локалните, пространствените отношения. В зависимост от глагола се различават две основни отношения, които се изразяват с тоя предлог: а) когато предлогът *на* служи, за да означа мястото или пространството, взети в пряк или преносен смисъл, гдето се проявява известно действие или състояние, като *живеея, намирам се, нося, лежа, спя, седа, вися, стоя, разполагам се* и др. и б) когато предлогът *на* служи, за да означа посоката, направлението на известно действие към някое място или в пространството; обикновено при глаголи, които изразяват движение и съдържат в себе си добре очертана представа за насоченост, устременост на това движение, като *отивам, водя, пътувам, идвам, завеждам, качвам, падам, пращам, пущам, сядам, хвърлям се, соча* и пр.

За изразяване на тези отношения предлогът *на* се употребява:

1. Когато се посочва, че нещо се извършва, че се проявява отгоре на повърхността на това, което се означава, или че нещо е разположено, намира се, пребивава отгоре на друго нещо. Например: „Един косач в ливадата остана / *на* откосите да преспи“ (Мл. Исаев, Огъня, стр. 71); „Всеки петел *на* купището си пее“ (Ив. Вазов, Под игото, стр. 97); „Злочеста /една за двама остана да жали/ *на*, гробове им да реди“ (П. П. Славейков, Епически песни, стр. 95—97); „*На* куршумения черковен покрив се любят гълъбите“ (Елин Пелин, Летен ден, стр. 189); „Друго ако не, барем едно гърне боб ще свари *на* огъня“ (И. Йовков, Вечери в Антимовския хан, стр. 67); „Иконописецът беше полегнал *на* одъра... и спеше“ (И. Йовков, Жетварят, стр. 70—71). При всичките тези случаи се посочва, че изразяването от глагола действие се извършва на повърхността, отгоре на означения с обстоятелственото допълнение предмет. В следващите примери означеният с обстоятелственото допълнение предмет представя повърхност, върху която нещо е разположено. Например: „А *на* шапките си всички/ носят алени звездички“ (Мл. Исаев, Огъня, стр. 35); „Жена му влизаше и излизаше, шумейки с копринената, залепена *на* стройната ѝ снага рокля“ (Ив. Вазов, Утро в Банки, стр. 35); „Вериги, които тежат *на* рамото и „пеят“ проклетата си песен“ (Ем. Манов, Пленено ято, стр. 74); „И *на* гроба, ой нерадост,/ опустяла младост, /кръстоклоне — кръст юнашки/, и пиле *на* кръста“ (П. К. Яворов, Подир сенките на облаците, стр. 65); „Под всяко дърво седи *на* червено кадифено шелте по един проповедник“ (Хр. Ботев, Съчинения, стр. 95).

2. Действието или състоянието, което се изразява от глагола, може да се извършва, да става, да се проявява не само отгоре или на повърхността, но и в границите, в пределите на предмета или пространството, което се означава. Например: „*На* откритата равнина ходи назад напред румънски войник“ (Ив. Вазов, Утро в Банки, стр. 147); „*На* мегдана имаше хоро“ (Елин Пелин, Летен ден, стр. 220); „Не в мистика, — /там нейде *на* Парнас, —/ в гръма на ули-

цата си роден ги [моят стих]“ (Хр. Радевски, Въздух недостигаше, стр. 7); „На бялата пътека спира и гледа весело жена“ (Мл. Исаев, Огъня, стр. 72); „Самотията се увеличава, картините са привлекателни и на всеки завой се отварят нови“ (Ив. Вазов, Великата Рилска пустиня, стр. 9); „Личи си, че госпожицата живее на село“ (Й. Йовков, Чифликът край границата, стр. 127); „Тези пилета, дето ги яде, на гърлото му да останат“ (Й. Йовков, Ако можеха да говорят, стр. 70); „Всички момичета работят на градината“ (Кр. Григоров, Новодомци, стр. 21); „Кога грабнеше вилата на хармана — вятър, вятър! тъй метлеше“ (Т. Г. Влайков, Дядовата Славчова унука, стр. 4); „Те [затворниците] загрижено питаха как е войната на изток, дали ще се развие у нас партизанско движение“ (Ем. Манов, Пленено ято, стр. 91); „Влакът изпуктя на завоя и замина нататък“ (С. Боновски, Селска хроника, стр. 196); „На една пресечка на семафора блесна червена светлина“ (Г. Белев, Какво видях в Америка, стр. 68).

3. Изразеното от глагола действие или състояние може да означава, че нещо се извършва, става или се намира в непосредствена близост до друго нещо или около друго нещо. Например: „Тогава спокойно в Чирмен, на Марица, войската на отлех се спря“ (К. Христов, Трепети, стр. 49); „На една маса до широките прозорци срещу летището седеше нашият радиотелеграфист“ (Г. Белев, Какво видях в Америка, стр. 25); „Онбашият предпочете да го варди на вратата, а не да го хване в черковата“ (Ив. Вазов, Под игото, стр. 147).

4. С помощта на предлога на могат да се означават и лица или предмети, които се явяват обектът, гдето се проявява някое действие или състояние, което се изразява от глагола, било в пряк или в преносен смисъл. Например: „Въобще нещастията на другите необходимо събуждат у дребните души три чувства: първо — удивление, второ — вътрешно задоволство, че бедата не е на твоя глава, трето — злорадство“ (Ив. Вазов, Под игото, стр. 40); „Умре ми жената, остави ми ситни деца на главата“ (Елин Пелин, Щъркови гнезда, стр. 93); „Малко са ми две деца и майка на главата, че да храня и мъж без работа“ (Й. Йовков, Обикновен човек, стр. 13); „Усмивка цъфне на лицето“ (П. К. Яворов, Подир сенките на облаците, стр. 45); „Смехът на Минка беше на устата ѝ, но още не смееше да се отпусне“ (Й. Йовков, Женско сърце, стр. 24); „Имаше наблизу някакво безлюдно село, чието име друг път би останало неизвестно, но сега беше на всички уста“ (Й. Йовков, Песента на колелетата, стр. 91); „Той ме разсипа мене, той — грях му на душата“ (Елин Пелин, Леген ден, стр. 156); „Ей тъй, приказвам, смей се, защото нямам лоша мисъл на сърцето“ (Й. Йовков, Албена, стр. 43); „Аз, Петко, Велика... Трима сме, я... Трима души са ми на ръцете“ (Кр. Григоров, Новодомци, стр. 141).

5. С предлог на може да се означава и нещо, което поддържа друго нещо и се явява негова опора, негова основа. Например: „После се приближи тъмното очертание на станцията, осветлена от три фенера на стълпове“ (Ив. Вазов, Казаларската царица, стр. 13); „И Марко ги въведе в стаята, която тоз час се осветли от две

сперманцетови свещи, закрепени на лъскави ширячески свещници“ (Ив. Вазов, Под игото, стр. 30); „Изпсувал безстрашно кумири, считани дотогава неприкосновени на пиедестала си“ (Ив. Вазов, Драски и шарки, стр. 86); „Вие подравяте вечните основи, на които стои човешкото общество“ (Ив. Вазов, Под игото, стр. 136). Предлог *на* със същото значение се среща и в изрази като „гради кули на пясък“ и др.

6. Предлог *на* се употребява и когато се означава някаква деятелност, положение, състояние или условия, в които се намира, пребивава някой или нещо. Например: „Ние сме винаги *на* поста, /та гладя си — вечен гост —/ да прогоним бар за миг“ (Хр. Смирненски, Съчинения, т. II, стр. 29); „Димитър Карамана се връщаше от поляните на Боново бърдо, където стадото му беше *на* бачия“ (С. Боновски, Селска хроника, стр. 113); „На една височина беше излязла *на* позиция една наша скорострелна батарея“ (И. Йовков, Разкази, т. II, стр. 158); „Делничен ден той все ще е *на* работа, било с воловете, било инък из дома, или по къра“ (Т. Г. Влайов, Дядовата Славчова унука, стр. 22); „Мели брашно, продава го и пак мели, само да се намира *на* работа“ (И. Йовков, Албена, стр. 41); „Същият този инженер, тогава *на* служба в околийския град, е бил твърде щедър“ (Г. Караславов, Проходът на младежта, стр. 23); „Работете вий, а аз *на* стража /зарад вас ще бля самин“ (М. Лъкатник, Стихотворения, стр. 16); „Селяни с кремъклии пушки стояха *на* караул при вратата и около къщата“ (И. Йовков, Вечери в Антимовския хан, стр. 25—26); „*На* сушина под стрехата, Петко правяше някакво колело“ (Елин Пелин, Гераците, стр. 57); „Дорде се гледа делото Маврикийт стоя *на* сянка в каша на околийското“ (Чудомир, Избрани произведения, стр. 196); „Стойте си *на* страна, момчета!“ (Елин Пелин, Щъркови гнезда, стр. 77); „Тези войници може би не съзнаваха, че са *на* война“ (П. Вежинов, Втора рота, стр. 175).

7. Предлог *на* се употребява и когато се означава някакво занятие или участие в него, като се посочва мястото или вида на занятието. В такива случаи обикновено предлогът представя част от съставното сказуемо. Например: „Сега да има някой да освободи Македония, докато е нашата партия *на* власт, че аз да те науча тебе, какво се казва келепир“ (Ал. Константинов, Съчинения, т. I, стр. 211); „Когато си с народа — не си *на* власт, когато си *на* власт — не си с народа“ (Хр. Смирненски, Съчинения, т. III, стр. 93); „Това съсловие, което някога си е стояло *на* кормилото на държавния живот и е играло първенствующа роля, сега е в упадък и линее“ (Ив. Вазов, Извън България, стр. 158—159); „*На* рояла Тамара Янкова“ (Из афишите) и под.

8. С предлог *на* се означават лица, предмети или явления, които се явяват в пряк или в преносен смисъл мястото, към което е насочено действието, изразявано от глагола. Например: „Па хвъррай феса, когато сядаш *на* софрата“ (Ив. Вазов, Под игото, стр. 10); „Влакът потегли *на* изток с гръм и шумотевица“ (Ив. Вазов, Казаларската царица, стр. 5); „Слънцето навалише *на* запад“ (Ив. Вазов, Утро в Банки, стр. 135); „Народе, народе, *на* слово не идеш, *на*

куршум идеш!“ (Й. Йовков, Приключенията на Гороломов, стр. 250); „Я да ми паднат мене *на* ръка малко швейцарски франкове, че да видиш“ (Й. Йовков, Чифликът край границата, стр. 69); „През януари 1945 г. взема изпит за четвърти клас, а през юни същата година се яви *на* изпит за пети клас“ (Г. Караславов, Проходът на младежта, стр. 33); „По този мост императорът и принцовете са отивали *на* богослужение“ (Г. Белев, Какво видях в Америка, стр. 20); „А ротата се връщаше от съседното село, където поручик Манев ги беше водил *на* кино“ (П. Вежинов, Втора рота, стр. 191); „Като взе да пърха птичката и да подхвърква *на* прозорците, отвориха ѝ и тя си отлетя *на* свобода“ (Кр. Григоров, Новодомци, стр. 11); „Да си свободен би излязъл *на* хребетите горе“ (Мл. Исаев, Огъня, стр. 15); „Партизанската колона излизаше отново *на* голото бърдо, продължаваше своя поход *на* юг“ (К. Ламбрев, Средногорски партизани, стр. 150); „Ти смело недоволните тълпи / *на* барикадите си водил“ (Хр. Радевски, Въздух недостигаше, стр. 10); „Гледай от перона *на* прозорците, тя [лелята] не вярвам да слезе дорде ѝ не помогне някой“ (Чудомир, Избрани произведения, стр. 187); „В ранната вечер без звук / ято подгонени птици / дружно отлитат *на* юг“ (Н. Лилив, Стихотворения, стр. 88).

Предметите, които се означават с предлога *на*, могат да бъдат и някакво средство или оръдие, с което се извършва някаква работ. Например: „Той спира колата с удар *на* спирачките и ме поглежда учудено“ (П. Вежинов, Втора рота, стр. 165); „Ненко се подпира *на* мотиката си пред кладенеца и гледа Райка“ (Т. Г. Влайков, Дядовата Славчова унука, стр. 18); „Ковачът поръси въглищата с вода... след туй сложи чука на въорса, подпря се *на* него, погледна Нейка и се усмихна“ (Й. Йовков, Жетварят, стр. 81); „Той се подпира *на* грубо одялана тояга“ (Л. Стоянов, Холера, стр. 71).

Означаваните с предлога *на* неща могат да представят и целта, към която е насочено действието, което се изразява от глагола. Например: „*На* аероплана стрелят, — казва Адамов“ (Й. Йовков, Разкази, т. II, стр. 20); „Да стреляме едновременно. Аз *на* двете, ти *на* твоята... Малката хубава патица лежеше върху водата с разперени крила“ (Елин Пелин, Щъркови гнезда, стр. 194—195).

9. С предлог *на* се означават лица, предмети или явления, които се явяват в пряк или преносен смисъл мястото, в пределите на което, или вътре в което, е насочено действието, което се изразява с глагола. Например: „Абе, чоджум, ние такива като тебе ги затъкваме *на* пояса си“ (Ив. Вазов, Вестникар ли?, стр. 121); „Много разузнавателни и продоволствени партизански групи попаднаха *на* вражески засади“ (К. Ламбрев, Средногорски партизани, стр. 67); „Кой нощес вратите е отворил / та е влязла пролетта *на* двора“ (Мл. Исаев, Огъня, стр. 17); „Това зрелище го туряше *на* мъки“ (Ив. Вазов, Повести и разкази, стр. 111); „Да се знае кога се удави Ветко Вихор на 13 травен, излязъл за риба *на* морето“ (П. П. Славейков, На острова на блажените, стр. 9—10); „Друг път ние замръквахме *на* въпроса за скръбния упадък на нашето вестникарство“ (Ив. Вазов, Драски и шарки, стр. 136); „Към петляно време му е дошло *на* ума да се прибере у дома си“ (Чудомир, Избрани

произведения, стр. 19); „Онзи там, акцизният, нали го уволниха, че ще се мъчим да го върнем пак *на* служба“ (Чудомир, Избрани произведения, стр. 250); „Той вложи всичката си енергия и направи всичко... за да постъпи *на* служба“ (Елин Пелин, Щъркови гнезда, стр. 179); „Говори с хълцане... та все още не може да поеме дъх и да дойде *на* себе си“ (Т. Г. Влайков, Преживяното, т. I, стр. 188); „Скръзна тежка порта, селна се делия / и овисна либе *на* юнашка шия“ (П. К. Яворов, Подир сянката на облаците, стр. 43); „Та ние сме хора салонни, / кому тук е дошло *на* ум, / сред тия зали благовонни, / да вмъкне нефтений парфюм?“ (Хр. Смирненски, Съчинения, т. II, стр. 201).

10. С предлог *на*, обикновено в съчетания *на . . . от . . .*, се означава местоположението на нещо по отношение на този, който говори, или на онова, което се описва. Например: „Особено *на* ляво *от* нас ето един великан много мрачен и величествен“ (Ив. Вазов, Великата Рилска пустиня, стр. 7); „*На* юг *от* ливадата се изпречваше каменната ограда на една градина с отворена врата“ (Ив. Вазов, Под игото, стр. 193); „Тоя ден Огнянов осъмна в един малък букак . . . *на* изток *от* голата Амбарица“ (Ив. Вазов, Под игото, стр. 171).

Означените по-горе десет случая представят модификация на едни и същи пространствени отношения, изразени с предлог *на*, които се определят от характера на глагола, по отношение на реалното значение на който предметът може да представя в едни случаи повърхност, върху която се извършва действието, или пространството, в границите, в пределите на което произтича действието, в други случаи — указател за посоката, направлението на действието, в трети случаи — повърхност, върху която се проявява, или пространство, в границите на което се проявява някакво състояние. Следователно пространствените отношения, които се изразяват посредством предлога *на*, могат да се разделят на две части а) при конструкции, в които няма глаголно действие, за да се означава, че въведеното с предлога обстоятелствено допълнение показва мястото, върху което или в границите, в пределите на което се проявява някакво състояние; б) при конструкции, в които има глаголно действие, за да се означава, че въведеното с предлога обстоятелствено допълнение показва мястото, върху което или в границите, в пределите на което произтича изразеното от глагола действие или посоката, точката в пространството, към която е насочено глаголното действие.

II. ВРЕМЕННИ (ТЕМПОРАЛНИ) ОТНОШЕНИЯ

От пространствените отношения предлогът *на* се пренася и върху временните отношения, които се вмесват в пространствените и се развиват за тяхна сметка¹, като означават връзката с този или онзи момент или период. Различаваме две основни временни отношения: а) когато с предлог *на* се означава някакво положение

¹ Сръ. В. В. Виноградов, цит. съч. стр. 686.

във времето, и б) когато с предлог *на* се означава посока във времето или срок от време, който непременно следва след друг срок от време.

За изразяване на тези отношения предлогът *на* се употребява:

1. Когато се означава срок от време, през което, в продължение на което, в пределите на което или около което се извършва нещо, става нещо. Например: „Горският пак не дойде. Той не дойде и *на четвъртия и на петия ден*“ (Елин Пелин, Щъркови гнезда, стр. 54); „Той *на старини* беше останал без жена, без деца“ (Елин Пелин, Гераците, стр. 32); „Не можа да купи воденицата *на времето*, сега го е яд“ (Й. Йовков, Албена, стр. 70); „Не зная, други станаха хората, не като *на нашите години*“ (Й. Йовков, Милонерът, стр. 78); „Първо е либе роса *на пролет* /където росне — цвете покарва;/ второ е либе слана *на есен*:/ където падне — гори, попарва“ (К. Христов, Самодивска китка, стр. 25); „Вливай, слънце, сок небесен /в гроздовете,/ та *на есен*/ да налеем светло вино“ (Мл. Исаев, Огъня, стр. 35); „*На* другия ден и през следващата нощ шумно валя пролетен дъжд“ (Ив. Мартинов, Сборник Отечествена война, стр. 100); „Той [беят] даже *на* Ивановден се остави чорбаджиите да го окъпят цял на мегданския кладенец с дрехите“ (Ив. Вазов, Чичовци, стр. 69); „Хаджи Генчо е такъв един българин, какъвто се рядко ражда и *на* Еньовден“ (Л. Каравелов, Българи от старо време, стр. 1).

В тази си служба предлог *на* се употребява за означаване на дати, в които се е случило, станало някакво събитие. Например: „Народното събрание се свиква на редовна сесия с указ на Президиума на Народното събрание два пъти в годината — *на 1 ноември и на 1 февруари*“ (Конституция на Н. Р. България, чл. 18); „На тоя площад, всяка пролет *на 11 май*, стават шумни тържества“ (П. П. Славейков, На острова на блажените, стр. 9—10); „Дружината „Г. Бенковски“ в първите часове *на 18 май* се изтегли по стръмните чукари на Балкана и се озова на своя лагер“ (К. Ламбрев, Средногорски партизани, стр. 117); „Най-сетне, едва *на 13 септември* получихме виза от американското политическо представителство и бяхме принудени да тръгнем със самолет“ (Г. Белев, Какво видях в Америка, стр. 5).

2. Предлог *на* се употребява и когато се означават едновременно и времето и границите, пределите, в които нещо се извършва или се проявява. Например: „Причакваше я *на излизане*“ (Ив. Вазов, Пъстър свят, стр. 135); „Аз съм като командир *на война*“ (Хр. Радевски, Пулс, стр. 81); „Гороломов си спомни за двамата горски стражари, които беше срещнал *на влизане* в селото“ (Й. Йовков, Приключенията на Гороломов, стр. 251); „Стрино Катоо, знаеш ли какво обеща *на събранието* . . . Все едно че клетва си дала“ (Кр. Григоров, Новодомци, стр. 29); „Тогаво го взе вуйчо му Димо . . . взе го да му води *на* оран и да му пасе воловете“ (Т. Г. Влайков, Дядовата Славчова унука, стр. 19); „Нервите ни бяха разнебитени от мъките в полицията, от напрежението *на* съдебния процес“ (Ем. Манов, Пленено ято, стр. 92).

3. Близко до това значение е и когато предлог *на* се употребява, за да се означат действия или обстоятелства, в един от моментите на които нещо се извършва или проявява. Например: „Той ми каза *на* тръгване за позицията, при раздаване на патроните“ (Л. Стоянов, Холера, стр. 9); „Наистина, *на* тръгване бях неспокоен, вълнувах се“ (Г. Белев, Какво видях в Америка, стр. 13); „Той си спомняше *на* изпроводяк думите на помощник-командира“ (Кр. Григоров, Новодомци, стр. 5); „Най-напред ми загрея два шамара, та ушите ми писнаха. . . *На* изпроводяк ми загрея още два шамара и това си беше“ (П. Вежинов, Втора рота, стр. 205); „Обед е вече — каза той *на* излизане“ (Й. Йовков, Жетварят, стр. 157); „Пенка подава ръка на другарите си и им казва по някоя дума *на* раздяла“ (Т. Влайков, Съчинения, т. I, стр. 24); „*На* всяка крачка той се спираше и ровеше дълго с тоягата си из тревата, като че търси нещо“ (Елин Пелин, Щъркови гнезда, стр. 73).

4. Предлог *на* се употребява и когато се означава някаква междина от време, в което се определят границите на някое действие или състояние, в пределите на което се върши нещо. Например: „Веригата не минала повече от километър, а през отънелите облаци на ниското есенно небе слънцето позира *на* пладне“ (В. Непков, Изпитание, стр. 137); „В тая минута слънцето, което беше *на* залязване, излезе из облак и хвърли жълтеникавите си лъчи върху двете носилки“ (Й. Йовков, Разкази, т. II, стр. 83); „Жените станаха и се разгълчаха *на* отиване“ (Й. Йовков, Старопланински легенди, стр. 26).

Тази междина от време може да означава и срок, при настъпването на който нещо се извършва или се проявява. Например: „*На* мръкване към Люляково се зададоха нови войски“ (Й. Йовков, Разкази, т. I, стр. 110); „Вечер и *на* обед Елка идеше при него и му носеше храна като на затворник“ (Елин Пелин, Гераците, стр. 65); „*На* разсъмване бойците се разположиха в една малка кория до селото“ (К. Ламбрев, Средногорски партизани, стр. 246); „Когато вечерята беше *на* привършване и грамофонът на Сарандовица. . . за свири валс, и подпоручикът... се завъртя из стаята с г-ца Шмид“ (Й. Йовков, Вечери в Антимовския хан, стр. 55); „*На* другия ден Ненко влезе вече в своята си къща“ (Т. Г. Влайков, Дядовата Славчова унука, стр. 21).

5. Когато се означава посоката, направлението на някое действие към някакъв момент от време. Например: „Разделиха се, но решиха да се видят отново *на* другия ден“; „Погребението ще се извърши *на* следния ден“ и под.

6. Когато в съчетания *от* . . . *на* . . . се означават части от време, които се сменяват периодически и във всяко от които събитието става или може да стане. Например: „Той бе почнал да линее от някаква си невярна болест и лицето му *от* ден *на* ден тъмнееше“ (Елин Пелин, Летен ден, стр. 206); „*От* време *на* време някой от тия юнаци се повдига с полузатворени очи“ (Ал. Константинов, Бай Ганю, стр. 115); „Сенебирските братя богатееха *от* година *на* година“ (Й. Йовков, Вечери в Антимовския хан, стр. 139); „Слън-

цето *от* ден *на* ден все повече се разпалеше“ (Елин Пелин, Летен ден, стр. 73); „Дошъл недошъл областният лекар започна строга ревизия. Тази работа, *от* дъжд *на* вятър, си я вършеше градският доктор“ (Чудомир, Избрани произведения, стр. 220).

III. КОМИТАТИВНИ ОТНОШЕНИЯ

Предлог *на* може да служи и за изразяване на комитативни отношения, т. е. такива отношения, които означават някаква съвместност, съчувствие или обстоятелства, които придружават извършването, изпълняването на нещо.

За изразяването на тези отношения предлогът *на* се употребява:

1. Когато се означават обстоятелства, в присъствието на които нещо се извършва или става. Например: „Там, над чешмата, седнала *на* месечина да преде“ (П. Р. Славейков, Изворът на белоногата); „Той разпозна *на* слънчевото осветение един червен пряпорец“ (Ив. Вазов, Под игото, стр. 182); „Ами наша Цвета вчера порасте, нека си поцъфти *на* моминско слънце. Това е най-хубавата радост през живота *на* жената“ (Елин Пелин, Земя, стр. 118—119); „Старецът дошел. Я го вижте какъв се е окумил, като петел *на* дъжд“ (Й. Йовков, Вечери в Антимовския хан, стр. 79); „Мечът му свети *на* слънцето“ (Ив. Вазов, Борислав, стр. 8); „Аз те гледам отблизу така: *на* снега ти си дяволски хубава“ (Мл. Исаев, Огъня, стр. 75); „Еньо кулуваше една голяма нива в най-хубавото място *на* селското землище. . . *На* пазарлъка имаше много селяни“ (Елин Пелин, Земя, стр. 130); „Дядо Димо все така стоеше *на* дъжда“ (С. Боновски, Селска хроника, стр. 95); „Два едри черни коня лъсяха *на* слънцето“ (Й. Йовков, Жетварят, стр. 41).

2. Когато се означават обстоятелства, които придружават нещо и се явяват условия, от които зависи нещо да бъде извършено, да стане, или условия, от които това нещо произтича. Например: „И да знаете, как леко и как весело се играе и тропа *на* тия кръшни песни вечер, по хлад, *на* месечина“ (Т. Г. Влайков, Дядовата Славчова унука, стр. 43); „Нивата орана недоорана се печеше *на* слънцето“ (Елин Пелин, Летен ден, стр. 151); „Полето безшумно се попече *на* благото пролетно слънце“ (Елин Пелин, Летен ден, стр. 37); „Бива си ги момите. Я гледай как се извиват като фиданки *на* вятър“ (С. Боновски, Селска хроника, стр. 78); „Вън беше тъмно, валеше дъжд, но *на* светлината, която нахлу през отворената врата, той видя един човек, загулен в ямурлук“ (Й. Йовков, Старопланински легенди, стр. 180—181).

IV. ТРАНСГРЕСИВНИ ОТНОШЕНИЯ

Посредством предлог *на* се изразяват трансгресивни отношения, т. е. такива отношения, при които се означава преход в някакво състояние, в някакъв нов вид, обикновено при глаголи, които означават преструване, преправяне, превръщане като *превърна се, стана, преструвам се, преобразя се, правя се* и под. Например:

„Под петите на азиатските варвари ни един не е можал нито да се смее, нито да плаче; а отсам Дунава смехът се е обръщал *на* псувня, а сатирата — *на* проклятие“ (Хр. Ботев, Съчинения, стр. 363); „Студено, дявол да го вземе! От студ обръщаш се *на* мумия“ (Хр. Смирненски, Съчинения, т. II, стр. 92); „Аз, — кай — сваковото, откак се преселих в София съм се обрънал фактически и документално *на* хоп“ (Чудомир, Избрани произведения, стр. 118); „Страстта е страшна сила . . . , който уме да използвав тоя лост може всичко да постигне, може агнето да превърне *на* тигър, а ангела — *на* демон“ (Ив. Вазов, Борислав, стр. 22); „Обезумяла от страх стражата се разбяга и народът последва монаха, който невредим слезе от кладата, която се бе превърнала *на* цветна веранда“ (Елин Пелин, Под манастирската лоза, стр. 99); „Една планинска бара . . . беше също преляла и преобърнала тая ниска част от улицата *на* мътно, жълто-блато“ (Ив. Вазов, Драски и шарки, стр. 132); „И ето че подзет, изпърво тихо, шум/ се неочаквано *на* врява преобърна“ (П. П. Славейков, Кървава песен, ч. III, стр. 69); „Дано черна котка те прескочи, като пукнеш, *на* вампир да се преобърнеш“ (Чудомир, Избрани произведения, стр. 4); „Свети Христофор . . . помисли, че побждаваният толкова пъги от него дявол е поискал да си отмъсти и препратил всички нечисти сили да го преобразят *на* куче“ (Елин Пелин, Под манастирската лоза, стр. 29—30); „Той сега се беше предрешил *на* същински селянин“ (Ив. Вазов, Немили недраги, стр. 62); „Каква лисица е той! Преструва се *на* светец“ (Елин Пелин, Гераците, стр. 62); „Не се води, брате, не се кара и кога му иде на сметката, чува като заек, а кога не — преструва се *на* инглизин“ (Чудомир, Избрани произведения, стр. 22); „Да станат *на* раци! Да живеят като риби под водата“ (Й. Йовков, Приключенията на Героломов, стр. 267); „Ученикът преглъща суха слюнка, гледа безпомощно, без да иска дробн *на* късове бърсалката“ (Чудомир, Избрани произведения, стр. 201); „Чивгарите на плуговете му, оставени в полето, бяха надробени *на* парчета“ (Й. Йовков, Жетварят, стр. 102—103).

V. КОЛИЧЕСТВЕНИ (КВАНТИТАТИВНИ) ОТНОШЕНИЯ

Предлогът *на* се употребява и за изразяване на квантитативни отношения, т. е. отношения, които означават някакво количествено определение, някаква мярка. Обикновено се придружава от числителни имена.

За изразяване на тия отношения предлогът *на* се употребява:

1. Когато искаме да означим възрастта на някого или на колко години е нещо. Например: „Той беше човек *на* четирийсет и пет години, с лице дълго, мършаво и великопостно“ (Ив. Вазов, Чичовци, стр. 4); „Баща си той не помнеше. А пък майка му го остави *на* девет години“ (Т. Г. Влайков, Дядовата Славчова унука, стр. 19); „Бях *на* осемнадесет години“ (Елин Пелин, Щъркови гнезда, стр. 55).

2. Когато се означава някаква мярка, някакво количество, като определение на границите на нещо. Например: „Ех, с твоята пушка, аз бих ударил врабче *на* триста крачки“ (Елин Пелин, Летен ден,

стр. 217); „*На* цял километър по течение на рекичката бяха опитани всички подходящи за целта равни и гладки плочи, необходими за платното на фурната“ (К. Ламбрев, Средногорски партизани, стр. 138); „Мълвата изкарваше неговите богатства *на* няколко хиляди жълтици“ (Елин Пелин, Гераците, стр. 28); „През всичкото това време той пиеше със селяните... ловеше бас *на* големи суми“ (Елин Пелин, Гераците, стр. 18); „Дохожда Ананий и всички без Стоила започват да играят на карти. Играят *на* много дребни суми“ (Й. Йовков, Разкази, т. I, стр. 238); „Наглеждаше дали се поставят правилно фигурите, с които се отмерваха *на* кубици готовите дърва“ (Й. Йовков, Разкази, т. I, стр. 138); „А бе, за рогния фелдфебел не знам, но готвачите сто *на* сто крадат“ (П. Вежинов, Втора рота, стр. 185); „Келепир, вика, рядък случай! *На* сто триста печалба ще имаш“ (Чудомир, Избрани произведения, стр. 163); „И ето малкия град... беше само *на* няколко часа път с трена“ (Й. Йовков, Разкази, т. I, стр. 163); „Знаеш ли що е бяла лястовичка? Тя, кай, *на* сто години я се появи веднаж, я не“ (Й. Йовков, Вечери в Антимовския хан, стр. 114).

3. Когато се означава с колко или колко пъти нещо се увеличава, или намалява, дели, раздробява. Например: „От трима души, дружината се умножи *на* петима“ (Ив. Вазов, Под игото, стр. 194); „Очите спят, ушите спят, душата спи — /това е вече сън *на* куб“ (Хр. Смирненски, Съчинения, т. II, стр. 137); „В сиромашкия двор на нане Стоичко беше израстнала чудна върба. Още от земята тя се разклоняваше *на* пет здрави и еднакво дебели братя“ (Елин Пелин, Щъркови гнезда, стр. 7); „Смешен е той, и стипца, дето се вика, косъма *на* две цепи“ (Й. Йовков, Вечери в Антимовския хан, стр. 17); „От това лицето му изглеждаше разделено *на* две различни половини: начумерено и малко строго до очите, до носа, засмяно и весело по-надолу“ (Й. Йовков, Вечери в Антимовския хан, стр. 156); „Близко до площада партизанският отред мълчаливо се раздели *на* три групи“ (В. Нешков, Изпитание, стр. 73); „Но животът виж как ни поучи, /как *на* две ни раздели: /теб направи галантен поручик,/ мен — работнически стихоплет“ (Хр. Радевски, Пулс, стр. 27); „Прокопи е стар партизанин и, като паднаха от власт, партията им се раздели *на* две: генчовисти и пенчовисти, и всяка група почна да си издава по един вестник „Единодушие“ (Чудомир, Избрани произведения, стр. 248—249); „Стоичко, Стоичко, *на* сто парчета да те насекат! Ка не бе те грях“ (Елин Пелин, Щъркови гнезда, стр. 13).

VI. ОГРАНИЧИТЕЛНИ (ЛИМИТАТИВНИ) ОТНОШЕНИЯ

Предлогът *на* се употребява и за изразяването на лимитативни, ограничителни отношения, т. е. отношения, които означават някакъв предел, някаква граница, която съществува между нещата.

За изразяването на тези отношения предлогът *на* се употребява:

1. Когато се означава някакво разстояние, някакво пространство, което отделя едно нещо от друго нещо. Обикновено в такива

случаи той върви в съчетание *на... от...* Например: „Те стояха *на* стотина метра *от* него, на брой трима или четирима души“ (Ив. Вазов, Утро в Банки, стр. 130); „Надалеч *на* около триста крачки зад тях се издига облак от черна пръст“ (И. Йовков, Разкази, т. I, стр. 76); „Великовото село беше *на* три километра отсам чифлика“ (И. Йовков, Ако можеха да говорят, стр. 56); „Лъжеш, ти бе зад мене *на* повече *от* 10 метра“ (Хр. Смирненски, Съчинения, т. III, стр. 9); „С всички сили тича по изгорено от сушата поле към спасителната бледозелена ивица кукуруз, *на* четиристотин или петстотин метра *от* чешмата“ (Ем. Станев, В тиха вечер, стр. 5); „Край скалата, *на* няколко крачки *от* последната колиба се появи някакъв своеобразен купол, приличаш на противотанков бункер. Това беше партизанската фурна“ (К. Ламбрев, Средногорски партизани, стр. 138); „На шестия ден червеният залез посрещна първа дружина *на* десетина километра *от* Рашка“ (В. Нешков, Изпитание, стр. 201); „Нено е смирен човек... ама Лъжлив Съби, леле мале, чудото му го няма *на* три часа път *от* тука“ (Чудомир, Избрани произведения, стр. 1).

2. Когато се означава това, на което нещо свършва. Например: „Всяка отворена сричка завършва *на* гласна“ и др.

VII. РАЗПРЕДЕЛИТЕЛНИ (ДИСТРИБУТИВНИ) ОТНОШЕНИЯ

Предлогът *на* се употребява също и за означаване на разпределителни (дистрибутивни) отношения, като служи да посочи онова, върху което се пада някакъв дял от разпределението. Например: „Народното събрание се избира за четири години. То се състои от народни представители, избрани от народа по един *на* тридесет хиляди жители“ (Конституция на Н. Р. България, чл. 18); „Хакът тази година няма да се разхвърля *на* къща, а *на* декар“ (И. Йовков, Жетварят, стр. 25); „Раздадоха ни по една свещ *на* купе“ (Ал. Константинов, Бай Ганю, стр. 25).

VIII. СРАВНИТЕЛНИ (КОМПАРАТИВНИ) ОТНОШЕНИЯ

С предлог *на* могат да се изразят и компаративни отношения, когато се прави някакво съпоставяне, някакво сравнение, за означаване на някакво сходство, обикновено за означаване на семейно сходство. Например: „Добрината и послушността и на троицата е отпечатана по техните добродушни лица и открити погледи. По това те са досущ *на* баща си“ (Т. Г. Влайков, Съчинения, т. II, стр. 78); „Колкото беше хубава и прилична, толкова беше тя разумна и паметна. *На* майка си беше също“ (Т. Г. Влайков, Разкази и повести, стр. 43); „Освен едно малко момче, което от рано бяха заглавявали по чужди врати като Панча, тя имаше и две дъщери... Те бяха досущ *на* майка си“ (Т. Г. Влайков, Съчинения, т. II, стр. 96).

IX. МОДАЛНИ ОТНОШЕНИЯ

С предлог *на* се изразяват и модални отношения, т. е. отношения за начин и способ, с които се означава как се проявява дей-

ствието, което се изразява от глагола. Например: „Много рядко, само в изключителни щастливи моменти, той се бе опитал да си тананика *на* ум“ (П. Вежинов, Втора рота, стр. 193); „В града имаше къща, живееше *на* широка нога“ (Й. Йовков, Ако можеха да говорят“, стр. 72); „Прах *на* облаци бели по друми се дига“ (Хр. Радевски, Въздух недостигаеше, стр. 23); „Връщам се най-сетне в гората и що да видиш: *на* гнезда, *на* гнезда изсечено“ (Й. Йовков, Разкази, т. I, стр. 57); „Войниците се събират *на* групи и разговарят за голямото събитие — примирето“ (Л. Стоянов, Холера, стр. 116); „Дядо Недко се повърна и бавно и *на* посоки тръгна из селото“ (Й. Йовков, Жетварят, стр. 87); „Лежа по гърба, /а пушек над мен/ се вий *на* кълба“ (Хр. Смирненски, Съчинения, т. II, стр. 57); „От постоянното кастрене клоновете им... те растат *на* височина“ (Ив. Вазов, Пътни бележки, стр. 21); „Изкриви краката си *на* кравай и бух! всред басейна“ (Ал. Константинов, Бай Ганю, стр. 14); „Момичетата бяха насядали *на* колело и само вретената им се чуваха да пеят“ (Ст. Ц. Даскалов, Сборник Отечествена война, стр. 76); „Бръснарят се изми, среса се *на* лимба, напръсква се с одеколон“ (Чудомир, Избрани произведения, стр. 175); „Тя тичаше по поляната, късаше цветя, правеше ги *на* китка“ (Елин Пелин, Щъркови гнезда, стр. 44); „Кръстосал *на* дълж и *на* шир селото Щърбакът“ (Чудомир, Избрани произведения, стр. 152); „Срещаме се.../ и приятели сме пак *на* глед“ (Хр. Радевски, Въздух недостигаеше, стр. 53); „Освен това дето трябва да си отварят очите *на* четири, за да не избухне някоя епидемия, те трябва да се справят с най-различни оригинали и характери между дехилядната бригадирска маса“ (Г. Караславов, Проходът на младежта, стр. 91); „През нощта у далечни роднини преспа тя, /и *на* сън с Владимира, синчето, спори“ (Хр. Радевски, Въздух недостигаеше, стр. 24); „Като позастаря, Стойно Тенкин даваше имота си *на* изполица“ (Кр. Григоров, Новодомци, стр. 78); „Трябва да преминем към системата на заплащане труда *на* парче“ (В. Червенков, в. „Работническо дело“ от 13. VI. 1950 г.); „Нона изкачи *на* един дъх стълбите“ (Й. Йовков, Чифликът край границата, стр. 143); „Уплаши го това онемяване на воденицата, чиито тежки, доскоро бръмчащи камъни не можеха вече да стрият *на* брашно сухото житно зърно“ (Елин Пелин, Летен ден, стр. 116); „Другари, да бъдем *на* ясно: /не удрям/ клеймо на прогреса“ (Н. Й. Вапцаров, Стихотворения, стр. 48); „Деца, госпожи, господа/ вървят и кихат *на* провала“ (Хр. Смирненски, Съчинения, т. II, стр. 172); „Тогава моите гости се събраха / и дълго безпоощадно ми се смяха, / защото: бяха пили *на* кредит“ (Д. Дебелянов, Стихотворения, стр. 116); „В Исьоренския чифлик хранеха *на* ясла и стари волове за продан“ (Й. Йовков, Чифликът край границата, стр. 68); „Когато някой се решава отдалеч да го [кучето] извика *на* име, колкото е възможно по-ласкаво и кротко, на първия и втория път Балкан не обръща никакво внимание“ (Й. Йовков, Разкази, т. I, стр. 104).

X. ЦЕЛНИ (ФИНАЛНИ) ОТНОШЕНИЯ

С предлог *на* се изразяват финални отношения, с които се означава целта, назначението на действието, което се изразява от глагола.

За означаване на тези отношения предлогът *на* се употребява:

1. Когато се означава целта на някое действие, а именно да се получи, да се вземе, да се достави нещо, обикновено при глаголи със значение „отивам“. Например: „Тя се връщаше от кладенчето, дето вечер селските моми отиваха *на* вода“ (Елин Пелин, Земя, стр. 103); „Ти ходил ли си *на* лещници в планината?“ (Ив. Вазов, Чичовци, стр. 18); „Пролет заедно ходеха *на* коприва, а като преваля лятото — *на* лещници и *на* дренки“ (Т. Г. Влайкова, Съчинения, т. I, стр. 184); „Я ставай да те водим *на* череши. Хубави череши имаме, и родили, родили“ (Й. Йовков, Милионерът, стр. 60); „Хаджи Емин... беше излязъл *на* лов“ (Й. Йовков, Старопланински легенди, стр. 33); „Когато след малко войниците отиваха *на* храна, командирът извика настрана помощника си“ (П. Вежинов, Втора рота, стр. 221); „В лагера се подигна глъчка. „Строй се! *На* чорба!“ — викаха дневалните“ (Й. Йовков, Разкази, т. I, стр. 38).

2. Когато се означава предназначението на някое действие. Например: „И някой зове, /сред ръж изкласила,/ *на* одих и песни/ работен народ“ (Н. Лилиев, Стихотворения, стр. 16); „Бае Стоян отиде при коларите *на* разговор“ (Елин Пелин, Щъркови гнезда, стр. 166); „И ние... събрахме се *на* приказка. Говорехме за днешния небивал поход“ (Й. Йовков, Разкази, т. II, стр. 104); „Това беше все пак някъкъв край — край на мъчения и на очакването всеки миг да те помъкнат *на* разпит“ (Ем. Манов, Пленено ято, стр. 5); „О, ти ми си в живота нов кумир и радост и любов, /о дивна медена тръба/, зовяща сладко *на* чорба!“ (Хр. Смирненски, Съчинения т. II, стр. 37); „В неделя той отиде у тях *на* обяд, както бе поканен“ (Ив. Вазов, Утро в Банки, стр. 184); „А ти, къде се стягащ татко? — Къде. *На* оран отивам“ (Кр. Григоров, Новодомци, стр. 55); „Сутрин не я викаха с тях, като тръгваха *на* жетва“ (Елин Пелин, Гераците, стр. 42); „Или да ти разправам за нас голи-голтаци, дето сме тръгнали да бием път цяла седмица до Тракия *на* коситба“ (Елин Пелин, Летен ден, стр. 9); „Нас Момчил *на* бой ни води/ в кърви и пожари“ (Хр. Радевски, Въздух недостигаще, стр. 28); „Стоянчо подскочи на кривака, подсвирна и след като ги издоиха, изкара овцете *на* паша“ (Кр. Григоров, Новодомци, стр. 149); „Ние нагазихме ленивата вода, мълчаливи като добитък, поведе *на* водопой“ (Л. Стоянов, Холера, стр. 9); „На това място се събират *на* игра и любовни срещи отбрани хвъркати песнопойци от съседната гора“ (Елин Пелин, Щъркови гнезда, стр. 128); „Бърза ме да свършим,... че до утре вечер инженерът иска плана да бъде готов, за да го прати *на* утвърждение“ (Чудомир, Избрани произведения, стр. 154).

XI. ПРИЧИННИ (КАУЗАЛНИ) ОТНОШЕНИЯ

С предлог *на* могат да се изразят някои каузални отношения, с които се означава причината, мотивът, поводът на действието, което се изразява от глагола. Например: „Съдът се оттегли *на* съвещание“ (Ив. Вазов, Разкази, стр. 26; Елин Пелин, Летен ден, стр. 199); „Познавате *на* какво основание аз постъпвам така“ (Ив. Вазов, Немили недраги, стр. 79).

XII. ИНСТРУМЕНТАЛНИ ОТНОШЕНИЯ

1. С предлог *на* се изразяват още и инструментални отношения, т. е. отношения, при които се означава предметът като оръдие на действие, извършвано от друг предмет, лице или същество, или някакъв способ или предмет, които се явяват материал или средство за проявяването на изразеното от глагола действие. Например: „Войка седеше самичка на прага на воденицата и предеше *на* хурка“ (Елин Пелин, Летен ден, стр. 97); „Престарелият отец Сисой... като всякога спокойно и машинално си преде *на* чекръка пред голямата манастирска порта“ (Елин Пелин, Летен ден, стр. 189); „Ремонтът на инвентара започна едва на 12 май. Започна се упорит денонощен труд, а се работеше само *на* един струг“ (в „Отечествен фронт“); „Друг пък на баба си хурка стърже *на* струга“ (Чудомир, Избрани произведения, стр. 201); „В кафеното имаше четири души... Илчо кафеджията, който точеше един бръснач *на* ябелието“ (Ив. Вазов, Утро в Банки, стр. 156); „Това кьосе, облечено в груби шаечени дрехи, шити *на* ръка, се казваша Марко“ (Елин Пелин, Летен ден, стр. 18); „Той беше облечен в синьо сукнено пардесю и в черни панталони и жилет силно ожулени, от постоянни пътувания *на* кон и движения“ (Ив. Вазов, Под игото, стр. 39); „Водеше го [кучето] Георги *на* въже; но той се теглеше и обръщаше назад“ (И. Йовков, Разкази, т. 1, стр. 106).

2. Предлог *на* се употребява при глаголи със значение „играя“, „свиря“ и под., за да посочи предмета или оръдието на действието. Например: „Не, Монката иска да оздравее още тая нощ, та утре да се върне здрав, да гони пеперудите и да играе *на* тсп с другите деца“ (Елин Пелин, Щъркови гнезда, стр. 37); „Едни четяха вестници, други играеха *на* карти“ (Г. Белев, Какво видях в Америка, стр. 41); „Само полковникът някак изведнаж се съвзе... дори в съседната палатка често играят *на* табла с бригадният командир“ (Л. Стоянов, Холера, стр. 102); „Ний тука *на* орехи ли играем, или царство управляваме“ (Ал. Константинов, Бай Ганю, в. Знаме, г. III, бр. 16); „Когато в мен нещо въздиша, /когато в мен нещо премира,/ то болката аз да залиша/ запявам *на* моята лира“ (Ив. Вазов, Люлякът ми замириса, стр. 140); „Дай им да въдят кози и *на* гайди да свирят“ (И. Йовков, Вечери в Антимовския хан, стр. 69); „Слепецът засвири *на* флаугата и чудни и сладострастни тонове се разлияха из пространството“ (Ив. Вазов, Под игот, стр. 86); „Комунистическият интернационал... е световна партия. Такава световна партия не играе *на* въстание и *на* революция“ (Г. Димитров, Пред фашисткия

съд в Лайпциг, стр. 176); „Тъй мисля аз *на* моя прост акъл“ (Т. Г. Влайков, Библиотека Св. Климент, II, стр. 184); „Пъйката приглася *на* кларнет“ (С. Боновски, Селска хроника, стр. 77).

III

„НА“ — ПРЕДЛОГ ЗА ПАДЕЖНО ОТНОШЕНИЕ

I. ДАТЕЛНИ ОТНОШЕНИЯ

Освен употребата на предлога *на* в същинска служба като предлог за въвеждане на обстоятелствени допълнения—служба, която този предлог изпълнява и в старобългарски език като придружава местния или винителния падеж, има и друга употреба. Този предлог, а именно поради близост в синтактичните отношения, чрез синтактичните отношения, чрез синтактична контаминация с местен падеж и целен винителен падеж, от една страна, и дателен падеж, от друга страна, — се е пренесъл и върху дателния падеж, който е почнал да се изразява с него¹. В тази си служба — да означава обекта, лице или вещь, на който минава действието, изразено от управляващото име, — предлог *на* се употребява твърде много в български език, гдето съставът за дателния падеж представя един цялостен израз, в който тоя предлог се явява постоянен, като е престанал вече да бъде същински предлог, а е останал само формален белег².

В тази си служба предлог *на* се употребява:

1. За да въведе допълнението на косвенопреходните глаголи, като *служва, покорявам се, моля се, кланям се, викам, отговарям, гала се, сърдя се, вредя, помагам, пакостя, досаждам, омръзвам, дотегвам, радвам се, захвърлям, благодаря, завиждам, преча, приставам, представям се, извинявам се, оплаквам се, хваля се, приличам, мязам, харесвам се, боя се* и др. Например: „Но Вангели ще бъде учителка. Аз искам тя да *служи на* народа“ (Й. Йовков, Разкази, т. I, стр. 224); „Той *се покори на* съдбата с примирението на мъдрец“ (Елин Пелин, Щъркови гнезда, стр. 29—30); „Бездетни и челядници идат да *се кланят* с молитви *на* Светия гроб и да омият лицата си с благословена вода“ (Елин Пелин, Под манастирската лоза, стр. 83); „*Моля му се на* тейко да ми даде прошка, тъй му кажи“ (Й. Йовков, Женско сърце, стр. 131); „Гласът му беше тънък и креслав и не *отговаряше на* голямото му, тяло“ (Й. Йовков, Ако можеха да говорят, стр. 87); „Мария *пристана* снощи *на* Никола“ (Й. Йовков, Женско сърце, стр. 198—199); „Пшението все тънко, ..., *мязаше на* звук, който издава свирката на локомотив“ (Ив. Вазов, Утро в Банки, стр. 55) и др.

¹ Срв. Л. Милетич, Интересен среднобългарски паметник от XII в., Периодическо списание, кн. 66, стр. 109; Л. Милетич, Нови влахо-български грамати от Брашов, Сборник за народни умотворения, XIII, стр. 126; XIV, стр. 128.

² Срв. А. Т. Баладжиев, Нова българска граматика, 1940, стр. 45.

2. За да въвежда второто допълнение при глаголи, като *давам, подарявам, продавам, плащам, отнемам, заповядвам, поръчвам, казвам, говоря, забранявам, пиша, искам, прощавам, признавам, дължа, отказвам* и под. Например: „Домакинът сам шеташе и *даваше* последните разпореждания *на* прислугата“ (Ив. Вазов, Утро в Банки, стр. 35); „*Лошо плащат на* учителите, казатя“ (И. Йовков, Вечери в Антимовския хан, стр. 50); „*На* гражданите *се осигурява* свобода на съвестта и изповеданията“ (Конституция на Н. Р. България, чл. 78); „Из пътя като срещяхме по-забележително нещо, аз все считах за нужно да *указвам* и *обяснявам на* бай Ганя“ (Ал. Константинов, Бай Ганю, стр. 12); „Той си спомни за писмото, което преди два месеца *беше писал на* Райна“ (И. Йовков, Жетварят, стр. 212); „Млад Стоян войник отишъл и *поръчал на* своята вчера доведена хубава невеста да не ходи на Гургульово кладенче за вода“ (Елин Пелин, Летен ден, Разкази, т. I, стр. 12); „*Бащата отстъпни* мястото *на* сина“ (Г. П. Стаматов, стр. 66); „Ние бяхме като пияни и дълго разказвахме за войната. Разбира се повече от темите *дължахме на* нашия полкови адютант“ (И. Йовков, Разкази, т. II, стр. 107) и др.

3. При глагола „съм“, съединен с наречие в безлично изречение, както *добро е, лошо е, студено е, криво е, жално е, защо е, какво е*. Например: „Ти трябваше да вземеш Станка гърбавата. *Какво му е на* момичето“ (Елин Пелин, Земя, стр. 132); „*Даже* Македонски, *на когото му беше* още *криво* от тая заран, му се стори сега човек благороден“ (Ив. Вазов, Чичовци, стр. 18); „*Добре е на* тези, които са зиме на топло“; *Защо е на* човек богатство, ако няма здраве“ и под.

4. При глагола „съм“, съединен с прилагателни, като *длъжен съм, приятен съм, крив съм, досаден съм, вреден съм, равен съм, подобен съм, полезен съм* и пр. Например: „*Равен на* сталинското военно изкуство *е* небивалият патриотичен подем, който *е* обхванал днес целия съветски народ“ (В. Коларов, Против хитлеризма и неговите български слуги, стр. 388); „Значението на „Тъй рече Заратустра“ за развитието на поетическия език на Острова *е равен на* значението, което, по други страни, имат класическите преводи на Библията“ (П. П. Славейков, На острова на блажените, стр. 128); „*Всички останали* прокурори *са подчинени само на* съответните погорни прокурори“ (Конституция на Н. Р. България, чл. 64); „Хумор няма вече... *Защото е крив на* себе си, окривява и другите“ (П. П. Славейков, На Острова на блажените, стр. 246—247); „*Аз твърдо тук стоя и творя/ човещи, по свой образ, род по сърце и дух/ на мен подобни са*“ (П. П. Славейков, Немски поети, стр. 25) и др.

5. При някои безлични глаголи, като *трябва, подобава, прилича, пада се, случва се* и др. Например: „*Аз ще умра* както *подобава на* Иван-Асен“ (Ив. Вазов, Борислав, стр. 91); „*Танаско стана от* стола и поздрави с шапка Кардашева, който му отговори със своята, както *прилича на* добри познайници“ (Ив. Вазов, Драски и шарки, стр. 50); „*Аж, пий и спи!* Повече какво *трябва на* човека?“ (Ив. Вазов, Драски и шарки, стр. 39); „*Безспорните заслуги на* нашата партия... свидетелствуват ясно за историческата мисия, която

се пада на Партията в изграждането възхода на нашата страна“ (Г. Димитров, Политически отчет на Централния комитет пред V конгрес на БРП(к), стр. 9); „Често *се случва на* дядо Либен да седи пред оджаката, да пуши своя дълъг чубук“ (Л. Каравелов, Българи от старо време, стр. 41).

II. ПРИТЕЖАТЕЛНИ (ПОСЕСИВНИ) ОТНОШЕНИЯ

Покрай употребата на предлога *на* за изразяване дателен падеж, този предлог се употребява за изразяване и на родителен падеж, и то по-специално на родителния притежателен. Службата на родителния падеж да изразява принадлежност е била поета от дателния падеж още в старобългарския език¹. Така предлог *на* служи за изразяване на отношения, които в старобългарски и в другите синтетични езици се изразяват обикновено с родителния падеж, а именно:

1. Когато се въвежда определителното допълнение към съществително име, за да означаи притежание, обладание или принадлежност. Например: „Леността е майка *на* порока“ (Ив. Вазов, Видено и чуто, стр. 153); „За всестранното подобряване живота *на* трудещите се държавата насърчава техните сдружения, творчески инициативи и самодейност“ (Конституция на Н. Р. България, чл 14); „В утрото *на* светла ера, с факела *на* нова вяра, /идат бодри ескадрони с устрем горд и набег смел“ (Хр. Смирненски, Съчинения, т. I, стр. 79); „В гърдите ни опрял е за стрелба/ *на* времето барутно пистолета“ (Н. Й. Вапцаров, Стихотворения, стр. 51); „А там—/ високо в небето,/ чудно/ трептяха пак *на* чайките крилата“ (Н. Й. Вапцаров, Стихотворения, стр. 33); „На сцената доде сме, ти трябва да забравиш, че си мъж *на* Даринка“ (Ив. Вазов, Драски и шарки, стр. 36); „Лодката напусна крайбрежието и се плъзна красиво по светлата повърхност *на* езерото“ (Ив. Вазов, Утро в Банки, стр. 84) и др.

2. Когато се изразява принадлежност на част към цялото. Например: „Покрив *на* сграда“, „Връх *на* планина“, „Първо действие *на* представление“, „Първата част *на* концерта“ и др.

IV

ОСОБЕНИ СЛУЧАИ

1. Предлог *на* служи за въвеждане на определението към съществителни и прилагателни имена. Например: „Това равноправие *на* жената се осъществява, като *на* жената се осигурява, наравно с мъжа, правото *на* труд, за равен труд — равна заплата, правото *на* почивка, *на* обществена осигуровка, пенсия и образование“ (Конституция на Н. Р. България, чл. 72); „Имаше тук признаци *на* труд и *на* по-човешко съществуване“ (Ив. Вазов, Казаларската царица,

¹ По въпроса как е поел дателният падеж службата на родителния притежателен падеж вж. Ек. Атанасова, Изрази за притежание в българския език, Известия на Семинара по славянска филология, кн. I, 1905, стр. 338 и сл.

стр. 44); „Да, Радке, бунтовник, и не *на* слова, но който мисли да готви въстание“ (Ив. Вазов, Под игото, стр. 77); „Дивизионният командир, който бе дал първоначално мнение да изпратят в пробива друг полк, намери, че е въпрос *на* чест отново да се възпротиви“ (П. Вежинов, Втора рота, стр. 119); „Той, смаян, чакаше да чуе обяснението, което съставяше за него въпрос *на* живот и смърт“ (Ив. Вазов, Драски и шарки, стр. 35); „Сръбските позиции също не издават никакъв признак *на* живот“ (Л. Стоянов, Холера, стр. 25); „Президиумът на Народното събрание върши следната работа:... Когато Народното събрание не заседава обявява... положение *на* война в случай на въоръжено нападение срещу Народната Република“ (Конституция на Н. Р. България, чл. 35); „Тия песни *на* борба, *на* отчаяни вопли и *на* възторжени молитви извикваха отклик в смутената му душа“ (Ив. Вазов, Под игото, 164); „Трябва да ви кажа, че стрина Цановица беше първата майсторка *на* качамаците“ (Т. Г. Влайков, сп. Нов живот, г. III, стр. 223); „Станали чиновници, търговци *на* руски квас“ (Ем. Манов, Пленено ято, стр. 8); „Антон Иванов е принуден да напусне семейството си и да дойде в София, където става слуга и мияч *на* съдове по гостилниците срещу мизерна заплата“ (в. „Отечествен фронт“, 1950 г.); „Не знаел как се прави хор *на* три гласа, но после бързо се съгласи да опита хор *на* един глас“ (П. Вежинов, Втора рота, стр. 222); „Приготвиха му една риза с две тесни ширитчета отпред и виненочервен пуловер *на* едри квадрати“ (Кр. Григоров, Новодомци, стр. 6); „Той се радваше отново, порастваше за един миг и ставаше господар, силен, способен *на* всичко“ (Елин Пелин, Земя, стр. 110); „Кучето, вярно *на* инстинкта си, клекна при входа да пази“ (Ив. Вазов, Под игото, стр. 204); „Много рано сутринта той се изкачи по яра, ..., настръхнал с разноформени скали, прилични *на* истукани“ (Ив. Вазов, Под игото, стр. 186); „В големия вир се къпеше Войка, гола, бяла, прилична *на* преспа сняг, паднала от планината“ (Елин Пелин, Летен ден, стр. 100); „По полиелея бяха запалени всички свещи, както и големите, подобни *на* брезови стволоче свещи от бял восък“ (Ив. Вазов, Светослав Тертер, стр. 6) и др.

2. Предлог *на* се употребява и когато се въвежда допълнение при съществителни, образувани от глаголи, и изобщо при съществителни, които изразяват някакво действие. Това допълнение може да бъде както обект, така и субект на действието. Например: „При изготвяне и провеждане *на* държавния народостопански план държавата се ползува от активното сътрудничество на професионалните, стопанските и обществените сдружения и институти“ (Конституция на Н. Р. България, чл. 12); „Бай Ганю иска „ресто“ с шаване *на* пръстите си“ (Ал. Константинов, Бай Ганю, стр. 12); „И той продължи четенето *на* вестника“ (Ив. Вазов, Драски и шарки, стр. 8); „Кардашев обаче дочака в Букурещ обявяването *на* сръбско-турската война“ (Ив. Вазов, Утро в Банки, стр. 163) и др.

След отглаголни съществителни, образувани от преходни глаголи, по правило предлог *на* не се явява, тъй като глаголното действие на съществителните е още достатъчно силно и, като глагола, от който е произведено това съществително, изисква пряк обект:

„ядене хляб“, „пиене вода“ и пр. Но поради затъмнение на това значение се явяват случаи с употребата на предлога, например: „изплащане *на* заплати“ покрай „изплащане заплати“; „четене *на* вестник“ покрай „четене вестник“; „пеене *на* химна“ покрай „пеене химна“; „изпълняване *на* наредбите“ покрай „изпълняване наредбите“. Съществителните на *-ие* обаче са стари отглаголни съществителни, църковнославянски или руски, затова вървят винаги с предлог *на*: „изпълнение *на* наредбите“, а не „изпълнение наредбите“ и др. Също така винаги се придружават от предлог *на* всички отглаголни съществителни, когато са членувани: „изплащането *на* заплатите“, „четенето *на* вестник“ и пр., а не „изплащането заплатите“, „четенето вестник“.

3. При някои съществителни предлог *на* се употребява, когато се изказва поздрав или пожелание. Например: „Хай *на* здраве, да е жив наследникът“ (Ив. Вазов, Утро в Банки, стр. 40); „Той ще да ти купи и посталци... Носи ги мамо, *на* здраве!“ (Л. Каравелов, Българи от старо време, стр. 67); „*На* добър час!“; „*На* добър път!“; „Да е *на* добро!“; „*На* помощ!“ и др.

4. При някои глаголи предлог *на* се явява само знак на обектно отношение, показател на косвения обект, който се явява не обект на действието, а пояснително допълнение за своството на самото действие. Например, при глаголи, които означават някакво усещане, най-вече миризма: „Миришеше *на* вино, тютюн и манджа“ (Елин Пелин, Летен ден, стр. 183); „Стара каменна чешма, висока и масивна, с дълъг постав, край който миришеше *на* тиня“ (Ем. Станев, В тиха вечер, стр. 15); „В твоя поглед свети девствен смут, / *на* сажди и *на* селски пот дъхтиш ти“ (Хр. Радевски, Въздух не достигаше, стр. 7); „Исках аз, Мария, да ти пиша, / колко много, много те обичам, / но защо тъй неудачно сричам / думи, дето *на* барут миришат?“ (М. Лъкатник, Стихотворения, стр. 36); „Ти пушиш хубав тютюн, Ивановия хич го не бива, *на* махорка мирише“ (Ал. Константинов, Бай Ганю, стр. 61); „И тогава все тъй ще блести Балатон, / ще мирише *на* цветя и *на* свежест“ (Мл. Исаев, Огъня, стр. 59); „Почнат ли да гледат през билюрите, не ми мирише *на* добро“ (Л. Стоянов, Холера, стр. 24); „Дъхти насам *на* здраве“ (М. Лъкатник, Стихотворения, стр. 12).

Същото имаме и при глаголи като *уча се, науча се, навиквам* и под. Например: „Четиринайсет години като катунари се скитаме, ..., *на* нови табихети се учим“ (Ив. Вазов, Драски и шарки, стр. 43); „Деца имаме... женска челяд имаме. Туй ли трябва да гледат? *На* туй ли трябва да се учат!“ (Й. Йовков, Албена, стр. 133); „Нека най-напред да се научи *на* занаят, па напокон може всякаква работа да захване“ (Т. Г. Влайков, Стрина Венковица, стр. 172); „Защо го биеш? — обади се бащата Йосиф. — За да се научи *на* ум“ (Елин Пелин, Аз, ти, той, стр. 250); „И в къщи от кожата ни е малко запарено, малко разхвърлено. Ама ние сме се научили, както *на* теснотията, така и *на* запарения въздух“ (Т. Г. Влайков, Съчинения, т. II, стр. 67); „Па тука първото нещо за мене е, да се изтъщиш *на* гръдки и да се научиш *на* гурски“ (Ив. Вазов, Видено и чуто,

стр. 173); „Да вземе човек да ви удари един хубав бой, та да се научите *на* ред!“ (Л. Стоянов, *Холера*, стр. 91); „Няколко англичани пътници го зяпнали в устата, а той, види се, навикнал *на* вниманието, което обръща със своеобразния си език, засмива се до уши и с още по-висок и дрезгав глас продължава“ (Ал. Константинов, *Бай Ганю*, стр. 4); „Но орлите още се виеха пред белите силеи и каменните стени на урвите. Тия орли, които бяха навикнали *на* лещи и които често пъти, кацнали на някоя скала, ръфаха човешки меса“ (Й. Йовков, *Старопланински легенди*, стр. 13); „Снажна, каквато беше майка ѝ, тя работеше сръчно, пъргаво, като че отдавна беше навикнала *на* този труд“ (Й. Йовков, *Вечери в Антимовския хан*, стр. 28). „Ала Панчо беше навикнал и обдръгнал *на* този живот и *на* това тегло, навикнал беше *на* ратайлъка, фанал беше му вече шия, както се казва“ (Т. Г. Влайков, *Съчинения*, т. II, стр. 91); „Да, Митя, в България енергия, честност се преследват. Навикнах *на* тия лаения“ (Г. Стаматов, *Разкази*, т. I, стр. 83).

V

ПРЕДЛОЖНИ СЪЧЕТАНИЯ

Предлогът *на* влиза в състава на много предложни съчетания било с други предлози като *освен на*, *на сред* и др., гдето и двата предлога означават отделни самостоятелни отношения, било с наречия или адвербиални изрази като *отзад на*, *отпред на*, *съобразно на*, *подобно на* и др., било със съществителни имена като *благодарение на*, или по-често със съществителни между два предлога като *на основание на*, *въз основа на*, *вследствие на*, *по причина на*, *по повод на* и пр., които представят от себе си особено фразеологично единство. На такива случаи няма да се спирам, тъй като те представят предмет на специално изследване.

VI

В заключение на всичко изложено до тук може да се каже, че предлог *на* в съвременния български книжовен език, наред с конкретните, реалните отношения за място и време, наследени още от старобългарски език, е придобил и нови значения. В развитието на езика той е почнал да изразява и множество нови обстоятелствени отношения, нови логико-синтактични отсенки. Тези отношения, които произтичат едно от друго, често се преплитат вследствие на което е трудно да се направи строга класификация. Така например временните отношения, едни от основните отношения, изразявани с предлог *на*, се вместват в пространствените отношения, с които са в тясна връзка и в постоянно семантично взаимодействие, и се развиват за тяхна сметка, като означават връзка с един или друг момент или период. На основата на преосмислени пространствени отношения се натрупват и разнообразни означения за вътрешни отношения, за пребиваване в някакво състояние, в някакви усло-

вия, за съпътстващи обстоятелства, за цел, за причина и пр. Това се дължи на обстоятелството, че предлог *на* е изгубил своята лексическа индивидуалност, няма конкретно значение и съдържа в себе си само общо загатване, външно указание на предмета като някакво обстоятелство на действието — място, време, цел, оръдие и пр. От тук и честата синонимична употреба на други предлози, когато се цели да се изрази по-точно, по-конкретно отношението или да се избегне повторението на предлога *на*. Именно поради отсъствието на конкретно значение в предлога *на* е необходимо при определяне на изразяваните с него отношения да се държи сметка за съдържанието на думите, които той съединява, дори и за смисъла на цялото изречение.

Като се изхожда от това положение, лесно се разбира защо предлогът *на* е най-употребяваният предлог в съвременния български книжовен език и служи за изказване на най-разнообразни отношения. Както е явно от приведените примери, с този предлог се означават:

1. Пространствени (локални) отношения като, в зависимост от глагола, дали той показва състояние или движение, въвежданото от предлога обстоятелствено допълнение означава мястото било като пространство, върху което или в пределите на което се проявява или извършва нещо, било като посока, устременост на някое движение.

2. Времени (темпорални) отношения, при които обстоятелственото допълнение означава някакъв срок от време, в което нещо става или се проявява.

3. Комитативни отношения, при които се означават обстоятелствата, които придружават или в присъствието на които се извършва или проявява нещо.

4. Трансгресивни отношения, при които обстоятелственото допълнение означава резултата от изразеното с глагола преправяне, преобръщане, преструване.

5. Количествени (квантитативни) отношения, при които обстоятелственото допълнение означава някаква мярка или възраст.

6. Ограничителни (лимитативни) отношения, при които обстоятелственото допълнение означава границите, пределите на нещо.

7. Разпределителни (дистрибутивни) отношения, при които обстоятелственото допълнение означава онова, върху което се пада някакъв дял от разпределението, посочено от глаголното действие.

8. Сравнителни (компаративни) отношения, при които се означава някакво сходство.

9. Модални отношения, при които обстоятелственото допълнение означава начина, по който се проявява действието, изразено от глагола.

10. Финални отношения, при които обстоятелственото допълнение означава целта, предназначението на изразеното от глагола действие.

11. Каузални отношения, при които обстоятелственото допълнение означава причината, повода, мотива на някое действие.

12. Инструментални отношения, при които обстоятелственото допълнение означава предмет или способ като материал или средство за извършване на действието, изразено от глагола.

Освен за изразяване на посочените обстоятелствени отношения, предлогът *на* в съвременния български книжовен език, употребяван само като формален белег при глаголи и съществителни, служи за изразяване на дателни отношения като означава обекта, лице или предмет, на който минава действието, и посесивни отношения, за означаване принадлежност, служба, която се дължи на един голям езиков фактор, който играе значителна роля в развитието на езиките — аналогията, на която именно се дължи замяната на родителния притежателен падеж с дателния притежателен падеж и от там изразяването му с предлога *на* — най-честата употреба на този предлог в съвременния български книжовен език.

Наред с тези служби на предлог *на*, има и някои особени употреби на този предлог при съществителни и прилагателни за въвеждане на определение, при отглаголни съществителни за въвеждане на допълнение, при глаголи за въвеждане на пояснително допълнение на изразеното от глагола действие, за изразяване на пожелания.

Трябва обаче да се отбележи, че големите възможности в езика за употребата на предлог *на* вместо други предлози не трябва да се използват неограничено. Ако се желае смисълът на изречението да бъде по-точен, по-ясен, а с туй и самото изречение по-изразително, трябва да се избягва прекалената употреба на предлога *на* като се заменя, където това е възможно, с по-подходящ предлог, напр. като се замени предлог *на* и съществителното в службата им като родителен притежателен с прилагателно име производно от съществителното, а при отглаголните съществителни — като се употреби глаголен израз вместо предложно съчетание или като не се поставя предлог *на* при нечленуваните глаголни съществителни от преходни глаголи.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Белев, Г., Какво видях в Америка, II изд., София 1949
 Боповски, С., Селска хроника, София 1947
 Ботев, Хр., Съчинения, под редакцията на Д. П. Койчев и Ал. Филипов, София 1929
 Базов, Ив., Съчинения, София 1918—1921
 Немили педраги, т. VI
 Чичовци, т. VIII
 Повести и разкази, т. VIII
 Драски и шарки, т. IX и X
 Видено и чуто, т. XI
 Пъстър свят, т. XI
 Утро в Банки, т. XII
 Разкази, т. XIII
 Светослав Тертер, т. XIV
 Великата Рилска пустиня, т. XV
 Извън България, т. XVI
 Пътни бележки, т. XVII
 Вестникар ли? т. XVIII
 Борислав, т. XX
 Под игото, т. XXII и XXIII

- Казаларската царица, т. XXVI и XXVII
 Люлякът ми замира, т. XXVIII
- Вапцаров, Н. Й., Избрани стихотворения, София 1951
- Вежинов, П., Втора рота, София, 1949
- Влайков, Т. Г., Съчинения, т. I, София 1925
 Съчинения, т. II, Плевен 1926
 Съчинения, т. III, София 1928
 Преживяното, София 1934
- Дядовата Славчова унука, Съчинения, т. I, б. г.
- Григоров, Кр., Новодомци, София 1948
- Дебелянов, Д., Стихотворения, София 1936
- Димитров, Г., Политически отчет на ЦК на БРП(к) пред V конгрес на
 Партията, София 1948
 Пред фашисткия съд, София 1945
- Елин Пелин, Гераците, Земя, София 1943
 Летен ден, София 1943
 Под манастирската лоза, Аз, ти, той . . . , София 1942
 Шъркови гнезда, София 1943
- Исаев, Мл., Огъня, София 1946
- Йовков, Й., Ако можеха да говорят, София 1931
 Албена, София 1930
 Вечери в Антимовския хан, София 1931
 Женско сърце, София 1943
 Жетварят, София 1945
 Милонерът, София 1930
 Обикновен човек, София 1936
 Песента на колелетата, София 1943
 Приключенията на Гороломов, София 1943
 Разкази, т. I, София 1928
 Разкази, т. II, София 1932
 Разкази, т. III, София 1932
 Старопланински легенди, София 1932
 Чифликът край границата, София 1934
- Каравелов, Л., Българи от старо време, Съчинения, т. II, под редакцията на
 Зах. Сгоянов, Русе 1887
- Караславов, Г., Проходът на младежта, София 1947
- Коларов, В., Против хитлеризма и неговите български слуги, София 1947
- Константинов, Ал., Бай Ганю, София 1895
 Съчинения, т. I, София 1901
- Конституция на Народна Република България, София 1947
- Ламбрев, К., Средногорски партизани, София 1949
- Лилев, Н., Стихотворения, София 1932
- Лъкатник, М., Стихотворения, София 1949
- Манов, Ем., Пленено ято, София, б. г.
- Нешков, В., Изпитание, София 1949
- Радевски, Хр., Въздух недостигаше, София 1945
 Пулс, София 1945
- Славейков, П. П., Епически песни, III изд., София 1921
 Кървава песен, IV изд., София 1931
 На острова на блажените, II изд., София 1921
 Немски пости, III изд., София 1921
- Смирненски, Хр., Съчинения, т. I, VIII изд., София 1946
 Съчинения, т. II, София 1946
 Съчинения, т. III, IV изд., София 1947
- Стаматов, Г., Разкази, т. I, София 1929
- Станев, Ем., В тиха вечер, София 1948
- Стоянов, Л., Холера, II изд., София 1945
- Христов, К., Трепети, София 1897
 Самодивска китка, София б. г.
- Чудомир, Избрани произведения, София 1949
- Яворов, П. К., Подир сенките на облаците, София 1924
- Сборник „Отечествена война“, София 1949
- Вестници: Работническо дело, 1950 г.
 Отечествен фронт, 1950 и 1951 г.

ИЗ НЕДРАТА НА БЪЛГАРСКИЯ ПРАВОПИС

от акад. А. Теодоров-Балан

„Нова България — нов правопис!“ Така поздравих през октомври 1944 г. починът на първото наше отечественофронтовско правителство да се изработи за новото българско училище и се предаде на българската книжнина нов правопис, разумен и демократичен. Исторически седма по ред правописна комисия го изработи и правителството го усвои и предаде под образа, какъвто има днес. Часът беше сгоден да се изравним правописно с южните славяни западно от нас; обаче правителството решително се постави в непосредна близост с нашите северни братя — с правописа на Съветска Русия.

Върху почвата на тоя отечественофронтовски правопис се движат днес в своята практика българското училище и българската книжнина; и през практиката става преценката на резултати от правописа във връзка с книжевния език. Очевидно резултатите са обличили нещо достойно за внимание и за увременна проверка. Поради това Българската академия на науките, съвместно с Министерството на народната просвета, Комитета за наука, изкуство и култура и Съюза на българските писатели, уреди широка „Конференция по въпросите на българския правопис“, която стана на 20, 21 и 22 юни 1951. г. Участвах в конференцията и аз с тоя доклад.

Близу век и половина се е борил носителят на идеята за ново-български правопис и книжевен език, за да устройва едина и другия съгласно с исканията за свое образование и просвета, за българска духовна и народностна култура. Борбата е струвала морни труд и тежки нерадости, докле стигне сегашния успех. Спъвали са борбата и успеха и незнание, и суеверие, и други лични и обществени чувства и страсти. Тях е полезно да си спомниме сега; защото от тяхно коляно потомци боравят сегиз-тогиз и при днешни опити да оправяме съгледани грешки и да прокараме желани усъвършения в правописната и в книжевно-езиковата практика. В доклада си аз изхождам из дълголетните наши препирни и борби за единен за всички, разумен, прост и лесен правопис, та да стигна до днешния официален Отечественофронтовски правопис. Из недрата на речените борби и препирни аз извличам съдържанието на следващите няколко глави.

I. ПРАВОПИС И ЕЗИК

Право е, че правопис без език не съществува; ала заблуда е, че мени ли се правописът, мени се и езикът.

Некнижевни езици — а то са всички тъй-наречени народни говори — съществуват и без правопис и се менят сами в себе си; а

книжевен език, щом се започне с такъв характер, веднага се облича в един или друг свой правопис, без да се възпре с товаменяването сами себе си.

Правопис и език са две понятия, два отделни фактора: първият напълно зависи от втория, ако и да е способен да въздействува върху него; езикът е говорена същина (говор), а правописът е писмено изображение на тая същина (писмо).

Заговориш ли с някого от нашата интелигенция и днес за слабости в обиходния български писан и говорен книжевен език, ще чуеш тутакси тъжби над „неустановен“ български правопис: негова порода са всички криви дървета в нашия езиков лес! Крив правопис кривъ каже езика, разваля го, квари го; поради него в българските училища се успява най-слабо по предмета български език. И тръгват отговорници за такъв успех да търсят ляк все от правописни комисии.

Найден Геров, покойни глава на стара правописна школа, и негови школари твърдяха съвсем сериозно, че ако не пишем български израз „бил ли си овчар“ с буква *ы* в дума *бил*, всякой наш читател ще разбира криво, че питането не е за „битие“, но е за „бой“. А такава правописна ука е лиха: в говорен език няма правопис и букви, та да може да го кварят; и български израз „бил ли си овчар“ се разбира всякога правилно из движение на разговор или беседа, без какъв-да било помен за букви.

Да беше пълна истина, че правопис е в същото време и език, щяхме в течение на вече прекарани четири важни правописни системи (Геровска, Дриновска, на Омарчевски и Цанковска) да прекараме и четири обрата в българския книжевен език за 6—7 десетилетия. Че така не стана, фактът оборва простодушната вяра в господствената мощ на правописа над езика. Отдавна и непоклонно установени правописи, каквито са напр. английският и френският, не бранят и днес англиеца или френеца да прави грешки, или да издава слабости и пороци в упражнението на своя собствен книжевен език, нито възпират хода на тоя език. Това се явява още повече у нас, и причините му се таят другаде и дълбоко, а не токо в правописа, който все пак е вече доста установен.

II. ПРАВОПИС И ПРАВОГОВОР

Нещо писано по един език изобразява нещо говорено по тоя език; а говореното е везано от думи, които правят реч. Писмото е зрително (оптично) изображение на слухов (акустичен) говор. У нас букви от писмото са образи на звукове от реч, а тия словесни звукове именуваме гласки. Системата от правила, как с букви за гласки да изобразяваме думи и везби от думи в реч, е т. нар. правопис. Как да пишем правилно своя език, наричаме правопис.

Обикновено правописът се натъкмява за книжевен език; съобразно с тоя език се определят букви за негови гласки и създават правила за приложение на буквите. Буквената система наричаме азбуке. Днешното наше азбуке е книжевно, та не приляга и за гласковата система на кой-да е наш народни говор, без да бъде нарочито за такава цел притъкмено.

Правописът, бидейки натъкмен за книжевен език, трябва да стои един за всички, както теоретично се поставя да бъде и книжевният език един за всички, които си служат с него за общуване. А това единство на книжевния език значи един говор, предполага една гласкова система, води се по едни правила за строй на думи и на реч и за изговор на тая реч. Всичко това прави книжевен правоговор. В тоя смисъл има свой правоговор и всякой говор народен. Книжевният правопис се насланя въз книжевния правоговор, както и обратно — книжевният правоговор се крепи с книжевния правопис.

Откак сме застроили новобългарски книжевен език, ние сме се грижили и трудили, да установиме за него и един траен правопис. Изглежда, че и до тоя час още имаме работа с такива грижи и труд. До началото на двадесетия век не сме се ни досещали, че край правописна работа над книжевен език съществува и работа правоговорска; па и откак се досетихме, минаха още четиридесет години, за да се оборавиме и откъм такова закъснение. На това незнайно платихме добър данък в борбите си за буквена система в правописа, и в задачите за обща езикова култура.

Днешната книжевна дума *правопис* е от нов калъп; до недавна тя гласеше „правописание“, както си трае от старо време в руския език. Новия калъп взехме от западни нам славяни. Намерихме, че шом ни са угодни сложни думи с по-кратък строй *запис*, *надпис*, *опис*, *подпис*, *препис*, *разпис*, разумно е, пестовно и хубаво да подведеме под същия строй и съставните думи от стар калъп *живописание*, *краснописание*; а в същото време си произведохме и *бързопис*, *книгопис*, *машинопис*, *пътепис*, *речопис*. В тия всички кратки произведения (14) съставка *пис* е извлечена из корен на глагол *пиша*, и е мека. В руския език тя прави думите от женски род: *запись*, *летопись*, *надпись*, *опись*, *перепись*, *подпись*, *ропись*, *живопись*, *рукопись*, *стенопись*. Същата ставка в българския книжевен език е твърда, та прави думите от мъжки род. Едничко думите *живопис* (живописиста) и *стенопис* (стенописиста), мирни служители у живописци и археолози, стоят въвн от българското правило. Опитано бе у нас, да се постави (пак по западен славянски образец) и дума *спис* в кратък строй за „съчинение“ покрай дума *списание* в разлат строй за „периодично издание“ (срв. *опис* и *описание*). Опитът не намери отклик; ала пътят за подобни произведения не е затворен.

Думата *правоговор* е ново сътворена, за да се успореди с *правопис*. Нейното значение се изразява в руския език с дума *произношение*, която нашенски значи и изговор. Така ние различихме две значения с две отделни думи: изговор и правоговор. Преди да се яви тая наша новотворба ние си служехме с руската дума *произношение*, под която разбирахме само изговор, без да боравеше тогава и у нас отделно понятие „правоговор“. Обаче и сега още личи под думата за него недостатъчно разбиране: мисли се за правилен говор чисто писмен или буквен, а не за правилен говор изцяло речев.

III. ПРАВОПИС И ГРАМАТИКА

Само който не е взимал перо да пише нещо за външен, обществен прочит — само той не се е замислял и над въпрос, как да пише, как се пише. Нашите книжевници възрожденци са съзнавали, че писането книга е особено умение или изкуство; а под изкуството те са разбирали и езика. Изкуството за писане книга и за език на книга се е добивало в тяхно време от наука „граматикия“.

Самоукът историк Паиси Хилендарски се извинява пред читатели: не учихся граматикии, но простим языком просто писах. В това извинение „граматикия“ значи „граматика“, сир. „наука да пишем и да говорим правилно“; „прост език“ значи „некнижевен“, сир. не отборен, но съвсем обичаен; а „просто писане“ значи „без строг правопис“. Според това Паисиевата „граматикия“ не е стояла много назад от оная „граматика“, по която ранните новобългарски даскали обучаваха, как да се пише и говори правилно български.

За своя правопис ранната новобългарска граматика беше възприела кирилска буквена система, осветена от църковнославянско книжевно предание в Русия, а там нагодена по искания на руския език. Тепърва по-късно нашият книжевик и граматик схваща, че тая порусена кирилица е изключила из първичната нейна система някои букви, нужни за изображение на характерни гласки от български език. Тогава се пораждаат жежки препирни около състава на новобългарското азбуке и неговото граматично приложение. Препирните се водеха от ревнителите теоретици и практики от своето време. Тия размятани препирни взеха облик на обществена борба за установен общи, един и лесен български правопис.

През 1870 г. се намеси в препирните с научни авторитет панягорецът Марин Дринов, професор в Харковския университет; намеси се като председател на действителните членове на отското новооснованото тогава „Българско книжовно дружество“, предтеча на днешната „Българска академия на науките“; намеси се в органа на дружеството „Периодическо списание“, в чиято програма стояха и занятия с устройство на българския книжевен език. Дринов пръв начерта научно, по принципи, пътя към разрешение на „правописния въпрос“ у нас: разправи най-напреж за книжевния език, после прегледа исторически нашето азбуке и определи, какво трябва да ни бъде то за оня книжевен език, по който вече прието се пишеше българска книга. С това азбуке той смяташе, че се намаляват правописните разногласия на половина, а другата им половина предостави на бъдещето за разрешение.

Правописът по азбукето на Дринова — исторически наречен „Дриновски правопис“ — скоро овладя школската и обществената писмена практика; а щото беше в него пропуснато или още отворено за нататъшно обсъждане и подобрене, то подхрани у ревнителите нови опити над жъдан от всички устроен единен правопис, свободен от неразумни мъчнотии и други недостатъци. Тия опити образуват до наши дни „борбата за съвременен български правопис“. И както Дринов се бе занимал изрично с буквената система за правописа, настрана от граматиката, така и борците след него речи не

се спираха и върху разногласия граматични, освен за две-три, и то все същите; а тия отиват дълбоко и в устройството на книжевния език. Не може да се льчи правопис от граматика.

А. Буквената или азбучната система на Дринова брой 31 букви. Тя изфърля 9 букви от системата, прилагана до нея в български книги, ако и не от всякой книжевник еднакво по брой и по място в думи. Сметнеме ли, как за всяка от тия изфърлени като излишни, ненуждни букви се е пазило особно писмено или граматично правило, и как такива правила са си разноречили у единични книжевници и през различни години, можеме предугади, каква е била мъката за любители на книжевното изкуство, най-вече пък за учители и ученици, да усвоят една правописна система и издържано да я следуват. За да проумеят основите на правописните правила, тям е трябвало отрано и предварително да познават, коя дума от де произлиза и как е някога си изглашала; та тепърва тогава да налучват нейният правопис. Ясно е тогава, защо Дриновският правопис тъй бърже и широко намери обществен и училищен прием и защо основата му е ръководила и опитите на борци след него. Тяхната задача е била вече, да изкарат втората половина от неизкараната от него нелесна работа.

Люто се бяха нахвърлили върху Дринова следовниците на правописи по система с повече от 31 букви, а измежду тях най-люто Найден Геров, скрит под име (геровски писано) Мушяк (а копищенски изговаряно Мүшек). Геровската правописна система, в свършенство представена от сами него в „Българский рѣчникъ“ (1895—1904), брой 37 букви. Бранейки своето „правописно учение“ и себе си от сами Герова и от неговото учение, което нарече най-сетне „диво“, Дринов си стори една „поправка“, а в същност грешка, като прибави към своите 31 букви още една, именно буква *щ*, та неговото новобългарско азбуке стана от 32 букви. В края на отбраната си против Герова и против други критици (между тях и Любен Каравелов) почтеният професор заяви, че е безполезно нататък да отговаря на подобни критики. И вече нито се повърна към втората половина на своята задача, нито взе какво-годе участие в правописните боричкания след него до своята смърт (1906).

Из някогашното кирилско азбуке от 40 букви Дринов изгони 9. Това бе до Освобождението: а след Освобождението, в 1893 г. една „филоложка комисия“ при Министерството на народното просвещение изгони из самото Дриновско азбуке 7, за разумен и прост български правопис истински ненуждни букви; те бяха *ь, ъ, ю, я, ж, ѝ, щ*. На тая комисия азбукето броеше 26 букви. А толкова букви за наш правопис е предлагал още в 1836 г. габровецът, записан търговец в Одеса, Васили Априлов; той отиде по-напред от котленеца Петър Берович, домашен учител в Брашов, който пръв бе напечатал в 1824 г. българска книга с правопис от най-малко букви, 27, най-лесен за усвоение.

Шест години след правописното дело на Филоложката комисия министърът на народното просвещение Тодор Иванчев върна назад в азбукето за правописна служба шест от изгнаниците из Дриновското азбуке, като отрече на седмия, на буква *ѝ*, място в хора на

азбукето. Така пак произлезе азбуке от 31 букви за Дриновско-Иванчевски правопис, и той трая двадесет и една година. В 1921 г. министърът Стоян Омарчевски изкара ново азбуке за лесен народен правопис; то броеше 27 букви, а правописът се различаваше от Беровичова, от Априлова и от оня на Филоложката комисия. Азбукето на Омарчевски ни напомняше един правопис, прилаган от Христо Ботев в Букурещ през 1875 г. Веднага след Омарчевски се размърда в 1922 г. и Академията на науките; тя постави азбуке от 30 букви за академичен правопис. Година след това (1923) дойде министър Александър Цанков, та отмени правопис и азбуке на Омарчевски, не зачете и Академията на науките, но възстанови Дриновско-Иванчевското азбуке с негова правопис, някак упростен. Край на това дело, траяло двадесет и две години, тури в 1945 г. Отечественият фронт. Неговите азбуке и правопис са успоредни с академичните от 1922 г. При това всичко казано нека се има на ум, че броят на писмените знаци във всяка от изредените азбучни системи е с две единици по-низък, защото никоя от системите не поставя особни букви за особните гласки *дж* и *дз*.

Такава изглежда буквената част в борбата за български правопис. Дали е вече довършена?

Сто и двадесет години (1824—1944) се бориха „буквопоклонци“ и „буквоядци“, за да устроят „новобългарското азбуке“ из азбучни системи на старо книжевно предание българско и руско. Изживяхме си практично девет системи в движение напред и назад. Над тях болиха глави четворица именити ревнители до Освобождението (Берович, Априлов, Геров, Дринов) и седем нарочити правописни комисии след Освобождението. Техните буквени системи дирят по ред с различен брой писмени знаци (27, 26, 40, 37, 32, 33, 26, 29, 31) да постигнат правилно книжевно изображение на език, който и тогава, както днес, е държал все същата си гласкова система, без намаление, без увеличение. Ще рече имало е в техните стремежи някой порок, който е пречил да се натъкмяват истински буквена система с гласкова; и тоя порок трябва да се обличи и премахне в интерес на един следовит и траен български правопис.

Б. Граматичната част в правописната борба се простира само върху няколко случая, и то не еднакво у всякой борец; те са: 1. членът в книжевния език; 2. пълен и кратък член у съществителни имена от мъжки род в единствено число (напр. *градът*, *народът* и *градъ*, *народъ*); 3. глаголни облици за 1. лице единствено число и за 3. лице множествено число в сегашно време (напр. *четá*, *пíша*, *четáт*, *пíшат* и *вървя*, *ходя*, *вървят*, *ходят*); 4. глаголни облици за 1. лице множествено число в сегашно време по I. и II. спрежение (напр. *четем*, *четеме*, *ходим*, *ходиме*); 5. думи с ятева сричка, сир. с *я*, *е* (напр. *вяра*, *вери*); 6. думи с елоерова сричка, сир. с *ъл*, *ль*, *ър*, *ръ* (напр. *пълен*, *пльнка*, *кърпа*, *кръпка*, *хълтам*, *хълтна*, *бъркам*, *бръкна*); 7. меки крайки у имена както *конь*, *синь* и пр. Улътвания за правопис, издавани от правописни комисии, съдържат и много други точки от дребно практическо значение.

1. Член. — Дринов следовито не намесва във въпроса за новобългарското азбуке неща граматични.

До Дринова имаше граматични, които отричаха на члена в българския език всяко книженно-писмено право; защото не съществувал в никой друг славянски език, нито в „майка на славянските езици“, църковнославянския. Тогава членът се пишеше разделено от името с чертица. Филоложката комисия от 1893 г. първа постави предишния етимоложки лик на члена за мъжки род *-т* в морфоложки лик *-т*. А изобщо членът в българския език не е граматична категория, сир. разред дума, какъвто е да речем у френци, немци, но е вече отколе морфоложка творница, каквато е напр. падежната творница *-е*, или *-у* в *брате*, *брату*. И от Дринова насам правописът не го дели от името. От таково становище не е научно да се говори за „пълнен“ и „кратък“ член в облици напр. *градът*, *конят* и *града*, *коня*; то са облици определени, пълни и кратки, на имена в неопределен облик *град* и *кон*.

2. Пълнен и кратък член. Никой български народен говор не си служи гъждевременно и размесом с двояки определени облици за мъжки имена в единствено число, „дублети“: в който говор се казва *градът*, *градат*, *градом*, не се казва и *градъ града*, *градб*, или обратно. Ако в град или село от землището на даден говор се срещне употреба на такъв двояк облик, той не е там първичен и общи, но подражателен и индивидуален, настанал от влияние на българския дневен печат, на книжевната интелигенция. Това е случай от проникване на книжевна реч изобщо в народната маса. Исторически изследвания сочат в народни изрази определени облици кратки при обичайни пълни като останки от облици на изветряла стара падежна система (напр. *брат брата милее* не брат братът милее). Друго нещо са в народна реч (обиходна и поетична) облици както напр. *брата*, *коня* (брат за брата не за братът; кон до коня, не до конят) със значение било неопределено, било определено.

Съжителството днес на облици от два народни говора в книжевния език доказва, че двояките облици *градът* и *градъ* или *града*, *народът* и *народъ* или *народа* се дължат на говорска смеска. Въпросът за употребата им в книжевния език не е въпрос на просто граматичен, или правописен; той е въпрос устройствен: да се задържат ли в книжевния език два облика, или само един, и кой от двата?

Правописно и двата облика, пълнен и кратък, са в своето потекло правилни; остая за решение въпрос: как да се прилагат в реч, особито пък в писмена реч, ако смятаме, че и в свободата, и в произвола може да има, и добре е да има ред. Тоя въпрос различните правописни комисии са решавали различно, съгласно с едно прието мерило или правило. В училищата бе завладяло правило синтаксово, а именно: пълният облик *градът*, *народът* да се прилага в падежна отнoсба на името именителна (напр. *градът* се строи, работи *народът*), а краткият облик да се прилага в падежна отнoсба винителна, без предлог пред името и с предлог (напр. постройте си *града*, дайте на *народа* работа). Въстанаха против това други доводи, че таково ограничение на езиковата свобода и навик е изкуст-

вено, безосновно, произволно, диктаторско. Те не допускаха и друго предлагано правило, съвсем свободно, лично, индивидуално: всякой да упражни своя логичен или естетичен ум, за да употреби в един и същи синтаксов случай пълен облик или кратък: *кракът на столът*, или *кракът на стола*, *крака на столът* или *крака на стола*. Обаче и самото тяхно отрицание е безосновно; то е напросто неплодна, рушлива (деструктивна) опачина. Ако вкус и ревност за строен български книжевен език използват разумно изгодите и на двете мерила или правила за двояките определени облици *градът*, *народът* и *града*, *народа*, или *градъ*, *народъ*, нима биха оцетили с това и най-малко единството на езика? Наопаки, стегнали го биха! Българското училище не биваше да изпадне до тъжба, че двата определени облика за имена от мъжки род единствено число смущавали правописа на учениците, па и правоговора им, та да иска тук някаква „оправка“; то трябваше да поучи своите питомци, що значи наличността на тия двойни облици в езика и в книгите ни, и що може да стори с тях всякой за своя личен слог и говор. Поетът Ботев си служи с двата облика както му прилегне на стиха (римува *народа* със *свобода*), а прозаикът Ботев си служи само с пълния облик.

Правописът на пълния определен облик *градът*, *народът* отговаря на изговора у едни български говори; а правописът на краткия облик *града*, *народа* отговаря на изговора у други говори. Оправдано ли е школското поучение, че писаното *града*, *народа* трябва правилно книжевно да се изговаря *градъ*, *народъ*? Не. Щом са допуснати в книжевния език и са правилни в него двояките определени облици *градът* и *града*, дошли от два особни говорски изговора, защо да не бъде правилен и изговорът на писаното *града*, *народа* съобразно с потеклото му: от едни говори *градъ*, *народъ*, от други говори *града*, *народа*? Ще имаме и тук свободата на изговора, както имаме свободата на употребата в реч на тия двояки облици. Някои се страхуват, че под въздействие на правописа *града*, *народа* може постепенно да заглъхне изговорът *градъ*, *народъ*. Това е възможно, и ще потвърди факта, че правописът влияе върху изговора, създава навици, та стига и до устройство на езика. По радиото в София слушаме предавания домашни и от чужбина с изискана българска книжевна реч, и в тях краткият определен облик се изговаря редовно и ясно *града*, *народа*.

3. Глаголни облици за 1. л. ед. ч. и 3. л. мн. ч. в сег. време. — Още към деветдесетите години от миналия век българският дневен печат, па и книги за прочит бяха взели да заменят в глаголни облици, както *четж*, *четят*, *стож*, *стоят*, крайките *-ят*, *-ят* със *-ат*, *-ят*; взеха да пишат *чета*, *четат*, *стоя*, *стоят*. Това правописно отклонение явно се населяше въз правописа, който бяха държали в Букурещ Каравелов и Ботев. Пропагатор за случая с глаголните крайки може да се сочи в лицето на публициста Захари Стоянов, следовник на словутната Букурещка българска двойка, издател на съчинения на Ботева и Каравелова, писател на биографии тям и на свои увлекателни записки за българските въстания. Отклонението от Дриневския правопис в тая граматична точка въз-

действуваше през обществения печат непосредно върху училищното обучение по български език. Това, заедно и с друг правописен ситнеж, прецени дидактично министърът на просвещението Г. Живков, та образува при министерството „Филоложка комисия“, на която възложи да изработи научно един проект за правопис, който обществено да бъде обсъден, та да се изкара един общ правопис за българската школа и книжнина. Комисията, чиито членове бяха все млади научни работници, разбра своята задача твърде теоретично, без оглед към заварено и обикнато. Нейният проект побуни цялата българска общественост; обаче помогна, да се предприемат нататък важни преобразувания в правописа, основани върху азбучната система на Дринова. В 1899 г. министър Иванчев, откак изслуша една комисия с участие на известни книжевни дейци, настани новите глаголни крайки, като запази непокътнат единичко глагол *сж!* Тая правописна аномалия отстраши Отечественият фронт; той възприе в правописа си крайките *-а*, *-я*, и *-ат*, *-ят* безрезервно.

Около тия крайки се разсъждава днес, че те трябва книжевно да се изговарят *-ъ*, *-ът*, с твърда или мека предходна съгласка, а *-йъ*, *-йът* след самогласка (напр. *чет-ъ*, *чет-ът*, *върт-ъ*, *върт-ът* и *сто-йъ*, *сто-йът*; или *мог-ъ*, *мог-ът*, *мол-ъ*, *мол-ът*, или *лѐ-йъ*, *лѐ-йът*); че ако ги пишем, както е сега прието (сир. *мога*, *моля*, *лея* и пр.), то е защото истинското им инак буквено и знаково изображение (сир. *върв'ъ*, или *върв'ът* и пр.) би изглеждало съвсем странно и необичайно, дразнило би вниманието на четеца. Поради същите съображения имаме каже и писане *градъ*, *народъ*, *конъ* или *кон'ъ*, *учител'ъ*. Обаче видяхме по-горе, че в случая с облици *градът*, *града*, *народът*, *народа* имаме в книжовния език смеша от два говора; също така и в случая с *четъ*, *пийшъ*, *четът*, *пийшът* и *четя*, *пийша*, *четят*, *пийшат* имаме отражение на смеша от два говора. Каравелов, па по него и Ботев са писали въпросните глаголни облици редом с крайки *-а*, *-ат*. Нима и по времето на Захария Стоянов, та чак до Иванчевското правописно решение на въпроса за ония глаголни крайки, па и насетне не е имало между нашите книжевни дейци както подражатели на Каравелова, така и носители на негова копищенски, или на друг някой средногорски говор, та не само да пишат, но и да говорят с глаголни крайки *-а*, *-ат*, *-я*, *-ят*? Иванчевските глаголни крайки са упражнявали свое влияние върху читатели на български вестник и книга в течение на четиридесет и пет години, и то без протест от коя-да било сетнешна правописна система. А това все пак нещо значи във въпроса, как да се изговарят правилно според днешно писмо глаголни крайки *-а*, *-ат*, *-я*, *-ят*. Ако надеем техният буквален изговор, резултатът ще се отнася към устройството на книжевния език. Ще настане изравнение на двата въпроса — за двояките определени облици на мъжки имена и за двояките глаголни крайки в 1. л. ед. ч. и 3. л. мн. ч. по I. и II. спрежение — изравнение върху почва на средногорски говори; ще се яви участие и на средногорските говори в устройството на общия книжевен език. За книжевни крайки, каквито са средногорските, ще гласуват и множество говори западнобългарски, та и македонски.

4. Глаголни облици за 1. л. мн. ч. сег. вр. по I. и II. спрежение, както *четем, пишем* и *четеме, пишеме*, напразно безпокоят някои граматичи със своята двойкост. Тя е от същия разред, както оная, която вече разгледахме, и още по-проста. Тя си има опорите в глаголни облици както *сме, биваме* за сег. вр. и *четяхме, пишехме* за мин. несвър. време. С тая двойкост може книжевен българин да се обхожда в реч, както повече приляга на негова езиков усет и култура. Класически образец за приложение на облиците имаме у Вазова в два известни стиха: „Помним още онез двама, помниме ги ний...“

5. Ятева сричка. То е сричката, в която единият изговор на старобългарската буква Ѣ (ятъ = е-двойно) се е разцепил говорски на два изговора новобългарски. По тия два изговора ние прибираме и разподеляме днес новите си говори в две наречия: източнобългарско и западнобългарско. Първична ятева сричка личи в източнобългарското наречие с изговор наречен ятев, а в западнобългарското наречие с изговор наречен етев. Обаче ятене и етене (според други: *якане* и *екане*) съвместно владеят в източнобългарски говори; там те се подчиняват на правила за превращение на ятева сричка в етева, нееднакви повсяде. С един израз ятево правило означаваме превращението на ятева сричка в етева според даден говор. Ятева сричка в думи е коренева.

Източните говори, из които е потекъл книжевният говор или език, се водят по основно ятево правило, което може да се формулува така: първична (сир. коренева) ятева сричка се превръща в етева, щом се озове без назвук (сир. без ударение), или пред мека гласка или сричка. В тълкуване, това правило дума, че изговор *я* е свързан всякога с назвук на сричката и трае само пред твърда гласка или сричка; инак, той се прегласува на изговор *е*. Книжевен израз „*голям големан* с *голяма глава* и *големи уста*“ е достатъчен пример за ятева сричка под назвук (*голям, голяма*) и без назвук (*големан*), за въздействия на следишна мекост (*големи*) — пример за правилно ятене и етене в книжевния език. Първичната ятева сричка според книжевния изговор се усвоява неразделно от думата, която я носи, па едновременно с това се усвоява и правилното нейно превращение. Така се усвояват и случаи, които представят отклонение от ятевото правило. Нима не става така и с усвоението на целия граматичен строй на българския книжевен език, и на целия му речник?

Отклонения от ятевото правило в книжевния език се дължат най-вече на думи, влезли в него из говори по западно наречие, или повечето из книжевния руски език. Дума *човек*, коренево с ятева сричка, ни е дошла за книга из българския запад; в източни говори тя гласи *чивяк, челяк, чуляк*. Преди да си я обсебиме книжевно, служили сме си с църковнославянската и руска дума *человек*, срещу която стои старобългарска дума *чловѣкъ*, а към нея сочат източните говорски *чивяк, челяк, чуляк*, все ятеви. Дума *век*, ако и да съществува с етев изговор в западни говори (там значи и „свят“, срв. поговорка: *овой век како снег*), е в нашата книжнина външен заем: ние сме я имали много по-рано с ятев гласеж *вяк*, както ни

сведочи днешният ромънски език (*un veas*); и народна ромънска дума *сват* (*svatul*, значи „съветът“), влязла там из български език, ни убеждава, че тя е била у нас ятева *свѣят*, а днес е етева, чужда за нашето ятево правило. Верига книжевни думи, заети направо из руска книга и език, ни служат закрепени в руски етев образ, ако и да не виждаме в тях някога нещо небългарско: имаме дума *верен*, имаме и *верност*, ала тя е с отклонение от правилен наш ятев изговор *вѣрност*; така и *успех*, *целост* са етеви по руски гласеж, вместо *успѣх*, *цѣлост*.

Ятева сричка е важна точка в българския книжевен език; а върху нея българското училище е работило твърде слабо. Па и не е могло другоаче: българската книга му е поднасяла в течение на цял век писана реч, в която ятевата сричка с нейното превращение е била скрита под буква ъ, за волни изговор ятев или етев. Мислило се е и вярвало всеобщо, че с тая дволична буква се поддържа единство между източнобългарско и западнобългарско наречие. Вместо таково мистично обединение произлезе фактично разединение — в смисъл, че носители на книжевния език се лутаха между ятев и етев изговор, съобразно с навици из източнобългарски или западнобългарски говори; лутаха се всички и правописно между три букви: *ъ*, *я*, *е* (*спѣха*, *спѣха*, *спѣха*). Разправяйки урок, или четейки книга и слушайки книжевен прочит, българският учител следваше свой избор между ятев или етев изговор; ученикът подражаваше учителя си. В обществото не влизаше по тая правописна и правоговорска точка нищо поучително.

Само българската художествена поезия досети в положението на нашата ятева сричка изгодни условия за римуване; тя докарваше в съзвучие ятев изговор източен превърнат в западен етев (напр. *мерка* за рима с *щерка*), или пък превръщаше за съзвучие книжевен изговор етев в говорски ятев (напр. *срѣща* в *срѣща*). Обаче поетичната ятева или етева рима, предавана писмено все под буква *ъ*, не се откриваше на читатели изеднѣж със своя превърнат изговор. Тогава именно излизаше на видело, до колко е читателят школуван в умение, да налучва правилния изговор. Рядко сме чували при обществени декламации на Ботевото стихотворение „Майце си“ правилно съзвучуване на стиховете „ти ли си мале тѣй жално пѣла (писано с ят), ти ли си мене три години клела“ (писано с е); българин от западни краеве никога не е сгрешавал да изговори „пѣла“, а източен българин, изговаряйки по свой изговор *пяла*, без да сгрѣши книжевно грѣши музикално; и ако не си оправи изговора съгласно с *клела*, издава недостатък на езиково образование.

Филоложката комисия разкри на времето си пакостната рола на буква *ъ* за общия книжевен правоговор. Като изгони пакостника из своето азбуке, тя се надееше, че с нови правописни способности скоро ще се оправят щетите, завинени от буква *ъ*. Не след дълго дойде министър Иванчев, та възстанови злокобната служба на тая буква. Пресече ѝ службата Омарчевски; тържествено я призна пак Цанков. Отечественият фронт я отрече, и негли навеки изкорени. Службата на дволичния ят вършат сега две букви: *я*, *е*. В днешния печат още прозира предишно незнание на ятево правило, прозира

несигурност в думи и облици с ятева сричка: пише се и говори напр. *голями* (вместо *големи*) при *голям*; *тяхни* (вм. *техни*) при *тях*; *вярен* (вм. *верен*) при *вярна* и *вяра*; а при *зрял*, *цял* се произвеждат *зрялост*, *цялост* вместо досегашни *зрелост*, *целост*, дошли нам готови из руски език, без да се мисли за някакво ятево правило. На тия обикновени производства трябва да гледаме както на „побългаряване“ на руските. И може би без да щат, несигурните в правилен изговор на писаните по-рано голѣми, тѣхни са се решили на говорене и писане *голями*, *тяхни*, за да не минуват „безграмотни“.

Ятева сричка в новобългарския език представя един музикален момент в строя му — момент, който трябва скъпо да цениме при толкова други моменти немусикални.

6. Елоерова сричка. То е сричка, в която съчетания от гласки *ѝл*, *ѝр* стоят между две съгласки. За тях бе отдавна измислена от словутия славист Миклошич формула „тълт“ „търт“. Елоеровата сричка в българския език има правописно значение от страна на това, дали в нея гласка *ѝ* трябва да стои пред *л*, *р*, или след тях. Сричката е коренева.

Българските говори се държат спрямо тая сричка тройко: у едни гласката *ѝ* стои пред *л*, *р* (напр. *бѝлха*, *дѝржи*), у други *ѝ* стои след *л*, *р* (напр. *блѝха*, *дрѝжи*), у трети пък *ѝ* се е сляла със гласки *л*, *р* така, че от първично *ѝл* произлязло у (*буха*), а от *ѝр* произлязло самогласково *р* (*држи*). Двата първи лика съчетания, *ѝл*, *ѝр* и *лѝ*, *рѝ* (*бѝлха*, *дѝржи* и *блѝха*, *дрѝжи*) владеят в източното българско наречие; вторият от тях е свойствен на югозападни говори, а третият (*буа*, *држи*) е свойствен на северозападни говори. Книжевният български език държи само съчетание *ѝл*, *ѝр*, свойствено на североизточни говори: *бѝлха*, *дѝржа* (не *блѝха*, *дрѝжа*). Обаче съгласно с тия говори и книжевният език следва едно правило за премиятане на *ѝл*, *ѝр* в *лѝ*, *рѝ*, каквото няма в югоизточните говори и не може да има в северозападните. То е именно елоеровото правило, поставено в граматиката. Неговото значение е правоговорско.

Книжевното елоерово правило гласи: съчетания *ѝл*, *ѝр* (елоерови съчетания) между две съгласни не търпят след себе си повече от една съгласка; инак, премиятат се в съчетания *лѝ*, *рѝ*: *мѝлча*, *мѝлкна* (не *мѝлкна*), *бѝрна*, *бѝрнка* (не *бѝрнка*). В тълкуване това правило дума, че самогласка *ѝ* в елоерова сричка се варди, да не остане без съгласка след себе си, сир. да не излиза в край на сричката, да не я завършва, но и да не бъде за изговор утежнена с две съгласки след себе си: *сѝл-за* (не *слѝ-за*), а *слѝзлив* (не *сѝлз-лив*). Очевидно е, че в тоя следеж на гласки след *ѝ* в книжевната елоерова сричка има нещо от благозвучие, от сричкова хармония. Нека го разправа училището на своите питомци и ги упражнява в правилото.

Отклонения са от това правило някои думи както напр. *дѝлжен*, *повѝрхност* и под.: първата вместо *дѝлжен* (произлязла от *дѝлг*, *дѝлжа*), а втората (така взета из руския език — *поверхность*), вместо *повѝрхност* (срв. *вѝрхнина*, а не *вѝрхнина*). Повече хармоничен е изговор *раз/пѝрск/вам*, нежели *раз/пѝрск/вам*.

Едносрични елоерови думи не представят условия за елоерово правило; в тях дето и да застане самогласка *ъ*, пред *л*, *р*, или след тях, все е закрыта, да не излезе на край на сричка: *вълк*, *гърм*. Говорски са правилни и *вълк* и *гърм*, според системата на говора; а книжевно са обичайни за едни думи съчетания *ъл*, *ър*, за други съчетания *лъ*, *ръ*: *плъх*, а *хълм*, *гръб*, а *хърт*, *нагръб*, а на *гърба*. И тук както при ятева сричка думата се заучва неразделно от изговора.

7. Меки крайки у имена, както *конь*, *синь*. — Тук е място най-напреж за въпрос, как изобразяваме с приетото си азбуке изобщо мека съгласка, имайки в азбукето букви само за съответни съгласки твърди; и после за въпрос, имаме ли в книжевния език думи, завършващи, закраени с мека съгласка?

Западни от нас славяни броят във своите азбукета някои особни букви за меки съгласки, съответни на други твърди (напр. у сърбите букви *љ*, *њ* при *л*, *н*, у чехите *d'*, *t'* при *d*, *t*, у поляците *ź*, *ś* при *z*, *s*). Това доста разширява азбукето. Вместо такова разширение, руското азбуке си помага с една буква, която в писмо, приложена към проста буква за твърда съгласка, прави от нея съставна буква за съответна мека съгласка. Тая буква е ер-малък, по руски наречена мягкий знак, сир. знак за смекчение — нека кажем с една дума меклец; тя е наистина буква знакова, не гласкова, сир. без своя гласкова стойност. У сърби, хървати и словенци за такъв „мягкий знак“ или меклец служи латинската буква *j* (йота), съставена с буквата за съгласка, която има да се изговаря меко. На латинската буква йота отговаря нашата буква *й* (и-с кратка), която е буква руска, произлязла от *и* просто; по изговор тя е колкото половина *и* просто. Нейният образ в старобългарското азбуке стои спрегнат с букви *а*, *е*, *о*, *у* и юсове *ѡ*, *Ѣ* (онс, енс) — за изговор от една страна на срички *ѡа*, *ѡе*, *ѡо*, *ѡу*, *ѡъ*, *ѡон*, *ѡен* (двете носови), а от друга страна на съгласки меки, съчетани в сричка със самогласки *а*, *е*, *о*, *у*, *он*, *ен* (двете носови). Тъкмо това положение в старобългарското азбуке и писмо беше използвала „Филоложката комисия“ за своето азбуке и правопис, та постави самостоятелна старобългарска йота (*i*) вместо руската буква *й* (и-с кратка), и по тоя начин направи излишни за наше писмо буквите *я*, *ю*, пак руски по образ и значение. В азбукето на тая комисия буква *i* (наричана малко *и*, или *и-с точка*) се равнеше на латинската йота у сърби, хървати и словенци. Комисията пренебрегна в тоя случай смекчителната роля на нашия кирилски меклец, на буква ер-малък, като го изфърли съвсем; и това бе кобна за делото и грешка! Същата грешка стори и азбукето на Омарчевски, ако и да запазваше буквата и-с кратка (*й*) вместо филоложката *и-с точка* (*i*) в значение и на меклец.

Имаме ли в книжевния език думи, закраени на мека съгласка? — В народните говори има такива думи, колкото и да е малка купчината, каквато те образуват. Правописът на Отечествения фронт не ги зачете. А аз съм ги слушал в обиходната реч на покойния Васил Коларов; захух ги и в реч на др. Сава Гановски; свидетелствува ми за тях и писателят Георги Караславов. Похвалих

лично в речта на Коларова изговорът на думи както *представител, другарь, день, път*. Съжалихме заедно с Караславова, че е правописно втвърден мекият изговор на такива думи; че ще настане и правоговорско втвърдение. А с мекия изговор на купчината споменати думи българската реч на Коларова акустично въздигаше българския книжевен език. Нужно ли бе, полезно ли бе, да се погуби и тая мъничка българска нежност? Защо, и как стана това?

Казахме, че мекостта на съгласки в българското писмо означаваме със знакова буква ер-малък. Ала както се писуваше тая буква според правописа на ония азбукета, които я държаха — писане етимоложко, а не фонетично — тя не поучаваше редом в правилен книжевен изговор; наопаки, тя възпитуваше безразличие към такъв изговор. И затуй ми бе рекъл един гимназиален учител карловец, че него никой не може накара да изговаря *конь* вместо *ком*. Подобно пък и друг българин професор, родом от македонско село Мокряни, бе ми заявил, че никой не може го накара да казва *мляко*. А кой е накарал тия двама отлични българи да говорят с мене нито карловски, нито мокрянски? Накарал ги е оня, който може да ги накара да изговарят и *конь*, и *мляко*.

Правописната комисия на Отечествения фронт като реши да махне из книжевното писмо нарочените отколе крайни безгласни ерове, механически махна и ер-малък из азбукето. Само допълнително комисията го покани на служба меклец пред самогласка *о*, напр. *Гьорги, къосе, Коньовица, актър, шобър* и подобни. Ще рече, намери се за *Коньовица* служител ер-малък, ала за *конь* не му се даде право, па и за никоя друга дума мъжка или женска от дружината на *конь*. Прогласи се, че няма в езика на българската интелигенция думи, които да изглашат на мека съгласка. А да беше за признание всичко езиково у тая интелигенция, не ще имаше нищо за оправяне у нея. Въпросът за думи, меко закраени в книжевния език, трябва да се постави иначе за правилно и успешно разрешение. Тоя въпрос стои жив отворен. Между това практиката със втвърдена крайка на *учител, председател* вече води правописа на дневния печат и към втвърдени пълни определени облици *учителът, председателът*.

8. Прост и разширен облик на имена от мъжки род. — Странно е, че в нашите препирни около двояки определени облици на мъжки имена съществителни и прилагателни толкова малко внимание се отделя на въпроса за двояките облици неопределени и определени у мъжки прилагателни имена в единствено число, напр.: *млад* и *млади* — неопределени облици прост и разширен; *младият* (или *младия*) и *младий* — определени облици пълни и усечен. Облиците са от значение за книжевния език и правописно и устроително.

Разширен облик *млади* покрай прост *млад* се явява в дневната говорена и писана реч при обращения: *драги другарю, млади момко!* А той същият умело се използва извън обращенията от писатели, които му са разбрали слоговата стойност в невезана реч и в стих. Можете да наблюдавате употребата му у Вазова, да ре-

чеме в големите му художествени пътеписи, па и изобщо у добрите наши поети. Поемата си „Грамада“ Вазов започва със стих „залибил е *млади* Камен“, дето обликът *млади* ритмично замества равнозначния облик *млад*, прост и неопределен (а не *младият*, определен и пълен). В стихове от песен: „и как тихо листи шумолее дъбът *стари* винаги зелен“, облик *стари* не може да бъде определен, шом определението е вече дадено в съчетаната с него дума *дъбът*; инак, изразът би гласил „*старият* дъб“.

Редом с такъв определен облик *старият* (пълен спротив кратък *стария*) стои като втори, вече усечен облик *старий*; *старий* дъб, *младий* бор са изрази с една сричка по-кратки от *старият* дъб, *младият* бор, а това е твърде важно за българския поет. Погрешен е обликът „народний“ (вместо „народен“ или „народни“) в име на някогашен пловдивски вестник „Народний гласъ“. Каравелов означаваше вестника си „Свобода“ „вестник политически и книжевни“ (не „книжевен“, ако и да е същото), и ще да е имал за това предпочитане на широкия облик пред простия своя слогова преценка.

9. Не е целесъобразно да се обсъждат правописни и други граматични въпроси все с оглед към обиходната, и преобиходна говорена или писана книжевна реч, съвсем без наклонност и към отборната реч, представена обработвана в българската книга.

Обиходната, както и отборната книжевна реч представят още купища случаи за обсъждане не само правописно; те всички една по една трябва да минат под струга на всестранното устройство на единия наш национален език. При тая работа да не блуждаеме, разбирайки под единство единични думи, единични облици на думи, единични везби на думи в реч за единични категории представи в мислене и в изказ. Тук има дума и историята на езика, и културата на народа.

IV. ПРАВОПИС И РЕЧНИК

Голямото практично качество на речника е, че позволява лесно да се намира всяка дума от неговото съдържание. Ако азбукето, приложено за изписване на думите в речника, съдържа букви, не всякога еднакво съответни на гласките от дирена в речника дума, тая не ще бъде тъй лесно намерена. Ясно е от това значението на азбукето с правописа му за службата на речника; азбуке с излишни букви спира човека с речник в ръка под въпрос: как ли ще да е писана думата, за да я намеря? Нашите бързи промени в азбукета и правописи направиха българските речници от разни правописни периоди мъчни, необични за оногова, комуто се явява нужда от тяхна поука.

Знаен е у нас и в чужбина големият български речник на Найдена Геров — толкова богат откъм езиково вещество, изнесено из народни говори на цялото българско езиково землище; събирано през цял човешки живот. Из тоя речник черпи общата езикословска наука български податки за свои разсъждения; с тоя речник се е съветувал прилежно и наш Вазов, дирейки за свой български изказ думи и изрази. Това става лесно, кога вадиш из речника срещнат в

него случай, гóден за твоя потреба; а колко пък е досадно, кога се допитваш до него за някоя знайна или незнайна тебе дума: търсиш я, като смяташ да бъде писана според обичайния български гласеж и правопис, без да я налучиш, а тя трае тихо нейде загуглена под своеобразния архаичен правопис на автора.

Обикновено положение е във всяка книжнина, правописът на речник да бъде и общо упътване в правилно писане. С речника на Герова работата се поставя обратно: неговът правопис е, да не го следва никой. Под него думите губят своя истински лик. За да докара една дума правописно между думите на речника, Геров дири потеклото ѝ; а в това дирене и блуждае немалко. Народна дума *лих*, с говорски гласеж *лиф*, Геров тълкува и пише *лив*, каквато не е никога съществувала. От Герова речник тая дума е минала и в етимоложкия речник на професора Ст. Младенов.

От времето на Цанковския правопис българското училище и общество се слобиха с „правописен речник“ от проф. С. Романски. Смяната на Цанковския правопис с Отечественофронтовски наложи смяна и на първия правописен речник със съвсем нов. Разбира се, че и тоя речник ще престане да бъде „наръчен“, ако Отечественофронтовският правопис подлегне на някои промени в азбуке или в приложение на азбукето. Правописът на дума от речника не бива да отминува и назвукa (ударението) на думата, да внимава за сричките ятева-етева и елоерова, за меките пълни и кратки определени облици на имена.

V. ПРАВОПИС И ПУНКТУАЦИЯ

По френски се нарича п у н к т у а ц и я (punctuation) онова, което инак по латински и по-право се нарича интерпункция. Ако речеме, че в строя на тая дума съставка „пункт“ е някакъв знак, цялата дума „пунктуация“ ще означава „поставяне знаци“, а „интерпункция“ ще рече, поставяне знаци „между други неща“, сир. „разпоставяне знаци“. А такива знаци между думи в писмо са нашите препинателни знаци, или късо речено препиналци; пишат се между думи в изречение и в край на изречение.

Първи препиналец е бил точка (латински пунктум, „бод“). След точка е дошла запетка (руски запятая = „запвятa“), па и останалите препинателни знаци, общи днес в писмената практика на повечето културни народи. Системата на тия знаци се прилага у всякой народ с някои отлики, напр. у френци, у английци, у немци. У нас тя се прилага както у русите.

Целта на правописа има две страни. Първата и главна страна е, да изобразява писмено правилно говорена книжевна реч, и то с букви от прието азбуке; тая страна е фонетична; там е изворът на кличка: „пиши както говориш“! Втората страна на целта е писменият образ да поддържа в съзнанието на читателя връзка между буквен образ и значение; тая страна е етимоложка. Тук именно в буквения образ се явява някога вместо фонетика или етимология историческо предание, което обаче не е правописна цел; то е по-скоро книжевно благочестие (пиетет). А пък в помощ на значе-

нието на един състав от речевни части идат препинателните знаци (пунктуацията). И така в цялост взето, правописът е правилно приложение на система от гласкови знаци и на система от препинателни знаци за изображение на книжевна реч. Правилна пунктуация допълня понятието правопис. Укорна дума у нас „безграмотен“ засяга не само недостатъчен правопис, но заедно с това и лоша пунктуация.

Единична дума от реч има свой правопис, сир. определено писмено изображение; тя се пише съгласно с изговора си. Обаче както тоя изговор държи в нашето съзнание връзка на тая дума откъм гласеж и значение с друг облик на същата дума, или с друга сродна дума, така и правописът дължи да напомня тая дума с буквено писане на първата спротив втората. Изговаряме напр. *боп*, *свеска*, *свадба*, ала не пишем точно така, но пишем за правилно *боб*, *свезка*, *сватба*; защото при съзнание на значението на тия думи свързваме първата с облик *бобове* (не *бопове*), втората с *везано* (не *весано*), и третата със *сват*, *сватувам* (няма *свад*, *свадувам*, има *свада*). Па разсъждаваме и нататък: дали да пишем *женидба*, *косидба*, или *женитба*, *коситба*, както пишем досега? И намираме, че това писане е право. Защото: приставка (творница) *-итба* в тия думи, съставена от два сглоба *-ит* и *-ба*, напомня думи, в чието значение борави признак на глаголно вършене (напр. бор-ба, друж-ба); а първият сглоб *-ит* стои в думи за качество от някакво вършене (напр. разборит, сърдит); ако и да се изговаря тоя сглоб *-ид* пред сглоба *-ба*, в езика няма такъв сглоб *-ид* за производство на домашни български думи; наопъки, има производства със сглобове *-ит* и *-ат*, дето именно съгласка *т* е носител на признака, на качество, и то страдателно (тръпно; напр. доитен, впрегатен добитък, брадат = 'о-брад-ен', честит = 'о-чест-ен' човек, бито сирене). И ще бъде неоснователно, да се наложи правопис *женидба*, *косидба* (с *д* вместо *т*). А такива неоснователно още поддържани, или ново предлагани правописи на единични думи са гъмжило в днешния ни правопис.

Отстранихме правопис *отсъствие* в полза на *отсъствие* (без *т* между сглобовете *сът-* и *-ствие*); защо? Нямадо в българския език дума с основа *сът*! Обаче *отсъствие*, *присъствие* са у нас думи, взети из руски език, дето съществува сглоб *сут-* (по руски, например в дума *сутъ*). А колкото за сглоб *-ствие*, в него лежи творница *-ство*, която имаме в думи както *богат-ство*, *брат-ство*. В изговора на тия думи може да се не чуе у народа съгласка *т* пред *с*; бива ли от това да са изкарва довод и за изфърляне на *т* из *отсъствие*, *отсъствувам*? Не; трябва да запазиме руския правопис *отсъствие*.

Говорената реч, във от нейния смисъл, е нещо напосто звуково; а заедно със смисъла си тя е нещо тоново. Убедете се в това, опитвайки да изговорите чуто съчетание от звукове (гласки) *настаневечермесецизгрее* без пресеклици, на един дъх, с равно издържано движение на гласа и на вашето настроение. Без паузи, сиреч без задръжки в тока на изговора на тая верига гласки, без разподялата по срички (назвучни и безназвучни) и без тонови вълни

в следежа на сричките съгласно с ваше настроение (обичайно, лирично, или друго), вашият изговор не ще бъде реч със свой смисъл. Изговорете и писана дума т'й без какво-годе мисълно отношение към нещо предишно или следишно, спокойно, без чувство, тя не ще ви казва нищо; тя е безживотна шарка. Поставете ли след нея обикновена точка, тя вече започва да диша, да живее: тя говори, изказва някакво одобрение, доволство. Понапрѐ ли се тонът на изказа, доволството минава в положително твърдение. Сменете спокойния тон на изговора с тон на съмнение, или на очудване, на ирония, или на любознателно питане, вашата точка ще бъде лъжна; след писано т'й ще трябва да поставите или знак възклицател, или знак въпросител?; а може и никой от тия два знака да не постига да изрази в даден случай точно вашето настроение или чувство.

И наистина, системата на употребяните от нас препинателни знаци е недостатъчна да изобрази в писмо онова разнообразие на настроенията и чувствата, каквито движат човешката душа и избиват в тонове на речта. Затуй в художествени словесни творения авторите си служат често с допълнителни описания на настроенията у лица, които говорят, за да представят точно живия, третив смисъл на изказа им. Дума изречение „да“, последвана от описание „рече Давид“, или „отговори Давид“, или „възрази Давид“, „потвърди отчаяно Давид“ и пр., предполага тон на изказа, съответен на всяко от различните описания; а за означение на тия нееднакви тонове ние разполагаме с един едничък препиналец, наречен възклицател. Разборит читател на писан текст с такава дума-изречение има да налучи от контекста истинския тон, загатнат с възклицателя.

С помощ на поставена система от препинателни знаци правописът изобразява говорена реч с нейното тоново движение; това движение наричаме интонация (= нагласуване); в нея влиза и на звукуването, наричано акцентуация. Назвук или ударение се пада на дума от език, а нагласуване или наглас, логическо ударение се пада на дума от изречение като негова част; и нагласът (тонът) се чувствава съществено въз назвучна сричка от дума. Целта на правилна пунктуация е да насочва читателя към правилно нагласуване; а то ще рече, към правилно разбиране на смисъла на всяко писано изречение, когато се чете мисълно, и правилно нагласуване на всяко изречение, когато се възпроизвежда гласно. При възпроизвеждане живо, реално, художествено, нагласуването възбужда и съответни на настроението под него телесни движения (мимика). Минувайки под багрилото на интонацията, думите от изречение разкриват своята служба там, своето логическо значение, своята мисълна стойност.

Обиходната наша писана реч прилага системата на препинателни знаци въз основа на граматични поучения за службата на думи в изречения прости и съставни (основа синтаксова) и на стойността, сир. значението на дума за смисъл (основа семантична, логична). Обаче тия служби и значения са дадени вече в говорената жива реч; там няма за тях „препинателни знаци“ — там има тонове, които писмено се превеждат (колкото и несвършено) с пре-

пиналци. Та първичен е тонът (гласът), без който от изговорена верига гласки срички или думи не става разбрана жива реч; а послешен е препиналецът, с помощ на който правиме разбрана писаната верига букви, срички или думи. Кога съчиняваме реч за писане, ние не съзнаваме, че в препинателните знаци влагаме, вселяваме тонове от жив говор; нам са вече сами тия знаци показалци на службата и на значението на думите в нашето писано; смятаме, че без тях то може да не бъде правилно разбрано. Ще рече, не е формализъм, да се пени по тоя начин интонацията изобщо в изречението, а ще е механизъм, да се надценява, да се признава самопунктуацията в писаното изречение.

Най-прост и лесен за усвоение е препиналецът точка; доста лесни са и препиналците въпросител и възклицател; а най-главоломен е от тая страна препиналецът запетая. Над всички пък писани препиналци стои оня неписан, който лъчи в писмо дума от дума; той е паузата. В говор паузата е сек между две гласкови целости; а в писмо паузата е сек между две службови целости, и там секът се означава с един или друг препиналец. Празното място между две писани думи е паузата между две гласкови целости. Дидактично видът на препиналеца се отмеря и определя спротив паузата между службовите целости; а в тия целости службата се определя под видове на относителна самостоятелност или подчинение на части от целостта; това са видовете паратакса и хипотакса (по гръцки), координация и субординация (по латински) или споредба и подредба (по български).

Две думи: *вятър* и *беломорски*, съчетани (везани) в една целост (инкорпорирани) *беломорски вятър* пишеме без препиналец помежду им; може да напишеме целостта и: *вятър беломорски*, без да произлезе от това при изговора им някаква тонова разлика. Разликата ще бъде едничко в думоредта, който е обичаен по първия начин, а е заврат (инверсия) по втория начин, с някоя своя риторична преднина. И в единия, и в другия ред на съчетанието дума (представа) *беломорски* е значенски (семантично) подредна на дума (представа) *вятър*. А напишеме ли: *вятър, беломорски*, със запетая между двете думи, предишната целост се разбива на две: писаното така значи — 1. *вятър*+2. *вятър беломорски*. Изговорът на съчетанието е вече друг; всяка от думите има свой тон, еднакъв за двете; значенски дума *беломорски* е пак подредна на дума *вятър*, като нейно качество (атрибут, примет), ала службово тя е с *вятър* споредна (апозиция, прилог). Именно това положение е изобразено писмено с препиналец запетая между двете думи.

Три думи, или четири: *вятър, беломорски, пролетен, топъл* може да напишеме в съчетания (везби): 1. *пролетен топъл беломорски вятър*; 2. *пролетен, топъл беломорски вятър*; 3. *пролетен топъл, беломорски вятър*; 4. *вятър, пролетен, топъл, беломорски*. В първото от тия четири синтаксови положения думите пред *вятър* се редят една подредно на друга чак до надредната тям (хипертаксова, суперординувана) *вятър* в една целост, без препиналец помежду им; в останалите три положения се явяват спо-

редби и подредби, показани с препинателен знак. Който съчинява и пише и препина съчетанието, той дава значение на частите му и смисъл на цялото. Той е властен да каже, дали в съчетание „човекът който се смее“ изразява определено качество на някой си човек (= „човекът що се смее“, руски: „смеющийся человек“), или изразява определено вършене от тоя човек (руски: „который смеется“). В първия случай не е уместен никакъв препиналец (така правят френци: *L'homme qui rit*), везбата е значенски подредна, а във втория случай е нужна запетая, везбата е службово подредна.

Моето мислене в моето настроение ще внуши на писмото ми надлежната пунктуация; из него ще извлеча граматиката своите правила за запетая и за други препинателни знаци. Не ще да са здрави в същината си такива правила за пунктуация, които включват многобройни изключения и често изповядват свои грешки. Една лека клячка гласи: „говори, както пишеш!“ Взета добре, тя значи: книжевният правопис и пунктуация те учат правилно да говориш книжевно.

VI. ПРАВОПИСНИ ПРИНЦИПИ

Няма книга без какъв-годе правопис; няма правопис без какъв-годе принцип.

Оня писач, който не е имал у предходници пример, как ще да се пише по негов език, е писал да изобрази нещо свое говорено. Ако е приложил за това писане букви, изображаващи звукове (гласки, фонем) от негова реч, той е писал фонетично. От тук е изведен фонетичен принцип за приложение в правописна система. По сила на подражание на писмено предание един първично поставен начин за изображение на реч трае неизменно дълги години, без оглед към промени, наставащи през времето във всяка жива реч. В сравнение с нея запазеният начин на изображение вече не е фонетичен; той остана историчен.

От историческо раздвоение между говорене на език и писане се ражда обществена потреба за съгласуване между говорено и писано. Изхождаше за това е пак фонетичният принцип. През него се гледа по-ясно потеклото на някое езиково явление, което в жива реч се е някак замъглило, или отбило в друга посока. В такъв случай се смята, че през историческия образ се уважава потеклото (етимологията) на езиковия факт. От тук се извежда принцип е т и м о л о ж к и.

Българският правопис е прекарал промени, в които се отразяват трите именувани принципа, един от които е надделявал над другите в едно или друго време; защото няма правопис на книжевен език, който да е чисто фонетичен или историчен или етимоложки: във всякой от тях надделява един от принципите. До Освобождението нашият правопис е бил в по-голяма мяра историчен, без да е напушал и етимоложкия принцип. От Освобождението насам, той се строи по предимство върху принцип фонетичен. И днешният правопис не е лишен от белези на никой от тия три принципа. А принципът лежи на първо място в азбукето, и сетне в подробности от приложение на това азбуке.

Правопис не се дели от граматика. Класическата граматика дума за себе си, че ни учи да „пишем и говорим правилно“ езика, за който тя е писана. Днес това определение е изменено. Граматиката ни учи, какъв е строем на езика и как се употребя той в реч. А това определение, применено върху правописа, налага и за самия правопис разлика в целта му. Книжевният правопис мери не само да изобрази правилно говорената книжевна реч, но и да открива на езиковото съзнание по възможност строем на тая реч. Чете ли се реч, писана с такъв правопис, тоя трябва да ни разкрие правилно скритата под буквите жива реч; това е друга страна от целта на книжевния правопис, и тя вече е свързана с книжевния правоговор. В тая точка се сливат правоговор и правопис.

Отечественофронтовският правопис си служи с азбуке от 30 букви: 29 гласкови (фонични) и 1 знакова (афонична), именно Ъ. Тя, приставена към буква за съгласка прави нейния твърд изговор мек. От гласковите букви пък 24 са едногласкови (сиреч всъде и всякога писани за една и съща фонема или гласка: абвгджзй клмнопрстуфхцшъ), 1 двоегласкова (всъде е всякога писана за две гласки: щ=ш+т, напр. още=опште), 2 ту едногласкови (е, и, напр. пей, пий), ту двоегласкови (е, и=йе, йи, напр. пее, неи=пейе, нейи) и 2 ту двоегласкови (я, ю=йа, йу, напр. бая, баю=байа, байу), ту знакогласкови, сир. за единични гласки а, у, съчетани с мека съгласка пред тях, означена със знакова буква ъ (я, ю=ъа, ъу, напр. плява, плюва = пльава, пльува).

Според реченото Отечественоефронтовската азбучна система, прилагана за правопис, служи в размер $\frac{4}{5}$ на чист фонетичен принцип, а $\frac{1}{5}$ е различнина: в нея са смесени принципи фонетичен и историчен. Буквата щ е в същност стенографска, и това изглежда да е едничкото нейно достойнство. Нещо стенографско има и в букви я, ю, когато изобразяват било йа, йу било ъа, ъу. Така също биха били стенографски букви е, и, когато изобразяват изговор ѝе, ѝи; обаче в тоя случай работата е истински фонетична и правоговорска: не е безразлично, дали писаното кое, кои ще значи за изговор точно ко-е,ко-и (по руски писани ко-э, ко-ы), или ко-йе, ко-йи, както е книжовно. Ако речеме да освободиме Отечественоефронтовското азбуке от различнинството на букви щ, я, ю, то ще се изравни по фонетични принципи с азбукето на Априлова (1836); а вкараме ли в чин букви е, и (=само е, и, отделно ѝе, ѝи), ще уясниме граматично строем на е-срички и на и-срички в книжевните думи и ще укрепиме в тая точка книжевния правоговор със ѝе, ѝи срещу е, и.

В правописното приложение на Отечественоефронтовското азбуке се явяват в сила на принципи единични доводи (критерии), за да оправдаят някой случай, който разумно и следовито иска решение по друг, по-важен довод или принцип. Брани се напр. буква щ „за удобство в писането и главно за четливост на ръкописното писмо“, като ни се внушава, че „с премахването ѝ не би се печелило нищо“. Ще рече, нищо не значи, да имаш в азбукето си една буква повече, ако и съвсем ненужна, излишна! Бранят се и букви я, ю, „въпреки липсата на последователност в правописа“; „изоста-

вянето им не се налага от никаква конкретна практическа нужда в сегашния момент, а освен това те съществуват и в руската писменост, от която не е желателно да се отдалечаваме“. На буква *ь* се дава право да смекчава изговор на твърди съгласки (право на меклец, по руски „мягкий знак“) само пред самогласка *о* (напр. Гьорги). Защо? Защото признаеме ли му таково общо принципино право пред всяка самогласка (напр. Гьургъа), тогава основателно застрашаваме самото съществуване на букви *я*, *ю* (Гюргя) в азбучната система — ако искаме да бъдем следовити. Подобно и на буква *й* за мека съгласка сме дали право да се пише в сричка съчетана само с буква *о* (Йовко, змейове), а не и с букви за други самогласки (*йа*, *йе*, *йу*, *йъ*), защото биха останали съвсем без работа букви *я*, *ю*.

Единичните доводи или критерии, прилагани за оправдане на един или друг начин за писане на единични думи и облици (напр. *еднѣж* или *веднѣж*, *мене* или *мен* и под.), или на купчини думи (напр. *нищка*, *овощка*, *плещка* при *нища*, *овощие*, *плещи*, или чисто *нишка*, *овощка*, *плещка* и под.) и на още от други разреди случаи, не може да се смята за „принципи“, каквито са фонетичните, етимоложките, или историчните. Речените думи, или облици, или купчини думи са за книжевния говор и писмо особни речнишки или граматични случаи, чието правописно изображение се установява за дадено време по разнородни, разностойни и менливи съображения.

VII. ПРАВОПИС, ОБЩЕСТВО И ВЛАСТ

В началото си новобългарският правопис се строи по размисления, подражания и споразумения в свободната област на домашните книжевници. Изпъкват разногласия, недоумения, препоръки; обсъждат се спротив знанието и разума на всякого от участниците; решава се и пререшава по отделни въпроси из азбуке, приложение на азбуке и граматика, без никаква властна пречка или намеса. Под стремежа към единство в правопис се разбира и единство в книжевен език. Книгата носи просвета на обществото, то жъда да усвои книжевния език по говор и по писмо. Книжевниците пишат граматикки, мечтаят и за речник на тоя език („езичник“).

Правописът, какъвто се очертава от всички книжевнишки труд над него, биде подложен на научна проверка от Марина Дринов в 1870 г. От проверката се роди оная Дриновска правописна система, която под съществен белег Дриновски завладя свободната област на книжевниците.

С освобождението на България народната просвета мина под грижи и власт на Министерството на просвещението. То не можеше да не се интересува и от състоянието на българския правопис, толкова важен в обучението на юношеството по родния му език. Интересуваха се от това състояние и ония обществени средици, които печатно разпространяваха знание и широка поука. Това бе книжевното общество. Схващайки това, министър Георги Живков уреди в 1893 г. при самото министерство нарочита „Филоложка ко-

мисия“, която да изработи правопис, научно по-съвършен от Дриновския, по-лесен за ученици и за общество, па да изработи и речник на българския книжовен език. Правописният опит на тая комисия не успя; а до речник и не се дойде; тя се разтури тъй, както бе и създадена. Нейният проект за правопис се оказа за времето си прерадикален; ала нейни здрави поуки влязоха в градежа на сетнешни правописи.

Крайно недоволен от проекта на комисията, обществото велегласно изрази своя ропот и протест на митинг в „Славянска беседа“ под председателството на писателя Иван Вазов. Митингът бе събрал всички видни представители на българската обществена мисъл. Не е тайна, че митингът протече и против властта, ненавистна на гражданството; обаче тя нямаше никаква вина в свободното дело на Филоложката комисия.

Пръв наложи власт върху нова правописна система министър Т. Иванчев; системата е исторически известна под името Дриновско-Иванчевска. Наскоро след това министър К. Величков отново се довери на науката и опита. Министър Вазов намери сгода, да приложи едновременно министерска власт и лично мнение в някои места на Дриновско-Иванчевския правопис.

Правителството на А. Стамболийски в 1921 г. взе решение, да установи народен правопис, колкото се може прост и лесен, общи и задължителен за всички. Изпълнител на решението имаше да бъде министър Омарчевски. Крайните ерове (ер-голям и ер-малък) бидоха най-сетне официално изфърлени из правописа. При избора между букви ер-голям и юс (между ѝ и љ) за право на място в новото азбуке, в средата на думи, Омарчевски поддържаше историческото право на ер-голям (ѝ); Стамболийски предпочете юс (љ), защото имал лик „чорбаджийски“. Правописът се налагаше със закон и се охраняваше със санкции. Това ставаше у нас за пръв път. Обществото се възбуди, устрой се и митинг както при министра Живков. Историко-филоложкият клон на Академията на науките изкара свой проект за правопис, който по азбуке се съгласяваше с Омарчевски, прибавяйки и знакова буква ѷ за смекчения, от които да бъде освободена буква ѝ; обаче общо събрание на Академията си присвои власт да го отрече.

Случи се в 1922 година, че ректорът на Университета разгласи некролог за покойник от професорската колегия. Некрологът не беше писан по официалния правопис. Министерството на просветата наказа дисциплинарно ректора за провинение против закона. Пак обществена буна; Университетът се затвори до уреждане на свадата.

Правителството на А. Цанков възстанови в 1923 г. административно Дриновско-Иванчевския правопис; а министър Найденов го узакони в 1928 г. с някои упростения. Нямаше санкции; а даваше се правописна свобода за творения езикословни и художествено-книжовни. А тая Найденовска свобода значеше за обществото, че пак нямаме единен правопис, и по въпроса може още всякак да се умува и разправа.

На обществото се виждаше наистина непонятно, как след всичко до него час опитано и преживяно около устройството на новобъл-

гарския правопис тоя все трае неразрешен за общо задоволство, все не престая да дразни и школа, и книжнина. Както е обичайно, обществото не се питаше, дали и в само него не се таи нейде вина за такова състояние на правописния въпрос. То не схвашаше, че из негова среда излизаха често смелци, да предлагат правописни правила, промени и улеснения, да подържат едни букви против други, без да са се и най-малко запознавали с история на нашето азбуке, с теоретични и практични основи на книжевен правопис за граматично устроен книжевен език, с предание и с разум в правописа. То виждаше обаче, как между сами филолозите у нас пъкват разногласия по съществени точки от тоя предмет; как всякой речи филолог поддържа свой вариант за правопис. И се пронесе в 1923 г. през обществения печат ядовит клик: „Долу филолозите! Ще оправят правописа ни дружно всички, които боравят с книга и с перо — само не филолозите!“ А в 1926 г. тоя същи кликач плачевно молеше за спасение от безграмотната напаст, настанала в печата ни и в книгата от ония „всички, които боравят с книга и с перо“. Невероятно е, ала е истина, че един професор филолог съзираше някаква магическа мъжественост в буква юс (ж), та въпияше да я иска за правописа. Българи македонци изпаднаха в ужас за съдбата на българщината в Македония, ако се изфърли ер-голям от края на писани думи. Така мистично вярваше много по-рано и Петко Каравелов.

В 1945 г. Регентството на България узакони днешния правопис, който наричаме „Отечественофронтovski“. Той стои и теоретично, и практично напред от всички досегашни. А „конференцията по въпросите за българския правопис“, уредена на 20—22 юни 1951 г. от Академията на науките, Министерството на просвещението и Съюза на писателите, сведочи, че и тоя правопис има грапи и пролуки

VIII. ПРАВОПИС И КУЛТУРА

От гледище на общата култура на личността правописът се реди до обработката на съзнанието за ред и точност в мислене и вършене. Вече това е доста, за да се схване значителното педагожко значение на обучението на юношеството в лично издържан и обществен единен правопис. Възпитащото в такава правописна дисциплина юношество влиза с нейните признаци въз стъгдата на пълния културен живот на своя народ; а там никнат, образуват се и крепнат качества на цялата народностна (национална) култура.

Знаеме, че правопис не съществува без книжнина и без книжевен език. Единен за цял народ правопис не се дели от единен за народа книжевен език. Българският книжевен език е още в осезателно движение към устройство; та не е чудно, че и правописът му още издава в своята система и приложба неща временни, още непроучени, неустановени. Обаче това далеч не значи, че за дадено време не съществува един уговорен вече в своите основни положения правопис. Лихи извинения на лични и обществени прегрешения спрямо такъв „временен“ правопис са в същност признания в слаба правописна, а от там и езикова култура; защото не може да произлиза у писач или писател правописна бърканица, ако бъде

било неговото съзнание обработено в смисъл на ред и точност в езиково мислене и в изображение на това мислене.

Курсорно, бежливо, „машинално“ писане правилно, с думи и с препиналци, иде от дълго упражнение на бавни в почетъка си преценки на ума и на паметта. Училището предварително разяснява граматичните основи на правописа; и ако разясненията, тълкуванията бъдат минали недостатъчно правилно, плитко и неясно, нито граматиката ще остави здрави дири в съзнанието на ученика за строя, за употребата на неговата и на книжевната реч, нито пък писането на тая реч ще излиза правилно. Не е справедливо, не е добросъвестно, да се напада заради проявявани постоянни слабости в правописа самият правопис и да се искат по навик оправки в него и леснота с него. Заявявало се е у нас нееднократно в миналото, че настоятелни искания особито на леснота в правописа стигат до степен на защита и покровителство на леността.

Да учиш и научиш правопис ще рече, да мислиш най-напреж, що изговаряш, за да го изписваш; после: какво е то по своя гласков строй и граматичен облик, и дали са тия строй и облик книжевни, а не твои лични, говорски; напokon: в твоята реч за правилно изписване как си стоят взаимно по стойност и значение везаните в нея думи, за да имат смисъл, и в размислението си над това ще провериш по нагласуването на живия изговор на речта с какви препинателни знаци ще уточниш целия смисъл. „Да!“ — ще викнеш стреснат от нуждата на толкова знание и умение; „та това е дълга мъка!“ Така е. И пиянистът достига да свири бърже—сякаш машинално след дълга „мъка“, сиреч труд. В правописа ще има култура, когато се мине през добра правописна школа. Проповед за правопис без „мъка“ и с безгрижна, безусловна „леснота“ е опасна помамка.

Дума ли е за култура при писане на реч, не бива да се забравя, че правилното писане повишава мнението ни за писача, ако писаното от него с ръка е не само правилно, а и хубаво (красно), ясно. Грозно и нечетливо писано загрозява правописа; то не разполага към спокойно, благо възприятие на писаното. Лошото усещане от грозно писано се засиля най-вече, когато грозотата на буквите е спрегната и с неяснота, с тъй наречени „сиямски близнаци“; напр. сливат се в един труп букви я, л, м, н, с други букви пред тях. Възпитанието трябва да помогне и тук.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Днешният, исторически речено „Отечественофронтowski правопис“, е сетница от дълголетен низ преирни и борби, лъкатушили напред и назад все за по-добро. Вече това „добро“ внушава уважение към тях в тая правописна конференция. Добър, или много добър — какъвто е, днешният правопис значително задоволява съвременни искания на книжнина, на общество и на школа. Неговото азбуке, и приложението на това азбуке са възприели във висока степен уместните и напредничави препоръки на миналото. Наистина, в основата му има още белези от стар навик, от ново подражание,

от възпряно домашно творчество; ала подобни белези са свойствени на всяко дело на човешкия ум, който вечно дири съвършенството.

Правописната практика у всякой народ, колкото и да бъде напреднал в езикова и книжевна култура, издава сегиз-тогиз грешки и слабости; ала то далеч не значи, че вината е тъкмо в теорията на правописа. Не бива от единични случаи, които се нуждаят на-просто от осветление, от съгласуване или изравнение, да се правят веднага въпроси за правописни преобразования. В нашето минало един поллак от слабост на ученици по български език е правил да се прибегва бърже до мнения на правописни комисии; затуй сме ги имали толкова много; на всеки десет години се пада по една правописна комисия. За сравнително низки успехи по български език четеме и днес в съобщения на печата; ала кой ще се осмели да прави отговорна за това правописната система?

Тая „конференция по въпросите на българския правопис“ не може да се сравнява с обикновена правописна комисия. Нейното призвание трябва да поставиме по-високо. Най-сериозен въпрос, който би имало да я занимае, е въпросът за Отечественофронтовското азбуке, за неговия състав. От обсъждането на тоя въпрос ще се види нататък, доколко ще бъдат уместни занятия с едни или други правописни и граматични случаи от днешната практика в школа и в книжнина.

Тук иде да изкажа една жалба, че откак сме започнали съзнателни обществени и държавни грижи около българския книжевен език, сме се въртели все около правописа за него; никога не сме се нарочито спирали върху самия книжевен език, върху неговото развитие и усъвършенение в посока национална, най-вече върху неговата синтакса и речник. Не са занятия с езика успехите, които са постигнали с него българските писатели в своите творения, благодарение на своите дарби. Занятият с езика има да установят напр., какво е участието на българската народна езикова стихия, де и как книжнината се отчуждава от нея, как се тя изражда в книжевното общество и др. Слушам да се декламува за демокрация в правописа; по-скоро бих желал, да декламуваме от високо по-високо за демокрация в езика!

София, 20. VI. 1951.

ЕДНО НОВО ФОНЕТИЧНО ЯВЛЕНИЕ В ЗАПАДНИТЕ БЪЛГАРСКИ ГОВОРИ

(замяна на палатално *л'* с *й*)

от проф. Стойко Стойков

I

При историческото проучване на всеки език и на всеки диалект между другото ясно се вижда, че звуковият (фонетичният) състав на речта не остава винаги един и същ, че наред с промените в речниковия състав, в основния речников фонд и в граматичния строеж има промени, които засягат както характера на отделните фонемни така и тяхната позиционна употреба. Конкретният механизъм на фонетичните промени обаче все още остава до голяма степен скрит за науката.

За правилното разбиране и обяснение на фонетичните промени, станали в близкото или далечното минало, голямо значение имат ония фонетични процеси, които се извършват в наше време и които можем лично да наблюдаваме. Тия процеси позволяват да се установи конкретният път, по който се провежда известна фонетична промяна, да се проследят отделните ѝ етапи и така да се дойде до изводи, които съществено допринасят за разрешаването или поне за по-пълното осветление на начините, по които изобщо стават фонетичните промени.

В тая своя статия аз разглеждам едно такова ново фонетично явление — замаяната на палаталното *л'* с *й*, което сега се провежда в някои от западните български говори, и по него се опитвам да направя изводи, имащи по-широко теоретично значение.

II

Замаяната на палаталното *л'* с *й* е фонетично явление, което отдавна занимава българските диалектолози. Пръв от тях на него се натъкна и подробно го разгледа още през 1903 год. проф. Б. Цонев в статията си „Една особеност на Враждебския говор“ (Периодическо списание, кн. LXIII, 1903, стр. 108—113). Разглеждайки географското разпространение на замаяната *л' → й*, Б. Цонев от една страна твърди, че тя отличава говора на с. Враждебна, Софийско, „не само от ближните: нему софийски села, ами и от сичките до сега познати български говори“ (стр. 109), от друга изтъква, че „подобна замаяна е съвсем обикновена в някои села по Врачанско, па дори и в сама Враца“ (стр. 110). Спирайки

се на въпроса за произхода на това фонетично явление, проф. Б. Цонев се показва наклонен да приеме, че то е доста старо, при това възникнало под чуждо — румънско — влияние, тъй като замяната на *л'* с *й* широко е прокарана в романските езици и по-специално в румънски език.

След проф. Б. Цонев със замяната *л' → й* в българските диалекти се занима неговият ученик Христо Лазаров. В статията си „Особеност в консонантизма на Врачанския говор“ (сп. Българска сбирка, г. XIII, 1906, кн. 4, стр. 221—230) той разгледа разпространението и произхода на това фонетично явление, изтъкна, че то е характерно изобщо за говорите на редица села в югозападния край на Врачанско (областта около Веслеп) и че се среща спорадично в някои берковски и ломски села. Хр. Лазаров също така сметна явлението за старо, изчезващо вече, като допусна, че е възникнало под влияние на романско население, живяло някога в тия земи. При това той се опита, ако и не особено сполучливо, да посочи фонетичния път, по който изобщо едно *л'* може да мине в *й*.

С разпространението на замяната *л' → й* във Врачанско и с нейния характер, независимо от Хр. Лазаров, се занима и Ив. Йорданов. В статията си „Долна Кремена“ (сп. Слънце, г. I, 1920, кн. 21—22, стр. 664—670) той посочи редица врачански селища, в говора на които съгласната *л'* е заменена с *й*, и изтъкна, че обсегът на явлението „ще да е още по-голям, ала трябва една обиколка из околните села да се установи това“ (стр. 667). Ив. Йорданов отхвърли схващането на Б. Цонев, че замяната *л' → й* е възникнала под чуждо, румънско, влияние и прие, че тя е старо явление, развило се на домашна българска почва след XIII век, т. е. след прегласа на *ѣ* в *е*.

С въпросите около замяната *л' → й* в българските диалекти се занима и Цв. Тодоров. В статията си „Една особеност на Врачанския говор“ (сп. Училищен преглед, г. XXVII, 1928, стр. 295—301) той разгледа главно нейния произход. Въз основа на лични наблюдения и на факти из други езици — чешки, немски, новогръцки — Цв. Тодоров решително отхвърли схващанията на Б. Цонев и Хр. Лазаров за чуждия (румънски или романски) характер на явлението и за неговата голяма старина, като изтъкна правилно, че се е развило на домашна почва и че е съвсем ново. По-късно в труда си „Северозападните български говори“ (Сборник за народни умотворения, кн. XXI, 1936, стр. 192—196) Цв. Тодоров повторно се занима с това явление, посочи някои съществени негови особености като твърдостта на веларните и алвеоларните съгласни пред *й*, и отново подчерта, че то не се дължи на чуждо влияние, а е домашен фонетичен процес, че не е старо, а съвсем ново фонетично явление, което „за сега поне има вички признаци да печели все повече и повече почва“ (стр. 195).

С разпространението и характера на замяната *л' → й* в българските диалекти от няколко години се занимавам и аз. Лично — при диалектоложките си обиколки — и чрез въпросници, попълвани от студентите-българисти, участващи в ръководените от мен упражнения по българска диалектология, можах да установя, че тая

замяна днес широко е разпространена в говорите на редица села в Софийско, Врачанско, Белослатинско, Оряховско, Плевенско, Берковско, Михайловградско, Ломско и пр. Освен това, наблюдавайки продължително и системно това фонетично явление в говора на с. Чепинци, Софийско, можах да установя някои характерни негови особености, които допълват и досточняват изнесеното преди мен и които дават възможност да се направят изводи за един от начините, по които се извършват фонетичните промени.

III

Както споменах, през 1903 год. проф. Б. Цонев пръв отбеляза наличието на замяната $л' \rightarrow й$ в българските диалекти и то като изолирано явление само в говора на с. Враждебна, Софийско, защото не му било известно друго софийско село, в което тя да се среща. При това той изтъкна, че по сведения, събрани чрез разпитване, тя била обикновено явление и за Врачанско.

Три години по-късно Хр. Лазаров (п. ст., стр. 226) съобщи, че замяната $л' \rightarrow й$ се среща в говорите на 22 села във Врачанско (Боденеп, Брусен, Върбешница, Големо Пещене, Горна Бешовица, Горна Кремена, Горно Пещене, Долна Бешовица, Долна Кремена, Дърманци, Косталево, Крапец, Крета, Лик, Люти дол, Мездра, Моравица, Радовене, Ребърково, Роман, Руска Бела, Тишевица), на 4 села в Берковско (Мездря, Песочница, Слатина и Янчов чифлик), а по непроверени сведения била позната и на говорите в Ломско.

Данни за разпространението на замяната $л' \rightarrow й$ във Врачанско — доста по-късно, чак през 1920 год., и независимо от Хр. Лазаров — даде и Ив. Йорданов (п. ст., стр. 667). Той съобщи, че тя се среща в говора на гр. Враца и в говорите на 13 врачански села, от които само 4 (Влашко село [Царевец], Кален, Малко Пещене, Старо село) бяха нови, защото за останалите 9 (Брусен, Върбешница, Големо Пещене, Горно Пещене, Горна Кремена, Долна Кремена, Дърманци, Мездра, Тишевица) вече бе известно от статията на Хр. Лазаров.

През 1928 год. Цв. Тодоров (Училищен преглед XXVII, стр. 304) съобщи, че замяната $л' \rightarrow й$ се среща още в говора на селата Вировско и Паволче (Врачанско) и Клисура (Берковско), а по сведения, дадени му от Ст. Илчев, била характерна и за говора на младите в Ботевград (Орхание).¹ По-късно, през 1936 год. (Сборник за нар. умотворения, кн. XLI, стр. 192), той допълни, че тая замяна редовно се среща не само в други села във Врачанско (Лиляче, Нефела, Чирен), но още в Белослатинско (Драшан) и Оряховско (Кнежа), а в отделни случаи и в гр. Лом, във Видинско (с. Татарджик [Слана бара]), Кулско (с. Раковица) и в Софийско (с. Войнеговци).

¹ Ст. Илчев лично ми съобщи, че на времето си (през двайсетте години) в речта на младите ботевградчани само думите *люто* (люто) и *люти* (люти) били с *й* вм. *л'*, но те не се задържали дълго, та днес в Ботевградския говор не се срещат никакви случаи с *й* от *л'*.

През последните 5—6 години аз пък можах да установя, че замяната *л' → ѝ* е разпространена още в говорите на редица селища — повече от 70 — и то не само във Врачанско (Батулци, Девене, Кунино, Липен), но и в Софийско (Герман, Доброславци, Долни Лозен, Мирвяне, Негован, Обеля, Огоя, Слатина, Челопчане, Чепинци), Елинпелинско [Новоселско] (Доганово, Желява, Краполци, Лесново, Столник, Яна), Белослатинско (Борован, Бреница, Бъркачево, Бяла Слатина, Враняк, Габаре, Глава, Еница, Койнаре, Лепица, Попица, Реселец, Соколаре, Търнава, Търнак, Чомаковци), Оряховско (Алтимир, Бързина, Галиче, Добролево, Долна Гнойница, Долни Луковит, Остров, Рогозен), Плевенско (Долни Дъбник, Крушовица, Махалата, Ореховица, Писарово, Староселци), Луковитско (Дерманца), Ботевградско (Врачеш, Разлива — мах. Бистрица), Михайловградско (Бели Мел, Габровница, Железна, Мадан, Николово [Баня]), Ломско (Вълчедръм, Ковачица, Колощица, Луковица, Медковец, Младеново [Голинци], Сливата, Сливовик, Якимово [Котеновци], Ярловци), Берковско (Горно Озирово), Белоградчишко (Костичовци, Средогрив, Черно поле) и Видинско (Бела Рада, Градец, Синаговци)¹.

От всичко казано до тук за географското разпространение на замянатата *л' → ѝ* ясно се вижда, че от 1903 год., когато за пръв път се отбелязва, до днес броят на селищата, в говора на които тя се среща, с течение на времето постепенно се увеличава и те обхващат все по-голяма част от северозападните български земи. На що се дължи това непрекъснато увеличение? Дали в случая има само постепенно установяване географския обсег на една стара, проведена вече фонетична промяна, или пък постепенно разширение на един фонетичен процес, който се извършва в наши дни, т. е. старо или ново явление е замяната на *л'* с *ѝ* в западните български говори? Тоя интересен въпрос разглеждам по-долу, но още тук мога да кажа, че в случая имаме работа преди всичко с едно ново фонетично явление, което постепенно се разширява.

IV

За разрешаване на занимаващия ни въпрос — старо или ново явление е замяната на *л'* с *ѝ* в западните български диалекти — интересни данни ни дава говорът на с. Чепинци, Софийско. През пролетта и лятото на 1944 год. можах системно и продължително да наблюдавам особеностите на тоя говор и по-специално характер-

¹ Трябва да се има пред вид обаче, че и моите сведения не дават пълна представа за днешното географско разпространение на замяната *л' → ѝ*. Твърде е възможно тя да се среща в говорите и на други села в Плевенско, Оряховско, Белослатинско, Ломско, Кулско и Видинско, от които още нямаме никакви данни. Точното разпространение на замяната *л' → ѝ* ще бъде установено едва при системното проучване на западните български говори по методите на лингвистичната география. В края на статията (стр. 162) е даден списък на всички селища, за които е установено, че в говора им е проведена напълно или частично замяната *л' → ѝ*. Там също така е даден (стр. 167) и списък на селищата, за които е установено през последните няколко години, че в говора им няма случаи с *ѝ* от *л'*. За географското разпространение на замяната *л' → ѝ* ясна представа дава приложената карта.

ната за него замяна *л'* → *й*, а през лятото на 1950 год. можах да проверя някои от изводите си за нея.

Като проучвах говора на с. Чепинци, установих, че по употреба на *л'* в него се очертават, общо взето, три говорни типа:

В единия говорен тип палаталното *л'* редовно се пази на етимологичното си място и то във всички положения, напр. *л'уто*, *зѐл'е*, *сакул'а*, *нал'йва*, *кл'уч*, *пл'оча*, *пл'аскам*, *вагл'ан*, *ф^орл'ам* и пр., т. е. в него не се срещат случаи с *й* от *л'*. Тоя говорен тип обхваща по-старите местни жители — тия над 45—50 години, и част от жителите на средна възраст — между 35—45 години, предимно жените.

Във втория говорен тип съществува известно колебание в употребата на палаталното *л'*; в домашни думи, главно в средисловието след съгласна, и в чужди думи *л'* обикновено се пази, напр. *забл'о*, *кашл'а*, *чушл'ак*, *пл'аскам*, *кл'уч*, *кл'ун*, *обикал'а*, *гул'ат*, *позвол'ава*, *л'убовница* и пр., а в началото на думата и в средата между гласни се заменя с *й*, напр. *йуто* (люто), *йуйам* (люлям), *йейа* (лея), *сейани* (сеяни), *бейа* (беля), *зейе* (зеле), *сакуйа* (сакуля), *недейа* (неделя) и пр. Тоя говорен тип обхваща главно жителите на средна възраст — тия между 40—50 години, предимно мъжете, и част от местната интелигенция (по-младите).

В третия говорен тип пък изобщо не се среща палатално *л'*; то е заменено с *й* не само в обикновени диалектни думи като *йуто* (люто), *зейе* (зеле), *йийак* (ляляк), *кайам* (калям), *кйуч* (ключ), *пийак* (поляк) и пр., но и в книжовни думи като *мийон* (милион), *мийарт* (милиард), *пйус* (плюс), *Йунчо* (Любчо), *йубовница* (любовница), *позвойава* (позволява), *управйават* (управляват), *пайачо* (палячо) и др. Тоя говорен тип обхваща главно младите (депата и младежта), а така също и значителна част от хората на средна възраст до към 40 години.

Тия три говорни типа в с. Чепинци обаче не са откъснати и отделени един от друг, защото не се обособяват и по други фонетични, морфологични, синтактични, лексикални или акцентни особености. Интересно е да се отбележи че местните жители не им обръщат внимание, т. е. че изобщо не забелязват различията в изговора на *л'*. В това напълно се уверих, когато през 1944 година изучавах говора на отделни семейства, коренни местни жители. Ще приведа три характерни случая.

В седмочленното семейство на Стоян Соколов, състояще се от баща, майка и пет деца, се срещат и трите говорни типа. Майката Йова Соколова (р. 1890 год., неграмотна) редовно пази палаталното *л'* и никога не го заменя с *й*, т. е. тя редовно изговаря *л'уто*, *л'уска*, *зѐл'е*, *пол'ае*, *пол'йвам*, *недел'а*, *кошула*, *кл'учѐве*, *помрзл'ак*, *момл'аче*, *пл'аскам*, *оставл'аме* и пр. В говора на бащата Стоян Соколов (р. 1890 год., образование II отделение, среден земеделски стопанин) се забелязва колебание в употребата на *л'*. В едни думи, сравнително малко на брой, той употребява *л'*, напр. *убикал'а*, *мушл'ив бик*, *гул'ат* и пр., а в други го заменя с *й*, напр. *йуто* (люто), *вайак* (валяк), *Кривуйо* (местност), *Жейава* (Желява), *кошуйа* (кошуля), *кйуч* (ключ), *ф^орйа* (хвърля), *пийава*

(полива) и пр. Децата — Златка (р. 1921 год., образование IV отделение), Воин (р. 1923 год., образование IV отделение, войник), Виктория (р. 1927 год., образование II клас), Светослав (р. 1929 год., ученик в III клас) и Неделя (р. 1931 год., ученичка в III клас) — във всички случаи употребяват *й* вм. *л'*, т. е. в тяхната фонетична система изобщо няма звук *л'*. И интересно е, че никой от семейството не забелязва тия разлики в изговора на *л'*. Една и съща дума, напр. името на най-малката дъщеря Неделя, майката изговаря с *л'* (*Недел'а*), а бащата и децата с *й* (*Нед'ейа*). За майката и за бащата *л'* и *й* са две отделни, макар и много близки в ученически и слухово отношение фонеме, а за децата *л'* е само вариант на фонемата *й*.

Подобно положение установих и в седмочленно семейство на Георги Коташов, състоящо се от баба, баща, майка и четири деца. Бабата Иванка Коташова (р. 1860 год., неграмотна) редовно употребява *л'*, напр. *з'ел'е, кошул'а, нал'ива, сакул'и, сел'ане, ч'ел'ади, бол'арин* и пр. Майката Неда Коташова (р. 1900 год., образование III отделение), бащата Георги Коташов (р. 1902 год., среден земеделски стопанин, хлебар и търговец) и дъщерята Надежда (р. 1927 год., ученика в IV клас) в едни случаи употребяват *л'*, а в други го заместват с *й*. При това у бащата и дъщерята *л'* се среща по-често, а у майката по-рядко. Останалите деца — Цвета (р. 1922 год., образование III клас), Сава (р. 1924 год., образование II клас) и Кирил (р. 1933 год., ученик в IV отделение) — никъде не употребяват *л'*, замествайки го във всички случаи с *й*. И в това семейство една и съща дума едни изговарят с *л'*, а други с *й*, без някой да забележи тази разлика.

Подобно е положението и в седмочленно семейство на Симеон Кръстев, състоящо се от баща, майка, синове, снаха и внуци. Бащата Симеон Кръстев (р. 1880 год., образование средно, учител-пенсионер), майката Парашкева Кръстева (р. 1888 год., неграмотна, родом от близкото село Негован) и синът Христо (р. 1919 год., образование V клас, металик) в говора си редовно употребяват *л'*, без да го заместват някъде с *й*. Синът Григор (р. 1908 год., образование V клас, работник в Соф. ж. п. работилница) и внукът Петър (р. 1932 год., ученик в II клас) в едни думи употребяват *л'*, а в други го заменят с *й*. А снахата Костадинка Григорова (р. 1912 год., образование IV отделение) и внукът Кирил (р. 1940 год.) в говора си нямат палатално *л'* — във всички случаи го заменят с *й*. Интересни опити правих с петгодишния внук Кирил. В речта си употребявах редица непознати нему книжовни думи с *л'* като *мил'он, пл'ачка, пл'ачл'о, пал'ачо* и др., които при повтаряне той винаги изговаряше само с *й* — *мий'он, пий'ачка, пл'ачийо, пай'ачо*. Даже и когато направо му кажех: „Кажи пал'ачо!“, той изговаряше *пай'ачо*. Тия опити напълно ме убедиха, че в звуковата система на детето липсва фонема *л'* и че всяко *л'*, което чуе, то свежда до фонемата *й*, т. е. за него *л'* е само вариант на *й*.

Изобщо днешното състояние на замяната *л'* → *й* в говора на с. Чепинци, Софийско, ми дава основания да направя следните изводи:

1. Замяната $л' \rightarrow \ddot{y}$ е сравнително ново фонетично явление, защото се среща само у младото и отчасти у средното поколение, но не и у старото.

2. Замяната $л' \rightarrow \ddot{y}$ отначало се провежда в отделни думи при определено позиционно положение, напр. в началото на думата или в средата между гласни, а след това обхваща всички случаи с $л'$ и се превръща във „фонетичен закон“.

3. Замяната $л' \rightarrow \ddot{y}$ става възможна, когато в езиковата система на говорителите фонемата $л'$ поради промени в учленението силно се сближи с фонемата \ddot{y} и слухово почти съвпадне с нея, т. е. когато разликите в учленението и в слуховия ефект между $л'$ и \ddot{y} са толкова малки, че почти не се чувствуват и не се забелязват. Затова е възможно в едно семейство една част от членовете му да изговарят едни и същи думи с $л'$, а други с \ddot{y} .

4. В езиковата система на едни от жителите на селото — предимно старите — съществуват две фонемни $л'$ и \ddot{y} , доста близки учленително и слухово, но все пак различавани и отделяни една от друга, както в собствения изговор, така и в изговора на останалите.

В езиковата система на други от жителите на селото — предимно младите — има обаче само фонема \ddot{y} , а няма фонема $л'$. В собствения си говор те не употребяват $л'$, а в говора на околните схващат $л'$ като вариант на \ddot{y} , та го заместват с \ddot{y} .

5. За пълното провеждане на замяната $л' \rightarrow \ddot{y}$ в говора на младите и средните поколения силно противодействие оказва книжовният език. Затова ония местни жители, които са се намирали или се намират под негово влияние, упражнявано чрез училище, печат, радио, администрация, търговски връзки с града и пр., в речта си пазят повече или по-малко палаталното $л'$ или пък отново го въвеждат в отделни думи.

V

За да бъде правилно разбрана замяната $л' \rightarrow \ddot{y}$ в говора на с. Чепинци, Софийско, и за да бъде определено нейното място в диалектната система, трябва да се има пред вид, че тя не е единственият езиков процес, който сега се провежда. Наред с нея в говора са на лице и други езикови процеси, които засягат фонетичния облик, граматичния строеж и речниковия състав.

Така в говора в последно време доста широко навлиза гласната \ddot{z} — звук, който не се среща като фонема в традиционната фонетична система. Говорът на с. Чепинци спада към т. н. *a*-говори и в него гласната *a* редовно замества \ddot{z} (от стб. \ddot{z} , \ddot{z} , \ddot{z}) както в домашни думи като напр. *пат*, *вѣже*, *кѣшта*, *рѣка*, *дѣска*, *бѣчва*, *дѣш*, *мѣгла*, *лѣскаф*, *тѣнко* и др., така и в заемки от турски като *сандѣк*, *чадѣр*, *калѣп* и др. В говора на част от жителите обаче, особено у по-младите и образованите, през последните няколко години все по-често се срещат думи с \ddot{z} като *кѣшта*, *пѣт*, *сѣдат се*, *надлѣгват се*, *дѣска*, *кѣсно* и пр., появили се под влияние на книжовния език.

Известни промени се извършват и в граматичния строеж. Така в речта на по-младите, особено у мъжете, отбили военната си служба, доста са разпространени глаголните форми с окончание *-и* за 1 лице, ед. ч., сегашно време, напр. *четём, одим, ндсим, пушим* вм. традиционните *чета, ода, ндса, пуша*. Тия форми са се появили под влияние на близкия западен софийски подговор и са възможни в говора, защото окончанието за 1 лице, мн. число, сегашно време, е *-ме* (*четёме, одиме, ндсиме, пушиме*), та няма опасност от смесване на формите за единствено и множествено число. Освен това голяма част от младите не употребяват спомагателната частица за бъдеще време *к'у*, а я заменят с *ше*, напр. *ше йда, ше чета* вместо традиционните *к'у йда, к'у чета*. Тая промяна също така се извършва под влияние на книжовния език.

Най-сетне в говора на с. Чепинци има промени, които засягат речниковия състав. Това са най-значителните и най-съществените промени, пряко свързани с промените в живота. От тях за нас тук представят интерес само ония, които засягат традиционния сновен речников фонд като *картоф* вм. „компир“, *домат* вм. „патлижан“, *риза* вм. „кошуля“, *стайа* вм. „одая“, *той* вм. „он“, *винаги* вм. „секога“, *при* вм. „кот“ и пр., които все по-често се срещат в речта на местните жители, особено в речта на младежта.

От посочените някои по-важни езикови промени, които днес наблюдаваме в говора на с. Чепинци, става напълно ясно, че този говор не е напълно единен, че в него има особености, характерни за отделни групи население. Тия особености и различия обаче съвсем не са пречка за взаимно разбиране при всекидневното общуване — те дори, особено фонетичните и граматичните, остават незабелязани за местните жители, т. е. не им се обръща внимание. Така остава незабелязана и занимаващата ни замяна *л' → й*. При това, както вече видяхме, тя не е осамотено и изолирано явление, което нарушава единната говорна система, а е един от многото процеси, които сега се извършват в диалекта.

VI

В подкрепа на схващането, че замяната *л' → й* в говора на с. Чепинци, Софийско, е сравнително ново явление, покрай личните наблюдения, мога да приведа и други доказателства. Например в народни песни, записани главно от стари лица през осемдесетте години на миналия век и през трийсетте години на сегашния, не са отбелязани случаи с *й* вм. *л'*. Така в сборника на Вл. Качановски „Памятники болгарского народного творчества“ (Вып. I, Санкт-петербург 1882) в две песни, записани на 2. II. 1880 год. от Атанас Микинец, срещаме случаи като *люто* (стр. 367), *сабля* (стр. 395), а в сборника на Георги поп Иванов (Народни песни от Софийско и Ботевградско“ (Сборник за народни умотворения, кн. XLIII, 1949) в три песни, записани от дяло Геле Латов през трийсетте години, срещаме случаи като *разля* (№ 9), *уля* (№ 9), *неделя* (№ 55), *ключеве* (№ 41), *сабля* (№ 9, 55), *Смилянин* (№ 9) и пр. Почти същото състояние намираме и в песните, записани от мен през 1935 год. По-старите местни жители като Иванка Коташова (74 год.), Дойчин Илиев (56 год.), Йова Соколова (45 год.) и др.

редовно пазят палаталното *л'*, а по-младите като Костадинка Кръстева (23 год.), Цвета Коташова (14 год.) и др. в едни думи, сравнително много малко на брой, изговарят *л'*, напр. *босил'ок*; а в други, много повече на брой, го заменят с *й*, напр. *недейо* (недельо), *по-йане* (поляне), *сэйане* (селяне) и пр. Така случаите с палатално *л'* в песните, записани в с. Чепинци, потвърждават отдавна установеното положение, че езикът на народните песни общо взето е по-архаичен от обиходната разговорна реч, че пази в себе си не само лексикални и граматични архаизми, но и фонетични.

Фактът, че народните песни изобщо не дават вярна представа за съвременното състояние на диалекта, особено ясно личи и от труда на Георги поп Иванов „Софийският говор“ (Сборник на Българската академия на науките, кн. XXXIV, 1940, стр. 209—324). В него (стр. 237) авторът привежда редица примери с палатално *л'* като *недел'а*, *невол'а*, *кошул'а*, *пол'е*, *зел'е*, *пол'ак*, *кл'уч*, *л'ул'к'а* и др., без да посочва селищата, от които са записани, та излиза, че те се срещат редовно в Софийско. Само за с. Желява споменава, че по сведения, събрани в с. Елешница, „всяко средисловно палатално *л'* било редуцирано в *й*, но по време на краткото си пребиваване в селото не можах да установя това“. От тия думи на Г. поп Иванов и от приведените многобройни примери с *л'* излиза, че Софийският говор редовно пазя *л'* и че не познава замяната *л' → й*. Това обаче не е вярно. Както лично установих (вж. тук стр. 150), в говора на редица софийски села, в това число и в говора на с. Желява, палаталното *л'* е заменено напълно или отчасти с *й*. Невярното твърдение на Г. поп Иванов за изговора на *л'* в Софийско се дължи на факта, че неговият труд за Софийския говор е изработен върху фолклорни материали и върху случайни наблюдения при тяхното записване.¹ А старите лица и народните песни, както вече посочих, в Софийско пазят *л'*.

VII

Изобщо всички приведени от мен данни ясно показват, че замяната *л' → й* в говора на с. Чепинци, Софийско, е ново фонетично явление. Тоя извод е в пълно съгласие и със схващането на Цв. Тодоров, че случаите с *й* вм. *л'* в северозападните български говори са изобщо ново явление, което в последно време все повече и повече се разширява. Покрай приведените от него² и от мен тук доказателства, че замяната *л' → й* е ново явление, което през последните десетилетия все повече и повече се разширява, могат да се посочат и други факти, като:

1. През 1903 год. проф. Б. Цонев отбелязва, че не му е известно друго селище около с. Враждебна, в говора на което да се срещат случаи с *й* вм. *л'*. Четиридесет години по-късно аз установих, че тая замяна редовно се среща в гозора на редица околни

¹ Срв. „Тук ще изложа ония особености на Софийския говор, които съм могъл да схвана при записването на народните умотворения в сборника си от песни и приказки“ (Сборник на Българската академия на науките, кн. XXXIV, 1940, стр. 216).

² Вж. Училищен преглед XXVII, 1928, стр. 302.

села, дори и в съседното с. Челопечане, за което Б. Цонев изрично казва, че не я познава.

2. Цв. Тодоров, както сам съобщава в труда си „Северозападните български говори“ (Сборник за народни умотворения, кн. XLI, 1936, стр. 4—5, 192), през годините 1928—1929, между много селища в северозападна България, лично посетил и селата Борован, Габаре, Еница, Койнаре (Белослатинско), Костичовци и Черно поле (Белоградчишко), Бързина, Долна Гнойница и Рогозен (Оряховско), Вълчедръм, Медковец и Сливовик (Ломско), Бела Рада (Видинско) и в техните говори не намерил случаи с *й* от *л'*. Днес обаче, по сведения, събрани от коренни местни жители, в говорите на тия села широко е разпространена замяната *л'* → *й*. На що се дължи това противоречие между Цв. Тодоровите и моите наблюдения? Според мен причините за него могат да бъдат две: 1. Разлики във възрастта на информаторите. Цв. Тодоров е разпитвал предимно стари жени¹, а аз — младежи, които през 1928—1929 год. са били деца. И е възможно още тогава, както днес в говора на с. Чепинци, между млади и стари да е съществувало различие в изговора на *л'* — старите да са пазели тая съгласна, а младите да са я заменили с *й*; 2. Изобщо да са липсвали случаи с *й* вм. *л'* в говорите на тия селища през двайсетте години. От тия две предположения аз съм наклонен да допусна първото — че явлението е съществувало в речта на младите и дори на средните поколения, но Цв. Тодоров не го е забелязал. Това потвърждава и дипломната работа на К. Попов, днес асистент при катедрата по български език, посветена на говора в с. Габаре, Белослатинско. През 1934 год. К. Попов посочва замяната *л'* → *й* като фонетичен закон в описвания от него говор, а Цв. Тодоров не я отбелязва. Обаче както и да обясняваме противоречието между Цв. Тодоров и мен, от него може да се направи един важен за нас извод, а той е, че замяната *л'* → *й* е ново явление в говора на споменатите села.

3. Георги поп Иванов, проучвайки Ботевградския говор през годините 1921—1927, между другите села е посетил и с. Врачеш, където, както се вижда от труда му „Орханийският говор“ (Сборник за народни умотворения, кн. XXXVIII, 1930, стр. 30), не е намерил никакви случаи с *й* от *л'*. Двадесетина години по-късно обаче аз установих, че замяната *л'* → *й* широко е застъпена в говора на това село и то особено в говора на младите. И тук, както по-горе, противоречието между приведените данни от Г. поп Иванов и от мен може да се обясни преди всичко с различната възраст на информаторите: Г. поп Иванов е разпитвал предимно стари хора², а аз младежи и хора на средна възраст³.

¹ „... избирах предимно жени и то не по-млади от 65 години; това биваше и първото и единствено искане, което поставях на придружаващите ме лица“ (п. с., стр. 6).

² „Предимно търсех старите жени, които са най-консервативните пазители на говорните особености не само в народните умотворения, които помнят, но и в своя обикновен говор“ (п. с., стр. 4).

³ Главен мой информатор бе местният жител Георги Денкин, роден през 1910 год., с второкласно образование.

VIII

Първите изследвачи на замяната $л' \rightarrow \ddot{y}$ в българските диалекти — Б. Цонев и Хр. Лазаров —, както вече споменах, обясняват това фонетично явление с чуждо влияние. Излизайки от факта, че то е широко разпространено в романските езици и че наличността му в някои словенски диалекти се обяснява с влиянието на италиански език, те смятат, че и у нас то се е появило под румънско или романско влияние, без да могат конкретно да посочат пътищата на това влияние.

По-сетнешните изследвачи на замяната $л' \rightarrow \ddot{y}$ — Ив. Йорданов и Цв. Тодоров, обаче с пълно право отхвърлят мисълта за чуждо влияние. Те изтъкват, че диалектите, в които тя е прокарана, не са в непосредна близост с румънски език, а са доста отдалечени от него, т. е. тя не се среща в Ломско и Видинско, а във Врачанско, Софийско, Плевенско и пр. И двамата, независимо един от друг, приемат, че замяната $л' \rightarrow \ddot{y}$ в северозападните български диалекти се е развила по фонетичен път на домашна почва, независимо от други езици, и то във връзка със силната палаталност на $л'$. С примери от чешки, немски и новогръцки Цв. Тодоров доказва, че вътре в един език, без чуждо влияние, е възможно едно палатално, па дори и средно $л$ в отделни случаи като комбинаторна промяна да премине в \ddot{y} . Обаче Ив. Йорданов и Цв. Тодоров, както и Хр. Лазаров, не посочват достатъчно ясно учленителните особености на фонемите $л'$ и \ddot{y} и не показват убедително конкретния път, по който изобщо едно $л'$ може да премине в \ddot{y} .

Пръв у нас Хр. Лазаров (п. ст., стр. 227) се опита да посочи учленителните особености на $л'$ и \ddot{y} и да обясни фонетично как едно палатално $л'$ може да мине в \ddot{y} . Така той твърди, че „за да се учлени $л'$, езикът трябва да се възвие малко назад от зъбните алвеоли (учленителното място на средньомекото $л$) във вид на лъжичка (1), та да опре о предното небце. Такава артикулация е мъчна, напрегната . . . Поради това повечето езици се стремят да се отърват да учленяват . . . палаталното $л$, като остава само средньомеко $л$ (!). Ако ли по необходимост трябва да се учлени $л'$, след време $л'$ се развива до i . . . В случая разликата между учленението на $л'$ и на \ddot{y} е тая, че при последния случай езикът не толкова силно се опира о небцето, тогава остава проход между него и небцето и в резултат имаме учленение на \ddot{y} спиранс“.

Това доста наивно и невярно обяснение на начина, по който се учленява съгласната $л'$, и на причината, поради която тя се заменя с \ddot{y} , отначало възприема и Цв. Тодоров (Училищен преглед, XXVII, 1928, стр. 304), но по-късно (Сборник за нар. умотворения, кн. XLI, 1936, стр. 194—195) се отказва от него и изтъква, че причината за преминаването на $л'$ в \ddot{y} „не може да бъде друга освен силната палаталност на плавната $л$. При такава палаталност на $л'$ учленението на последното става като предната част на езика се разгъне, та образува плоскост, която се прилепя о твърдото небце. Също такава разгъване имаме и при учленението \ddot{y} , само че тук не става прилепяне о твърдото небце, а се образува малка тес-

нина, през която минава въздушната струя. Явно е, че при такава близост на учленението на l' и i ще имаме преход на $l' > j$, респ. $j > l'$.

Това обяснение на Цв. Тодоров, доста вярно и правилно в общи черти, се нуждае от известни досточнявания, защото и в него не са посочени достатъчно ясно учленителните особености на l' и на $й$ и не е обяснен фактът, защо в едни говори l' се пази, а в други преминава в $й$.

Палаталното l' в северозападните български говори, както и изобщо в повечето западни български говори, доста се отличава от палаталното l' в източните български говори и от l' в книжовния български език — то е значително по-меко, както това лесно се установява не само опитно, но и слухово. По-голямата мекост на западнобългарското l' е във връзка с някои негови учленителни особености. Докато при учленението на l' в книжовния български език върхът на езика се издига нагоре и се опира до вътрешната плоскост на горните резци, при учленението на l' в западните български говори върхът на езика се спуска надолу и се опира до вътрешните плоскости на долните резци. А мекостта на съгласните е свързана с положението на езиковия връх. Когато върхът е долу, езикът има опора и се опира по-плътнo до твърдото небце, та се получава по-голяма мекост. А когато е горе, допирът до небцето е по-слаб и мекостта е по-малка. Освен това при учленение на палаталните съгласни изобщо езикът се допира по-силно до страните на твърдото небце, а по-слабо до средата му, та с увеличение на учленителната сила допирът по страните на небцето се засилва, а в средата ослабва — характерна особеност на палаталните съгласни, установена от чешкия фонетик проф. Йоз. Хлумски¹. Затова при учленение на силно палатално l' допирът на езика до средата на небцето е много слаб, както това ясно показва с примери от сърбо-хърватски език Бр. Милетиц². При едно такава силно палатално l' е потребно само минимално отслабване на артикуляцията, за да може то да премине в $й$. Така силната мекост на l' в западните български говори е най-важното условие за прехода му в $й$, но не и единствената причина. Интересно е тук да се изтъкне, че се среща много меко l' , което слухово принадлежи към l -овите съгласни, а учленително към $й$ -овите. Такова силно палатално l' с проход отпред можах да наблюдавам през 1938 год. в Пражката лаборатория по опитна фонетика и изговора на сърбина Душан Урошевич от гр. Зайчар, 23 год., завършил славянска филология в Скопие. Слухово у него аз чувах едно много меко l' , което на палатограми прилича на $й$ (вж. тук обр. 1). Такова меко l' сигурно е било и l' , което са наблюдавали Б. Цонев³ и Хр. Лазаров⁴, от-

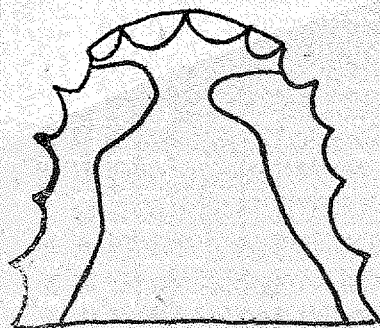
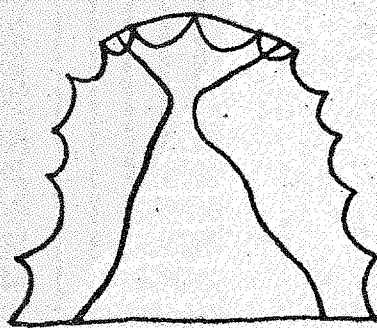
¹ Les sons mouillés et la théorie de l'abbé Rousselot. Sborník práci I sjezdu slovenských filologů v Praze, Praha 1932, стр. 541—547.

² Изговор српскохрватских гласова, Српски диалектолошки зборник, књ. V, Београд 1933, стр. 75.

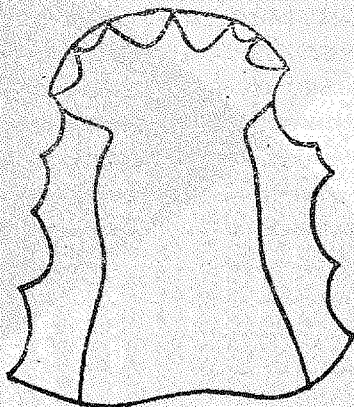
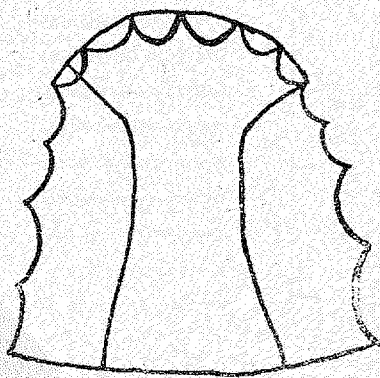
³ „В думи като *сел јане, вол ја, блјудо, плјус* чух едно много тънко, едвам забелязано l пред j “ (Периодическо списание, кн. LXIII, 1903, стр. 110).

⁴ Напр. в *д'ан, г'авна, бърш'ан, вьзг'аве, г'а'ожде, г'еджосвам, зах'упвам, фьр'ам* (Българска сбирка, г. XIII, 1906, стр. 255).

белязвайки го с малко *л*: *се, ѝане, зе, ѝе* и пр. И това силно палатално *л'* с проход отпред, появило се като комбинаторна промяна при известни условия, напр. в началото на думата или в средата между гласни, сигурно е междинен етап, който е позволил изобщо палаталното *л'* да премине в *й*.

л' във *воля**л'* в *љубав*

Обр. 1. Изговор на Душан Урошевич от гр. Зайчар, Югославия.

Обр. 2. *й* в *пйува*. Изговор на Ст. Стойков от София.Обр. 3. *й* в *пйува*. Изговор на Светослав Соколов от с. Чепинци, Софийско.

При разглеждане на замяната *л' → й* в западните български диалекти трябва още да се изтъкне, че съгласната *й* в тях, както и в говора на с. Чепинци, където можах да направя по-продължителни опитни наблюдения, се изговаря с доста висок характеристичен шум. Особено висок характеристичен шум има и *й* от *л'*, както това лесно се установява слухово и както особено ясно личи на палатограмите в широкия допир на езика до страните на твърдото небце (срв. обр. 2 — изговор на *й* в българския книжовен език, с обр. 3 — изговор на *й* в говора на с. Чепинци, Софийско). Изобщо

съгласната *й* в нашите западни говори по доста високия си характеристичен шум може да бъде отнесена към т. н. консонантно *й* (*j*).

Силната палаталност на *л'* и значителната палаталност на *й* в западните наши говори сближават слухово и учленително тия две съгласни и са условие, което позволява *л'* да премине в *й*. Това преминаване обаче става възможно, когато палаталността на *л'* се засили още повече и достигне един предел, при който *л'* започва да звучи като *й*, т. е. да бъде толкова силно палатално, че слухово да се схваща като *й*, без да бъде фактически *й*. Интересни примери за смесване на такова силно палатално *л'* с *й* из словашките диалекти привежда Ян Станислав — в говора на с. Любеля, Липтовско, се среща меко *л'*, което околното население схваща като *й*¹.

Най-сетне, както вече на няколко пъти споменах, замяната на *л'* с *й* не се извършва из един път във всички случаи, а постепенно: отначало тя става само при определено положение — първо в началото на думата, след това в средисловието между две гласни и най-сетне в средисловието след съгласна. Затова има говори като тоя на с. Огоя, Софийско, или на с. Петърница, Плевенско, в които *л'* се заменя с *й* само в началото на думата, напр. в *йуто*, *йути*, *йуцърна*, *йушти* (с. Огоя) или само в началото на думата и в средата между гласни, напр. *йуто*, *зѣйе*, *недейа* (с. Петърница). Затова също така има говори като Ботевградският, в които за известно време се появяват случаи с *й* от *л'* в отделни думи като *йути*, *йуто*, без да могат по-късно да се разширят, т. е. без да намерят „почва“.

IX

Като се разглежда замяната на *л'* с *й*, трябва да се вземе под внимание още и фактът, че палаталните съгласни като средноезични не са много постоянни, та не само *л'*, но и други палатални съгласни преминават в *й*, напр. в нашите диалекти се срещат случаи с *й* вм. *н'* (*камбайа*, *сукма^{н'}йа*, *тува^{н'}йа*),² а в румънски език те са доста често явление.

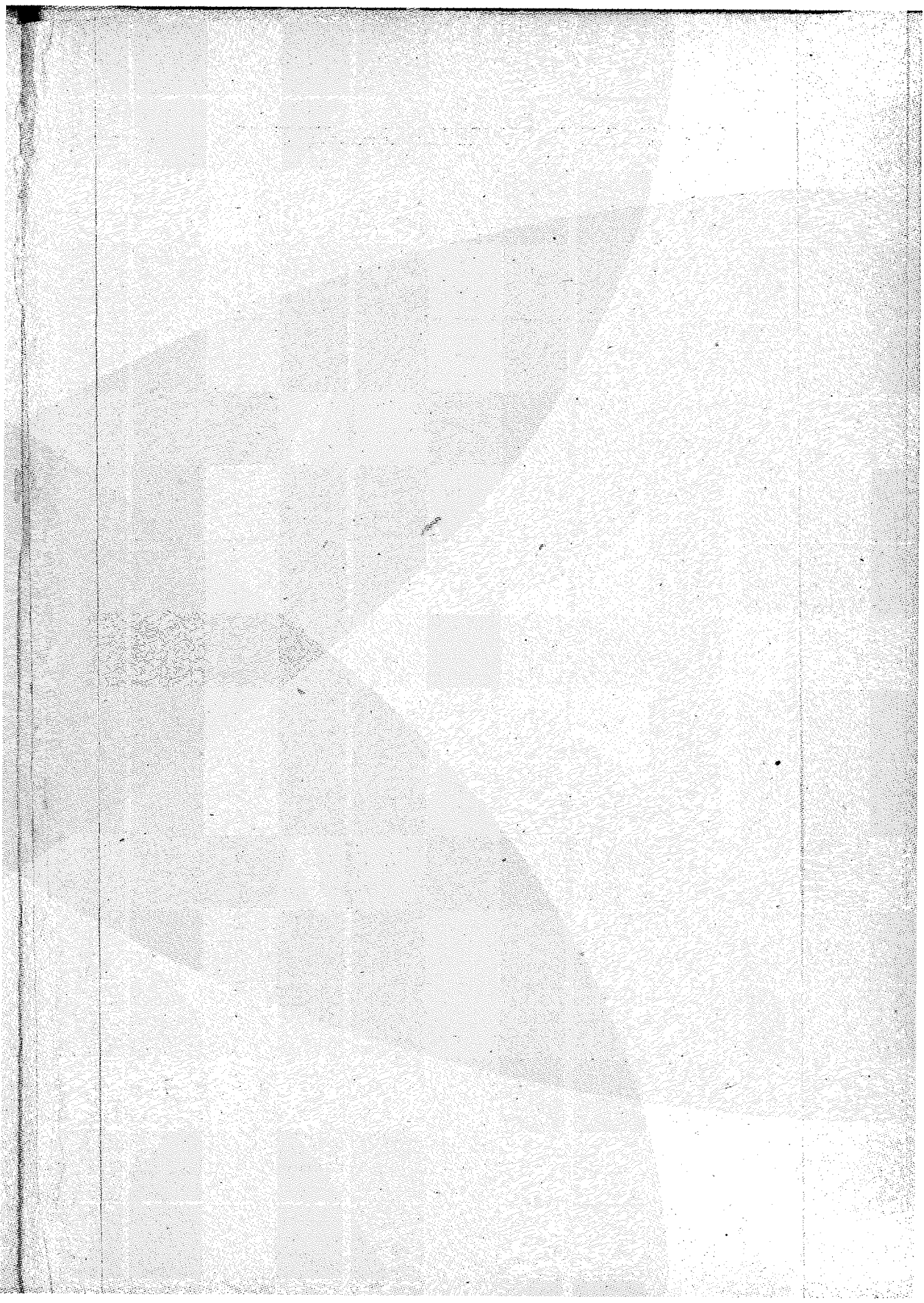
За правилното обяснение и разбиране на замяната *л'* → *й* в западните български говори най-сетне трябва още да се има предвид, че тя е фонетично явление, което се среща и в други езици, на първо място славянски. Така освен споменатите от Б. Цонев (п. ст., стр. 111) и Хр. Лазаров (п. ст., стр. 225) диалекти на словенски език (резиянски) и на сърбо-хърватски (чакавски), тая замяна се среща още в хърватските говори на о-в Хавър и на о-в Крък³, в някои руски говори в Сибир⁴ и пр. Тия факти показват, че

¹ „Charakteristickou pre mocný stupeň palatalizácie ľ je tá okolnosť, že obyvatel'stvo z Vlách percipuje mocné palatálne ľobyvatel'ov z L'ubele ako j a vysmievaú sa im: *jubejka*. Vo skutočnosti ľ sa tu nevyslovuje jako j (Ján Stanislav, Liptovské nárečia, Turčiansky sv. Martin 1952, стр. 200).

² Вж. Цв. Голорев, Сборник за нар. умотворения, кн. XLI, 1936 стр. 194.

³ Вж. М. Маѝеєcki, O podział gwiar Kriku. Prace filologiczne, t. XIV, 1929, стр. 576, 577, 579.

⁴ Вж. Р. И. Аванесов, Очерки русской диалектологии, Москва 1949, стр. 171.

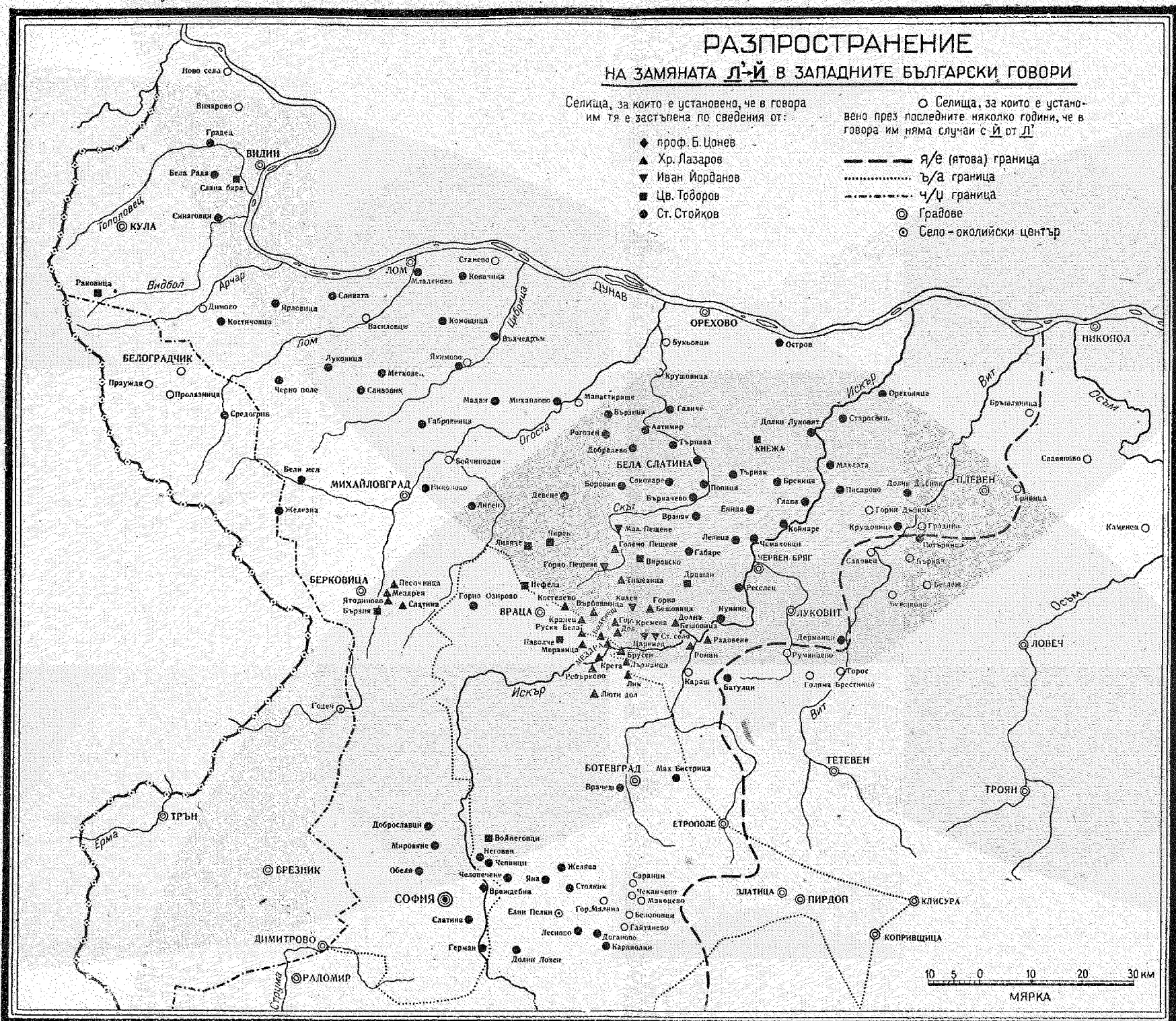
РАЗПРОСТРАНЕНИЕ НА ЗАМЯНАТА Л-Й В ЗАПАДНИТЕ БЪЛГАРСКИ ГОВОРИ

Селища, за които е установено, че в говора им тя е застъпена по сведения от:

- ◆ проф. Б. Цонев
- ▲ Хр. Лазаров
- ▼ Иван Йорданов
- Цв. Тодоров
- Ст. Стойков

○ Селища, за които е установено през последните няколко години, че в говора им няма случаи с Й от Л.

- я/е (ятова) граница
- ъ/а граница
- - - - - ч/ц граница
- ⊙ Градове
- ⊙ Село-околийски център

M
C
A
L
S
H
H
C
H
M
H
—
VI
S
CI
CI

тя не може да се смята за явление, характерно само за романските езици и че в отделните славянски диалекти може и трябва да се обяснява като домашно явление. Общеизвестна истина е, че наличността на еднакви явления, в нашия случай фонетични, не винаги може и трябва да се обяснява със заемане, защото е възможно в два езика или диалекта, съвсем независимо един от друг, да се развият близки или еднакви особености. Тук заслужава да се посочи интересният факт, че днешното състояние на замяната $л' \rightarrow \ddot{y}$ в северозападните български диалекти има пълно съответствие с хърватските говори на о-в Крък, едни от които пазят $л'$, а други го заменят с \ddot{y} , като при това старите поколения пазят $л'$, а младите го заменят с \ddot{y} .¹

X

От всичко казано за замяната $л' \rightarrow \ddot{y}$ в някои от западните български говори могат да се направят следните изводи:

1. Замяната $л' \rightarrow \ddot{y}$ е фонетично явление, възникнало на домашна почва, което в последно време все повече и повече се разширява.

2. Замяната $л' \rightarrow \ddot{y}$ дава възможност да се установят някои важни и интересни особености при нейното провеждане, които конкретно показват как се извършват фонетичните промени, обусловени от вътрешния развой на езика. Те са:

а) Фонетичните промени са във връзка с учленителния и слухов характер на звуковете, който определя посоката на тяхното развитие — в нашия случай силната палаталност на $л'$.

б) Фонетичните промени не се провеждат из един път. Отначало те са комбинаторни явления, обусловени от определени позиционни условия, а след това, в зависимост от редица причини, могат да се разширят и да обхванат даден звук във всички положения, т. е. могат да станат „фонетични закони“, могат да се ограничат само в известни случаи и да се лексикализират, или най-сетне могат да отпаднат и да изчезнат.

в) Фонетичните промени не се извършват изведнъж в говора на едно поколение, а постепенно в говора на две и повече поколения, и което е особено важно, старите и новите форми съществуват едновременно без да бъдат забелязвани от говорителите, т. е. без да им се обръща внимание.

г) Фонетичните промени, като всички други промени в езика, не се провеждат изведнъж, а постепенно и незабелязано чрез бавно засилване на известна учленителна и слухова особеност, чрез бавно натрупване на нови качества. За тях напълно важи казаното от др. Сталин в труда му „Марксизмът и въпросите на езикознанието“, че „преходът от едно качество на езика към друго качество се е извършвал не по пътя на взрива, не по пътя на унищожаване на веднъж старото и изграждане на новото, а по пътя на постепенно

¹ „W Dubasznicy — przynajmniej u starszego pokolenia — l' utrzymuje się, chociaż w osiedlach, też cych przw drodze Krk-Omiszal, bywa już — zwl. u młodszego pokolenia — l' > j (M. Małeck i, ц. ст., стр. 579 забел. 2).

и продължително натрупване елементите на новото качество, на новата структура на езика, по пътя на постепенно отмиране елементите на старото качество“.¹

3. Замяната *л' → ѝ* също така показва, че и в наше време диалектите, въпреки силното и многообразно влияние от страна на книжовния език, продължават да „живеят“ по свои вътрешни закони, продължават да развиват между другото и фонетични особености, които не само не ги сближават с книжовния език, но съществено ги отдалечават. Подобни фонетични явления, макар и малко на брой, са наблюдавани и в други наши говори. Така Л. Ралков през 1933 год. съобщава², че в говора на селищата по течението на реките Бели и Черни Осъм в Троянско старите пазели в речта си *х* в края на думите и пред съгласна, напр. *ур'ах, сук, т'ах, нохти*, а младите го заменяли с *ф*, напр. *ур'аф, суф, т'аф, нофти*. Л. Ралков не разгледа подробно това явление, но изтъкна, че то е съвсем ново и че се е развило вътре в диалекта, защото не се среща в никой околел говор, та не може да се допусне чуждо влияние. Както е известно, замяната *х → ф* се среща и в редица други наши диалекти като Белочерковския, Баташкия³ и пр., но в тях тя е старо явление.

СЕЛИЩА.

за които е установено, че в говора им е проведена замяната *л' → ѝ*:

Белоградчишко

- с. Костичовци — по сведения от Петър Ив. Игнатов, 43 год. родом от същото село, студент-задочник.
- с. Средогрив — по сведения от Тодор Живков Петров, 24 год., родом от същото село, студент по бълг. филология.
- с. Черно поле — по сведения от Борислав Иванов Алексиев, 26 год., родом от същото село, студент по бълг. филология.

Белослатинско

- с. Борован — по сведения от Герго Митков Пеловски, 23 год. и Петър Ценов Братоев, 20 год., от същото село, студенти по бълг. филология; също и по лични наблюдения на Ст. Стойков.

¹ Марксизмът и въпросите на езикознанието, София 1952, стр. 26.

² Говорни различия между млади и стари (към диалекти на възрастните в Троянско: преход *х — ф*). Сп. Родна реч, г. VI, 1933, кн. 5, стр. 215—217.

³ Вж. Ал. Бурмов, Народни умотворения от с. Бяла черква, Търновско. Сборник за народни умотворения, кн. XXXVIII, 1930, стр. IV, 21; Lj. Miletić, Die Rhodopemundarten der bulgarischen Sprache, Wien 1912, стр. 44, 65—66.

- с. Бреница — по сведения от Стефанка Димитрова Вълкова, 20 год., родом от същото село, студентка по бълг. филология; също и по лични наблюдения на Ст. Стойков.
- с. Бъркачево — по сведения от Цветана Г. Андреева, 21 год., родом от същото село, студентка по бълг. филология; също и по лични наблюдения на Ст. Стойков.
- гр. Бяла Слатина — по сведения от Мара Р. Спасова, 38 год., родом от същия град, студентка-започница.
- с. Враняк — по сведения от Васил Христов Вълков, 21 год., и Милка Христова Василева, 24 год., родом от същото село, студенти по бълг. филология.
- с. Габаре — по сведения на Стефка Петрова Стоянова, 21 год., студентка по бълг. филология, и от К. Попов, асистент при катедрата по бълг. език; и двамата родом от същото село.
- с. Глава — по сведения от Димитрина Въртова Кърчева, 23 год., и от Кузман Иванов Кочев, 23 год., и двамата родом от същото село, студенти по бълг. филология.
- с. Драшан — по лични наблюдения на Цв. Тодоров.
- с. Еница — по лични наблюдения на Ст. Стойков.
- с. Койнаре — по сведения от Иван Андреев Бенов, 27 год., родом от същото село, студент по бълг. филология.
- с. Лепица — по лични наблюдения на Ст. Стойков.
- с. Попица — по сведения от Вера Горанова Петрова, 24 год., родом от същото село, студентка по бълг. филология; и по лични наблюдения на Ст. Стойков.
- с. Реселец — по сведения от Василка Маринова Хинкова, 22 год., родом от същото село, студентка по бълг. филология.
- с. Соколаре — по сведения от Гено Маринов Гергов, 21 год., родом от същото село, студент по бълг. филология.
- с. Търнава — по лични наблюдения на Ст. Стойков.
- с. Търнак — по лични наблюдения на Ст. Стойков.
- с. Чомаковци — по сведения от Христана Митрева Христова, 22 год., родом от същото село, студентка по бълг. филология.

Берковско

- с. Горно Озирово — по сведения от Спас Василев Петров, 22 год., родом от същото село, студент по бълг. филология.
- с. Клисуре — по лични наблюдения на Цв. Тодоров.
- с. Мездрея — по наблюдения на Хр. Лазаров.
- с. Песочница — по наблюдения на Хр. Лазаров.
- с. Слатина — по наблюдения на Хр. Лазаров.
- с. Янчов чифлик — по наблюдения на Хр. Лазаров.

Ботевградско

- с. Врачеш — по лични наблюдения на Ст. Стойков.
- с. Разлива, мах. Бистрица — по сведения от Павел Ценков Груев, 26 год., родом от същото село, студент по бълг. филология.

Видинско

- с. Бела Рада — по сведения от Иван Стоянов Иванов, 24 год., родом от същото село, студент по бълг. филология.

- с. Градец — по сведения от Кръстьо Д. Стоянов, учител в същото село.
- с. Синаговци — по сведения от Марчо Николов Тодоров, 23 год., родом от същото село, студент по бълг. филология.
- с. Слана бара — по лични наблюдения на Цв. Тодоров.

Врачанско

- с. Батулци — по сведения от Батьо Петков Батев, 30 год., родом от същото село, студент-заочник.
- с. Боденец — по сведения от Георги Гетов Тодоров, 21 год., родом от същото село, студент по бълг. филология.
- с. Брусен — по наблюдения на Хр. Лазаров.
- с. Вировско — по лични наблюдения на Цв. Тодоров.
- с. Влашко село (Царевец) — по наблюдения на Ив. Йорданов.
- с. Върбешница — по наблюдения на Хр. Лазаров.
- с. Големо Пещене — по наблюдения на Хр. Лазаров.
- с. Горна Бешовица — по наблюдения на Хр. Лазаров.
- с. Горна Кремена — по наблюдения на Хр. Лазаров.
- с. Горно Пещене — по наблюдения на Ив. Йорданов.
- с. Девене — по сведения от Георги Александров Попов, родом от същото село, студент-заочник.
- с. Долна Бешовица — по сведения от Павел Ценов Петков, 24 год., родом от същото село, студент по бълг. филология; и по наблюдения на Хр. Лазаров.
- с. Долна Кремена — по наблюдения на Хр. Лазаров.
- с. Дърманци — по наблюдения на Хр. Лазаров.
- с. Кален — по наблюдения на Ив. Йорданов.
- с. Косталево — по наблюдения на Хр. Лазаров.
- с. Крапец — по наблюдения на Хр. Лазаров.
- с. Крета — по наблюдения на Хр. Лазаров.
- с. Кунино — по сведения от Верка Костова Симеонова, 20 год., родом от същото село, студентка по бълг. филология.
- с. Лик — по наблюдения на Хр. Лазаров.
- с. Лиляче — по лични наблюдения на Цв. Тодоров.
- с. Липен — по лични наблюдения на Ст. Стойков.
- с. Люти дол — по наблюдения на Хр. Лазаров.
- с. Малко Пещене — по наблюдения на Ив. Йорданов.
- с. Мездра — по наблюдения на Хр. Лазаров.
- с. Моравица — по наблюдения на Хр. Лазаров.
- с. Нефела — по лични наблюдения на Цв. Тодоров.
- с. Паволче — по лични наблюдения на Цв. Тодоров.
- с. Радьовене — по наблюдения на Хр. Лазаров.
- с. Ребърково — по наблюдения на Хр. Лазаров.
- с. Роман — по сведения от Ненка Найденова Йончева, 26 год., родом от същото село, студентка по бълг. филология; и по наблюдения на Хр. Лазаров.
- с. Руска Бела — по наблюдения на Хр. Лазаров.
- с. Старо село — по сведения от Николай Стефанов Николов, 21 год., родом от същото село, студент по бълг. филология; и по наблюдения на Ив. Йорданов.

- с. Тишевица — по наблюдения на Хр. Лазаров.
- с. Чирен — по лични наблюдения на Цв. Тодоров.

Елинпелинско (Новоселско)

- с. Доганово — по сведения от Иванка Кирилова Младенова, 22 год., родом от гр. Лом, студентка по бълг. филология.
- с. Желява — по лични наблюдения на Ст. Стойков.
- с. Краполци — по сведения от Михаил Костадинов Бонев, 26 год., родом от същото село, студент по бълг. филология.
- с. Лесново — по сведения от Стоян Захариев Илиев, 22 год., родом от същото село, студент по бълг. филология; и по лични наблюдения на Ст. Стойков.
- с. Столник — по сведения от Стоянка Бонева Ценева, 21 год., родом от същото село, студентка по бълг. филология.
- с. Яна — по лични наблюдения на Ст. Стойков.

Кулско

- с. Раковица — по лични наблюдения на Цв. Тодоров.

Ломско

- с. Вълчедръм — по сведения от Атанас Крумов Гърков, 25 год., родом от същото село, студент по бълг. филология.
- с. Ковачица — по сведения от Гроздена Александрова Николова, 20 год., родом от същото село, студентка по бълг. филология.
- с. Комошица — по сведения от Аспарух Средков Рангелов, 24 год., родом от същото село, студент по бълг. филология.
- с. Луковица — по сведения от Нестор Митов Петков, 26 год., родом от същото село, студент по бълг. филология.
- с. Медковец — по сведения от Вира Георгиева Горанова, 21 год., и от Георги Н. Пандурски, 28 год., родом от същото село, студенти по бълг. филология.
- с. Младеново (Голинци) — по сведения от Йордан П. Живков, 24 год., родом от същото село, студент по бълг. филология.
- с. Сливата — по сведения от Павел Методиев Величков, 22 год., родом от същото село, студент по бълг. филология.
- с. Сливовик — по сведения от Тома Николов Томов, 21 год., родом от същото село, студент по бълг. филология.
- с. Якимово (Котеновци) — по сведения от Кръстьо Найденов Василев, 22 год., родом от същото село, студент по бълг. филология.
- с. Ярловица — по сведения от Петър Маринов, 20 год., родом от същото село, войник.

Луковитско

- с. Дерманци — по сведения от Милка Маринова Кръстева, 22 год., родом от същото село, студентка по бълг. филология.

Михайловградско

- с. Бели Мел — по сведения от Михаил Петков Михайлов, 25 год., родом от същото село, студент-започник.

- с. Габровница — по сведения от Галунка Гоцева Йорданова, 22 год., родом от същото село, студентка по бълг. филология.
- с. Железна — по сведения от Димитър Младенов Димитров, 22 год., родом от същото село, студент по бълг. филология.
- с. Мадан — по сведения от Николина Г. Ангелова, 23 год., родом от същото село, студентка по бълг. филология.
- с. Николово (Баня) — по сведения от Кирил Димитров Киров, 23 год., родом от същото село, студент по бълг. филология.

Оряховско

- с. Алтимир — по сведения от Стоянка Цекова Илиева, 22 год., родом от същото село, студентка по бълг. филология.
- с. Бързина — по сведения от Велика Вълчинова Гергова, 23 год., родом от същото село, студентка по бълг. филология.
- с. Галиче — по сведения от Минка Христова Лилоvsка, 24 год., родом от същото село, студентка по бълг. филология.
- с. Добролево — по сведения от Спас Стефанов Цветков, 21 год., родом от същото село, студент по бълг. филология.
- с. Долна Гнойница — по лични наблюдения на Ст. Стойков.
- с. Долни Луковит — по сведения от Йордан Киров Петков, 38 год., родом от същото село, студент-започник.
- гр. Кнежа — по лични наблюдения на Цв. Тодоров.
- с. Остров — по сведения от Велизар Крумов Попов, 22 год., родом от същото село, студент по бълг. филология.
- с. Рогозен — по сведения от Христо Велков Петров, 24 год., родом от същото село, студент по бълг. филология.

Плевенско

- с. Долни Дъбник — по сведения от Тодора Хараланова Вълва, 21 год., родом от същото село, студентка по бълг. филология.
- с. Крушовица — по сведения от Венета Ив. Петрова, 21 год., родом от същото село, студентка по бълг. филология.
- с. Махалата — по сведения от Тана Стефанова Горанова, 22 год., и от Валентина Василева Стоянова, 27 год., родом от същото село, студентки по бълг. филология.
- с. Ореховица — по сведения от Атанас Николов Нинов, 24 год., родом от същото село, студент по бълг. филология.
- с. Петърница — по сведения от Захари Петров Генев, 23 год., родом от същото село, студент по бълг. филология.
- с. Писарово — по сведения от Тодор Йотов, 23 год., и от Цвета Пенчева Софрониева, 27 год., родом от същото село, студенти по бълг. филология.
- с. Староселци — по сведения от Георги Ганев Йончев, 28 год., родом от същото село, студент-започник.

Софийско

- с. Войнеговци — по лични наблюдения на Цв. Тодоров.
- с. Враждебна — по лични наблюдения на Б. Цонев.
- с. Герман — по лични наблюдения на Ст. Стойков.

- с. Доброславци — по сведения от Цветанка Йорданова Стоилова, 22 год., родом от същото село, студентка по бълг. филология.
- с. Долни Лозен — по лични наблюдения на Ст. Стойков.
- с. Мирояне — по сведения на Д. Захариев, местен учител.
- с. Негован — по лични наблюдения на Ст. Стойков.
- с. Обеля — по сведения от Славка Ив. Магерова, 22 год., родом от София, студентка по бълг. филология.
- с. Огоя — по лични наблюдения на Ст. Стойков.
- с. Слатина — по сведения от Гергана Цветкова Менова, 20 год., родом от София, студентка по бълг. филология.
- с. Челопечане — по лични наблюдения на Ст. Стойков.
- с. Чепинци — по лични наблюдения на Ст. Стойков.

СЕЛИЩА

за които през последните няколко години е установено, че в говора им не се срещат случаи с *й* от *л'*:

Белоградчишко

- гр. Белоградчик — по сведения от Стефка Димитрова Пашкулкова, 23 год., родом от града, студентка по бълг. филология.
- с. Димово (Княз Александрово) — по сведения от Ангя Еленкова Живова, 20 год., родом от същото село, студентка по бълг. филология.
- с. Праужда — по сведения от Вера Живкова Добровишка, 32 год., родом от гр. Петрич, студентка-започничка.
- с. Пролазница — по сведения от Любка Иванова Филипова, 22 год., родом от същото село, студентка по бълг. филология.

Видинско

- с. Винарово — по сведения от Цветан п. Кръстев Иванов, 22 год., родом от същото село, студент по бълг. филология.
- с. Ново село — по сведения от Веселина Атанасова Логофетова, 22 год., родом от същото село, студентка по бълг. филология.

Врачанско

- с. Караш — по сведения от Мария Василева Кръстева, 23 год., родом от същото село, студентка по бълг. филология.

Елинпелинско (Новоселско)

- с. Белопопци — по лични наблюдения на Ст. Стойков.
- с. Гайтанево — по лични наблюдения на Ст. Стойков.
- с. Горна Малина — по лични наблюдения на Ст. Стойков.
- с. Макоцево — по лични наблюдения на Ст. Стойков.
- с. Саранци — по лични наблюдения на Ст. Стойков.
- с. Чеканчево — по лични наблюдения на Ст. Стойков.

Ломско

- с. Василевци — по сведения от Георги Димитров Иванов, 37 год., родом от с. Шишковци, Кюстендилско, студент-заочник.
- с. Войници — по сведения от Петра Рафаилова Алексова, 21 год., родом от същото село, студентка по бълг. филология.
- с. Станево (Лабев) — по сведения от Рашо Младенов Николов, 23 год., родом от същото село, студент по бълг. филология.

Луковитско

- с. Бежаново — по сведения от Цанко Димитров Данов, 23 год., родом от същото село, студент по бълг. филология.
- с. Голема Брестница — по сведения от Вълчо Драганов Раковски, 24 год., родом от същото село, студент по бълг. филология.
- с. Румянчево (Блъсничево) — по сведения от Мария Дилова Маркова, 27 год., родом от същото село, студентка по бълг. филология.
- с. Садовец — по сведения от Тодорка Павлова Помашка, 27 год., родом от същото село, студентка-заочничка.
- с. Торос — по сведения от Радка Христова Дейчева, 23 год., родом от същото село, студентка по бълг. филология.

Михайловградско

- с. Бойчиновци — по сведения от Методи Христов Ценов, 25 год., родом от същото село, студент по бълг. филология.

Оряховско

- с. Букьовци — по сведения от Емилия Георгиева Миланова, 21 год., родом от същото село, студентка по бълг. филология.
- с. Крушовица — по сведения от Надежда Найденова, 21 год., родом от същото село, студентка по бълг. филология.
- с. Манастирище — по сведения от Лазар Цолов Тонов, 27 год., родом от същото село, студент по бълг. филология.

Плевенско

- с. Беглеж — по сведения от Цоню Ангелов Гергов, 22 год., родом от същото село, студент по бълг. филология.
- с. Бръшляница — по сведения от Атанас Славков Палуков, 22 год., родом от същото село, студент по бълг. филология.
- с. Бъркач — по сведения от Мария Нанева Найденова, 22 год., родом от същото село, студентка по бълг. филология.
- с. Горни Дъбник — по сведения от Гена Христова Генчева, 22 год., родом от същото село, студентка по бълг. филология.
- с. Гривица — по лични наблюдения на Ст. Стойков.
- с. Каменец — по сведения от Вацка Боянова Иванова, 25 год., родом от същото село, учителка.

КЪМ РАЗВОЯ НА Ъ В ИМЕНИТЕЛЕН ПАДЕЖ НА СЛОЖНИТЕ ПРИЛАГАТЕЛНИ В БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

от Ив. Гълъбов

В своята статия „Една особено забележителна форма на македонските говори около Солун“¹ проф. Л. Милетич обръща внимание на редица примери от материалите на Веркович, издадени от Лавров и Поливка, в които формата за именителен падеж, един. число, мъжки род, на сложните прилагателни се различава от иначе познатите от останалите българо-македонски говори облици на *-и*. Изброявайки тези интересни примери на *-ой*, с член на *-оют*, Л. Милетич казва: „Тези форми съвсем приличат на руските прилагателни *родной, молодой, сухой, злой* и др., развили се досуш тъй, както и гореспоменатите български форми: *дебелой, мадрой, одной*, сир. от по-стари форми, окончващи на *ий* (стб. дъбълън). Покрай този порядък тип сложни прилагателни и в двата езика, още в най-старо време фонетично се образувал и втори тип, в който окончанието *зи*, преди да се обърне в дифтонг *-ий*, чрез регресивна асимилация се изменило в *-ий* (по-сетне в *ий*) и дори в *зи*“².

В тези думи на проф. Милетич се откриват елементи на схващане, различно от това, което обикновено се приема за въпросните форми, та трябва да се съжалява, че покойният учен е изказал тъй кратко своята мисъл. Защото след Шахматов, Фортунатов и Щепкин³ се приема, че още в праславянска епоха от съчетанието *з + и* се е развило *зи*, което по нищо не се различавало от всяко друго *зи*. Поради това във великоруските форми на *-ой* (и сродните като *крою, крой*) се вижда проява на един процес, характерен само за великоруски, според който *-ий* е дало *-ой*. Излизайки от това схващане, всички други примери, в които горното съчетание *-зи* не е застъпено с рефлекс на *зи*, се приемат за вторични, появили се главно поради аналогични причини. Така напр. се обясняват достатъчно честите примери на *-ън, он-* в старобългарските паметници.

Не по този начин обаче гледа на въпроса А. Томсон. В своята работа „Die Nominativendung der bestimmten Adjektiva und lautlich

¹ Македонски преглед X, 1936, кн. 1—2, стр. 1—7; преди това в Македонски преглед VIII, 1933, кн. 3, стр. 129 и сл.

² Цит. ст., стр. 1.

³ А. А. Шахматов, Русский филологический вестник 50, 1903, стр. 160—181 и Archiv für slavische Philologie 31, 1910, стр. 481—506; В. Щепкин, Рассуждение о языке Савиной книге, Спбг 1906, стр. 236 и сл.; Ф. Ф. Фортунатов, Лекции, Пгр. 1919, стр. 144, и Краткий очерк, Пгр. 1922, стр. 124.

Verwandtes in den slavischen Sprachen¹ той изказва схващане, според което съчетанието — *ъѣ* тепърва в отделните славянски езици ще е съвпаднало по гласеж с обикновеното *ѣ*, като в две отдалечени езикови области, великоруската и тази на солунските говори, *ъ* в горното съчетание е останало непроменено и е претърпяло по-нататъшната съдба на *ъ*. И той споменава съобщенията от Дринов примери *доброу, дебелой, българской*² и приведените в редакционна бележка към Дриновата статия собствени имена *Радой Благоу, Драгой* и др., които слага във връзка с руските форми. Тази статия на Томсон вероятно е имал пред вид проф. Л. Милетич, когато е писал гореприведените редове, та затова ще да е сметнал ненужно да се изказва обширно по въпроса след добре обоснованата работа на руския учен, пренасяйки тежестта на своята статия върху изнесения от него ценен материал. Защото след убедителните обяснения на Томсон³ става ясно, че предишното схващане се крепи изключително на два момента — от една страна на убеждението, че имаме исконно дълго **-ѣ-* във форми като *мъѣж*, а от друга — на факта, че в цялата славянска езикова територия **-ъѣ* е застъпено с рефлексни еднакви с рефлексите на исконното **-ѣ*, като руските форми биха останали изолирани, ако бъдат обяснени по друг начин. Но сега, след като се знае, че формите като *мъѣж* могат да се обясняват от праобразци с кратко **-ѣ-*, става ясно, че схващането на Шахматов ще бъде окончателно разколебано с изнасянето на примери от друг славянски език, които да не могат да се поставят успоредно с развоя на обикновеното **-ѣ*. В това отношение статията на проф. Л. Милетич придобива особена стойност както по отношение на теорията на разискваните форми, така и по отношение на техните рефлексии в българо-македонските говори⁴.

Така, преди всичко, напълно естествено е край формите *милѣу, голямоу* и пр. да се очакват и такива, в които *ъ* в окончателното *ѣ* не се е изяснило в *о*, тъй както съществуват говори с неизяснено *ъ*, край други, в които *ъ* е дало *о*. Разбира се, че тия два говора, с изяснено и неизяснено *ъ* в разглежданите окончания, трябва да се схващат като по-преди единни и да се противопоставят на всички останали говори, в които изтъкнатото окончание е със застъпник, еднакъв с рефлексна на всяко друго *ѣ*.

Такъв говор с неизяснено *ъ* в окончателното за единствено число, мъжки род, на прилагателните аз виждам в говора на с. Сухо, Бог-

¹ Zeitschrift für slavische Philologie, V, 1928, стр. 101—124.

² Периодическо списание, кн. 40, 1892, стр. 668.

³ Ще обърнем внимание особено на изтъкнатото от него противопоставяне *кѣй, Кѣвъ, но легкѣй, тандѣй* (п. ст., стр. 113) и изтъкването, че *кѣй* не е можело никога да даде във великоруски *оѣ*, както личи от форми като *дѣбѣу* от *дѣбѣѣ* (стр. 113).

⁴ Освен споменатите вече примери, изнесени от Дринов, преди въпросната работа на проф. Л. Милетич други подобни форми са публикувани пак от него без особени обяснения в Сборник за народни умотворения, кн. II, 1889, стр. 237. На подобни форми обърща внимание и проф. Ст. Младенов, Geschichte der bulg. Sprache, Berlin 1929, стр. 106 и сл. В кратките редове, посветени на тях, личи схващане, различно от Шахматовото.

данско. Вече от доста отдавна проф. Йорд. Иванов¹ изнесе от споменатото село и от съседните селища примери за прилагателни от мъжки род, единствено число, които завършват на *-ѝ*, респ. на *a* в неударено положение напр. *скѝмпѝ*, *силнѝ*, *българскѝта*. Тези форми събудиха оживени разисквания поради изказаното схващане на проф. Йорд. Иванов, че крайният *ѝ* в горните форми представя стар запазен, исконен ер, неизпаднал поради специални условия. От дадените обяснения коренно се различаваше схващането на проф. Ст. Романски², който в горните примери видя продължение на старите сложни облици на прилагателните. За него *ѝ* представляше застъпника на старото *ѝ*, което в съседното на Сухо село Висока наистина във всяко положение бива замеяно с *ѝ*: *бѝлѝ* > *бѝл*, *гѝбнѝти* > *загѝнувам*, *мѝшь* > *мѝшка*, *сѝтъ* > *сѝт* и пр. За запазване на сложната форма *вм.* очакваната проста проф. Ст. Романски предполага, че е съдействувало изгубването на чувството за сложна форма след появяването на новия член и привежда примери като *божи*, *български*, *Люти брод* и пр.³, които представят стари сложни прилагателни, употребявани като прости. Излизайки обаче от теориите на Шахматов и др., проф. Ст. Романски очаква в тази форма винаги да има застъпник на *ѝ*, та затова сам се изненадва, че в Сухо, гдето *ѝ* във всяко друго положение дава *и*, се срещат при разглежданите форми „малко следи“ от запазен старинен изговор на *ѝ* като *ѝ*. Затова, за да се отстранят мъчнотията, които идват като логична последица от възприетата Шахматова теория, разглежданата работа завършва със следното заключение: „Явно е, че и по отношение на изговора на *ѝ* този говор [на Сухо] по-рано не ще да се е различавал от говора на Висока. С промяната на *ѝ* в единия говор в *и* (Сухо), а в другия — в *ѝ* (Висока), създадо се е важно различие между тях: само *ѝ* наместо *ѝ* в изброените примери, еднакво обикновени и във Висока и в Сухо свидетелствуват за по-раншното сходство на говора на тия две села и в това отношение“.⁴

Близост между говора на двете села приема и М. Малецки, който изследва специално тази диалектна област и ѝ посвети редица работи, една от които се занимава именно с разглежданите примери. Той отхвърля схващането на проф. Ст. Романски и изтъква като непреодолима мъчнотия за обяснението, което българският учен дава на примерите от типа *нискъ*⁵ и пр., пак забележителния непаралелизъм: от една страна в Сухо *ѝ* дава *и* във всяко положение, а от друга — *ѝ* при прилагателните. Според М. Малецки⁶

¹ Revue des Études slaves II, 1922, стр. 88—103.

² Македонски преглед III, 1927, кн. 1, стр. 23—32.

³ Цит. ст., стр. 31.

⁴ Цит. ст., стр. 32.

⁵ Малецки пише *ниска* *вм.* *нискъ* поради това, че *ѝ* не се намира под ударение.

⁶ „Dopatrywanie się śladów *y* tylko w tym typie przymiotników, którego właśnie nie umiemy wyjaśnić wydaje mi się nieco ryzykownem. Jeżeli w *a* w typie *niiska* i t. d. ma się kryć ślad *y*, to chcielibyśmy też jak to mamy w Wysokiej — widzieć podobne ślady w formie z rodzajnikiem, gdy tymczasem wysockiemu *gul'ama jut*, *malk'ajut*, *nájsietna jótmu d'én'* odpowiada w Suchem typ z rozwojem *y = i*: *glambók'iju*, *plít'iju*, *mokriju*, *súx'iu*, *nájskampijótmu šiker* i t. d.“ Lud słowiański III, стр. A 111.

„откриването на следи от *у само в този тип прилагателни, който не можем специално да обясним, ми се струва рисковано. Ако в *a* [= ъ, вж. по-горе] в типа *n'iska* и пр. се крият следи от *у, то бихме имали — както това е във Висока — подобни следи и във формата с член, а при това на формите от Висока *gul'amajut, malkajut, najs'etnajótmu d'en'* в Сухо отговаря тип с развой *у = *i*: *glambókiju, plitkiju, mokriju, súxiu, nájskampijótmu šiker*⁴. Това състояние на нещата в Сухо се явява според Малецки решителна пречка срещу схващането на проф. Ст. Романски, особено като се има пред вид, че в същност типът *нискъ* и пр. не е запазен в „малко следи“, както мисли българският учен, а е най-добре развит именно във въпросното селище. Това кара Малецки да отхвърли схващането на проф. Романски и да дири други обяснения на въпросните форми.

Но и обяснението на Малецки, което комбинира казаното по преди от проф. Йорд. Иванов и Селищев¹, се изправя пред друга незабелязана пречка. Ако в типа *viligdinska pond'álnik* (Сухо) има *a* респ. ъ, то това *a* не може да бъде от никакъв вторичен еров вокал, защото типът *великденски* е общ за всички българо-македонски говори и е изтикал без остатък съответното кратко прилагателно. Следователно тук не може да се говори за „*jer wktadoguy*“. Единственото обяснение на ъ следователно в този тип, а от там и при всички останали прилагателни, може да дойде, само ако се приеме, че ъ е пряк продължител на именителен падеж, един. число, мъжки род, от сложните прилагателни. И ако в Сухо се противопоставя *великденскъ* на *китка*, най-естествено е да се извади логично заключение от факта и да се видят в тези два звука рефлексите на две първоначално различни фонемни, т. е. да се приеме схващането, развито от Томсон в споменатата вече работа.

И тъй за нас е вън от всяко съмнение, че в Сухо се е запазил архаичен говор, който в окончанието за именителен падеж, един. число при сложните прилагателни мъжки род е запазил непроменен ъ от групата *-ъ/ъ, като го е подложил по-нататък на всички промени, на които е бил изложен всеки други ъ. По този начин горното окончание не е последвало развоя на *зи* от друг произход. С тази черта Сухо представя особена диалектна група, към която ще трябва да се причислят и всички ония села, от които са примерите *милрой, голямоют* и пр. от Верковичовите материали, изнесени в споменатата работа на проф. Милетич. Това са все села от съседната на Сухо област, изглежда на първо място с. Балевиц. Че в тази група трябва да се въведе и едно подделение, това се вижда от простото съпоставяне на застъпниците на горните изгласни групи, но важното е, че със запазването на ъ в споменатото окончание и с неразвиването му към *зи*, този говор се противопоставя на всички останали българо-македонски говори, в които ъ в окончанието *-ъ/ъ се е изменило към *зи*. Това ново *зи* е споделило без изключение съдбата на всяко друго *зи*, по който признак, както се знае, българо-македонските говори представят две групи говори: в по-голямата тяхна част *зи* се е развило към *и* и е съвпаднало с него, а в

¹ Slavica IV, 1925, стр. 354 и сл.

друга част *ѝ* има за застъпник по-тъмен или по-ясен вокал, който обаче няма стойността на днешното българско *и*. В последните говори обикновено се явяват примери, в които етимологичното *и* е предадено със същия застъпник на *ѝ*.

За да стане напълно ясно нашето обяснение на формите *нискъ* и пр. в Сухо и изказаното схващане относно съдбата на вторичното *ѝ*, дошло от *ѝ* пред *ј*, в различните българо-македонски говори, трябва да се има пред вид следното: Малецки изтъкна в своята работа, че, ако *нискъ*, *плиткъ* и пр. бяха стари сложни форми на прилагателните, те нямаше да стоят така отделени от съответните членувани прилагателни, които в този говор гласят: *плиткиу*, *мокриу* и пр. Това особено отношение на двете форми обаче може да се обясни от различното положение на групата **ѝј* в двата типа форми. При *нискъ* и пр. **ј* е било изгласно и е изчезнало по-рано от краесловието, та предходното *ѝ* е останало непроменено, докато в типа *мокриу* и пр., поради положението си, **ј* се е запазило и е можело да действа по-дълго върху предходното *ѝ*, като е привличало към себе си неговото учленително място. В това отношение типът *мокриу* е напълно успореден на примерите *крим*, *криш* (< *къѝѝ*, *къѝѝш*), *ријам*, *риш* (< *ръѝѝ*, *ръѝѝш*), които в Сухо са редовно с *и*.¹ Но че нашето предложение е правилно и че горният развой е вторичен, засягащ само говора на Сухо, показва положението в съседните села, спадащи към другия подговор с изяснено *ѝ*, в които успоредността между членувани и нечленувани форми на прилагателното се е пазила по-дълго, та ни са засвидетелствувани форми *милой*, край по-често срещания се там тип *голуют*, *сребноют* и пр.²

Тази явила се по-късно неуспоредност между формите *нискъ* от една страна и *мокрију* от друга, обяснява и задържането на сложните форми на прилагателните на мястото на простите. Поради особения фонетичен развой от старите форми **нискъ*, **нискъји*, **нискъјитъ* в Сухо са се получили три форми: **нисък*, *нискъ* и *нискијат*. Тези три форми представят неудобството, че не могат да бъдат получени една от друга и затова срещу съответната членувана се е запазила нечленуваната форма *нискъ*. За да се запази именно *нискъ*, а не *нисък*, са способствували следните обстоятелства: 1. Срещу формите *ниска* (ж. р. ед. ч.), *ниско*, *ниски*, *ниският* — *нисък* е представляло свършено друга основа, докато *нискъ* е имало тази обща основа; 2. Знае се, че в българско-македонските говори е имало редица случаи, в които старата сложна форма на прилагателните е била употребявана вм. простата³; и 3. Знае се още, че в същите

¹ Това е още един довод, потвърждаващ свидетелството на ред други, за голямата старинност на българския задпоставен член.

² Срв. проф. Л. Милетич, Македонски преглед X, 1936, кн. 1—2, стр. 5. Подобна успоредност преди в съдбата на **ѝ* и в говора на Сухо според мен личи и от формата (за) *са омуя* (Małeckі, Dwie gwary, II. Słownik, Kraków 1936 стр. 77; *муя*, *муех*, *мул*, *омувам*, *премувам*, проф. Йорд. Иванов, Revue des Études slaves II, 1922, стр. 94) запазена в съседното село Висока, на която ще се спрем повече по-долу.

³ Срв. Ст. Романски, Македонски преглед III, 1927, кн. 1, стр. 31.

българо-македонски говори употребата на сложната форма на прилагателните за звателен падеж е всеобща.¹

Всички тези факти обясняват достатъчно как се е дошло до горната нова система с новите форми за мъжки род *нискъ* и пр., които са се получили поради съвпадането на горните фонетични, морфологични и синтактични условия в Сухо, поради което и именно в това село типът *нискъ* и пр. е най-добре застъпен.² В останалите говори на Богданско този тип не е домашно явление, за което, както ще се види по-долу, говори и географското му разпространение.

И тъй, от дадените обяснения се вижда, че в Сухо наистина имаме говор, в който **ъ* пред **ј* още не е било дало **ѝ*. Раздвоенето, което се е получило от една страна чрез изменението на тази група в *ъ* при сложните прилагателни и от друга при членуваните прилагателни и глаголите от типа *ријам*, *риш*, т. е. в средисловие, е засегнало само говора на това селище, докато в спадащите по отношение на съдбата на старото **ъј* към същия диалектен тип други селища, успоредността се е запазила по-дълго време, та проф. Милетич можа да събере цяла редица примери като *голямоют*, *нишноют*, *лудюот* и пр. от публикуваните Верковичови материали. Намерил е и само една сложна форма на прилагателното: *милой зентю, язе знам, че си юнак хубав*.³

Този малък диалектен остров, който различава още **ъј* от **ѝ*, е бил заграден от говори, в които **ъј* е вече съвпаднало с **ѝ*. И то от двата типа: от запад, юго-запад и по-далече от северо-запад, от диалекти, в които **ѝ* е съвпаднало с *и*, и на изток, северо-изток и северо-запад — от говори, в които **ѝ*, и старото и новото, са запазили своя старинен изговор или са го променили в посока към *ъ*. Първият тип добре се отличава от говора на Сухо, но към втория от всички досегашни изследвачи се причислява и Сухо. Затова налага се да се разгледат специално тези говори с оглед на отношението им към говора на Сухо. Техният обхват стига доста далече на изток и северо-изток⁴, макар че не продължават плътно⁵. Към този именно диалектен тип спадат още Висока и разсипаното българско село Зарово. От изнесените от проф. Йорд. Изанов материали се вижда, че в тези две села *ѝ* във всяко положение дава *ъ*. За Висока това се потвърди и от още по-обилните материали на Малецки,

¹ Ст. Младенов, *Geschichte der bulg. Sprache*, стр. 107 и сл.

² М. Маџески, *Lud słowiański III*, 1933, стр. А 109, 111.

³ Вж. проф. Л. Милетич, *Македонски преглед X*, 1936, кп. 1—2, стр. 5. Забележително е, че примерът е тъкмо в звателен падеж. Покрай този тип, в записаните материали се явява нов, който е българо-македонски и бива внесен във въпросните селища от запад, северо-запад, типът *-ийот*. Че този тип по време на записването се е появил в постепенен разпространение, личи от употребата му успоредно със старинния дори в едно и също изречение: *на третоуюот вечер ки иди малкиот, другоот вечер отиде срядноют*... В изнесените от проф. Милетич материали се среща на два пъти формата *рекла* за ед. ч. мъжки р., която проф. Милетич придружава със *sic*.

⁴ St. Mladenov, *Geschichte der bulg. Sprache*, стр. 112, 329, 331. L. Miletic, *Das Ostbulgarische*, стр. 227, *Die Rhodopenmundarten*, стр. 79—87; Ст. Младенов, *Бит и език на тракийските българи*, т. 2, стр. 28—33.

⁵ К. Мирчев, *Следи от стб. ѝ в говора на с. Калапот, Зъхненско*, Сборник Милетич, София 1933, стр. 56 и сл.

та е странно неговото желание да свърже Висока в общ диалектен тип със Сухо. В своята работа „О збóзпíсowаниу гwar Bogdañska w рd.—wschodñeј Macedonii“¹ Малепки добре показва, че това, което проф. Йорд. Иванов схваща като говорно единство, в същност е истинска раздробеност, причинена от срещането на няколко различни диалектни типа. Някои мои несъгласия с неговата групировка на говорите на разглежданите селища проличават вече от изложеното до тука, но не можейки да се спирам специално на този въпрос, ще трябва все пак да изтъкна, че Малецки не е отишъл до край в своето внимателно инак разграничаване на говорните типове на Богданско, щом като е свързал Висока и Сухо в една общност. Сам той отбелязва, че няколко изоглоси минават между двете селища. Към тия различия могат да се приведат още някои. Тъй напр. във Висока първо лице, ед. ч., сег. време звучи винаги *крија*, *вија*, докато в Сухо се казва *крим*, *вијам* и пр.; във Висока за винителен падеж множ. ч. се употребява *х'а*, а в Сухо *ги*. Броят на езиковите черти, които разделят двете села, сигурно би могъл още да се увеличи при внимателно проучване, но все пак най-важният белег, който отделя двата говорã, като ги причислява към два различни диалектни типа, е застъпничеството на старите **ѝј* и **ѝ*. Докато, както вече бе показано, Сухо представя говор, в който **ѝ* > *и*, а **ѝј* > *ѝ* и всичко това с изненадваща последователност, то Висока спада към тази диалектна група, в която **ѝј* съвпада с **ѝ* и това *ѝ* има за рефлекс тъмен, еров вокал. Така във Висока се чува не само *кѝтка*, *кѝсалу*, *рѝја*, *рѝји*, но също и *гол'амајут*, *мãлкајут*, а също и в изглас при множествено число на женски род *бахч'ѝ*, *брадѝт'а*, *кусãт'а* и пр. Особено последните форми, заедно с последвалото поради неудареност смесване на множествено с единствено число при имената от женски род, настъпило само във Висока, осигурява старинността на този рефлекс на **ѝ* във въпросното село. В това отношение Висока и Зарово образуват единство. Дори Зарово показва по-голяма архаичност, докато във Висока, поради това че е било заградено все от чужди на типа му говори, са се явили известни отстъпления. Така, докато проф. Йорд. Иванов² бележи *скрѝј сã* за Зарово и край него *искрѝ* за Висока, у Малепки³ за последното село са дадени следните примери всички само с *и* за *ѝ*: *крија*, *крииш*, *скришна*, *скривам*, *скрихом*. Още по-интересни са примерите *муја*, *мух*, *мул*, *омувам*, *премувам* от Висока⁴, срещу което Зарово дава очакваните форми: *мѝја*, *мѝх*, *мѝл*, *премѝвам*, *омѝвам*⁵. Горните глаголни форми, с изненадващия си вокализъм, трябва да са стари заемки от говор, подобен на говора на Сухо и то преди промяната на средисловно **ѝј* към *и*.⁶

¹ Lud słowiañski III, 1933, стр. А 90—А 106

² Вж. цит. ст., стр. 94.

³ Dwie gwary II Słownik, Kraków 1936, стр. 54, 103.

⁴ Йорд. Иванов, цит. ст., стр. 94; Маѝески, ц. ст., стр. 69.

⁵ Йорд. Иванов, цит. ст., стр. 94.

⁶ Това обяснение ми се чини единствено възможното тъй като след като за всички българо-македонски говори формата *омивам* < *омѝвам* е единствената позната, би било неочаквано само във Висока да се излезе от някоя друга основа.

И тъй от изтъкнатото е ясно, че говорът на Висока по отношение на съдбата на старото *ѡ/ се различава напълно от говора на Сухо. Те са представители на два различни типа в това отношение и отликата между тях ще да е много старинна. Помнейки това и имайки пред вид обяснението, което дадохме за появата на формите *нискъ* и пр. в Сухо, като се подчерта заедно с това, че условия за тяхната поява са били на лице единствено в това село, загадката в употребата на форми от типа *ч'орнь* и във Висока лесно се разбулва. Така докато тия форми са напълно обясними със своята фонетика чрез особеностите на този говор, в които всяко ѡ дава ѡ, странни са те по своята употреба. Тази тяхна особена употреба се обяснява с влияние от страна на получения в Сухо тип, който по външен облик не се различава от сложните форми на прилагателните във Висока. Че в случая се касае за такова влияние, говори и фактът, че в Сухо този тип е по-добре и по-последователно застъпен отколкото във Висока. Сам Малецки изброява редица изключения, които се явяват във Висока.¹ Така получените в Сухо форми почват да се разширяват в околните села и то дори в говори, които не познават прилагателни с подобна фонетика на окончанието. Че в случая имаме работа с налагането на един тип, който е тръгнал от един център и поради удобността си се налага и в чужди диалектни системи, това веднага проличава като се обърне внимание на географското разпространение на тези облици. Застъпени най-силно в Сухо, те се срещат в намален брой във Висока и в отделни случаи в Балевец² и Илинец³. Явно е, че центърът на разпространението е бил Сухо, което съвпада с всичко казано относно появата на типа *нискъ* и пр. и че неговото направление се определя от насочените към Солун, този притегателен център за цялата околност, пътища. Поради това именно случаите от типа *нискъ*, най-силен в Сухо, мястото, гдето се е получил, засегнал селата в посока към Солун, намаляват по численост в същото направление като достигат до Айвагово. Поради същата причина и Зарово, чийто говор не се различава по нищо от говора на Висока, но което стои далече от пъ-

— Запазването на този глагол в този му фонетичен облик тъкмо във Висока се обяснява с това, че попаднал в говор с друга фонетична система, той е останал незасегнат от звуковите промени на етимологично сродните му категории. — Въобще във Висока се наблюдават и други подобни неуспоредни третираня на сродни категории. Да се обърне напр. внимание на следния случай: Малецки бележи, че само в Сухо и Илинец се употребявало въпросителното местоиме *што*, *зашто*, докато във всички други села, включително и във Висока се чува *шо*, *зашо* (Lud słowiański III, стр. А 102). Казаното от Малецки е вярно, но в едно особено съчетание въпросното местоиме се явява винаги в първата форма, иначе чужда на говора на Висока. Така в публикуваните материали стр. 68 се чете: *лу ш'ту ш'т'аш'и да тръгни*, стр. 69 *луш'ту ф'ат'аха да идат* и пр. (Dwie gwary, Teksty, Kraków 1934) Че и в случая влиянието идва от областта на Сухо проличава от факта, че иначе самостоятелната употреба на *лу*, *лу'* е позната само в Сухо (Dwie gwary, II Słownik).

¹ Lud słowiański III, стр. А 110

² Понече иначе говорът на Балевец съвпада по отношение на запазването на старото *ѡ/ в същия говорен тип, в който е и Сухо, но се отличава поради изсяняването на ѡ въ групата *ѡ/, то явно е, че типът *нискъ* е бил зает от Балевец след прехода на *ѡ/ в *ой*.

³ Вж. М. Маѳеcki, Lud słowiański III, стр. А 110, и тук по-горе стр. 174, отбелязаните случаи в работата на проф. Л. Милетич.

тищата, които свързват Сухо със Солун, остава незасегнато от разпространението на типа *нискъ*.

И тъй, след изложеното до тук, мисля, че съществуването сред съвременните българо-македонски диалекти на говор, в който групата **ѝ* се е запазила различна от **ѝ* можа да бъде поставено във от съмнение¹. Тъй става несъмнено ясно, че заедно с Томсон трябва да се приеме, че преходът на **ѝ* във **ѝ* не ще да е общославянски. Поради това той не е засегнал два крайни диалекта, за които трябва да се предположи, че са запазили непроменено старото състояние. Но оставяйки на страна последствията за общославянските езикови отношения, които се явяват с отделянето сред българо-македонските говори на този диалект със запазена стара група **ѝ* и препращайки по този въпрос към цитираната вече работа на Томсон, трябва да се спрем на един въпрос, засягащ историята на български език и то в самото нейно начало. Не веднъж е била подчертавана връзката на Кирилометодиевия език с говорите на Богданско, та сега, след като можа благодарение на разбора на езиковите факти и отношения в горните селища да се определи съществуването на диалектен тип със запазено старо **ѝ* в окончанието на именителен падеж, един. число, мъжки род на прилагателните, съвсем естествено се налага въпросът: какво е отношението на езика, на който са направени първите преводи, към тази говорна черта. В споменатата си работа Томсон бележи, че промени, като руските, на **ѝ* в *ој* се срещат още от най-старите старобългарски паметници.² Там той съобщава в бележка под черта, че ще посвети на тези примери от старобългарските паметници специална статия, гдето ще ги разгледа във връзка с формите на множествено число от сложните прилагателни, но в обещаната работа, излязла в *Zeitschrift für slavische Philologie* (VII, 1930, стр. 132—157) за нашите форми не се говори.

По-определено се изказва за състоянието на старобългарските паметници в това отношение проф. Милетич в статията, посветена на формите с окончание *-оут* в материалите на Веркович. В нея се казва, че след „внимателен преглед на главните старобългарски глаголически и кирилски паметници окончанието *-ой* било намерено в няколко сложни прилагателни форми, единствено число, мъжки род с а м о (разр. моя, Ив. Г.) в Синайския псалтир и един пример в Синайския еухологий (требник)³. В края на работата си проф. Милетич, след като предава примерите от Син. псалтир и след като навежда случаите от Серско и Лагадинско с *-оут*, говори: „Приведените погоре примери от Синайския псалтир, респ. Син. требник, имат значе-

¹ Дали този тип не е обхващал в миналото по-голяма територия, това е въпрос, който мъчно би се разрешил. Но във всеки случай имената като *Благой*, *Драгой* и пр. са познати по цялата територия на българо-македонските говори. Съществуването на прилагателни *благия*, *драгия*, които се различават от горните форми, имащи винаги ударено *-ой*, по мястото на ударението, не говори ли за по-голямо разпространение в миналото на типа *-ѝ*, който при определени акцентни условия се е запазил в собствените имена?

² *Zeitschrift für slavische Philologie* V, 1928, стр. 117.

³ Македонски преглед X, 1936, кн. 1—2, стр. 2.

ние и по въпроса за старобългарския диалект, отразил се в езика на тези два паметника. Според посочените сравнителни диалектоложки данни несъмнено се налага заключението, че родината им прямо сочи областта около Солун¹.

Преди да се спра на изказаните от двамата автори схващания, трябва да отбележа, че те представят голям напредък в сравнение с онова, което се знаеше за тези форми. Докато Томсон и Милетич виждат във въпросните примери от старобългарските паметници рефлексите на **ǫj*, по-стар етап, предхождащ и съществуващ диалектно успоредно с рефлекса **ǫi*, по-старите учени, излизаци от схващанията на Шахматов и пр. относно прехода на **ǫj* в **ǫi*, обясняват всички подобни примери като вторични, главно аналогични явления, получили подтик от страна на простото склонение. Отбелязвайки преди всичко, че за да бъде възможно да се проведе подобна аналогия, трябва да се допусне, че за съзнанието на говорещия формата за именителен падеж, единствено число, мъжки род от сложното склонение е пзила ясно своите съставни части, което, както личи от сетнешния развой, тъкмо за този падеж е недопустимо. И сетне, да бяха тези случаи плод на аналогични явления, бихме очаквали по-голяма симетричност със случаите с *ѡи* вм. *-иѡ* в старобългарските паметници. Тази пречка се чувствава от самите застъпници на горното схващане, та те се мъчат да я отстранят с различни обяснения, чиято несигурност обаче личи от пръв поглед². Схващайки примерите с *ѡи* като вторични, развити по аналогия, поддържниците на Шахматовото схващане най-естествено приписват тези форми на по-късните преписвачи на текстовете, обикновено на последните.

Това схващане е толкова дълбоко вкоренено, че то личи във всички граматика на старобългарски и последиците му се виждат дори у проф. Милетич³. В споменатата статия той, въпреки че извежда примерите с *-ѡи* от типа *-ѡи*, по-старинен от *-ѡи*, все пак приписва тези случаи на последните преписвачи, които ще да са ги пропуснали незабелязано от своя роден говор. Явно е, че и проф. Милетич приема за нормално в езика на първите преводи окончателното *ѡи*.

¹ Там, стр. 7.

² Срв. напр. Фортунатов, Лекции, стр. 144 и сл.

³ На това влияние отлавам и колебливостта на Вондрак. Така, докато в 1900 г. в статията „Zur Deklination des Zusammengesetzten Adjektivums“ (Archiv für slavische Philologie XXII, стр. 6—11), след като споменава обяснението на Лескин, според когото у във формите на сложното склонение се е получило от *ѡ* чрез удължение пред *j*, той говори „Но това обяснение е само лотолкова вярно, до колкото засяга именителен и винителен падеж единствено число на мъжки род; за остатъците форми то не може да бъде вземано пред вид. И наистина преходът на *ѡ* пред *j* в *ѡи* е само една диалектна особеност. Край нея съществува друга, също така диалектна, според която същото това *ѡ* преминава в *о*; поради това край *ѡѡи* имаме *ѡѡи*“ (стр. 11). Във второто издание на неговата Vergleichende Grammatik I (1924) горното обяснение на състоянието на старобългарските паметници по занимаващия ни въпрос е изоставено и заменено с намиращото широко одобрение схващане на Шахматов.

След всичко казано, струва ми се, че не ще изгледа неочаквано и смело схващането, което се изнася тук. За мене е несъмнено, че езикът на първите преводи ще да е имал в именителен и винителен единствено число от мъжки род на сложните прилагателни окончанието *ън* и тепърва по-късно новите преписвачи, за които типът *ън* е бил чужд, изместват този завършек с все по-широко застъпването, колкото идваме в по-ново време и заемащо по-голямо пространство още в тогавашните говори на български език окончание *-ън*. За това говорят няколко неща: 1. Преди всичко типът *ън* и произхождащият от него *-он* далеч не е така ограничен в старобългарските паметници¹. В един такъв старинен паметник като Зографското евангелие в известни части той се явява едва ли не единствен застъпник на занимаващото ни окончание; 2. Наистина примерите с *ън* обикновено априори, поради приеманата теория за прехода на **ъj* в **ъи*, се схващат като късни, дължащи се на последните или някой от меджинните преписвачи и са комбинирани, при проучването на езика на паметниците, с късни явления.² Но по-горе, па преди това и у Томсон, бяха показани мъчнотиите, които се явяват при обясняването чрез аналогия на занимаващите ни форми; 3. Знае се, че в някои старобългарски паметници *ѝ* дори в корени на думи се пише ту *ѝ* ту *ѝи*. Тъй е писано напр. Асемановото евангелие. Подобно състояние, като се съпостави с правописа на други старобългарски паметници, гдето има подобно смесване на двата знака само при окончанието за именителен падеж, единствено число, мъжки род, от сложното склонение и гдето *ѝ* в случаи с исконно **ъи*, се пише изключително само с едно от двете съчетания, може да се обясни само по един начин: началните текстове, чийто език различава *ъj* от *ѝ* са употребявали единия знак за едната фонема, другия — за отбелязване на дифтонга. Когато по-късно тези текстове се преписват от лица, в чийто говор *ъj* е съвпаднало напълно с *ѝ*, почва се смесване на знаковете *ѝ* и *ѝи*. В по-старинните ръкописи това смесване се явява само в окончанията за именителен респ. винителен падеж, единствено число на мъжки род от сложното склонение, а в по-новите безразличната употреба на двете съчетания прониква във всички случаи, гдето преписвачите са чували *ѝ*; 4. Най-силно доказателство за моята теза виждам в Киевските листи. Този паметник, познат с голямата старинност на езика си, има вичаги *ъ* (= *ъj*) в окончанието за именителен респ. винителен падеж, единствено число на мъжки род при прилагателните от сложното склонение³ и *ън* (= *ъи*) и то с такава последователност, че ван Вейк, който поддържа схващането за вторичната и късна поява на писането *ън* (= *ъj*), пише: „И тъй би могло и за Киевските листи да се приеме едно исконно с *у*, а *-ъи* (т. е. *ѝи*) да

¹ Разпределението на примерите вж. у Кулбакин, *Le vieux slave*, Paris 1929, стр. 119—137 и у N. v. Wijk, *Geschichte der altk. Sprache*, стр. 117—124.

² Вж. v. Wijk, *Rocznik slawistyczny* IX, 1930, стр. 6—14.

³ Само веднъж въсмогоъни.

се схване като едно новообразуване подобно на *ъ* (= *ы*) на Зограф. евангелие и пр., безизключителното застъпване обаче на *-ъ/ь* чрез *-ы* (като не се брои единственото въсмогъни вж. по-горе) тъкмо в старинните Киевски листи, говори според мене [= ван Вейк, Ив. Г.] по-скоро, че това *ы* (*ы*) е по-старо от *у* на другите текстове¹.

Тези думи стоят в изненадващо противоречие с всичко, което иначе ван Вейк пише за окончанието на именителен падеж, единствено число, мъжки род при сложното склонение на прилагателните, но те са напълно верни. Защото наистина е невъзможно да се допусне, че едно ново, аналогично окончание може да бъде проведено с такава последователност. Като се има пред вид старинността на паметника и като се помни особено изолираното положение, което Киевските листи заемат сред старобългарските паметници и като се прибави към неговото свидетелство казаното по-горе за това, което останалите старобългарски паметници говорят по занимаващия ни въпрос, то трябва да се приеме, че той най-вярно отразява Кирилометодиевия език по отношение на окончанието за именителен, респ. винителен падеж, мъжки род, единствено число, при сложното склонение на прилагателните. С това се отхвърля писаното до сега за формите на *ън* респ. на *он*, та прочуването на старобългарските паметници в това отношение трябва да се направи наново, като се излезе от тук застъпването становище.

Съпоставяйки казаното за езика на Кирил и Методи с резултатите, до които ни доведе разборът на говорните факти и отношения в Богданско, става ясно, че и в езика на първите преводи и в говора от типа на Сухо се явява един и същ диалект, в който окончанието на именителния, респ. винителния падеж, единствено число, мъжки род при сложното склонение на прилагателните не е минало в *ы*, но се пази още като **ъ/ь*. С това се потвърждава всичко, което се знае за родината на Кирилометодиевия език и думите на Облак, че „само няколко склонителни остатъци и добра фантазия и в диалекта на Сухо ще бъде открит езика на Кирил и Методи“², намират едно ново, сигурно доказателство.

¹ Geschichte der altkirchensl. Sprache, стр. 118—119.

² Macedonische Studien, стр. 135.

КЪМ УСТАНОВЯВАНЕ ТЕКСТА НА СТИХОТВОРЕНИЯТА НА П. Р. СЛАВЕЙКОВ

от Цветана Македонска

УВОДНИ БЕЛЕЖКИ

В тая своя работа издирих и проучих нови материали, които ясно показват, че Пенчо Славейков е поправил и дори преработил някои от стихотворенията на баща си.

За да установя точния и автентичен текст на стихотворенията на П. Р. Славейков, проучих както изданието, направено от Пенчо Славейков през 1901 год., така и по-късните издания на Боян Пенев (1927 год.) и на Георги Цанев (1933 год.). Използувах основно и целия архив на П. Р. Славейков¹. При проучването на тоя архив намерих и тетрадката, в която са били преписани от сина на П. Р. Славейков — Иван П. Славейков готвените за печат избрани стихотворения на баща му. Подборът е бил направен от стария поет, обаче работата около подготвяното издание е останала незавършена поради заболяването на поета и по причини от семеен характер. В тетрадката ясно личат поправките, направени лично от П. Р. Славейков. В нея обаче има и редица други поправки, направени от сина му Пенчо Славейков, по-късно, към 1900 година, когато е подготвял за печат издаването на бащините си стихотворения. Ръководен от естетически и синовни чувства, Пенчо Славейков е поправил и дори преработил някои от стихотворенията на баща си, като се стараел да го представи в по-добра от свое гледище светлина.

Освен новооткритите архивни материали, можах да издира и някои от първите печатни публикации на П. Р. Славейков с ръкописни поправки, нанасяни лично от него. За тия печатни екземпляри Боян Пенев споменава в биографичните бележки, приложени към изданието от 1927 год. на П. Р. Славейковите стихотворения. В архивните материали такива екземпляри не намерих. Оказа се, че те са останали между книгите в библиотеката на Боян Пенев, която се пази в Славянския семинар при Филологическия факултет на Университета.

Архивните материали с последните поправки на П. Р. Славейков и първите му печатни публикации с нанасяни лично от него промени върху някои стихотворения, ми помогнаха извънредно много при установяване на точния текст на П. Р. Славейковите стихотво-

¹ Няколко папки с писма от архива на П. Р. Славейков се палят в Народната библиотека, а по-голямата част са в Градския архив в София.

рения. Целта на моята работа обаче не бе само да издира и събере нови материали, но и да ги систематизирам и проанализирам. За тая цел във втората част на работата си разглеждам последните поправки, направени от П. Р. Славейков върху избрани за печат стихотворения, също така проследявам редакционната работа на Пенчо Славейков и установявам доколко точно са нанесени тия поправки на бащата в изданието от 1901 год. При тоя анализ давам и обяснение защо някои поправки на П. Р. Славейков са предадени точно, а други са заменени с нови. Разглеждам също поправките и преработките, нанесени лично от Пенчо Славейков върху ръкописния текст на П. Р. Славейковите стихотворения, като ги сравнявам с текста, отпечатан в изданието от 1901 год. По тоя път на съпоставяне установявам и кои поправки са направени от Пенчо Славейков при коректура, ако и да не са запазени такива материали в ръкопис. Към всяка от главите прилагам и образци от издирения материал. Тоя метод на работа разкрива основните различия в езиковите и идейни схващания на бащата и сина; единият — П. Р. Славейков — демократ-просветител, а другият — Пенчо Славейков — индивидуалист.

Събраният богат материал дава възможност за проучване в няколко насоки. От една страна може да се установи състоянието на нашия книжовен език преди едно столетие, а от друга — стават ясни и някои от творческите похвати на П. Р. Славейков и Пенчо Славейков. Последните поправки, нанесени лично от П. Р. Славейков, съпоставени с първите му печатни публикации, разкриват как се развива и расте като поет П. Р. Славейков, дават представа за схващанията му за езика и художественото майсторство и за отношенията му към художественото и лексикално богатство на неговия език. Поправките, които Пенчо Славейков прави върху ръкописите на баща си, разкриват не само езиковите, но и идейните схващания на сина. Те изясняват развитието му като поет в един определен период — времето след завръщането му от Германия. И действително, при поправките и особено при преработките на някои стихотворения като например „Мудно ходи нашто време“, „Силния“, „Работниците“ и др. ясно се долавят схващанията на поет-индивидуалист, оформил се след завръщането си от Германия. Има случаи, когато чувството за естетизъм, за търсене на изискана форма довежда Пенчо Славейков до фрази, които придават повече празна звучност на стиха, без да могат да го осмислят (например при стихотворението „Контето“). Ако се съпоставят основните линии в развитието на бащата и сина, а те ярко се очертават в разглежданите материали, става ясно, че това са свършено различни пътища на развой; докато единият — Пенчо Славейков предпочита абстрактната, отвлечената фраза, П. Р. Славейков се стреми към конкретна, реалистична форма на изказ. Приложеният списък от съпоставени думи и форми, взети от първите печатни публикации на П. Р. Славейков, от архивните материали и от изданието на Пенчо Славейков, нагледно разкриват много от поставените по-горе въпроси. Откритите и проучени нови материали дават възможност да се установи точното и неподправено словно богатство на П. Р. Славейков. Те ще позво-

лят също така правилно да бъде проучено и от литературно гледище делото на П. Р. Славейков.

ИЗДАНИЯ И РЪКОПИСИ НА СТИХОТВОРЕНИЯТА НА П. Р. СЛАВЕЙКОВ

I

Избрани съчинения от П. Р. Славейков излизат за пръв път от печат под редакцията на Пенчо Славейков през 1901 година.¹ Изданието съдържа характеристика за живота и делото на Петко Славейков. Стихотворенията, подредени по хронологичен ред, обхващат периода от 1849 до 1886 година, през която П. Р. Славейков е събирал и поправял стихотворенията си с намерение сам да ги издаде, като е направил основна преценка и подбор на всичко писано и печатано от него до това време.

В послеслова² към изданието на П. Р. Славейков са отпечатани бележки, които изясняват значението на отделни думи или причините, които са извикали появата на някое стихотворение. Тия обяснителни бележки показват ясно, че Пенчо Славейков е имал под ръка както ръкописите на баща си, така и някои от печатните му издания, върху които сам П. Р. Славейков е нанасял поправки. Приведени са и няколко стихотворения и отделни стихове в непоправен вид, за да се види от какъв характер са поправките. Синът не е пропуснал да подчертае в забележка, че много от стихотворенията са поправени от баща му.³ Издателят точно е указал кои стихотворения са поправени от П. Р. Славейков и кои той сам за пръв път отпечатва.⁴

Двадесет години по-късно Боян Пенев подготвя второ разширено издание,⁵ снабдено с обширна студия за П. Р. Славейков и подробна библиография на отпечатаните стихотворения. При работата си върху това издание Боян Пенев е използвал ръкописите на П. Р. Славейков, които е получил от наследници на поета. Трябва да се отбележи, че между ръкописните материали на поета е имало и някои печатни екземпляри на издадени книги, вестници и списания, които са били лично притежание на П. Р. Славейков и върху които той сам е нанасял поправки неизвестно кога⁶. След смъртта на Боян Пенев тия архивни материали остават в библиотеката на

¹ П. Р. Славейков, Избрани съчинения, книга първа, Стихотворения, издава Пенчо Славейков, София 1901, LXVI—226 стр.

² Там, стр. 217—226.

³ „Както отбелязах в предисловието, много от стихотворенията на П. Р. Славейков са поправени от сами него“ (там, стр. 224).

⁴ „Знакът * пред заглавията на стихотворенията показва, че те са поправени; разредено печатаните заглавия показват стихотворения сега за пръв път печатани“ (там след стр. 226).

⁵ П. Р. Славейков, Избрани съчинения, том I, София 1927, 428 стр.

⁶ Някои от личните печатни екземпляри на П. Р. Славейков намерих в библиотеката на Боян Пенев, която се пази в Славянския семинар при Филологическия факултет на Университета.

Славянския семинар при Филологическия факултет на Университета, а сега се пазят в Градския архив в София. Боян Пенев не успява да завърши започнатата работа върху изданието на Славейковите стихотворения. След смъртта му Борис Йоцов взема почина да издаде подготвените до голяма степен материали, като подбира и прибавя нови петдесет и едно стихотворения на П. Р. Славейков. В края на изданието (стр. 423) са изброени стихотворенията, като точно е означено към кои от тях има и обяснителни бележки. На същата страница е отбелязано, че са били прегледани всички вестници, списания и книги, които се пазят в Народната и Университетската библиотека. От това става ясно, че при окончателното подреждане на тоя том от съчиненията на П. Р. Славейков Борис Йоцов не си служи с архивни материали, а само със старопечатни. Боян Пенев е използвал не само ръкописите на П. Р. Славейков, но и изданието на Пенчо Славейков от 1901 година, като е прибавил и нов, по-богат материал. Въпросът как се е извършвал подборът на новите, допълнени в изданието на Боян Пенев стихотворения и кои стихове или строфи са пропуснати и защо, остава предмет на отделно изследване.

За уяснение на темата, която разглеждам, ще направя още някои бележки.

В изданието на Боян Пенев най-ценни са поместените в края критични бележки към отпечатаните стихотворения. В тях на много места е посочено, че някои от датите на възникване и отпечатване на дадено стихотворение са неточни и крайно произволно поставени от Пенчо Славейков. Грешки са допуснати и при цитиране заглавията на старопечатни книги, в които са поместени някои от стихотворенията. Често вместо едно съчинение се сочи друго. Например стихотворението „Връбница“ според Боян Пенев е отпечатано за пръв път в „Кратък месецослов за година 1879“, а Пенчо Славейков погрешно посочва, че е печатано в „Календарче за 1879“ — пише Боян Пенев.¹ В случая, когато отпечатаното от Пенчо Славейков стихотворение е основно преработено и разликата между отделните редакции е така голяма, че стихотворението добива съвършено нова форма, а понякога и ново съдържание, Боян Пенев отбелязва само „Пенчо Славейков е дал преработен текст“ или само „съкратено и преработено“², без да изяснява отгде Пенчо Славейков е взел тоя преработен текст, дали сам П. Р. Славейков го е поправил или синът е съкратил и преработил стихотворението. Ако поправеният стих е сполучлив по форма, Боян Пенев го отпечатва. Нарушен ли е размерът му, кригикът-естет, който държи на формата, не се колебае да изрази недоверие към Пенчо Славейков. Такъв е случаят със стихотворението „Груд за труд“. Боян Пенев не отпечатва това стихотворение така, както го намира в изданието на Пенчо Славейков, защото, според него, има допуснати груби грешки. Той използва текста на това стихотворение от в-к Гайда, где то е отпечатано от самия П. Р. Славейков и, което е още по-важно, Боян Пенев е имал под

¹ П. Р. Славейков, Избр. съч. 1927, стр. 394.

² Там, стр. 374—375.

ръка екземпляр от Гайда, който е бил притежание на Петко Славейков, с поправки, нанесени лично от самия поет.¹ Ето как обяснява това сам Боян Пенев: „В Гайда първия стих на всеки куплет е 12-сричен; втория — 11-сричен; третия — 14-сричен в първите два куплета и 12-сричен — в останалите три; четвъртия — 13-сричен. В Избр. съч. ст. II е 9-сричен: „ — Става, тръгва кой бос, кой обут“; предпочетохме 11-сричния стих в Гайда като съответен на размера на цялото стихотворение. По същите съображения предпочетохме поправения от автора в неговия екземпляр на Гайда ст. XIII: „Сред нощ! Тихо в кърът, но в град и в село“ е поправено: „... във село“. В Избр. съч. тоя стих гласи: „Сред нощ! Тихо и в град и на село“ (тоя 10-сричен стих грубо се отделя от размера на другите стихове).² Има случаи, когато преработеният вид, в който Пенчо Славейков печата някои стихотворения, според преценката на Боян Пенев, е много отдалечен по дух и форма от първите стихотворения на П. Р. Славейков. Като таква Боян Пенев сочи стихотворението „Заспала е“. В послеслова на изданието³ Пенчо Славейков твърди, че печата преработка от 1882 година, която е твърде различна от първата редакция под надслов „Буйни ветрове не вейте“, печатана във Веселушка⁴, 1854 година. Боян Пенев, който е намерил между архивните материали на П. Р. Славейков и печатни екземпляри от вестници, книги и списания с поправки на самия поет, отпечатва същото стихотворение от Веселушка, поправено „неизвестно кога“. „Предпочетох да дам тая преработка, защото се доближава повече до духа и формата на песните от първите стихотворни сборки на П. Р. Славейков“.⁵

Когато внесените поправки нарушават колорита на речта и отнемат нейната сочност и типичност, както е случаят с няколко стиха от „Изворът на Белоногата“, Боян Пенев предпочита да се върне към оригиналния текст. Ще приведа паралелно тия стихове:

У П. Р. Славейков⁶

Не сваря тамо Никола;
И вечер ясен месечка;
Сето я село пожали;

У Пенчо Славейков⁷

Не свари тамо Никола;
И вечер ясна месчица;
Всичко я село пожали.

От посочените примери става ясно, че Боян Пенев се връща често към печатните или лични екземпляри на П. Р. Славейков, защото не е убеден в автентичността на текстовете, печатани от Пенчо Славейков. Боян Пенев предпочита поправките, направени от „самия автор“. Тия думи ясно говорят за негласно изразено, в известни случаи, недоверие към Пенчо Славейков. Поправеният вид, в който

¹ Личния екземпляр на П. Р. Славейков — Гайда, год. III, 1866, бр. 11, намерих в библиотеката на Боян Пенев. Поправките, за които се говори, са нанесени.

² П. Р. Славейков, Избр. съч. 1927, стр. 401—402.

³ П. Р. Славейков, Избр. съч. 1901, стр. 218—219.

⁴ В библиотеката на Боян Пенев не можах да намеря печатния екземпляр на Веселушка, макар и да е вписан в картотеката.

⁵ П. Р. Славейков, Избр. съч. 1927, стр. 377—378.

⁶ „Изворът на Белоногата“, Читалище, год. III, 1873, кн. 10, стр. 936.

⁷ П. Р. Славейков, Избр. съч. 1927, стр. 405.

синът отпечатва някои стихотворения, се отличава не толкова по лексиката си, колкото по дух и форма от стихотворенията на П. Р. Славейков. Преклонението на Боян Пенев пред Пенчо Славейков, чиито възгледи и сам споделя, му пречат открито да изрази недоверието си. Издържаната форма на някои от поправените от Пенчо Славейков стихотворения му харесва. Сам Боян Пенев в свои студии си служи с обикнати от Пенчо Славейков думи и изрази. Ето защо, премълчани са явните, с нищо неоправдани „грешки“, които Пенчо Славейков прави, или просто са обяснени като допуснати по недоглеждане. Грешки от такъв вид, а именно пропускане дори на цели стихове, опровергават по достатъчно ясен начин твърдението на Боян Пенев. Ще си послужи с примери от „Изворът на Белоногата“. Трите стиха:

Аз ще заръчам, шом идем,
Да ти изградят градини
Каквито искаш, дето шеш.

Пенчо Славейков съкращава на два и ги променя така:

Аз ще заръчам, шом идем,
каквото искаш, гдето шеш.

Пропускането на стиха „да ти изградят градини“ не е случайно, както се мъчи да ни убеди Боян Пенев. Замяната на *каквито* с *каквото* ясно потвърждава това. В единия случай везирът се мъчи да убеди Фергана да дойде с него в Стамбул и ѝ обещава прекрасни градини, за да не тъжи за своята „мала градинка“. У Пенчо Славейков везирът е много по-властен. Той обещава на девойката не само градини, но всичко „каквото искаш, гдето щеш“. Стихът става стъстен и много по-обобщен и отвлечен.

Същата преднамереност, а и желание да прикрие следите на поправките, проличава в твърдението на Пенчо Славейков, че някои стихотворения, печатани от П. Р. Славейков, са издадени за пръв път от него през 1901 год.¹ Особено очебиен е случаят със стихотворението „Мудно ходи нашто време“. Боян Пенев отбелязва само, че това стихотворение е втора редакция на печатаното в сп. Гайда през 1866 година „Живите да работят“ и добавя, че втората редакция е много отдалечена от първата и само по мотив напомна руското стихотворение „Медленно движется время“, от което е превод.

Твърде любопитното е, че една година след излизането на Избрани съчинения под редакцията на Пенчо Славейков, Божан Ангелов печата етюд за П. Р. Славейков², в който повдига въпрос за

¹ „Плачи“ (Веселушка 1854, стр. 12; Славейче 1864, стр. 51); „Към родний краи“ (Смесна китка 1852, стр. 132 под наслов „Спомен“); „Мудно ходи нашто време“ (Гайда III, 1866, бр. 1, стр. 24 под наслов „Живите да работят“); „Опък свят“ (Календарче (Месецослов) за високосната 1876, стр. 62 под наслов „Богат и сиромаш“); „Слушай дружке“ (Песнопойка или събрание на разни песни български и турски 1870, стр. 13 в прибавката, която съдържа 16 страници); „Народен“ (Ден 1875, бр. 25, стр. 5 под наслов „Покорен и не лош“).

² Божан Ангелов, П. Р. Славейков, Етюд. По повод излизането на неговите Избрани съчинения, Мисъл XII, 1902, кн. V, стр. 391—403.

това стихотворение. Правилно е доловено, че „Мудно ходи нашто време“ се доближава по дух и форма до стихотворения от по-ново време. За дата на написването Пенчо Славейков сочи 1866 година и твърди, че едва през 1901 е отпечатано за пръв път. Според Божан Ангелов това стихотворение представя интересен психологически документ, тъй като на 39 години „тъкмо в пълен разцвет и зрелост на духовните си и физически сили, — Славейков излиза с мисли и чувства на недъгави, изпълнили своята роля старци“. И критикът, който не знае, че стихотворението е печатано от П. Р. Славейков още през 1866 година, прави следния извод: „Славейков, види се, ще да е чувствувал, колко дрезгаво и хрипаво ще да звучи то (стихотворението) в хармоничния хор на сдружените бодрни борци на онова време, та се е посвенил да го обнародва“¹. Божан Ангелов съжалева, че няма под ръка документи, за да определи друго място и друга дата на това стихотворение.

През 1933 година Георги Цанев издава отново Избрани съчинения на П. Р. Славейков.² Според редактора е безсмислено да се прилага мярка от строго естетически характер, както е случаят с изданията на Пенчо Славейков и Боян Пенев, когато се прави избор от съчиненията на поет като П. Р. Славейков. Затова в третото поред издание влизат не само произведения, които сами по себе си са поетическа ценност, но и такива, които имат цена било като писмени документи на една епоха, било като моменти от творческия развой на автора. Георги Цанев се е помъчил да даде цялото разнообразие от мотиви, с които се отличава поезията на П. Р. Славейков. Стихотворенията са взети така както са отпечатани от Пенчо Славейков.³ Всяко стихотворение е сравнено с първоначалната редакция. В обяснителните бележки промените не са изтъкнати подробно. Отбелязано е само, дали има разлика между първата и последната редакция. За да се види как е поправял П. Р. Славейков, приведени са в първоначалния им вид няколко стихотворения. Пропуснатите по-значителни стихове са отпечатани. За всички стихотворения е посочено, где са печатани най-напред, а за някои и где са препечатани от поета. Дадени са къси сведения за условията, които са извикали появата на някои от стихотворенията на П. Р. Славейков, и за впечатлението, което те са правили на съвременниците му. И Георги Цанев отбелязва някои грешки, които Пенчо Славейков допуска в изданието си като неточност при цитиране на слова на едно съчинение вместо друго, произволно определяне времето на възникване на някои стихотворения и особено погрешното твърдение, че някои печатани вече стихотворения са издадени за пръв път през 1901 година.

¹ Там, стр. 398—399.

² П. Р. Славейков, Избрани съчинения, под редакцията на Георги Цанев, том първи, Стихотворения, София 1933, XII—236 стр.

³ „Стихотворенията поместени от Пенчо Славейков в нея [П. Р. Славейков, Избрани съчинения, книга първа, Стихотворения, София 1901 г.] са поправени от самия автор и представят значи последна редакция“ (там, стр. 190).

Преиздаването на избрани стихотворения от П. Р. Славейков продължава и по-късно. Изданието на Васил Каратеодоров¹ и изданието на Георги Константинов² не представят изследователски интерес. Те са работени с помощта на излезлите преди тях споменати издания и грешките в тях са грешки преди всичко на първото и най-важно издание на избраните съчинения на П. Р. Славейков — това на неговия син.

От всичко казано до тук става ясно, че в изданието на Боян Пенев и Георги Цанев се споменава за грешки, допуснати от Пенчо Славейков при отпечатването на „Избрани съчинения от П. Р. Славейков“. Само на недоглеждане или на случайност се дължат тези грешки?

Работата с архива на П. Р. Славейков до голяма степен уяснява тези въпроси, дава възможност за ценни изводи.

II

Архивните материали на П. Р. Славейков са подредени в 47 папки и се палят в Градския архив. Всяка папка съдържа по няколко тетрадки. Това са ръкописи на поета и преписи от печатани негови стихотворения. Ако се съди по почерка на направените на места бележки, може да се установи, че стихотворенията са преписвани от синовете на П. Р. Славейков. Какви са основанията ни да вярваме, че именно с тия материали си е послужил Пенчо Славейков?

От данните, които сам той дава в уводните бележки към изданието³, става ясно, че П. Р. Славейков на няколко пъти е готвил избрани стихотворения за печат. Там е поместено и част от предисловието⁴, което П. Р. Славейков е написал за отдавна замисленото и дълго време подготвяното издание на избрани стихотворения. Цитираният от Пенчо Славейков текст на предисловието е зает от архивните материали на П. Р. Славейков.⁵ На третия лист в тетрадка № 2, папка IV, от архива намерих същото предисловие, същите уводни бележки, които П. Р. Славейков е правил за готвеното издание. Това са нахвърляни откъси, недостатъчно обработени, които са ценен автобиографичен, историко-литературен и езиков материал.

В тях⁶ П. Р. Славейков споменава, че на стари години е замислил да събере „скудните останки“ на „разбитата си и поломена вече лира“. „Подрънквам съм самонагласените струни на самобитната си лира, пял съм и аз, но повеч на пресекища от бурните и злокобните обстоятелства на обуреваемия си живот“.

Многобройните нещастия и прекеждия, които го следват от детинство до старост, на няколко пъти стават причина за унищожаване на стихотворенията му. Едни от ранните са останали закопани по време на въстанието в 1867 година, а зрелите, най-късните му

¹ П. Р. Славейков, Стихотворения, под редакцията на Васил Каратеодоров, София 1938, 202 — III стр.

² П. Р. Славейков, Избрани произведения, Автобиография, Стихотворения, Увод, уредба и бележки от Г. Константинов, София 1939, XVI—204 стр.

³ П. Р. Славейков, Избр. съч. 1901, стр. XLIX.

⁴ Там, стр. XLVIII.

⁵ Архив П. Р. Славейков, папка IV, тетрадка № 2, лист 2.

⁶ Началото на тия уводни бележки не е напечатано досега.

⁷ Вж. Димитър Косев, Петко Рачев Славейков, обществена и политическа дейност, София 1947, стр. 60.

произведения са изгорели при пожара в Стара Загора през 1877 година. Това, което е останало, според П. Р. Славейков, са „хлемави и оклоцани изувечени изроди, които можаха да видят бял свят в робските времена пред завистливото ско на тираните“.¹ Поетът възнамерява да издаде произведенията си не като изящни творения, но просто като „памятник за развитието на езика“.

Между отделните откъси на предисловието има по един празен ред, обстоятелство, което показва, че нахвърляният материал е чакал подробно обработване. Върху написания от бащата текст с почерка на Пенчо Славейков са направени допълнителни поправки, които показват стремеж към творение на нови, редки думи. Пенчо Славейков зачерква представката за на думата *завещания* и създава нова по строеж и значение дума — *вещания*. Тая поправка разкрива един от начините на индивидуално словотворчество на Пенчо Славейков. Още в увода на изданието от 1901 год. той си служи с производни от тая дума — *художник-вещател*.² Тия поправки показват известна преднамереност от страна на Пенчо Славейков с цел да изтъкне баща си като голям поет. Текстът на предисловието, написан с ръката на П. Р. Славейков гласи: „Искал съм понякога да предам завещанията на моите неразвити чувства на синовете си поне...“ Пенчо Славейков преправя същия той текст така: „И аз съм искал понякога да предам на потомците си вещанията на моите чувства“. Особено характерна е замяната на „умствените ми рожби“ (П. Р. Славейков говори за стихотворенията си) с „душевните ми рожби“. Обяснението на тая поправка намираме в едно от изказванията на Пенчо Славейков: „Има разбира се и друг път на творчество, тъкмо обратен на гореотбелязания — вместо от конкретното представление, от даден факт, поетът излиза от една определена идея, около която сетне става групиране на фактите. По тоя втори път вървят тъй наречените поети-мислители, слабите художници...“³ Ако бъде отпечатан текстът на предисловието, тъй както П. Р. Славейков го е написал, т. е. че стихотворенията му са рожби на ума, синът се бои, че баща му може да бъде сметнат за поет-мислител, т. е. за слаб поет.

От бележките за предисловието Пенчо Славейков подбира само някои. Той не печата откъса, в който се говори, че старият поет след пожара в Стара Загора се е опитал да твори отново, но че стиховете му са били крайно несполучливи⁴, защото това би противоречило на твърдението му, че П. Р. Славейков е поправял до последните си дни леко, и че „поправките, макар правени вече на преклонна възраст, изненадват и показват как леко е било за поета да се вживява в чувства и настроения отдавна преживени и да им

¹ Архив П. Р. Славейков, папка IV, тетрадка № 2, лист 2.

² П. Р. Славейков, Избр. съч. 1901, стр. II

³ Пенчо Славейков, Българска литература, под редакцията на Боян Пенев, том VI, част II, София 1922, стр. 163.

⁴ „После това аз исках пак да запее, но гласът ми вече бе пресипнал, прегракнал и на лирата ми струните съвсем изпокъсани и тя не можеше да издава строен глас освен глухо и дрезгаво зънтене“ (Архив П. Р. Славейков, папка IV, тетрадка № 2, лист 3).

придаде по-напета форма, без да накърни чрез това същността им“.¹

Пенчо Славейков цитира част от същите бележки за предисловие, които намираме в тетрадката на архива. Само тоя материал ли е използвал той или е използвал и стихотворенията, минали за последен път под погледа на стария поет?

Пенчо Славейков печата стихотворения, писани в периода от 1849 до 1886 година. Над всяко стихотворение или над група стихотворения е означена датата на написването им. В папка четвърта, тетрадка № 2, в архива на П. Р. Славейков има явни следи от подготвителна работа. Почти над всяко стихотворение е написана дата, често зачерквана и заменяна с друга, понякога много отдалечена от първата.² Това говори за ясно налучкване, за определяне времето на възникването на всяко едно стихотворение по духа и формата му. Издателят се извинява: „Старял съм се разпоредбата да направя по хронологичен ред, и ако в това има някои грешки, те не произлизат от мое невнимание, а защото няма точни данни за определение датите“.³

За предварителна работа с тетрадката говори и направената на лист втори схема на стихотворенията, разпределени хронологично. На тоя лист са набелязани групи от стихотворения и на тях е написано — 53, 54, 57, 59, 64, 65, 66. В левия горен ъгъл е отбелязано „Първа здравица“, без да е посочена дата. И действително това стихотворение е първото по ред печатано, т. е. най-ранното.

Очевидно Пенчо Славейков е използвал предимно тая тетрадка от архива на баща си.⁴ В нея, по поръка на П. Р. Славейков, са преписани подобрени за печат стихотворения. Ако сравним почерка на преписвача с почерците от писмата на Славейковите синове, вижда се, че стихотворенията в тая тетрадка са преписвани от Иван Славейков. Същото твърди и сам Пенчо Славейков. „Материалът, поместен в тая първа книга, е събран и преписан от покойния ми брат Иван,⁵ а разпореден от мене“.⁶

Това още един път потвърждава факта, че именно с тая тетрадка си е послужил Пенчо Славейков, когато се е заел да издава стихотворенията на баща си.

Върху преписаните от Иван Славейков стихотворения има нанесени поправки с два съвършено различни почерка. Единият много дребен, но четлив, е типичен за П. Р. Славейков. Другият, по-едър, с винаги характерно изписване на буквата *м*, първата чертичка по-високо, е почеркът на Пенчо Славейков. От сравнението с различни

¹ П. Р. Славейков, Избр. съч., 1901, стр. XLVIII.

² Написването на една дата и заменянето ѝ с друга подкрепя твърдението ми, че това е правил не сам поетът, а Пенчо Славейков.

³ П. Р. Славейков, Избр. съч., 1901, стр. след наслова.

⁴ Пенчо Славейков е преглеждал и останалите папки. Под някои стихотворения е написал името на поета, от когото са превеждани, а при други не е могъл да си излени повода на възникването им и затова бележи — кой? кому? (папка I, тетрадка 3).

⁵ В другите папки на архива, ако се съди по почерка, материалите са преписвани от няколко лица.

⁶ П. Р. Славейков, Избр. съч., 1901. Не е означена страницата след наслова.

материали в архива на Пенчо Славейков от 1900 година се вижда, че това действително е негов почерк.

Сам Пенчо Славейков пише, че материалът е разпореден от него. За нас представлява интерес въпросът, как именно е „разпореден“ тоя материал. На няколко места в изданието си Пенчо Славейков се мъчи да убеди читателя, че стихотворенията са поправени от самия П. Р. Славейков. Не само в уводните бележки¹, но и в послеслова на изданието той напомня, че „много от стихотворенията на П. Р. Славейкова са поправени от сами него“² т. е. от баща му.

Трябва да се отбележи, че Пенчо Славейков избягва да даде точни указания за поправките на баща си. Причината обяснява по следния начин: „Тези поправки и преправки... ни въвеждат пряко в процеса на неговото творчество. Но тук аз не намирам за сгодно да се простирам подробно върху този въпрос“.³ Особено силно е подчертано, че поправените стихове на бащата са добили по-съвършена форма и, според преценката на Пенчо Славейков, те ще останат не само като документи за развитието на нашия език, но и като документи за поетическата дарба и нравствената мощ на П. Р. Славейков.

Според данните, които сам Пенчо Славейков дава, П. Р. Славейков на два пъти „през 1882 и 1886 е мислил и готвил за печат сборка свои стихотворения“.⁴ И действително, в архивните материали на бащата намерих няколко папки, които съдържат преписани от синовете му стихотворения. В подкрепа на това ми твърдение е следната бележка, която намерих на лист 68, тетрадка 3, папка I в архива: „Ако и да не носи изрично подписа, но по стихът, езикът и по това че подир това стихотворение иде стихотворение на Петракия Шишманова, личи че е на баща ми“.⁵ Преписваните стихотворения са нумерирани с оглед на едно бъдеще издание. В края на някои тетрадки е даден списък на преписаните стихотворения, като не рядко е отбелязано и кои стихотворения са отхвърлени. По всяка вероятност Пенчо Славейков има пред вид тия материали, като посочва дата 1882 за година на подготвяното издание. В тия материали не намерих такава или друга посочена дата. Само в тетрадка № 2 от папка IV ясно и неподправено е написано — 1884 година. Според твърденията на Пенчо Славейков, освен през 1882 година старият поет е готвил за печат отбрани свои стихотворения и през 1885 год. Посочената в архива дата — 1884 година не противоречи на твърдението на Пенчо Славейков. Навярно синът предвижда периода между 1884 и 1886 година като време за събиране, подреждане и поправяне на стихотворенията с оглед на бъдеще „купно“ издание.

В подкрепа на тая мисъл са обяснителните бележки, дадени в послеслова към стихотворението „Епилог“: „В ръкописите на Славейкова това стихотворение е без заглавие и само три куплета.

¹ П. Р. Славейков, Избр. съч., 1901, стр. XLIX.

² Там, стр. 224.

³ Там, стр. XLIX, (подчертаното е от мен).

⁴ Там, стр. XLIX.

⁵ Подчертаното е от мен.

Обаче, то ми се видя някак недовършено — пише Пенчо Славейков — та аз си позволих, за един вид завършек, да повтора на края пак първия куплет. По характера на ръкописа не може да се определи точно кога е писано стихотворението, но във всякой случай ще е писано през последните години (1884—1886).¹

От данните, които сам Пенчо Славейков дава в изданието си, е съвсем ясно, че той е използвал тетрадка № 2 от гапка IV. Неспорими са следните факти:

1. Пенчо Славейков цитира част от същото предисловие, поместено в посочената тетрадка от архива на П. Р. Славейков.

2. Опит за хронологично подреждане на събрания вече материал е направен в същата тетрадка. Нахвърлена е дори схемата за такова едно подреждане на материалите.

3. В тетрадката е посочена годината 1884. Навярно това е времето, когато е започнато събирането на материали. Според Пенчо Славейков събирането продължава до 1886 година. След тая дата причини от семеен характер, както и сериозното заболяване на поета, попречват да се завърши поставената задача.

4. Сам Пенчо Славейков съобщава, че брат му Иван е преписвал стихотворенията, подготвени за печат. При сравняване на почерка, отзвза се, че действително Иван Славейков е преписвал материалите.

III

Подробното разглеждане на архивните материали ме навежда на заключения, които ще се опитам да изложа последователно.

Тетрадката от архива на П. Р. Славейков съдържа 163 бели линирани листа. След наслова „Избрани песни от П. Р. Славейков 1884 година“ на гърба на първия лист следва списък на стихотворенията, които е трябвало да бъдат включени в изданието. На втория лист са нахвърляни бележките за предисловие, а на гърба му е направена схема за хронологичния ред, по който е трябвало да бъдат подредени стихотворенията. От лист 4 до лист 75 са стихотворенията, преписани от Иван Славейков. Те са били подредени от П. Р. Славейков измежду печатани стихотворения или от други ръкописни материали. От лист 76 до края на тетрадката следват стихотворения с почерка на П. Р. Славейков. Между отделните стихотворения са останали празни листове. Вероятно П. Р. Славейков е смятал да напише нови стихотворения с формата и тематиката на написаните вече, които общо да бъдат използвани за попълване на сборката.

Преписаните, печатани вече, стихотворения не биха имали сами по себе си никаква стойност като архивни материали, ако върху тях не бяха нанесени поправки от П. Р. Славейков. Поправките са правени систематично от началото до последните страници на тетрадката, което показва, че върху подготвяното от сина издание е работено продължително време. Забелязва се, че едни стихотворе-

¹ П. Р. Славейков, Избр. съч., 1901, стр. 223.

ния са поправяни с едно мастило, а други с друг вид мастило или с черен молив.

При по-внимателно проучване на всички поправени стихотворения се вижда, че почеркът не е един и същ. Особено ясно изпъква разликата между двата почерка, когато е поправяно върху ръкописа на П. Р. Славейков, какъвто е случаят със стихотворението „Станси“, написано в тетрадката от архива с наслов „Лутам ли се низ улици шумни“. Двата различни почерка изпъкват и когато поправките на П. Р. Славейков и Пенчо Славейков са правени върху едно и също стихотворение. Такъв е случаят със стихотворенията „Мудно ходи нашто време“, „Ответ“, „Поет“, „Пиянска молитва“ и др. Прави впечатление, че стихотворенията „Живите да работят“ („Мудно ходи нашто време“), „Те“ („Кому ли те“), „Либе и змия“, „Покорен и не лош“ („Народен“) и „Желанното“ са изцяло пренаписани с единия почерк. От пръв поглед се забелязва, че глаголите в 1 л. ед. и 3 л. мн. ч., сег. време, са написани с *-ъж*, *-ят*. Тая последователност в означаване на глаголните окончания за 1 лице ед. и 3 л. мн. ч. е характерна за Пенчо Славейков. Той дори й дава теоретично обяснение в статията си „Език и култура“¹. „За мене пазенето на *ъ*, както и смесването на *ж* с *а* и *ъж* с *я* в глаголите (сег. вр. 1 л. ед. ч. и 3 л. мн. ч., *ора* вм. *орж* и *горя* вм. *горъж* и пр.) е признак на скодоумие у нас. Че вместо чрез правописа да се спомага на яснотата в езика, а следователно и в мисълта, създават се пречки на тая яснот — за кефа на онзи дето вей“. По-нататък в същата статия Пенчо Славейков казва: „Много неразбрани въведения в книжовния ни език от министерското упътване ще бъдат с време извени от вятъра на живота. Но ако някои от тях се задържат дълго време, ще докарат непоправима вреда на езика ни. От тях най-важна е замяната на *ж* и *ъж* с *а* и *я*. По-горе аз вече говорих за това; тук ще обърна внимание на факта, че чрез тази замяна се нанася люта рана и на поетическия ни език, т. е. на езика на езиците“.

В ръкописа на стихотворението „Мудно ходи нашто време“² на две места са употребени предлозите *во* и *со*:

Зрей отсега младо племе,
Со надежди за напред.

Слава во ръка с оръже,
Който бли на своя пост³.

В печатния текст⁴ те са заменени с удвоените предлози *вво* и *свс*. Натъквам се на един от важните моменти в разволя на езиковите схващания на Пенчо Славейков, но преди да се спра на тях, необходимо е да се подчертае, че употребата на *во* и *со* не може да се търси в езика на поет като П. Р. Славейков, освен в редки случаи под влияние на черковнославянски (*во* време, *во* Френско).

¹ Пенчо Славейков, Българска литература, т. VI, кн. II, стр. 135.

² В тетрадка № 2, п. IV на архива стихотворението е преписано от Гайда (год. III, 1866, бр. 1, стр. 24) под наслов „Живите да работят“. Над него с черен молив е пренаписано изцяло „Мудно ходи нашто време“.

³ П. Р. Славейков, Избр. съч., 1901, стр. 60.

⁴ Ст. Младенов, Граматика на българския език, София 1939, стр. 412.

„Създателят на новобългарската лирическа поезия (пише проф. Ст. Младенов)¹ е роден в Търново, дето никои не изговаря во и со!“ Следователно, той не е лицето, което ги е нанасяло с молив върху строфите. Любопитно е, че в печатния текст *во* и *со* са избегнати и заменени с удвоените предлози *ввв* и *свс*. Тълкуването може да се направи в две посоки: Пенчо Славейков е искал да прикрие следите на собствената си преработка, тъй като широко известно е, че употребата на *во* и *со* е типично негова и, както изглежда, по това време сам той не си е изяснил още въпроса за употребата им. Според проф. Ст. Младенов склонността на Пенчо Славейков към *со* и *во* и употребата им в литературния ни и поетически език се затвърдява след посещението му с група театрални дейци в Македония през 1908 година. Изданието на Избрани съчинения е от 1901 година. Следователно, още от това време проблемът за *во* и *со* е съществувал за Пенчо Славейков. Намирането на *со* и *во* от това време (1900—1901 год.) е принос към изясняване на въпроса за тия предлози в творчеството на Пенчо Славейков.

Пенчо Славейков посочва шестнадесет стихотворения като публикувани за пръв път от него в изданието.² При проучването обаче се установи, че някои от тях са били вече печатани от бащата³. Прави впечатление фактът, че стихотворения, които са изцяло така преработени, та се явяват нови по форма, а някои дори и в образно и идейно-емоционално отношение, са посочени като непечатани. Ясно е, че Пенчо Славейков е поправял някои стихотворения на баща си. Следва въпросът, какви са били потиците за това?

Макар и бегло, причините са загатнати от самия Пенчо Славейков на няколко места в обширната характеристика за живота и обществената и литературна дейност на П. Р. Славейков. Несклонен да се задоволи със скромните бележки на баща си, че стихотворенията му могат да бъдат издадени като паметник за развитието на езика ни, той пише, че „там гдето първоначално са печатани, те (стихотворенията) си съществуват като такива, за любопитството на малцина специалисти по такива работи. Наново издадени наедно те са вече документи и за поетическата дарба и за нравствената мощ на неговия дух.“⁴ Пенчо Славейков прокарва граница между издадените от баща му стихотворения и поместените в изданието от 1901 година. Първите привличат любопитството на малцина специалисти, а вторите сочат поетическата дарба и нравствената мощ на неговия дух.

¹ Там, стр. 413.

² П. Р. Славейков, Избр. съч., 1901: „Плачи“ (стр. 35), „Към родний край“ (стр. 36), „Мудно ходи нашто време“ (стр. 60), „Опък свят“ (стр. 77), „Зеница“ (стр. 78), „Слушай дружке“ (стр. 80), „Ако измама“ (стр. 101), „Народен“ (стр. 139), „Чест“ (стр. 140), „Работниците“ (стр. 174), „От жалбите си аз отвикнах“ (стр. 178), „Песента на ризата“ (стр. 190), „Сълбата на певеца“ (стр. 202), „Вечер“ (стр. 207), „Живот“ (стр. 215), „Епилог“ (стр. 216).

³ „Плачи“ във Веселушка 1854, стр. 12; „Към родний край“ в Смесна китка 1852, стр. 132; „Мудно ходи нашто време“ в Гайда, год. III, 1866, бр. 1, стр. 24; „Опък свят“ в Календарче 1876, стр. 62; „Слушай дружке“ в Песнопояка 1870, стр. 13; „Народен“ в Ден 1875, бр. 25, стр. 5.

⁴ П. Р. Славейков, Избр. съч. 1901, стр. XLIX.

От направените проучвания можа да се установи, че Пенчо Славейков е използвал предимно папка IV, тетрадка № 2, от архивните материали, когато се заема да издаде дълго замисленото и неосъществено от бащата издание.

За да се добера до неподправеното лексикално богатство на П. Р. Славейков, поставих си за задача да установя текстовете, минали за последен път под неговия поглед, да установя кои поправки са направени лично от П. Р. Славейков, как те са отпечатани, какви поправки е направил Пенчо Славейков и какво е променено и допълнено при коректура.

ПОПРАВКИ ОТ П. Р. СЛАВЕЙКОВ

Системната и последователна работа върху избраните стихотворения от началото до последната страница на тетрадката ни навеждат на мисълта, че старият поет на няколко пъти е обработвал материалите. Може да се смята, че и стихотворенията, върху които няма нищо отбелязано, също така са били внимателно прегледжани и преценявани от Петко Славейков. Изобщо работата на П. Р. Славейков върху подготвяните за печат стихотворения ни разкрива до какви езикови и стилни постижения се домогва поетът, какви са основните насоки на творчеството му, към какво се стреми, кои форми са били живи в езика ни около 1884—1886 година, което е особено важно от езиково и речниково гледище, и кои форми сам поетът смята за отмиращи и остарели. Тия въпроси са предмет на друго проучване. Задачата ми тук е да установя точното и неподправено лексикално богатство на П. Р. Славейков.

Когато Пенчо Славейков се заема да издаде стихотворенията на баща си, подготвените до голяма степен материали от П. Р. Славейков са остарели със седемнадесет години — период от време, през който не могат да се извършат големи езикови промени. По-скоро различната езикова и идейна насоченост, характерна за бащата и сина, са главният съществен фактор, който обуславя внесените промени. Когато поправката на П. Р. Славейков се състои в замяна на чужда дума с българска, то синът, естествено, я отпечатва, защото и сам би направил същото и го прави там, гдето баща му е пропуснал да го стори.

Ето някои поправки:

В стихотворението „Есен“, преписано от Иван Славейков, стих 15 и 16 имат следния вид:

Скърбта тъй на душата ми напомня
За загубата на изгубените дни

За все което вече назад не връща
Таз жизн — тоз жестокий чародей.

П. Р. Славейков го поправя на:

Тъжовно на душата ми напомня
За загубат' на хубавите дни

За все което веч назад не връща
Животът — тоз жестокий чародей

(Арх. л. 5, № 3, стх. 16)

Пенчо Славейков отпечатва поправката:

Скърбта тъй на душата ми напомня
За тъжний край на хубавите дни

За всичко туй назад що не повръща
Живота — тоз жестокий чародей

(Избр. съч., стр. 61, стх. 16)

Характерният за П. Р. Славейков хумор, който притежава и синът, в някои стихове е постигнат чрез особена езикова форма. В стихотворението „Гийанска молитва“ П. Р. Славейков заменя *корем с корме и да ся напийми с да ся нарежим*. В архива стихотворението е преписано под № 34, тъй както е било отпечатано в Гайда (год. II, 1864, бр. 12, стр. 96):

Но пуста, клета наша чест
Коремът ни едва ли шест
Оки да може да сбере,
За туй, о бог, стори добре,
Корема ни да разширочиш.

Последният стих е поправен от П. Р. Славейков:

Кормето ни разширочи (Арх., л. 22, № 34, стх. 12)

Пенчо Славейков отпечатва направената промяна.

А в стиховете:

Пък ний на твоя слава и чест
Да ся напийми пак и днес

да ся напийми е заменено с *да ся нарежим*, та става:

Пък ний на твоя слава и чест
Да ся нарежим пак и днес.

(Арх., л. 27, № 34, стх. 30)

Пенчо Славейков отпечатва поправката като внесе и нова; вместо *на твоя слава и чест* пише за *твоя слава и чест*:

Пък ний за твоя слава и чест
Да се нарежим пак и днес.

(Избр. съч., стр. 52, стх. 30)

Направената от П. Р. Славейков замяна на предлога *на*:

И *на* ума на някои мухари
Аз никога не ще са поведе

с предлога *по*:

И *по* ума на някои мухари

е отпечатана от Пенчо Славейков, защото е живата и употребявана форма, която и сам синът би употребил.

В стихотворението „На село“, за да подсили битовия колорит на стиха, П. Р. Славейков вмъква *тамо*:

По полици и у-в къта
Паяджина вред

поправено:

По полици *тамо* у-в къта
Паяджина вред

(Арх., л. 13, № 18, стх. 3)

Пенчо Славейков отпечатва поправката както я намира в архивните материали, защото и сам си служи със същите похвати при разработката на стихотворения с битова тематика.

Същото тълкуване може да се направи и за употребата на *абичка* вместо *палто* или *дрешка* в стихотворението „Стар бунтовник на палтото си“.

Моя гордост пред съсед
Моя *дрешка* си за мене

е поправено от П. Р. Славейков на:

Моя гордост пред съсед
Ти *абичка* си за мене

(Арх., л. 49, № 67, стх. 90)

В стих 95 на същото стихотворение *палто* е заменено с *абичка*. И двете поправки са отпечатани от Пенчо Славейков. Синът правилно е схванал какви подбуди са подтикнали баща му да направи тия промени. В стихотворението са осмени ония българи, които са занемарявали народното си облекло и са се повличали по чужда мода. П. Р. Славейков, като други свои съвременници, е писал и статии по този въпрос. При последните поправки, които е нанасял с оглед към едно бъдещо издание на избрани стихотворения, старият поет се е помъчил да доведе до единство форма и съдържание. Необходимо е било да се използва не *палто* и *дрешка*, а дума из народните говори — *абичка*.

В същото стихотворение „Стар бунтовник на палтото си“ поетът е горд, че *абичката* му не се е кланяла пред аги и бейове, не е мела пода пред тях, а е останала *свободна*, в скоби е сложил — *непреклонна*. Изглежда, че П. Р. Славейков се е колебал между посочените две думи.

Славен подвиг си имала
И *свободна (непреклонна)* си остала.

(Арх., л. 48, № 67, стх. 56)

вместо по-първата редакция:

Славен подвиг си имала
Независна си остала.

Поправката на П. Р. Славейков *свободна* е със значение *волна*. Пенчо Славейков я отпечатва така, както я намира в тетрадката от архива.

Много често обаче Пенчо Славейков не отпечатва поправката на баща си, защото не я одобрява. В такъв случай той прибегва до по-първата редакция (така както е преписана от брат му Иван П. Славейков) като смята, че не накърнява точността на текста.

Пенчо Славейков не отпечатва обикновено някои старинни думи:

Край Дунав да линей, да вене,
Покрай Марица *же* да стене

(Арх., л. 4, № 4, стх. 18)

В Избр. съч. *же* е заменено с *пък*:

Край Дунав да линей, да вене,
Покрай Марица *пък* да стене

(Избр. съч., стр. 166, стх. 18)

Много характерно е, че употребата на *же* не е наложена от особената тематика на стихотворението. Тая дума е била жива в речника на самия П. Р. Славейков, затова той я вмъква в поправките, които прави на своите стихотворения в последните години на живота си.

Същото тълкуване може да се направи и за поправката на стих 1 от „Пиянска молитва“:

О Бахус *велий*, боже наш.

По-първата редакция е гласяла:

О ти Бахусе, боже наш (Арх., л. 27, № 34, стх. 1)

Пенчо Славейков изоставя последната поправка на баща си и печата:

О Бахусе, ти боже наш (Избр. съч., стр. 51, стх. 1)

В стих 4 от също стихотворение П. Р. Славейков е заменил *калта* с *калт*. Пенчо Славейко отпечатва *калта*. Несигурно и смело би било от един случай само да се прави извод, че около 1884—1885 година тия две форми еднакво са се употребявали. Едно е ясно, че формата *калта* след 1900 година повече се употребява в книжовния ни език.

В баснята „Осел и славей“, за да подсили значението на глагола — *мусял ся* и за да предаде по-вярно и изразно образа на стария „критикар“ — осела, П. Р. Славейков вмъква нов глагол — *юдял са*. В речника на Найдено Героу намираме следното обяснение на тая дума — *плезя са, подкривам са, гавря са*. П. Р. Славейков е използвал *юдял са* със същата смислова отсянка. На Пенчо Славейков обаче не допада тая областна дума и той не отпечатва поправката, предпочита да използва стиха, тъй както е преписан от брат му Иван в тетрадката с подготвяните за печат материали.

Ако вземем под внимание и останалите поправки, направени от стария поет върху това стихотворение, ще можем правилно да си уясним въпроса, защо П. Р. Славейков вмъква глагола *юдял са*. Замяната на *осел* с *кир Осел* и на *Славейко* с *наш Слави* сочи, че старият поет се е стремил към ясна, реалистична фраза. В такъв случай употребата на областната дума *юдял са* е в духа на поправките, направени върху цялото стихотворение, и което е особено важно, тя дава възможност на поета да постигне по-жива форма на изказ.

И в други поправки на П. Р. Славейков ясно се долавя стремеж към конкретна форма на изказ. В стихотворението „Стар бунтовник на палтото си“, преписано от Иван Славейков от Остен (1879, бр. 10, стр. 1) стих 57 гласи:

Турский бич ꙗе те ꙗ обидел.

П. Р. Славейков внася такава промяна, с която стихът става много по-конкретен:

Турчин с бич не те ꙗ обидел (Арх., л., 48, № 67, стх. 57).

Пенчо Славейков обаче предпочита образната форма:

Турски бич не те ꙗ обидел (Избр. съч., стр. 163, стх. 57)

Може да се предполага, че Пенчо Славейков се е стремил в известни случаи да не внася сам промени в стихотворенията на баща си. Това проличава и от факта, че освен използването на по-първата редакция, той прибегва и до комбинирането на последните две редакции. Например в същото стихотворение:

Момите ни, жените ни
Какви бяха от изтърво

П. Р. Славейков поправя на:

Момите ни, жените ни,
Ах, що бяха те изтърво (Арх., л. 48, № 67, стх. 72)

Пенчо Славейков отпечатва тоя стих в следния вид:

Момите ни, жените ни
Какви бяха те изтърво (Избр. съч., стр. 163, стх. 72)

Пенчо Славейков подлага на строга преценка всички поправки на баща си. Но в желанието си да постигне „по напета форма“, той, в някои случаи, лишава стиховете на П. Р. Славейков от оригиналност. Двадесет и шестият и седми стих на „Работниците“ (превод от Фрайлиграт) гласи:

Той е също пролетарий,
 Гладен ходи, в дълг живей,
Побелял в денъе си цветни,
И от грижи приживе тлей.

Старият поет преработва последните два стиха на:

Побелял е в денъе цветни
Приживе от грижи тлей.

Пенчо Славейков печата тия два стиха в следния вид:

Побелял с денъе и в грижи
Приживе съсухрен тлей (Избр. съч., стр. 275, стх. 26—27)

Образът на побелелия и състарен от грижи младеж, който бащата рисува, е много по-силен и същевременно по-сочен и оригинален с употребата *денъе цветни*. Пенчо Славейков избягва (не за пръв път, има и други случаи) тоя израз и си служи с *денъе*, който показва постепенност. Рисуваният от сина образа губи и постигнатата от стария поет антитеза на цъфтящата младост и преждевременно състарения млад живот.

Разгледаните поправки далеч не изчерпват всички случаи. От тях обаче могат да се направят следните изоди.

1. Пенчо Славейков не отпечатва всички последни поправки на баща си, често се връща към по-първата редакция, комбинира от последните две или сам претворява стиха.

2. От подбора, който Пенчо Славейков прави, и от начина на работата му стават очевидни някои особености в творчеството на двамата поети — баща и син. Основната насока в поезията на П. Р. Славейков е стремеж към реалистична форма, докато младият поетестет показва подчертано предпочитание към отвличената фигуративна фраза.

ПОПРАВКИ И ПРЕРАБОТКИ ОТ ПЕНЧО СЛАВЕЙКОВ

Когато Пенчо Славейков се заема да издаде избрани стихотворения на баща си, той преглежда внимателно преписаните в тетрадката стихотворения и поправя всяка грешка, допусната от брат

му Иван. Обикновено при преписването са пропуснати букви,¹ или неточно е схванат и предаден някой текст,² което показва по-малката осведоменост на преписвача. Често Пенчо Славейков прави справки и с печатния текст на преписаното стихотворение, особено ако то е публикувано на няколко места. Желанието на Пенчо Славейков е да узнае повода на възникването на някои стихотворения, чието съдържание не му е познато. От внимателното проучване на направените бележки и поставените знаци на листовете горе и в страни, става ясно, че Пенчо Славейков проявява филологическа задълбоченост и познания, но все пак у него в повечето случаи надделява естетът, ценителят на изящната форма. Естествено е, че и чувства от синовен характер помагат на младия поет да не остане докрай обективен.

Отначало Пенчо Славейков поправя пропуснати букви, неправилно схванат текст на някой стих, заменя остарели форми на речта, изоставя някои стихове, а други допълня, после поправя отделни стихове и строфи, докато най-после стига и до преработката на цели стихотворения.

При тия поправки изобщо Пенчо Славейков се старее да придаде на стиховете по-изискан вид, без да накърни същността им. Но много често той не одобрява изкъзаната от бащата мисъл и вложената в стиха идея. Тогава поставя отвесна черта или подчертава неодобрения стих и строфа, като при преработката се колебае и едва при коректура се решава да промени основно стиха, но все пак го променя. Отстрани на третия и четвъртия стих на „Силен е този“ с черен молив е сложена отвесна черта:

Силен е този, който в гонене,
В нужди и неволи има търпене
И как го плашат със отмъщение
Той ся не бои от туй прещене.

(Арх., л. 29, № 36, стх. 3—4)

Пенчо Славейков отпечатва тия стихове в следния вид:

Силен е този, който в гоненье,
В нужди и скърби има търпенье,
И го не плашат хорски вестии, —
Че в своето сърце дири свети.

(Избр. съч., стр. 54, стх. 3—4)

Силният от гледището на Пенчо Славейков търси спасение в духовната си сила. Той е силен, защото се обгражда от външния свят със стена, затваря се сам в себе си.

В стихотворението на П. Р. Славейков тия стихове са наситени с автобиографичен елемент. Силният, макар и заплашван с отмъщение, не се бои и устоява на всичко.

Под № 9 на лист 9 в архива е преписано стихотворението „Трите рани“:

¹ Архив П. Р. Славейков, папка IV, тетратка № 2 знак вм. знак в „Цвете Свобода“ л. 4, № 1; *тъмните* вм. *тъмнините* в „Труд за труд“ л. 15, № 22; *порока* вм. *пророка* в „Поет“ л. 18, № 26.

² Там, *гние* вм. *ние* в „Гърдите тежко мя болят“ л. 30, № 37.

Три са рани, шо сърце ми тровят :
 Първа рана е любов неверна,
 Втора рана дружба лицемерна,
 Трета рана е *пъкълский завид*.

Със ситния си, ясен почерк П. Р. Славейков е написал в полето срещу думата *завид* — *завист*.

Пенчо Славейков не отпечатва поправката :

Три са рани, шо сърце ми тровят :
 Първа рана е любов неверна,
 Втора рана дружба лицемерна,
 Трета рана — *пъкления завид!*

(Избр. съч., стр. 66, стх. 4)

Може да се предположи, че *завид* е народна или изкована форма, която при поправката не се нрави вече на П. Р. Славейков и затова той я заменя с по-популярната в книжовния език — *завист*. На лист 7 в архива насловът на стихотворението „Нагласа“ е поправено от П. Р. Славейков на „*Пристанала*“. На лист 88 в тетрадката същото стихотворение е написано под ново заглавие „*Пристанка*“. Пенчо Славейков не отпечатва нито една от поправките на баща си, а се връща към „*Нагласа*“ (съществително от глагола *наглася се* — сдумам се). Изобщо при критичния подбор, който Пенчо Славейков прави, надделява оформилата се вече у него склонност да търси или изковава особени народни форми, които да вмъкна в литературния ни език. Тая склонност у младия поет не е случайна. Тя е възпитавана и вкоренена от баща му. П. Р. Славейков по тоя въпрос пише следното: „Трябва да създаваме нови думи, но не според тесните и буграви калъпи на г-на Богорова, а думи произведени или сглобени от една дума, която съществува в живия език“.¹ Това, което синът прави и което характеризира по особен начин неговото творчество, не е нищо друго, освен осъществяване почина на неговия баща. В намерения личен печатан екземпляр на П. Р. Славейков от Гайда (22 ноември 1865 год.) на стр. 8 със син молив са подчертани следните характерни езикови форми: „Един певец, който имаше хубав и *скършен* глас, ходяше тук там по кавенетата да пее“, или „Със 7 букви на цял свят съм *жадът*, Без първата през пости мя ядът.“ А в броя от 1 януари 1866 „*очи-те му живи и говорливи*“.

Когато подготвя изданието на бащините си стихотворения, Пенчо Славейков е особено чувствителен към такива думи, на които П. Р. Славейков е богат източник.

Има случаи, когато направените в тетрадката поправки от Пенчо Славейков не са отпечатани. Причините са две: или поправката не е сполучлива, или сам Пенчо Славейков съзнава, че неволно е вмъкнал при преработката свои типични думи (предлозите *во, со, приневолен* и др.), които биха дали друга езикова и стилна украска на творчеството на бащата.

¹ Т. Атанасов, П. Р. Славейков като литературен критик, Сборник Милетич, София 1912, стр. 64—103.

Например стиховете:

Нек врагът ми по засади да дебне,
Аз не трепна пред действия враждебни

Не от него *преодолен*, оборен

(Арх., л. 33, № 46, стх. 10)

Върху думата *преодолен* Пенчо Славейков е написал *приневолен*. В изданието обаче поправката не е отпечатана:

Нек врагът ми по засади да дебне,
Аз не трепна пред действия враждебни...

Не от него *преодолен*, оборен,
Не на чужди заповеди покорен

(Избр. съч., стр. 106, стх. 10)

Когато Пенчо Славейков поправя не само отделни думи и стихове, а пренаписва наново цели стихотворения, той не може напълно да прикрие следите на своята работа. В претворените наново стихотворения са внесени не само характерни за творчеството на Пенчо Славейков думи и форми, но което е по-съществено — отразени са и индивидуалистичните му схващания. Такъв е случаят със стихотворението „Мудно ходи нашто време“, което е превод на „Медленно движется время“ от И. С. Никитин. Стихотворението на Никитин е бодро и оптимистично по дух. То е твърде сполучливо и по форма. При превода П. Р. Славейков не успява да достигне технически стиха на Никитин. Поетическите му внушения са по-бледи, но изобщо той чувствава, той е обладан от духа на стихотворението. Съвсем други емоции буди претвореното от Пенчо Славейков стихотворение. За него не може да се каже, че е бодро, нито че е оптимистично. Това ни подсказва дори промененият наслов — „Мудно ходи нашто време“ (у П. Р. Славейков стихотворението има наслов „Живите да работят“ и е отпечатано в Гайда, III. 1866, бр. 1, стр. 24). Колко далеч е Пенчо Славейков по разбиране от баща си, става ясно от следното:

Срещу строфата:

Нас ни мъдния огряха,
Ний стоим на кръстопът...

Пенчо Славейков поставя в полето въпросителен знак. Нему не е ясно какво означава тя в общия поетически замисъл на стихотворението, затова я претворява така:

Нас неволи надделяха,
Вази те да не смътят...

Не е случайна и замяната на следните строфи:

У П. Р. Славейков

*Срам тому що глупо тужи
Лист прошенва — той немей!
Слава кой на правда служи,
Кой се жертвува за ней!*

(Арх., л. 6, № 4, стх. 17—20)

У Пенчо Славейков

*Срам томува който тъжи,
Че в света ѝ минутен гост. —
Слава, във рѣка с орѣже,
Който бди на своя пост.*

(Избр. съч., стр. 60)

Не само със замяната на *тужа* с *тъжа* може да се обясни промяната на тая строфа. Пролічава поетът-индивидуалист, който скоро се е върнал от Германия, където е бил дълбоко повлиян от идеите на Нитче и неговия свръхчовек. Смъртните са слаби, нищожни, осъдени от Заратустра на минутна смърт.¹ Борците са издигнати избраници и би било срамно за тях, ако те живеят с мисълта за своята лична тленост и преходност. Такъв смисъл има и промяната и на останалите два стиха от строфата:

У П. Р. Славейков
*Слава кой на правда служи,
Кой се жертвува за ней!*

У Пенчо Славейков
*Слава във ръка с оръже,
Който бди на своя пост.*

Смисълът е съвсем друг и със съвсем други отсенки. Освен това, докато у П. Р. Славейков фразата е напълно конкретна и не търпи никакви различни тълкувания, в претворения от Пенчо Славейков стих имаме фигуративен израз.

Сродно по дух и форма на „Мудно ходи нашто време“ е стихотворението „Епилог“. Според твърдението на Пенчо Славейков това стихотворение е било написано през последните години от живота на П. Р. Славейков през 1884—1886 година. В архивните материали не намерих ръкописа на „Епилог“. Любопитно е да отбележа, че в папка IV, тетрадка № 2, на лист 88 с почерка на П. Р. Славейков е написано стихотворението „Стар съм“, близко по настроение до отпечатаното от Пенчо Славейков „Епилог“.

Привеждам паралелно и двете стихотворения:

Стар съм

Стар съм, слаб, изнеможен съм,
Туй ми намет веч твърди,
Борил съм се умоген съм,
Почив искат ми гърди.
Напразлно ме разговаря
За миналот спомен жив
Зле ма мъчи и обаря
Тежък съм неодолив.
Свършено е... свят ми ружан
Сичко за мен няма хас
Виждам вече че е нужен
Мени някой ником аз,
Стар съм слаб и проч.....
(Арх., л. 88)

Епилог

И сешам аз, и вижда аз,
Във борба юнашка уморен,
За мен залезе светлий ден —
Ей наближава сетний час.
За миналото спомен жив
Във размислите ме теши —
Мечтай за пролет цвят ревнив,
Когато жега го суши.
Тежи ми свят, а на светът
И аз тежа, ненужен веч...
Изходен е уречен път,
Изчерпана за дело реч.
И сешам аз и виждам аз.....
(Избр. съч., стр. 216)

Правят впечатление отрупаните с причастни форми стихове на „Епилог“:

*Изходен е уречен път
Изчерпана за дело реч,*

¹ „Още когато Заратустра не беше слязъл от планината, той каза: „Лишните нека не придават важност на смъртта си. Животът им е несполучлив; дано со смъртта си по-сподучат! Ах, колко късно умират мнозина!“..... „адът, с неговата вечна мъка, в сравнение с *минутната смърт*, на която Заратустра обрича нищожествата, не е признак на особена кротост и човеколюбие“ (Пенчо Славейков, Чужди литератури, том VI, София 1925, стр. 26—27).

или честата употреба на сложната форма на прилагателните:

За мен залезе *светлий* ден,
Ей *наближава сетний* час.

Характерна е и употребата на глагола *сеицам* вместо усещам и формата *размисли*. Но това, което прави най-силно впечатление, е образността и целият дух на стихотворението, което може да бъде само дело на Пенчо Славейков.

В архивните материали, в папка IV, тетрадка № 2, на л. 86 номерих написани с ръката на Петко Славейков осем строфи от „Работниците“. На същия лист под наслова на стихотворението Пенчо Славейков е написал с черно мастило — *по Фрайлиград*. В Избр. съч. на стр. 174 е отпечатано по *Ф. Фрайлиград* с „т“, а не с „д“. Както се вижда от архивните материали, първите осем строфи са преведени от бащата — П. Р. Славейков. Пенчо Славейков ги е преглеждал и поправил. В изданието от 1901 година са отпечатани обаче не само осем, а двадесет строфи. Значи, останалите — дванадесет — са преведени само от Пенчо Славейков. В подкрепа на това ми твърдение е и фактът, че в тая част на стихотворението Пенчо Славейков си служи с думи и форми, които разкриват речниковите особености и езиковите и идейните му схващания. Когато пренаписва или превежда някое стихотворение, за да го отпечата като творба на баща си, Пенчо Славейков не се чувства ограничен, както в случаите на замяна на една дума с друга, и нестесняван от нищо, в процеса на непосредно творчество, неусетно и по дух и по форма доближава претворените стихотворения на баща си до своето творчество. Ще съпоставя няколко стиха, за да стане по-ясно различието в изказната форма между баща и син:

У П. Р. Славейков

Чест томува шо над рало
Гръб *прегъва* в жар и хлад.

*В гроб ще падне от усилъе,
а детинский вик за хляб
на идеи му подбича
волните перъа, криле.*

У Пенчо Славейков

Чест томува шо над рало
Гръб *привозеда* в зной и хлад

*В гроб труда му ще го всара
Беден, гладен, без привет, —
На идеите му волни
Смелий скършили полет.*

Няков поправени стихове не са чужди на индивидуалистичните схващания на Пенчо Славейков:

У П. Р. Славейков

Книжник бил той в мрак и плесен
В прах отънал, телом слаб,
Тоз шо пише стих ил песен
На илея волний раб.

У Пенчо Славейков

Книжник бил той в прах отънал
Духом смел, а телом слаб
Тоз шо песен съчинява
На идея волен раб.

Постигнатата антитеза в стиха „духом смел, а телом слаб“, изразена със старинните форми „духом“ и „телом“ и особено силно подчертаната духовна сила на поета, на човека на перото, ясно говори как Пенчо Славейков като редактор на бащините си стихотворения ги поправя и преработва. Стремещът му като индивидуалист-естет към по-изискана форма, подсилен от синовни чувства, го

е подтикнал да поправи и дори да преработи стихотворенията на баща си, за да го представи в по-добра от свое гледище светлина.

ПОПРАВКА НА КОРЕКТУРА

В архива на П. Р. Славейков не са запазени поправките, които Пенчо Славейков е правил на коректура. Най-често това са поправки, които в тетрадка № 2 са останали незавършени. Например 9 стих на „Те“ в архивните материали е запазен в тоя вид:

Тем идеала е шкембето
 Да спят да бъдат на рахат;
 О как ли ги търпи небето
 Тъз... гад. (Арх., л. 10, № 13, стх. 5—9)

В изданието на Пенчо Славейков същият стих е отпечатан така:

Такава безполезна гад! (Избр. съч., стр. 59, стх. 8)

Ясно е, че стихът е оформен на коректура.

Обикновено, поправките на коректура са замяна на областни или остарели форми на речта. Важно е да се отбележи, че някои поправки, които внасят различие в идейното съдържание на отделни стихове, са правени пак на коректура. В уводните си бележки към изданието от 1901 година Пенчо Славейков говори за начина, по който поправя баща му: „Славейковите ръкописи най-добре илюстрират аксиомата на Волтера — който знай да поправя, само той знай да пише... И любопитно е, че нему му е идвало по-отръки да прави поправки на творенията си не в ръкопис, а на коректура, — досущ по Балзаковски. Една сръбска пословица твърди, че сваков своя цура лепша, или иначе казано — към чуждите неща човек се отнася по-критично, нежели към своите; а когато едно произведение е наредено с печатни букви, то за автора придобива чужд изглед, и той може по-критично да погледне на него, да го поправи, докато го направи хубаво и в чужди очи“.¹ Тоя цитат дава обяснение и на поправките, които сам Пенчо Славейков е имал навика да прави на коректура.

Обикновено на коректура Пенчо Славейков заменя формите за вин. пад. ед. ч. на личните местоимения *ма*, *та*, и възвратното местоимение *са* с възприетите вече в книжовния ни език форми — *ме*, *те*, *се*.

Характерна е замяната на съюза *па* с *пък*, *пак* и *на*.

Нито кумир, нито *па* свен, страх
 Да имами тук на земята
 (Арх., л. 10, № 12, стх. 5)

Нито кумир, нито *пък* свен и страх
 Да имами тук на земята.
 (Избр. съч., стр. 67, стх. 5)

Ту отведнаж *па* зачестявал
 И чип-чи чип-чи задрбнявал
 (Арх., л. 11, № 16, стх. 14)

Ту отведнаж *пък* зачестявал
 И чип-чи чип-чи задрбнявал
 (Избр. съч., стр. 68, стх. 14)

Тук жаловито потрепват
 Листи върбови зелени,
 Тамо *па* капе, улига
 Цвят от калинка завенал
 (Арх., л. 20, № 28, стх. 21).

Тук жаловито потрепват
 Листи върбови зелени,
 Тамо *на* капе, улига
 Цвят от калинка завехнал
 (Избр. съч., стр. 75, стх. 21)

¹ П. Р. Славейков, Избр. съч., 1901, стр. XLIX.

Чрез тази замяна Пенчо Славейков постига езиково разнообразие и богатство на формите.

Характерна е и замяната на *що* с *гдет*:

Не стига ль толкоз *що* сме спали? Не стига ли толкоз *гдет* сме спали?
(Арх., л. 65, № 90, стх. 11) (Избр. съч., стр. 29, стх. 11)

Пенчо Славейков заменя *що* и с *че*:

Не кълни мя, мила мамо, от гроба
Че безмълвно сводям глава пред злоба
И преставам за напред веч да пея
Не е че съм уплашен от нея;
Но от туй е *що* духът ми отпада Но от туй е, *че* духът ми отпада;
(Арх., л. 33, № 46, стх. 5) (Избр. съч., стр. 106, стх. 5)

Предлогът *у—в* Пенчо Славейков заменя с удвоения предлог *във*:

Тъй върви пред господаря Тъй върви пред господаря
Раб шо носи и привардя Раб шо носи и привардя
Пълна чаша *у—в* ръце. Пълна чаша *във* ръце.
(Арх., л. 14, № 19, стх. 12) (Избр. съч., стр. 71, стх. 12)

П. Р. Славейков навсякъде си служи с книжовната по онова време членна форма-*ит*. Пенчо Славейков я избягва, защото около 1900 година тя вече е остаряла.

Правийт с правда право добива,
Кривийт с кривда посрамен бива
(Арх., л. 29, № 36, стх. 15)

В изданието на Пенчо Славейков тоя стих е отпечатан така:

Правия с правда почит добива,
С подлости подлий посрамен бива.
(Избр. съч., стр. 54, стх. 15)

Много често Пенчо Славейков заменя областни форми с книжовни:

Млади сили изгаснаха негодно
В *желни* песни, в въздишание безплодно, Млади сили изгаснаха негодно
В *жални* песни, в въздишание
безплодно,
(Избр. съч., стр. 106, стх. 19) (Арх., л. 33, № 46, стх. 19)

или

Иде есен с мрачен поглед
Лоше време — дъжд, мъгли
(Арх., л. 67, № 56, стх. 12)

Пенчо Славейков отпечатва тия стихове така:

Иде есен с мрачен поглед
Лошо време, дъжд, мъгли.
(Избр. съч., стр. 173, стх. 12)

Пенчо Славейков отбягва и глаголни форми като *престанвам*, *вращам* и ги заменя с *преставам*, *повръщам* и др.

Пенчо Славейков проявява склонност към употребата на падежни форми. Четирнадесетият стих на „Ответ“ е поправен в архивните материали от П. Р. Славейков така:

Да служа на родът си — мой е дял.
в м.
Да служа на родът си — мойт дял. (Арх., л. 7, № 5, стх. 14)

Пенчо Славейков внася и нова поправка: вместо *на родът си, печата — роду си*:

Да служи *роду си* — това е моя дял (Избр. съч., стр. 62, стх. 14)

Не само на коректура, но и при регистрираните на място поправки има случаи на замени с падежни форми. Характерно за творчеството на Пенчо Славейков е и сливането на предлог с име. Например:

Птичка *през* море лети,
В топлий край си отпочива
(Арх., л. 67, № 96, стх. 14)

Птичка *празморе* лети.
В топлий край си отпочива
(Избр. съч., стр. 173, стх. 14)

За да получи стегната, съгъстена фраза Пенчо Славейков пропуска стихове, дори и цели строфи. Понякога той прави това, защото намира известни стихове излишни като например последния стих на баснята „Осел и славей“:

И нази бог да пази
От критикари
Кат туй магаря,
Казва дядо Крилов (Арх., л. 11, № 16, стх. 48)

Когато мисълта не е ясна и стихът не е гладък, а е наситен с архаични форми, Пенчо Славейков претворява строфите:

Проклех достойните за туй прокляество
Онез неистови мъчители
Виновниците на тез окаяства
И бедним върлите гонители
(Арх., л. 33 [Жестокостта ми се сломи])

Проклех и вси достойни за прокляества
И срам и свяст притъпкали във прах
Виновници за всички тези бедства
А заедно и себе си със тях.
(Избр. съч., стр. 107, стх. 29—32)

Изцяло е претворена и следната строфа:

Година всяка даваш ти
Се ново грозде да цъфти
И пак в чорбата на плода
Ти влял си сладостна вода!
(Арх., л. 27, № 24, стх. 7—10)

За наша радост дал си ти
Грозд сладкосочен да цъфти
От него вино да се лей
Сърцата ни да веселей.
(Избр. съч., стр. 51, стх. 7—10)

Не всички поправки допринасят за усъвършенстване на формата. Има случаи, когато Пенчо Славейков шаблонизира някой стих като например:

Лечица! Вейчици кършете
За *светлий* празник Връбница. (Избр. съч., стр. 28, стх. 6)

В архивните материали този стих има много по-сочен, по-оригинален вид:

Лечица, вейчици кършете
За *цветний* празник Връбница. (Арх., л. 53, № 74, стх. 9—10)

Понякога Пенчо Славейков с незначителни на глед поправки променя смисъла на цели стихове и отнема характерното за бащата, духа на неговото творчество:

Нека се низят и мъчат,
Тез *що* искат *все* имот. (Избр. съч., стр. 146, стх. 9—10)

Тия стихове имат съвсем друг вид и значение в архивните материали:

Нек ся мъчат, да ся пьчат
Тез *що* искат *със* имот. (Арх., стр. 50, № 68, стх. 9—10)

Има поправки, които синтезират в себе си няколко характерни черти на Пенчо Славейков. Например, стремежът към отвличена изказна форма, упогребата на много причастия и оцветяване на фразата с някои чужди думи (виж. „Помама“, Избр. съч., стр. 155).

ИЗВОДИ

От направеното проучване за установяване автентичните текстове на някои от творбите на П. Р. Славейков могат да се направят следните изводи:

1. Съществува различие между поправките на П. Р. Славейков и тия на сина му — Пенчо Славейков. Старият поет се стреми към конкретна, реалистична форма, докато синът предпочита абстрактната отвличена фраза.

2. Петко Славейков отразява в творбите си езиковите особености на времето, в което живее. Пенчо Славейков поправя не само някои от тия езикови форми, но и, независимо от желанието си да не накърнява бащините си стихотворения, в стремежа си към посвтршена форма, вмъква типични за своето творчество думи.

3. Пролічава ясно подчертаната у Пенчо Славейков склонност към подбор и употреба на редки народни думи.

4. В архивните материали е отразена и друга особеност на Пенчо Славейковите стихотворения — употребата на много причастия и наречия.

5. Някои от поправките разкриват методите на индивидуалното словотворчество на Пенчо Славейков.

6. Поправките в архива уясняват момента от творческия развой на Пенчо Славейков след завръщането му от Германия, в периода към 1900 година.

ПРИЛОЖЕНИЕ

I. Поправки в ръкописите на П. Р. Славейков.

A. ПОПРАВКИ ОТ РЪКАТА НА П. Р. СЛАВЕЙКОВ

Давам само някои от поправките, направени от самия П. Р. Славейков в тетрадка № 2, папка IV (архив на П. Р. Славейков). Тетрадката съдържа ръкописи на Петко Славейков и негови стихотворения, преписани от Иван П. Славейков. Върху стихотворенията в тетрадката П. Р. Славейков е правил зачертавания и поправки около 1884—86 год. Посочвам в ляво поправките на П. Р. Славейков и предишния текст. В лясо са дадени същите думи и изрази в изданието на Пенчо Славейков от 1901 год.

Поправки на П. Р. Славейков.

Предъ егоисти, *нови* господари
Глава не сведохъ, нето ще сведж
в м.

Предъ егоисти, *горди* господари
Глава не сведохъ, нето ще сведж

(Отвѣтъ, л. 7, № 5, стх. 5)

Избрани същления, 1901 год.

Прѣдъ егоисти, *горди* господари
Глава не сведохъ, нито ще сведж
(Отвѣтъ, стр. 62, стх. 5)

По случай или по сполука
Такваз работа дошла
Орелъ и ракъ и шука
Да теглят наедно кола
в м.
Орелъ и ракъ и шука
Не зная по каква сполука
Такваз им работа дошла
Да теглят наедно кола.
(Басня, л. 19, № 27, стх. 1—4)

Прѣдъ тебъ припадамъ поклоненъ
Покрай калъ-тъ потърколенъ
в м.
И край кал-тъ потърколенъ
(Пиянска молитва, л. 27, № 34, стх. 4)

Така съ мразъ късечъ поразенний
Га силнж бура заиши
Дотраля въ зима листъ есенний
Самси на голъ върхаръ трепти
(Азъ прѣживълъ моитѣ желби, л. 39,
№ 57, стх. 9—12)

Но бил глупав, плиткоумен
Той е хитър, сладкодүмен
Тѣй с властта му го показват
И за туй му се подмазват
в м.
Но бил глупав, плиткоумен
Той е хитър, сладкодүмен
Тѣй парите го показват
И за туй му се подмазват
(Богат и сирѣмах, л. 78, стх. 13—14)

Намѣрих са срѣд морето ази
там застачал на скала висока
над морската дълбина дълбока
в м.
над морската пљчина дълбина
(Тѣга, л. 86, стх. 3)

Орелъ и ракъ и шука
По никаква си слука
Такваз имъ работа дошла
Да теглят наедно кола
(Орелъ и ракъ и шука, стр. 74)

Прѣдъ тебъ припадамъ прѣклоненъ
И край калъта потърколенъ
(Пиянска молитва, стр. 51, стх. 4)

Така отъ мразътъ поразений
Слѣдъ бура въ зимнитѣ нсши,
Самъ себе прѣживълъ есенний
Листецъ на голъ върхаръ трепти.
(* * * стр. 178, стх. 9—12)

Гърбавъ, грозенъ, криесгледъ
Той е либавъ и приетъ,
Уважаванъ и угоденъ
И високо благороденъ, —
Нему всички се подмазватъ,
Отдалечъ го съ прѣстъ показватъ.
(Опъкъ свѣтъ, стр. 77, стх. 13—14)

Намѣрихъ се срѣдъ моето ази,
Тамъ застаналъ на скала висока,
Надъ морската пљчина дълбока.
(Тѣга, стр. 196, стх. 3)

Б. ПОПРАВКИ ОТ РЪКАТА НА ПЕНЧО СЛАВЕЙКОВ

В същата тетрадка (архив на П. Р. Славейков, папка IV, тетрадка № 2) са направени и редица поправки от ръката на Пенчо Славейков, вероятно при подготовката на изданието. Поправките на Пенчо Славейков и текстът са дадени както в приложение А.

Поправки на Пенчо Славейков.

Избрани съчинения, 1901 год

Мудно ходи наш'то врѣме
Мина вече нашия редъ
Зрѣй отсега млядо племе
Со надежди за напредъ
в м.
Тѣжеко ходи наш'то врѣме
Вървай, чакай иде редъ.
Зрѣй ти наше млядо племе
Плътъ ти широко напредъ.
(Живи-те да работят, л. 6, № 4, стх. 1—14)

Мудно ходи нашто врѣме;
Мина вече нашия редъ. . .
Зрѣй отсега млядо племе,
Съ съ надежди за напредъ.
(* * * Мудно ходи нашто време,
стр. 60, стх. 1—4)

Насъ неволи наддѣляха
Вази тѣ да не смутѣтъ
Уморенитѣ заспаха
Живитѣ — тѣ нека бдѣтъ.

в.м.
Насъ ни мѣлния угрѣха
Ний стоимъ на кръстопѣтъ...
Мирно мъртвитѣ заспаха,
Живитѣ да работятѣ.

(Живи-те да работят, л. 6, № 4,
стр. 5—8)

Срамъ томува който тѣжи
Че въ свѣта ѝ минутенъ гостъ
Слава во рѣка с орѣже
Който бди на своя постѣ.

в.м.
Срамъ тому що глупо тужа
Листѣ прошепа — той немѣй!
Слава кой на правда служи,
Кой се жертува за ней!

(Живи-те да работят, л. 6, № 4,
стр. 17—20)

Туй що старитѣ зачнаха
Младитѣ ще вкаратѣ въ пѣтъ
Уморенитѣ заспаха
Живитѣ — тѣ нека бдѣтъ.

в.м.
Кѣсно ни съ очи откриватѣ
Да удвойми трудѣтъ...
Мирно мъртвитѣ почиватѣ,
Живитѣ да работятѣ.

(Живи-те да работят, л. 6, № 4,
стр. 21—24)

Почвата е вече готова
Спѣйте прольѣ дори грѣй
Семето на Право Слово
Съ врѣме да расте и зрѣй

в.м.
Рохко мѣсто е готово
Спѣйте прольѣ до кѣдъ е:
Семето на Право Слово
Непропада нафиле

(Живи-те да работят, л. 6, № 4, стр. 25—28)

Ето нови дни настаха
Тѣ на смѣна ви зовѣтъ...
Уморенитѣ заспаха
Живитѣ — те нека бдѣтъ.

в.м.
Какъ сѣ умнитѣ разбрали,
Трѣба тѣ да го явятѣ...
Мирно мъртвитѣ заспали,
Живитѣ да работятѣ!

(Живи-те да работят, л. 6, № 4,
стр. 20—32)

Насъ неволи наддѣляха —
Вази тѣ да не смутѣтъ...
Уморенитѣ заспаха,
Живитѣ — тѣ нека бдѣтъ.
(** Мудно ходи нашто врѣме,
стр. 60, стр. 5—8)

Срамъ томува който тѣжи,
Че въ свѣта ѝ минутенъ гостъ,—
Слава, вѣвъ рѣка съ орѣже,
Който бди на своя постѣ.
(** (Мудно ходи нашто врѣме,
стр. 60, стр. 13—16)

Туй що старитѣ зачнаха,
Млади ще го вкаратѣ въ пѣтъ...
Уморенитѣ заспаха,
Живитѣ — тѣ нека бдѣтъ.
(** Мудно ходи нашто врѣме,
стр. 60, стр. 13—16)

Почвата е вече готова,
Спѣйте прольѣ дори грѣй —
Семето на право слово
Съ врѣме да класи и зрѣе.
(** Мудно ходи нашто врѣме,
стр. 60, стр. 16—20)

Ето нови дни настаха,
Тѣ на смѣна ви зовѣтъ...
Уморенитѣ заспаха,
Живитѣ — тѣ нека бдѣтъ.
(** Мудно ходи нашто врѣме,
стр. 60, стр. 21—24)

Съ лъстъ, съ клевети и с ниско
раболѣпство
Не съмъ азъ *дирилъ* слава на свѣта.
в м.

Съ лъстъ, съ клевети и съ ниско
раболѣпство
Не съмъ азъ *търсилъ* слава на свѣта
(Ответ, л. 7, № 5, стх. 5)

Далъ ми бѣ тейко
Салтъ една дарба
Сила юнашка!
в м.
Далъ ми бѣ тейко
Салтъ една дарба
Сила *мжжкарска*,
(Горкийте, л. 8, № 7, стх. 18)

Кому ли тѣ не сж умразни
Готово всичко тѣмъ им дай
А тѣ да си живяят празни
Безъ полза зарадъ родний край
в м.

Лениво тѣ, ако и не умразно
Вървятъ въ стезя утъпкана,
Усърнали, безстрастни, празни
Безъ полза за родна страна
(Те, л. 10, № 13, стх. 1—4).

Тѣмъ идеала е шкембето
Да спятъ да бждятъ на рахатъ;
О какъ ли ги търпи небето
Тѣзъ . . . гадъ.
в м.

За тѣхъ една потреба, ето:
Да има само да яджтъ,
Да спятъ да бждятъ на рахатъ;
За туй и нѣма отъ небето
За тѣхъ призивна благодатъ.
(Те, л. 10, № 13, стх. 5—9)

Щастливъ е този който ся труди
Правдата словомъ въ дѣло да гуди;
в м.

Блаженъ е този който ся труди
Правдата словомъ въ дѣло да гуди;
(* * л. 29, № 36, стх. 9)

Некъ подлещтъ съ тежки навѣти
Да го напада, да го клевети;

в м.
Нека подлещтъ съ тежки навѣти
Да го напада, да го клевети;
(* * л. 29, № 36, стх. 13)

Умрѣлъ срамтъ, и въ тъмнота
Вилнѣй лъжата свободно.
в м.
Умрѣлъ срамтъ, и въ тъмнота
Лъжата царува свободно.
(* * л. 30, № 37, стх. 17)

Съ лъстъ, съ клевети и съ ниско
раболѣпство
Не съмъ азъ *търсилъ* слава на свѣта :
(Ответ, стр. 62, стх. 2).

Далъ ми бѣ тейко
Салтъ една дарба —
Сила юнашка!
(Клетник, стр. 65, стх. 18)

Кому ли тѣ не са умразни —
Тѣмъ на готово всичко дай,
А тѣ да си живяятъ празни,
Безъ полза зарадъ родний край.
(* * стр. 59, стх. 1—4)

Тѣмъ идеалтъ е шкембето
И сибаритския рахатъ....
Доколтъ ще търпи небето
Такава безполезна гадъ!
(* * стр. 59, стх. 5—8)

Блаженъ е този, който се труди
Правдата словомъ въ дѣло да гуди :
(Силния, стр. 54, стх. 9)

Що сж за правий тежки навѣти—
Все и прѣзъ тѣхъ пакъ правдата
свѣти
(Силния, стр. 54, стх. 13—14)

Умрѣлъ срамтъ и въ тъмнота
Лъжата царствува свободно.
(Гърдите тежко ме болятъ,
стр. 57, стх. 16)

Обречени сме ний на *мрак*
 Бой ся нашия дух отъ *зрак*.
 в.м.
 Обречени сме ний на *зло*
 Бой ся нашия духъ отъ *видѣло*
 (* * л. 30, № 37, стх. 25—26)

На бой не ходи със сѣдбата,
 Завърли вече мечъ и шитъ;
 Цѣлѣта ти е предъ тебъ, въ турбата
 Храни ся, гой ся, спи честитъ.
 в.м.

Не ходи на бой съ сѣдбата,
 Завърли вече мечъ и шитъ;
 Цѣлѣта ти предъ тебъ, въ турбата
 Храни ся, гой ся, спи честитъ.
 (Помама, л. 32, № 41, стх. 1 и 3)

Намѣри звание достойно
 Живѣй си мирно и спокойно.
 Шо да излизашъ на борба?
 Работата ся *веч избистри*.
 Лежъ на народа на гърба,
 в.м.

Намѣри звание достойно
 Живѣй си мирно, спокойно.
 Шо да излизашъ на борба?
 Работата ся *избистри*:
 Лежъ на народа на гърба.
 (Помама, л. 32, № 41, стх. 8)

Лошъ противенъ да не бивамъ
 Все отъ срамъ отъ страхъ отъ грѣхъ
 Да ся сгибямъ да ся свивамъ
На свѣта свѣтъ не видяхъ.
 в.м.

Лошъ противникъ да не бивамъ —
 Все отъ срамъ отъ страхъ отъ грѣхъ —
 Азъ ся сгибямъ да ся свивамъ
Оголяхъ и опросяхъ.
 (Покорен и не лош, л. 35, № 49,
 стх. 4)

II. Поправки на коректура

Тук посочвам промените и различията, които откривам в изданието на Пенчо Славейков в сравнение с разглежданите ръкописи (архив на П. Р. Славейков, папка IV, тетрадка № 2). Вероятно тия промени са били направени на коректура от Пенчо Славейков. В ляво давам окончателния текст на стихотворенията в тетрадката (след направените поправки от ръката на Петко Славейков и Пенчо Славейков), а в дясно съответните думи и изрази в изданието на Пенчо Славейков от 1901 год.

Ръкописният текст на стихотворенията.

За все косто вече назадъ *не враща*
 Животъгъ — тозъ жестокий царолей
 (Есенно време, л. 5, № 3, стх. 15)

Тѣй върви предъ господаря

Рабъ шо носи и привардя
 Пълна чаша *у-въ рѣцѣ*.
 (Пълна чаша, л. 14, № 19, стх. 12)

Обречени сме ний на *мрак*
 Бой се нашия духъ отъ *зракъ*.
 (Гърдите тежко ме болятъ,
 стр. 58, стх. 22—26)

Не се опирай на сѣдбата,
 Не нуждни сж ни мечъ ни шитъ; —
 Цѣлѣта ти е прѣдъ тебъ, въ торбата
 Храни се, гой се, спи честитъ.
 (Помама, стр. 155, стх. 1 и 3)

Докопалъ звание достойно,
 Живѣй си мирно и спокойно, —
 Нима отъ ново пакъ борба?
Нали хавата се избистри:
 Лежъ на народа на гърба,
 (Помама, стр. 155, стх. 8)

Съ идеали все боравихъ —
Всичко друго смятахъ грѣхъ —
Съ тѣхъ и себе си забравихъ,
На свѣта свѣтъ не видяхъ.

(Народен, стр. 139, стх. 4)

Избрани съчинения, 1901 год.

За всичко туй назадъ шо *не поверща*
 Живота — тозъ жестокий царолей.
 (Есен, стр. 61, стх. 15)

Тѣй върви прѣдъ господаря,

Рабъ, шо носи и привардя
 Пълна чаша *въвъ рѣцѣ*.
 (Пълна чаша, стр. 71, стх. 12)

*Нека подлецът съ тежки навъти
Да го напада, да го клевети;
Правият съ правда право добива,
Кривият съ кривда посраменъ бива.*
(* * л. 29, № 36, стх. 13—16)

*Повикай „скоро помогнете“
И отвѣтъ няма да те слѣте...
Обречени сми ний на зло
Бои се нашия духъ отъ видѣло,*
(* * л. 30, № 37, стх. 23—26)

*Не ходи на бой съ сждбата,
Завърли вече мечъ и щитъ;*
(Помама, л. 32, № 41, стх. 1—2)

*Намъри звание достойно...
Живѣй си мирно, спокойно.
Що да излизашъ на борба?*
(Помама, л. 32, № 41, стх. 5—7)

*Гато чуешъ за смъртъта ми
Ти ще сторишъ най-добрѣ
Да потъжишъ както тъжишъ
За говедо, га умрѣ.*
(Нямам гроб, л. 40, № 57,
стх. 13—16)

*Разпознавахъ мъхъ отъ косъмъ;
Но не знаяхъ кой съмъ родъ,
Ни отъ дѣ съмъ ни зашо съмъ;
А живѣяхъ като скотъ.*
(Нямам гроб, л. 40, № 57,
стх. 24)

*Помнишъ ли палто ти мило,
Младъ бѣхъ азе; ти бѣ ново
Да ми служишъ бѣ готово:
Водяхми ся ний другарски
Изъ жгълитъ балкански,*
(Стар бунтовник на палтото си,
л. 46, № 67, стх. 18)

*Всяко птиче литна
Та се въ гнѣздо сврѣ;
Екотътъ утихна
Работа се спрѣ.*
(Вечерь, л. 68, № 101, стх. 7)

*Що сж за правий тежки навъти
Все и прѣзъ тѣхъ пакъ правдата свѣти
Правия съ правда почитѣ добива,
Съ подлости подлий посраменъ бива.*
(Силния, стр. 54, стх. 13—16)

*Извикай: „Братя помогнете“
И отвѣтъ няма да те слѣте...
Обречени сме ний на мракъ,
Бои се нашия духъ отъ зракъ.*
(Гърдите тежко ме болятъ, стр. 57—58,
стх. 22—25)

*Не се опирай на сждбата,
Не нуждни сж ни мечъ ни щитъ;*
(Помама, стр. 155, стх. 1—2)

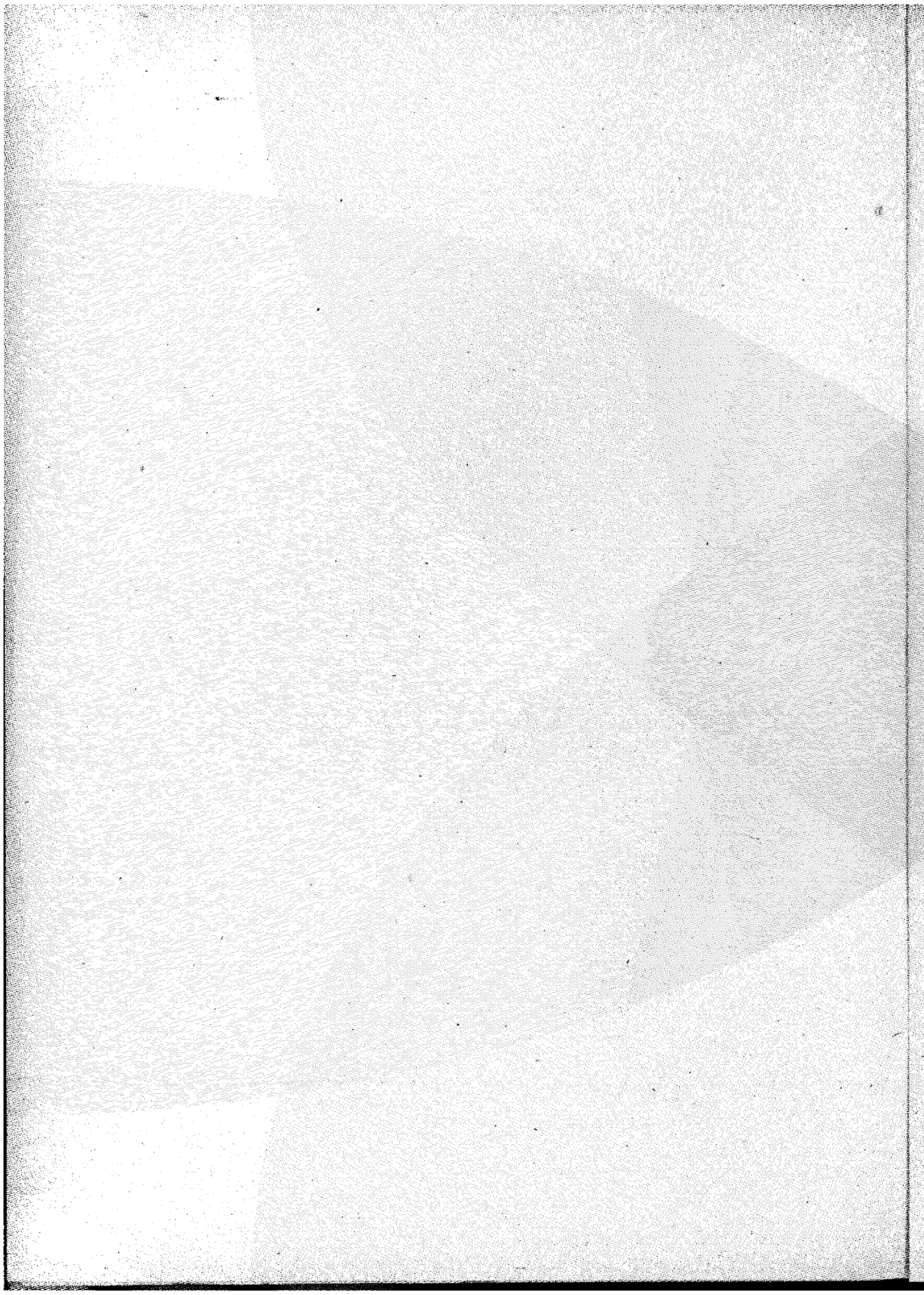
*Докопалъ звание достойно
Живѣй си мирно и спокойно, —
Нима отъ ново пакъ борба?*
(Помама, стр. 155, стх. 5—7)

*Вѣтъ дочуишъ ли за смъртъта ми,
Ти ще сторишъ най-добрѣ
Да речешъ за паметъта ми:
Харно стори че умрѣ.**
(За гроба ми, стара майко...
стр. 141, стх. 13—16)

*Разпознавахъ мъхъ отъ косъмъ
Но незнаяхъ кой съмъ родъ,
Ни отъ гдѣ съмъ, ни зашо съмъ
Надаренъ отъ тебъ съ животъ.*
(За гроба ми, стара майко... стр. 141,
стх. 24)

*Помнишъ ли, абичке, мила,
Младъ бѣхъ ази, ти бѣ нова,
Да ми служишъ бѣ готово:
Водяхме се ний горкана,
Волни волно по Балкана,*
(Стар бунтовник на палтото си,
стр. 161, стх. 18)

*Мирно всѣка птичка
Се въвъ гнѣздо сврѣ;
Дневний шумъ утихна
Работата спрѣ.*
(Вечерь, стр. 207, стх. 7)

ПРИНЦИПЫ СОВЕТСКОЙ ЛЕКСИКОГРАФИИ И ЗАДАЧИ СОСТАВЛЕНИЯ БОЛЬШОГО РУССКО-БОЛГАРСКОГО СЛОВАРЯ

проф. И. И. Лавров

После выхода в свет основополагающих работ товарища И. В. Сталина по вопросам языкознания советская лексикография получила новую методологическую опору. В сталинском учении о языке выделены в структуре языка его наиболее устойчивые компоненты: основной словарный фонд и грамматический строй. Показано, что в структуре языка, образующей единое целое, все составные части находятся в закономерных отношениях: звуковой строй, грамматика, словарный состав с его внутренним ядром — основным словарным фондом — взаимосвязаны, взаимообусловлены.¹

Из сталинского учения о языке, как продукте целого ряда эпох, о неравномерности развития разных сторон языка следует, что в современном состоянии языка рядом с недавними, новыми и новейшими образованиями и явлениями уживаются факты древнейших времен.²

Взаимосвязанность разных сторон структуры языка и неравномерность темпов их изменения особенно должны быть учтены в работах по исследованию словарного состава языка, в области лексикографии.

„... Язык, собственно его словарный состав, — учит нас товарищ И. В. Сталин, — находится в состоянии почти непрерывного изменения“. После Великой Октябрьской социалистической революции „словарный состав русского языка изменился в том смысле, что пополнился значительным количеством новых слов и выражений, возникших в связи с возникновением нового социалистического производства, появлением нового государства, новой социалистической культуры, новой общественности, морали, наконец, в связи с ростом техники и науки; изменился смысл ряда слов и выражений, получивших новое смысловое значение; выпало из словаря некоторое количество устаревших слов“.³

Эти руководящие указания товарища И. В. Сталина дают основу для правильного построения лексикографии.

Расширение границ литературного языка, изменение прежних соотношений между литературным языком и диалектами, преобра-

¹ В. З. Виноградов, Понятие внутренних законов развития языка в общей системе марксистского языкознания. „Вопросы языкознания“, 1952, № 1, стр. 3.

² Там же, стр. 4.

³ И. В. Сталин, Марксизм и вопросы языкознания. Изд. „Правда“, М. 1950, стр. 8—9, 4. В дальнейшем все цитаты будут даваться по указанному изданию.

зование и обогащение системы стилей, широкое внедрение общественно-научной терминологии, новых слов и фразеологизмов Советской эпохи — все эти факты являются новыми принципами советской лексикографии.

В Советскую эпоху в лексике русского литературного языка произошли значительные изменения. Расширился состав общей лексики, употребление которой в любых разновидностях речи не придает ей специфического стилистического отпечатка. В общенародный фонд влились слова и выражения, считавшиеся раньше принадлежностью книжно-интеллигентского словоупотребления, некоторые из них, наоборот, отошли в пассивный запас, в разряд устарелых.

Многие термины узкого, специального значения по условиям нашей общественной жизни вошли в общенародный фонд (*радий, экскаватор*, ср. *шагающий экскаватор*). Слова, носившие отпечаток просторечья, дополнили состав нейтральной лексики.

Появились новые слова выражающие успехи производства, новое социалистическое отношение к труду (*высотник, напарник, скоростник, стахановец, ударник, лауреат*).

Уходит в пассивный запас многообразная лексика, связанная с общественными и бытовыми отношениями капиталистического общества (*прислуга, барин, городской, инородец*). Многие из этих слов получили новую экспрессивную окраску и специфически отрицательное значение (*лакей, барин, холоп*). Изгоняются из употребления вульгаризмы и блатный жаргон, засоряющие чистоту русского языка (*барахло, бузить*).

В области фразеологии появились устойчивые сочетания, отразившие новые социальные отношения, успехи производства, героическую борьбу за мир (*дело чести, чувство нового, темпы роста, новатор производства, простые люди всего мира, люди доброй воли, холодная война, поджигатели войны, вахта мира, слуга народа, машина голосования, воздушная трасса, слепой полёт, знаменосец мира*).

Среди новых слов появляется своеобразный разряд — аббревиатуры. Многие из них настолько укрепились в быту, что почти вытеснили из употребления те сочетания, из которых они образовались (ср. *колхоз, агитпункт, совхоз*).¹ Некоторые элементы аббревиатур создали своеобразный слой лексикоморфологических формантов для образования сложных слов (*кино-, авто-, авио-*).

Особое значение в советскую эпоху получил фонд международной лексики, имеющей яркое марксистско-ленинское содержание (*партия, коммунизм, социализм, ленинизм, нация, демократия, оппортунизм, либерализм, патриотизм, пролетариат и рабочий класс, труд, соревнование*).

В советской лексикографии всё острее выступает вопрос об общих тенденциях и закономерностях обогащения словарного состава национальных языков Советского Союза и стран народной демократии. Эти языки

¹ С. И. Ожегов, Основные черты развития русского языка в советскую эпоху. Изв. АН СССР, Отд. литературы и языка, 1951, т. X, вып. 1, стр. 35.

вбирают в себя потоки слов и терминов из великого русского языка, обозначающих новые понятия социалистического общества, советской культуры и политики, или же являющихся незаменимой частью мирового интернационального лексического фонда.¹

Языки современных передовых наций, успешно создающих строительство социализма, особенно наций славянских, „языковое родство“ которых „не подлежит сомнению“ (Сталин),² развиваются в порядке сотрудничества и очень часто — взаимного обогащения.

Наша задача — изучать и сопоставлять закономерности развития и взаимообогащения двух братских славянских языков — болгарского и русского, открывать в закономерностях обогащения их словарного состава общее, отмечать влияние русского языка в лексической системе болгарского языка и, обратно, — воздействие болгарского языка, очень близкого к общему литературному языку славянства — старославянскому — на русский литературный язык.

Изучение языкового родства славянских языков не отрицает национального своеобразия каждого из них и дифференциации внутренних законов их развития. „...Язык и законы его развития можно понять лишь в том случае, если он изучается в неразрывной связи с историей общества, с историей народа, которому принадлежит изучаемый язык и который является творцом и носителем этого языка“.³

В свете сталинского учения о языке, в связи с закономерностями обогащения языков социалистических наций и опытом советской лексикографии⁴ должны быть решаемы задачи составления двуязычных словарей в странах народной демократии, в частности, составления большого русско-болгарского словаря.

Современное состояние филологической науки в Болгарии, высокий уровень исторически сложившихся отношений взаимопонимания и дружбы болгарского и русского народов обязывают осуществить издание большого русско-болгарского словаря нормативного типа, а не „разговорника“ или механического конгломерата старых словарных изданий, какими, к сожалению, являются все выпускавшиеся до сих пор русско-болгарские словари (см. 1. Пълен Руско-български речник, съставили по Даль, Макаров, Павловски и др. Д. Благоев и Г. Миндов. София (год издания, не помечен); 2. Пълен руско-български речник, съставил Георги Бакалов, нов. доп. и разшир. издание под ред. А. Евдокимов. София, 1951; 3. Сава Чукалов, Руско-български речник. Изд. БКП. Пето прераб. и доп. издание, София, 1951).⁵

Большой русско-болгарский словарь должен быть составлен в плане изучения „внутренних законов развития языка как динамиче-

¹ В. В. Виноградов, Задачи советского языкознания в свете трудов И. В. Сталина. „Вопросы языкознания“, 1952, № 1, стр. 27.

² И. В. Сталин, цит. соч., стр. 28.

³ И. В. Сталин, цит. соч., стр. 18. Подчеркнуто всюду нами. И. Л.

⁴ См. С. И. Ожегов, О трех типах толковых словарей современного русского языка. „Вопросы языкознания“, 1952, № 2, стр. 85 и сл.

⁵ В дальнейшем изложении будет дан подробный анализ словаря С. Чукалова.

ских законов взаимосвязи изменений структуры языка во всех её звеньях".¹ Этот словарь должен дать с возможной полнотой актуальный словарный состав современного русского литературного языка с разумной исторической перспективой (с пушкинской поры) и оправданным стилистическим многообразием.

Построенный на научной основе марксистско-ленинского языкознания, словарь должен дать нормы словоупотребления с учетом всех компонентов структуры языка (звуковой строй, грамматика, лексика, фразеология, орфоэпия, акцентология). Однако культурное и политическое значение большого русско-болгарского словаря не должно ограничиваться его филологическими целями. Словарь будет содействовать распространению и укреплению норм русской литературной речи, помогать внедрению принципов советского языкознания в широкой практике работы болгарского радио, театра, печати и школы и тем облегчать непосредственное общение между братскими славянскими народами. Русско-болгарский словарь — не энциклопедия и не одноязычный толковый словарь, а двуязычный, т. е. он не должен объяснять предметы и понятия, а переводить слово, давать соответствия к норме русского языка, иллюстрировать русскую лексику и фразеологию адекватными литературными примерами на болгарском языке.

Самым трудным в построении словарей было до сих пор определение понятия нормативности. Только сталинское учение о языке внесло ясность в этот вопрос. Понимание нормативности вытекает из общего назначения языка — служить орудием общения (коммуникативная функция), из общенародности языка, единого для общества и общего для его членов (Сталин), из устойчивости грамматического строя и основного словарного фонда. Общепризнанный русский язык, являющийся продуктом ряда эпох, оформляясь и развиваясь, в пушкинскую эпоху пришел в отношении структуры языка — его основного словарного фонда и грамматического строя, — а также в отношении многих пластов словарного состава к такому качеству, которое делает его близким к языку наших дней. Структура пушкинского языка, учит нас И. В. Сталин, сохранилась во всем существенном, как основа современного русского языка.²

Положения И. В. Сталина предостерегают нас от механического понимания языковой нормы. Словарный состав языка "... находится в состоянии почти непрерывного изменения. Непрерывный рост промышленности и сельского хозяйства, торговли и транспорта, техники и науки требует от языка пополнения его словаря новыми словами и выражениями, необходимыми для их работы. И язык, непосредственно отражая эти нужды, пополняет свой словарь новыми словами, совершенствует свой грамматический строй"³.

¹ Акад. В. В. Виноградов, Языкознание и литературоведение на современном этапе. Газета "Известия советов депутатов трудящихся СССР" от 14. VI. 1952, № 140.

² С. И. Ожегов, цит. ст., стр. 93.

³ И. В. Сталин, цит. соч., стр. 8—9.

Необходимо также учитывать, что общенародный язык "...одинаково обслуживает все классы общества и проявляет в этом отношении своего рода безразличие к классам. Но люди, отдельные социальные группы, классы далеко не безразличны к языку".¹

Отсюда в понятие языковой нормы входит система отбора средств языка (лексических, произносительных, морфологических, синтаксических) из числа со существующих или извлекаемых из запаса прошлого в процессе социальной, в широком смысле, оценки языковых элементов.²

При отборе слов для большого русско-болгарского словаря в особенности надо учесть актуальную для современности лексику, практически возможную в тех или иных стилях словоупотребления и необходимую для языкового обслуживания многообразных нужд современной общественности.

При наличии семантической дифференциации в параллельных словообразовательных разрядах, углубленной и стилистическими различиями (напр., *принесение—принос—приношение; убийство—убиение—убой*³) отбор слов разрешается по принципу лексической значимости с учетом грамматического критерия оценки.

Слова-подёнки, возникающие обычно в разговорной речи или публицистике для обозначения случайных явлений быта (ср. *та-тьянка* — фасон дамского платья; *танцулька* (Чукалов — танцова вечеринка), *стироль* (Чукалов — название на прах за пране) не должны засорять даже большой русско-болгарский словарь. Для специальных целей слова-подёнки могут быть собраны в особом словаре и с историко-бытовыми комментариями.

Слова жаргонного типа могут быть включены в словарь, если они представляют специфические обозначения общественных явлений и по своим словообразовательным основам имеют тесные и понятные связи с основами общенародного языка. Однако соответствующие стилистические пометы при подобного рода словах обязательны.

Назрел вопрос о создании русско-о словника для русско-болгарских словарей с учетом всех указанных выше критериев отбора русской лексики и характерных соответствий в болгарском языке.

При составлении словника должна быть отброшена идея старого Thesaurus'a с его принципами внеисторической лексики и абстрактного изучения „языка в себе и для себя“. Отбор лексики должен отразить живые процессы современного русского литературного языка и актуальный состав его лексики. Сталинская идея языкового родства славянских наций должна найти особое воплощение в словнике.

Из архаизмов в словарь должны быть включены те, которые стилистически оправданы в современном языке или имеют исторически-познавательное значение. К сожалению, многие русские тол-

¹ И. В. Сталин, цит. соч., стр. 10.

² С. И. Ожегов, цит. ст., стр. 94.

³ В словаре С. Чукалова перевод этих параллелей обезличен: *принасяние, убиване*. Слова *убийство* в словаре Чукалова нет.

ковые словари современного русского литературного языка засорены необычайным количеством никому ненужных архаизмов. Этот упрек полностью относится ко всем русско-болгарским словарям, в частности, к словарю С. Чукалова, где мы встречаем: *высурмить* — боядисвам черно; *кудесить* — 1) врачувам, 2) немирувам; *лыва* — локва; *оратай* — орач, и др. (см. ниже).

Зачем оживлять то, что навсегда ушло из языка? Зачем приводить архаизмы неубедительные, тусклые, которыми никто не будет пользоваться? Им место в историческом словаре, а не в словаре современного литературного языка.¹

Должны быть ограничены диалектизмы и просторечные элементы, лишенные экспрессивной пценности в составе литературной речи или же не имеющие общественно-исторического значения.

Омонимы русского языка должны быть даны каждый в отдельной словарной статье и с соответствующими примерами.

В связи с многозначностью слов, особенно тех, оттенки которых оформились в процессе сужения или расширения значений, на первое место надо выдвигать более актуальную семантику. Иное дело в словах, новые значения которых возникали в процессе метафорического применения. Нарушение исторического порядка значений таких слов как *жертва* привело бы к искажению семантической перспективы и разрушило связи с фразеологией. Ни в одном из русско-болгарских словарей слово *жертва* не приведено, и таким образом 6 значений этого слова в русском языке и ряд связанных с ним фразеологизмов² до болгарского читателя не доведены.

В словах особенно важного политического значения: — *класс*, *пролетариат*, *нация*, *народность*, — которые в своей предистории не имели четких семантических границ, в качестве основного значения надо выдвигать то, которое оформилось как значение общенародного языка. Оттенки и значения, предшествовавшие этому, оговаривать особо. В словаре С. Чукалова это требование не выполняется, поэтому в переводе и истолковании политических терминов допущено много грубых ошибок (см. ниже).

Особенно важное значение в двуязычных словарях имеет отбор фразеологии, под которой следует понимать все виды устойчивых сочетаний.³ Специальное внимание составителей русско-болгарского словаря должны привлечь фразеологические сращения (идиомы), история образования которых в русском языке связана с историей народа (ср., напр., *долгий ящик*, *спустя рукава*, *попасть впросак*), сращения с отсутствием живой синтаксической связи между его морфологическими компонентами (*так себе*, *себе на уме*, *шутка сказать*), лексикализованные сочетания (*красная доска*, *черная кошка*) и составные термины (*железная дорога*).

¹ См. О словаре современного русского языка. „Литер. газета“ от 29. IV. 1952, № 52.

² См. Толковый словарь русского языка под ред. Д. И. Ушакова, т. I. М. 1985, стр. 859.

³ См. В. В. Виноградов, Русский язык. М. 1947, стр. 21—28.

Все эти виды устойчивых сочетаний должны быть представлены в словаре широко с соответствующими примерами, так как передача подобных выражений путем свободного перевода компонентов обычно невозможна и нецелесообразна.

Идиомы, как правило, следует передавать адекватными идиомами (ср. *с глазу на глаз* — между четыри очи; *плечом к плечу* — рамо до рамо) или искать в болгарском языке близких фразеологических соответствий, но не давать механического (описательного) перевода, что имеет место в словаре С. Чукалова.

Устойчивые сочетания следует давать за ромбиком (◻) под тем словом, которое является лексическим центром для данного фразеологизма. Напр., сочетание *млечный путь* в словаре Д. Н. Ушакова дано при слове „млечный“, а при слове „путь“ сделана ссылка (см. млечный). В словаре С. Чукалова это сочетание не приводится.

Пиррова победа в словаре Д. Н. Ушакова дана в словарной статье „победа“; под сочетанием „Пиррова победа“ сделана ссылка (см. победа). В словаре Чукалова нет этого выражения. Так же обозначено у Ушакова *яблоко раздора*: при слове „яблоко“ — яблоко раздора, при слове „раздор“ — ссылка (см. яблоко раздора). В словаре Чукалова нет этого сочетания.

Двукратное помещение (со ссылкой) фразеологизмов облегчит пользование словарем в этой наиболее трудной части русского языка (идиоматике). Наоборот, бедность фразеологии делает русско-иноязычный словарь мертвым списком слов, непригодных к использованию, не обеспечивает полностью живого перевода и яркого понимания текста.

Одной из сложных проблем лексического состава словарей является вопрос о месте и границах специальной терминологии в словарях общего типа. Большой словарь общего типа, в частности, двуязычный русско-болгарский словарь, должен выразить терминологическую лексику с точки зрения её общественной роли и значения в общенародном словаре, в развитии науки, техники, искусства и общей культуры. Решающим критерием отбора специальной терминологии является не важность термина в системе понятий данной науки, а общественная роль термина, как средства общения вне данной научной и технической сферы¹.

Так, термины из системы химических элементов *радий*, *уран* (в связи с открытием атомной энергии), *неон* (ср. особые осветительные неоновые лампы) выходят за пределы чисто химической терминологии и становятся достоянием общенародного словаря.

В словаре тов. Чукалова никакого принципа в отборе специальной терминологии не имеется. Словарь загроможден ботаническими и зоологическими терминами с латинскими названиями, что, как известно, должно найти место в специальных словарях научной терминологии. Наоборот, многие специальные термины, имеющие широкое общественное значение, в словарь не включены.

¹ С. М. Ожегов, цит. ст., стр. 100.

В большом русско-болгарском словаре должны быть широко использованы стилистические пометы¹ и соблюдены нормативные требования по правописанию, произношению и грамматике².

Вопросы произношения и акцентологии должны быть предметом особого внимания при составлении русско-болгарского словаря. При наличии в разговорном языке вариантов произношения и ударения, надо рекомендовать литературную норму, по возможности избегая загромождения словаря словами с двойными ударениями. В словаре ударения должны быть поставлены как в русских, так и в болгарских словах.

Надо решительно отвергнуть гнездовую систему расположения слов, что неизбежно ведет к грубым методологическим и политическим искажениям. В этимологическом словаре болгарского языка академика С. Младенова слово *коммунизм* оказалось в одном гнезде со словами „ком/пот“, „ком/прес“, „ком/промис“³.

Что касается сокращения (пропуска) производных слов, практикуемого в словаре С. И. Ожегова (парные виды глаголов при отсутствии основных смысловых различий (*рассказывать — рассказать*), относительные прилагательные, производные от существительных (*середняк — середняцкий*) и др., то русско-болгарский словарь может допустить это сокращение лишь в тех случаях, когда правильному образованию производных слов в одном языке соответствует столь же правильный, единообразный способ их образования в другом, что бывает отнюдь не всегда⁴.

Таковы основные принципы советской лексикографии, определяющие пути составления большого русско-болгарского словаря.

Все изданные до сих пор русско-болгарские словари, в том числе и пятое исправленное и дополненное издание Русско-болгарского словаря С. Чукалова не удовлетворяют требованиям марксистко-ленинского языкознания в области лексикографии.

Словарь С. Чукалова издан 25. VI. 1951 г., т. е. спустя год после опубликования гениальных работ товарища И. В. Сталина по вопросам языкознания. В отношении объема лексики (61.000 слов) словарь С. Чукалова делает шаг вперед сравнительно с предшествующими изданиями, однако в методологическом отношении он должен быть признан неудовлетворительным.

Удивительно, что тов. С. Чукалов в предисловии к 5-му изданию своего словаря даже не упоминает о выходе в свет трудов товарища И. В. Сталина по вопросам языкознания. Значит сталинское учение об основном словарном фонде и словарном составе, об изменении и пополнении лексики, о внутренних законах языка не

¹ Толковый словарь русского языка, ред. Д. Н. Ушакова, т. I, М., 1935, стр. XXV и сл.

² Там же, стр. XXX и сл. Ср. С. И. Ожегов, Словарь русского языка М., 1949, стр. V и сл.

³ Проф. д-р Стефан Младенов, Этимологически и правописен речник на българския книжовен език. София, 1941, стр. 248.

⁴ Н. И. Фельдман, О специфике небольших двуязычных словарей. „Вопросы языкознания“, 1952, № 2, стр. 70.

являлось для составителя русско-болгарского словаря методологической базой и руководством к действию.

Словарь С. Чукалова, так же как и словари других авторов, начиная с Благоева и Миндова, составлен в отношении подбора лексики некритически, в основном — по словарю В. И. Даля. Но ведь „Толковый словарь живого великорусского языка“ В. И. Даля составлен почти сто лет тому назад. При этом Далевский словарь областнический, а не нормативный словарь русского языка.

С. Чукалов, конечно, руководствовался „Толковым словарем“ Д. Н. Ушакова, однако концепция нормативности словаря проф. Д. Н. Ушакова не воспринята составителем русско-болгарского словаря.

Получился громоздкий конгломерат слов, в критериях лексического отбора которых трудно уловить какую-нибудь последовательность.

1. Первая принципиально-политическая ошибка автора словаря — это игнорирование сталинской идеи языкового родства славянских наций¹. С. Чукалов выбросил из русско-болгарского словаря все старославянизмы, всю общую лексику двух братских народов — русского и болгарского. Вместо воспитания читателей словаря на животворящей идее славянского единства, вместо подчеркивания закономерностей общего словарного состава русского и болгарского языков, автор стал на путь составления „разговорника“, полагая, что „общие“ слова читатели найдут и „поймут“ сами. Но ведь общность морфологического состава, а во многих случаях прямая омонимия русских и старославянских слов сопровождается явлениями их глубокого взаимопроникновения², что не должен был игнорировать словарь, не говоря уже о различиях в правописании и произношении общеславянских слов.

Общеизвестно, что старославянский и болгарский языки значительно обогатили сокровищницу русского, дав основу для ряда производных слов, для фразеологических сочетаний и расширив лексико-стилистическую сферу употребления слов.

С. Чукалов, выбросив общеславянские слова, обеднил словарное богатство русского и болгарского языков в их взаимодействии.

Напр., в словаре С. Чукалова выброшено слово *слава*, но зато помещено никому ненужное сейчас *славильщик* (коледар). Между тем *слава* по словарю Д. Н. Ушакова имеет 7 значений и 6 фразеологизмов. Со словом *слава* советский читатель воспринимает сталинское определение социалистического труда, как дела чести, *славы*, доблести и героизма!

Выброшено слово *труд*, зато приведено устаревшее слово *трудить*, а *трудиться*, почему-то помещено за ромбиком, как фразеологизм(?) (стр. 1099). Но в словаре Ушакова слово *труд* дано во всем многообразии его лексических значений (4) и очень важных терминов и фразеологизмов (*разделение труда*, *охрана труда*,

¹ См. И. В. Сталин, цит. соч., стр. 28.

² В. В. Виноградов, Значение работ И. В. Сталина для развития советского языкознания. Сборник „Материалы объединенной научной сессии, посвященной трудам И. В. Сталина по языкознанию“, М. 1951, стр. 69.

Сизифов труд и др.) Читатель русско-болгарского словаря С. Чукалова не найдет перевода этих сочетаний.

Нет слов *страж*, *стража* и выражения *на страже мира*, зато при слове *мир* дано *ходить по миру* (прося) (стр. 495).

Знамя есть, но *знаменосец мира* нет. Нет слова *мрак*, есть *мрачить* (без стилистической пометы „поэт.-устар.“), *мракобес*. Нет слов *плен* (у Ушакова 3 значения), *храбрость*.

Нет термина *Млечный путь*, но почему-то есть *млечник* (бот.) — млечок, млечка (*Glaux maritima*).

Составителю русско-болгарского словаря нужно было не выбрасывать славянизмы, в частности, неполногласные сочетания, а использовать их в плане лексического раскрытия славянской общности.

2. Выбрасывание слов, совпадающих в русском и болгарском языках, приводит автора к целому ряду политических ошибок.

Например, слово *ленинизм* есть, *марксизм* — нет; где же критерий отбора? *Ленинизм* определяется как „учение Ленина“, что является грубым политическим искажением этого слова.

Слов *коммунизм*, *социализм* — нет, а слово *фашизация* есть (фашизиране).

Солипсизм есть, *идеализм* — нет, *оппортунизм* — нет. *Солипсизм* — переведен описательно.

Демократия — нет (болг. демокрация), *режим народной демократии* — нет.

Диктатура — нет, *диктант*, *диктор* — есть.

Нация, *народность*, *пролетариат* — этих слов в словаре нет.

Класс — съсловие (неправильное определение).

Пролеткультовец — пролетарски культурен деец (неверный перевод).

Самостийник — украински буржоазен националист — борец за автономна Украина (?)

Атомная энергия — нет.

Яфетидология безоговорочно квалифицируется как „наука (?) о языке, разработанная советским академиком Н. Я. Марром“.

В объяснении слов *яфетический*, *яфетическая теория* игнорируются сталинские слова о Н. Я. Марре, который „... был всего лишь упрости́телем и вульгаризатором марксизма, вроде „пролеткультивцев“ или „рапповцев“¹.

Выше мы отмечали, что двуязычный словарь должен быть построен по принципу нормативности, которая сейчас получает полную ясность в свете сталинского учения о взаимодействии основных компонентов структуры языка, об изменении и толковании словарного состава языка.

В этом отношении словарь С. Чукалова поражает своей беспринципностью.

3. В отборе лексики никакого критерия нет.

¹ И. В. Сталин, лит. соч., стр. 28.

Словарь загроможден невероятным количеством устаревших слов, которым может быть место в историческом словаре или словаре диалектизмов, но которые ни в какой степени не составляют общенародного русского языка.

В словаре приведены слова:

голбец (обл.) — преграда при руска печка в селска къща

хлуп (без стил. пометы) — трътка (у птиците)

похужеть (обл.) — отслабвам, влошавам се

галдун (в словаре Ушакова нет) — който вдига шум, говори високо

гл. бодроб (у Ушакова нет) — буцотрошител

обечайка (без стил. пометы) — дървената извита част на сито, решето, барабан

обарышничать (у Ушакова нет) — измамвам, излъгвам при сделка

малье — дребосък, дреболия

Поражает изобилие слов блатного жаргона, с употреблением которых советская общественность давно ведет упорную борьбу. Эти слова даны без всякой профилактики, без учета уже всем известных указаний о происхождении и роли жаргонных слов.

Многие из вульгаризмов настолько оскорбительны для русского слуха, что поражает самый факт помещения их в русско-болгарском словаре¹. Напр.:

беспорточник — голтак

дербалызнуть — сръбвам

мордоворот, рыловорот — грозен човек

матерщина (без стил. пометы) — псуване, псувня на майка

материться — псувам на майка

слямзить — открадвам

стибрить — задигам

сбондить — открадвам

лимонить — крада

стрицкий — негоден, празен човек

козлить — врещя

рогатеть — придобивам рога

барахло — стари дрехи

бузить — карам се (указанных слов в словаре Ожегова нет)

дрючить — бия

шпана — затворници, арестанти, тюрмаджии

трепач — който скитосва, лута се насам-натам, бръщолеви,

бъбри празни работи

голоштаный — дрипав, парцалив

глупендяй (у Ушакова нет) — глупак, простак, дръвник, лапни-шаран

голоштаный — в изрече: *Голоштаный обед* — обед само от хляб и чорба (у Ушакова нет)

¹ Напр. слово б... (болг. курва), допускаемое в печати только с начальной буквы с многоточием.

волопас — воловар (у Ушакова нет)
волопёр — голям, едър (у Ушакова нет)
гольтена — беднотия, сиромашия, голотия
мура — дребна, несъществена, но заплетена работа
шамать — кльопам, плюскам (апашески жаргон)
обормот — грубиян, дръвник, негодник.

Составитель словаря должен учесть, что всё то, что вопреки живым нормам и живым тенденциям развития литературного языка механически переносится в него из диалектов и жаргонов, засоряет и портит язык.

С. Чукалов при отборе лексики не руководствуется сталинским учением об основном словарном фонде, куда входят „все корневые слова“, как ядро словарного состава языка. Основной словарный фонд... „живет очень долго, в продолжение веков и дает языку базу для образования новых слов“.¹ Основной словарный фонд направляет и упорядочивает общественную практику образования новых слов, соответственно закономерно развивающимся и исторически меняющимся типам и категориям словопроизводства.²

С. Чукалов игнорирует целый ряд „жизненно необходимых слов“, дающих базу для словообразования и создания очень важных в советскую эпоху лексиколизованных сочетаний и фразеологизмов.

Мы не найдем в словаре С. Чукалова слова *воля* (Ушаков дает 6 значений этого слова и 6 фразеологизмов) и связанного с ним выражения *люди доброй воли*. Нет слова *народ*, а слова *народник* и *народничество* даны в неправильном истолковании „народен човек“ (?).

Нет слова *слуга* и новой лексики этого слова в сочетании *слуга народа*. Слово *вода* у Чукалова дано в одном значении (у Ушакова 9 и 21 фразеологизм).

Зато С. Чукалов усиленно насыщает русско-болгарский словарь такими, никому ненужными словами, как *безрачые* (у Ушакова нет, есть у Даля), *безостый*, *статистый*, *гумкать* и др.

Необходимость охраны национального языка от проникновения в него жаргонных и диалектных слов вытекает из гениально раскрытых И. В. Сталиным огромных различий между общенародным языком, с одной стороны, и классовыми жаргонами, с другой. Жаргоны и диалекты и по своей социальной значимости и по своей структуре не могут идти в сравнение с общенародным языком.³

Великий гуманист А. М. Горький в свое время страстно выступал против засорения языка жаргонной лексикой. Он писал: „С величайшим огорчением приходится указать, что в стране, которая так успешно — в общем — восходит на высшую степень культуры, язык речевой обогатился такими нелепыми словечками и поговорками, как *мура*, *буза*, *волынить*, *шамать*, *на ять* и т. д.“⁴

¹ И. В. Сталин, цит. соч., стр. 19.

² В. В. Виноградов, Об основном словарном фонде. Известия АН СССР, Отд. литературы и языка, т. I, вып. 3, 1951, стр. 228.

³ См. А. Н. Гвоздев, Очерки по стилистике русского языка. М., 1952, стр. 10.

⁴ М. Горький, Литературно-критические статьи. 1947, стр. 582 (Цит. по А. Н. Гвоздеву, назв. раб., стр. 11).

Все эти слова приводятся в словаре С. Чукалова.

„Развитие, обогащение основного словарного фонда состоит в том, что он постепенно концентрирует в себе все основные исходные или отправные для важнейших словопроизводных гнезд или лексических систем слова — и притом слова очень разнообразного значения, в том числе и слова очень отвлеченного содержания... Показательно, например, вхождение в основной словарный фонд современного русского языка таких слов, как *коммунизм, социализм, партия, советский, большевик, буржуазия, культура, депутат* и т. д.“¹

Большинства этих слов международного лексического фонда нет в русско-болгарском словаре С. Чукалова.

Слов *коммунизм, социализм, советский, культура, депутат, гуманизм* — нет в словаре С. Чукалова, хотя произношение и правописание этих слов в болгарском языке иное, чем в русском (напр. коммунизм, культура, гуманизм).

Нет слова *конституция*, а *контroversия* есть; нет *капитал*, есть *капитель*, нет *милитаризм*; *кампания* есть, *компания* нет; *диверсия* нет, *декокт* есть; *герой* [болг. херой] нет, *герольд* — есть; *демократия, стратегия, космополитизм, тактика* — нет.

Беспринципность и отсутствие системы в отборе иноязычной лексики проявляется на каждом шагу.

Если предположить, что иноязычные слова Чукаловым выбираются по принципу их совпадения с болгарским, то почему помещается слово *лунанар* — публический дом в древнем Риме (стр. 471)? В этом слове произношение и правописание в русском и болгарском языках полностью совпадают.

Таким образом, словарь С. Чукалова не обеспечивает полностью всего разнообразия лексики русского языка, особенно советской эпохи, не учитывает важной политической роли международного лексического фонда, обедняя тем самым возможности осуществления сталинской идеи взаимодействия языков социалистических наций.

4. В построении словарной статьи в русской части словаря автору следовало придерживаться нормативности словаря Д. Н. Ушакова.

Учитывая трудности усвоения русского произношения и особенно ударения для болгарского читателя, необходимо было в случаях разнобоя в ударениях давать слова с литературно правильным ударением (принесён, а не принёсен, километр, а не кило́метр).

Непременно отразить особенности русской орфоэпии, напр. в словах: *конечно* (шн), *праздник* (зн), *отель* (тэ).

В иноязычных словах — указывать происхождение слова и по возможности транскрипцию подлинника: *плюш* (фр. pluche); *гротеск* (ит. grottesco).

Грамматические разряды слов в словаре С. Чукалова в основном даны относительно правильно, с соответствующими пометами.

¹ В. В. Виноградов, Значение работ И. В. Сталина для развития советского языкознания, стр. 65.

Однако стилистические пометы должны быть вновь пересмотрены, всюду расставлены в соответствии с указаниями словаря Д. Н. Ушакова и с поправками словаря С. И. Ожегова.

5. В словаре С. Чукалова имеется значительное количество грамматических ошибок и неточностей в русском тексте.

Напр. *кантора* и *канторщик* (нем. *Kantor*).

локот (вместо локоть).

рагач (вместо рогач).

Дойти до Херкулесовых столбов.

грамыхнуть (вместо громыхнуть) и т. п.

6. Наблюдается смешение грамматических, лексических и фразеологических принципов классификации слов.

Союз *тем* (со сравн. степенью) поставлен в одну словарную статью с творительным падежем местоимения *тот*. Пример „Я встретился с тем человеком“ — отнесен к фразеологии (стр. 1979).

Страшиться — отнесено к фразеологии.

Нас было пять человек — отнесено к фразеологии (стр. 1177).

Подноготная, -ной, -ные, -ных. Сочетание *узнать всю подноготную* — не дано.

Полтора суток — отнесено к фразеологии.

Чортова курица — златна кокошка, *Gallinula chloropus* — неясно: читатель имеет дело с фразеологизмом или зоологическим термином?

Виды русских глаголов даются со ссылками, без учета разницы в грамматической форме и лексическом значении парных глаголов.

Напр. *рассказать*, гл. свърш. Расскавам, разправям.

рассказывать, гл. несв. от Рассказать (перевода нет). Но ведь болгарский несовершенный вид не всегда соответствует совершенному? (ср. расспрашивать — расспросить).

7. Новейшая фразеология советской эпохи, терминологическая лексика даны не полно, без какого либо четкого критерия отбора. Нет фразеологизмов советской эпохи: *знаменосец мира, темпы роста, люди доброй воли, простые люди всего мира, холодная война, поджигатели войны, машина голосования, вахта мира, полезащитная полоса.*

Слово *метро* у Чукалова переведено как „подземка трамвай“. В „Речник на чуждите думи в българския език“ академика С. Младенова, 1947 г. *метрополитен (метро)* переводится как „подземна електрожелезница в Париж (?)“ (стр. 270).

Новые слова и выражения советской эпохи в словаре С. Чукалова даны, но с некоторыми ограничениями: *высотник* — в изрече: *летишки-высотники* — специалисты по високо летене; *напарник* — двойник, помощник; *скоростник* — специалист по развиване на голяма бързина в движение или работа; *стахановец* — не дано „стахановское движение“; *ударник* (лексика этого слова дана не полностью); *аспирант* (неправильный пере од), *лауреат* (второе значение неточно).

8. Русская идиоматика передана большей частью описательно, без попыток найти подходящую идиому в болгарском языке, хотя автор словаря С. Чукалов сам определяет „идиому“ как „дума или израз, непреводим на друг език“ (стр. 342).

Слома голову переводится — много бързо, презглава.

Очертя голову — безразсъдно.

Собаку съестъ — изпраксам се, добивам опитност в нещо.

В долгий ящик — за неопределено време.

Въеденного яйца не стои — не струва пукната пара, не заслужава никаква внимание (стр. 1214). В другом месте (стр. 143) перевод: не си струва труда.

Небо коптитъ — живея безумно.

Строить куры — ухажвам, увъртам се (около жена).

В словаре С. Чукалова нет попытки использовать богатства русской идиоматики, связанной с историей народа, для показа идиомов болгарского языка и тем содействовать пониманию закономерностей сложения идиоматических сочетаний.

Арготизмы даны без соответствующих помет, напр. *малик* (из арг. охот.) — заешка дияр върху сняг; *втерьеть очи* (из карт. арг.) — зальгвам, замазвам, заблуждавам.

9. Границы использования специальной терминологии чрезвычайно неточны. Автор русско-болгарского словаря почему-то в изобилии приводит узко специальные ботанические и зоологические термины даже с латинскими названиями, хотя это вовсе не входит в задачи словаря общего типа.

Напр. *иглица* — (бот.) растение, *Ruscus aculeatus* (у Ушакова этого слова нет).

ибис — (зоол.) *Tantalus ibis*.

крокус — (бот.) *Carthamus tinctorius*.

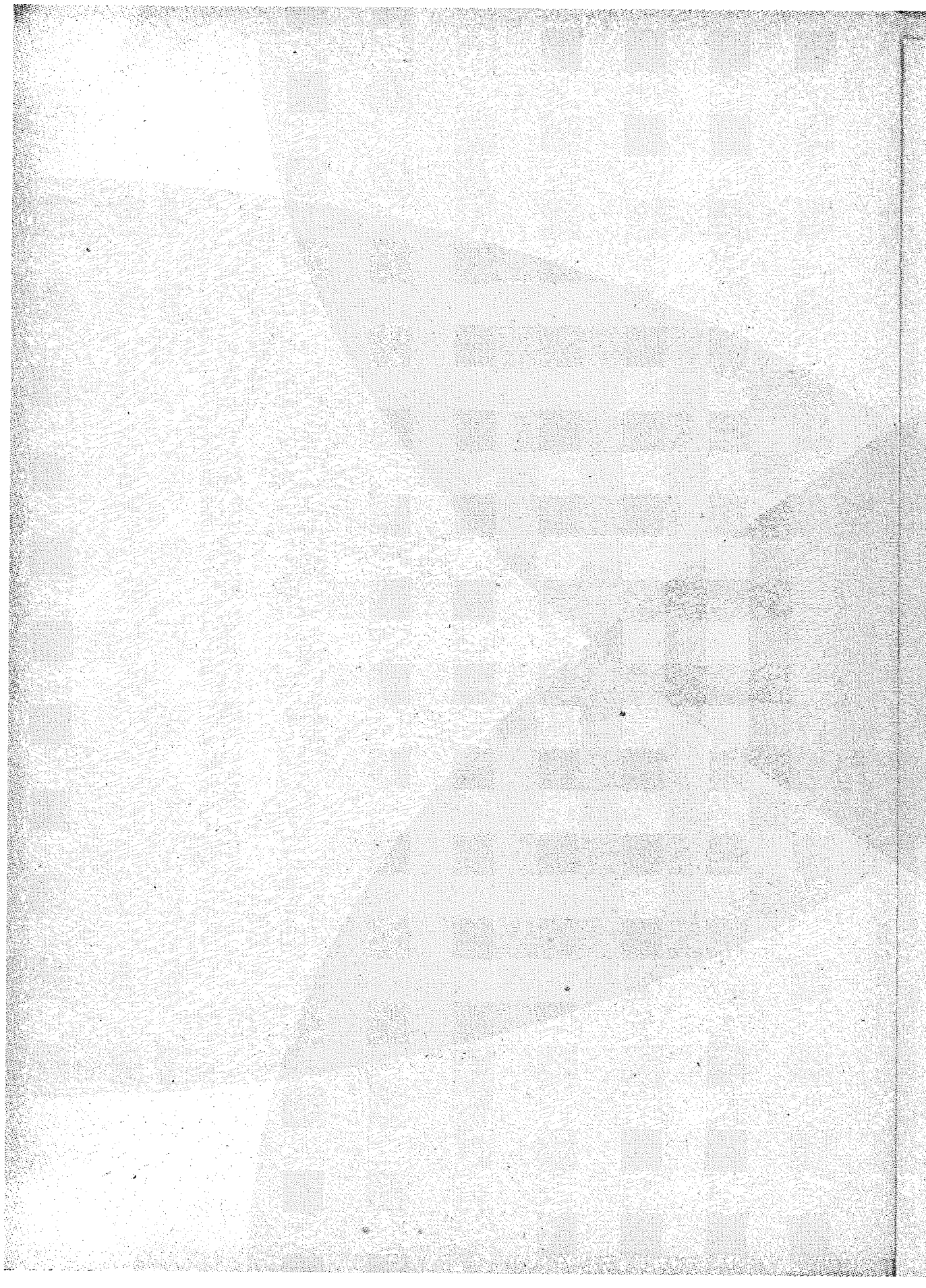
Однако С. Чукалов не считает нужным вводить специальные термины, имеющие сейчас большое общественное значение в общественном слове (*авангард, базис, радий*).

Коллективом Института языкознания Болгарской Академии Наук, несомненно, будут реализованы при составлении Большого русско-болгарского словаря принципы советской лексикографии, вытекающие из сталинского учения о внутренних законах развития языка, о постепенности качественных изменений в словарном составе языка.

Сталинская идея языкового родства славянских наций, развития национальных языков социалистических наций в порядке сотрудничества и взаимообогащения должна быть руководящей при составлении русско-болгарского словаря.

Яркое раскрытие, конечно, должна получить в словаре и картина национального своеобразия структуры и законов развития болгарского языка.

Большой русско-болгарский словарь Болгарской Академии Наук должен явиться достойным созданием сталинского этапа в языкознании.

БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ ГРЪЦКИТЕ ЗАЕМКИ В ЕЗИКА НА СЕДМОГРАДСКИТЕ БЪЛГАРИ

от чл.-кор. К. Мирчев

От времето, когато Фр. Миклошич за пръв път публикува известните Чергедски текстове¹, написани на езика на седмоградските българи, въпросите за произхода на последните и за всички ония исторически събития, които стават причина за тяхното преселване в Седмоградско, получиха в науката широко осветление главно в трудовете на българските учени Л. Милетич и П. Ников. Старото схващане, че седмоградските българи, първите исторически сведения за които се явяват в изворите в началото на XIV в., били стари богомили, избягали от България към края на XIII в., се оказа неточно. В същност българските заселища в Трансилвания се образуват от пленници българи, отвлечени в Унгария през времето на победоносните набези, които предприемат унгарците при Бела IV (1235—1270) и при Стефан V (1270—1272) против България. През тези чести войни унгарците проникват във вътрешността на северозападна България и достигат до стените на Търново.² Новото издание на Чергедските текстове, преведени в XVI в. и запазени в късни преписи от началото на XIX в., което направи Л. Милетич,³ бе придружено с подробен езиков анализ, в който се правеха сполучливи успоредници с днешното източнобългарско о-наречие, старинна издънка от което представя без съмнение езикът на седмоградските българи. От проучванията на Милетич пролича необикновената важност, която имат седмоградските текстове за разрешаване на ред проблеми из историческия живот на български език. С най-характерната си особеност — запазване на носовите гласни — както и с ред други черти в своя фонетичен и морфологичен състав, езикът на седмоградските българи представя истински мост от среднобългарски към новобългарски, като запълва до известна степен оная празнина, която се чувства поради липсата на надеждни паметници относно тази толкова важна за живота на българския език епоха. И в словарно отношение езикът на седмоградските българи представя интересна и важна картина. Наред с изтъкнати български архаизми тук откриваме и известен брой румънизми, както и някои унгарски елементи, възприети без съмнение чрез румънско посред-

¹ Вж. Die Sprache der Bulgaren in Siebenbürgen. Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. phil.-hist. A Classe, VII Bd, стр. 105—146.

² Вж. П. Ников, Българо-унгарски отношения от 1257 до 1277 година, Сборник на Бълг. академия на науките, кн. XI, стр. 166.

³ Вж. Седмоградските българи и техният език. Списание на Бълг. академия на науките, кн. XXXIII.

ничество. Характерен и лесно обясним факт е отсъствието на каквито и да са турцизми. За един български говор, откъснат от своята родна почва през XIII в., това е напълно естествено. В седмоградските текстове обаче откриваме и известен брой гръцки словарни заемки. Поради неоспоримия факт, че те са проникнали в говора на седмоградските българи още на балканска почва, т. е. преди XIII в., тези заемки заслужават напълно нашето внимание.

Списъкът на гърцизмите в езика на седмоградските българи е следният: *ела—елате, ката, комат, лаха са, липца—липува, мартир, парясани, сатак, сосам, сполавам, трепеза, хора, оти*. Както се вижда, в тоя списък личат гърцизми, които и до днес са най-обикновени в български език. Една част от тях са известни от по-стари текстове и присъствието им в езика на седмоградските българи не е от много решително значение за приблизителното определяне на времето, през което проникват в български език. Друга част обаче представят такива гръцки заемки, които се налагат в българския език не чрез книжовно влияние, а чрез непосредствено общуване на гръцко население с българско население. Въпреки своето много широко разпространение, гръцките заемки от втората категория много мъчно са намирали място в стария български литературен език, вследствие на което въпросите за времето на тяхното проникване са много затруднени. С оглед на всичко казано до тук ние ще направим по-долу кратък критичен преглед на гърцизмите в езика на седмоградските българи.

1. **Ела—елате:** „Зантуї ела да је изгориш и вернието (о)слободи(ш)“ (107)¹; „і е л а т е с и ф, к а і (е) б о ж и с и н“ (123). От гр. *ἐλα—ἐλάτε*. Като чисто народни форми *ела—елате* не намират място в средновековния български литературен език. Най-рано ни са засвидетелствувани във влахобългарска грамота от 1432 год.² У Миклошич, (*Lexicon paleoslovenico-graeco-latinum*) се цитува *eła* по грамота от XVI в. Формите започват да се явяват по-често едва в дамаскинската книжнина. Присъствието им обаче в езика на седмоградските българи свидетелствува за тяхното много ранно проникване в лексиката на българския език, преди XIII в. Днес те са много обикновени форми както във всички български диалекти, така и в книжовния език. При настаняването на *ела—елате* в български език имаме типичен случай от гръцко влияние, дошло от долу, чрез пряко народно влияние. И в гръцки език формите *ἐλα—ἐλάτε* са били чисто народни. В средновековния гръцки литературен език те се явяват спорадично. Освен в днешния български език и в днешния македонски език, те се срещат още в аромънските диалекти в Македония.³ Пряко с гръцки *ἐλα—ἐλάτε* се свързват и албански *eja—éjani*. Гръцките форми сега се смятат като аористен императив от глагола *ἐρχομαι, ἦδα, ἦλθον* „идвам“. Връзката им обаче с тоя глагол е късна, не е етимологична. Първоначално *ἐλα* в гръцки език е имало значение на частица за повикване⁴, а после получава значение на „дойди“. Миклошич (*Etymologisches Wörterbuch*

¹ Страниците са според изданието на текстовете от Л. Милетич, Списание на Бълг. академия на науките, кн. XXXIII.

² J. Bogdan, *Relațiile țării românești cu Brașovul și cu țara ungarească*, стр. 42.

³ Вж. Weigand, *Die Aromunen*, II 250; Th. Capidan, *Aromânii*, стр. 452.

⁴ Вж. Schwyzer, *Griechische Grammatik*, I, стр. 804.

der slavischen Sprachen, стр. 62) и Г. Майер (Etymologisches Wörterbuch der albanischen Sprache, стр. 93) допускаха, че както гръцките, така и албанските и български форми са произлезли от турско *гел*. За турски произход на нашите форми се застъпва и Е. Бернекер (Slavisches etymologisches Wörterbuch, стр. 263), като ги извежда обаче не от турско *гел*, а от турско *ала*. Ранната поява на *ела* в гръцки и български език решително се противопоставя на подобна етимология. Горее вече се изтъкна, че в езика на седмоградските българи не се открива и най-малка следа от някакви турцизми. Преди близо един век Миклошич в изследването си „Die Sprache der Bulgaren in Siebenbürgen“ (Denkschriften der kais. Ak. Bd. 7, стр. 124) допуска, че *ела* има албански произход. В изданието си от 1926 год. на седмоградските текстове Л. Милетич прибързано възприе тая етимология¹.

2. **Ката**: „при тебе и събер(и) ката ден“ (98). Среща се на две места и в израза *ляб катаднешни*, срвн. „наш ляб катаднешни дай то“ (76, 87). Крие в себе си гръцкия предлог *ката*, проникнал доста рано в българския език със значение, което е имал покрай другото, като разделителен съюз, напр. в израза *кад' ѱмѣган* „всеки ден“. Употребата на предлога и до днес е много обикновена навсякъде в български език. В най-новата фаза на литературния български език този гръцки предлог се избягва. Като типичен народен елемент предлогът *ката* мъчно е намирал място в старата българска книжнина. Явява се най-рано във влахобългарска грамота от 1612 год.² У Миклошич (Lexicon paleoslovenico-graeco-latini) намираме цитат от Люблянския български ръкопис от XVII в. В сръбската книжнина предлог *ката* е засвидетелствуван като гръцка заемка по-рано, именно в 1396 год.³ В новогръцки същият предлог в значение на „всеки“ се употребява в променена форма *каде*, напр. *каде ѱнаѱжа* „всяка жена“, *каде ѱодо* „всяка година“. В тази си по-нова форма той е проникнал в аромънски и албански. Очевидно, в този факт може да се види още едно доказателство за ранното проникване на предлог *ката* в български и сръбски език. В дакоромънски предлогът не се употребява, следователно неговото наличие в седмоградските текстове не е резултат от румънско посредничество.

3. **Комат**. Среща се в седмоградските текстове на едно единствено място: „Бичулуваѱ коматѱ-то, Христус труп ти са дава, питѱе здраво“ (149). От този единствен пример, от който се вижда, че гръцката дума *комат* е употребена в значение на „къс хляб“, не може разбира се да се направи сигурно заключение, че в езика на седмоградските българи тази гръцка заемка изобщо е придобила значение на „къс хляб“, както в новобългарски, сръбски и аромънски. Заемката ни е засвидетелствувана най-рано в няколко влахобългарски грамоти от началото и средата на XV в. в по-широко значение — „къс сукно“, „къс земя“, „къс сапун“.⁴ В сръбски текстове тя се явява от половината на XIII в.⁵

¹ Вж. Седмоградските българи и техният език, СпБАН, кн. XXXIII, стр. 66.

² Вж. Лавров, Обзор звуковых и формальных особенностей болгарского языка. Приложения, стр. 102.

³ Вж. M. Vasmer Die griechischen Lehnwörter im serbo-kroatischen. Abhandlungen der preuss. Akad. der Wiss. Jahrgang 1944, № 3, стр. 75.

⁴ Вж. Bogdan, ц. с., стр. 120, 244.

⁵ Вж. Vasmer, ц. с., стр. 80.

В български език не се среща по-късна промяна на тази гръцка заемка в *комад*, типична за по-голямото число сърбо-хърватски говори. Ето защо Лавров¹ погрешно идентифицира среднобългарско *комадъ*, което той цитува из Виргинската грамота на Константин Асен по изданието на Срезневски² с *коматъ* из влахо-българска грамота, издадена от Венелин, с значение на „къс земя“. Среднобългарската форма *комадъ*, която се среща във Виргинската и Мрачката грамота (във Ватопедската грамота *κωμωδъ*) означава в същност особен вид данък и стои във връзка с византийско *οίκιοδοιον*.³

4. **Лаха са.** Среща се един единствен път в израза: „Лаха са да му сполаваме (за) туи наш-туму бащу“ (135). Миклошич предполагаше, че под тази форма се крие маджарско *lasj esse*⁴. Милетич, който призна, че произходът на думата му е неясен, приведе само като привиден паралел глаголните форми *лам, лаш* „желая, искам“ е от езика на крашованите⁵. В същност във формата *лаха са* се крие гърцизъм, който и до днес е в широка употреба в югоизточните български говори. Глаголът често се употребява с българска представка — *слаха се*. И двете форми са отбелязани в речника на Найдено Геров. Като чисто народни форми, в паметниците те не са намерили достъп. Основното им значение е „случи се“, „стана“, а покрай това и „прилича“, „подобавя“, „пада се“, в какъвто смисъл е употребен и глаголът *лаха се* в седмоградските текстове. По своя произход глаголът представя заемка от гръцко *λαχαινω*, по-точно от неговата аористна форма *ἐλαχα*. С факта, че глагол *лаха се* се открива в седмоградските текстове, се подчертава не само ранното му проникване в български език, но и лексикалната близост между старинното североизточно *о-* наречие и югоизточните говори, която ни е много добре известна от новобългарската диалектология.

В две влахобългарски грамоти, отличителни със своите сърбизми, от втората половина на XV в., глаголът е употребен (не във възвратна форма) със значение, което остава малко тъмно: не знам що чините и що ляхате; разъмиривъ аз кетъ да чините, що аз мислите, не знам 128; за тон велма бога благодарих за господство ти, крѣ мѣ ляхаш добредѣла и мнѣ да нмѣтъ шбе землѣ христѣанске мѣгю собом 280⁶.

5. **Липца същ. и липцувам глаг.** Сравнително взето едни от най-често срещаните гърцизми в седмоградските текстове: „наш-туму нямъ щем би на помощ фѣф сяква липца“ (151); „азе са кланям, оти мъне не мни липцува греховитому смърт“ (151). От аористната форма *ἐλεψα* на глагола *λείπω*. Глаголът е проникнал твърде рано в българския език. Той е обикновен и във всички останали балкански езици включително със сърбо-хърватски. Денсушиян⁷ причислява романско *lipsire*

¹ Ц. с., Приложения, стр. 105.

² Вж. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках, стр. 32.

³ Вж. Dölger, Byzantinische Zeitschrift, XXXI, стр. 444—445.

⁴ Вж. Die Sprache der Bulgaren in Siebenbürgen, стр. 126.

⁵ Вж. Списание на БАН, кн. XXXIII, стр. 165.

⁶ Вж. Bogdan, ц. с., стр. 128, 280.

⁷ Histoire de la langue roumaine, стр. 353.

към ония гръцки думи, които са проникнали в румънски език през византийско време. При все че в езика на седмоградските българи се наблюдава известно румънско лексикално влияние, не съществува никаква обективна причина да се съмняваме, че глаголет *лицува* в езика на седмоградските българи е бил донесен от Крайдунавска България след като е получил гостопримство в български език преди XIII в. И заемката *лицувам*, въпреки широкото си разпространение в български език, по паметниците се явява късно, най-рано във влахобългарска грамота от 1481 год. По-честа е нейната употреба в дамаскинската книжнина.

6. **Мартир.** От гр. *μαρτυρ*. Думата в значение на „мъченик“ е проникнала в седмоградските текстове от немските оригинали. В старобългарските черковни текстове тая гръцка дума редовно се превежда с *свѣдѣтель*, *послоухъ*, *мъченикъ*¹. По-късно обаче, особено в дамаскинската книжнина думата *мартир*, както и глаголет *мортирисвам*, в значение на „свидетел“, „свидетелствувам“, се употребяват доста често. Заемките са познати и на редица съвременни български говори.

7. **Парясани.** Среща се на едно единствено място: „...от сиф сме парясани с много неволя душини“ (133). От гръцкия глагол *παραισῶ*. Заемката е в доста честа употреба днес в българските говори, особено в източните. Среща се и в румънски език. Денсушиану (ц. м.) и Тиктин (Rumänisch-deutsches Wörterbuch, стр. 1121) допускат, че в румънски език тя е проникнала чрез българско посредничество. Като чисто народна форма глаголет *парясам-парясвам* не е намерил място по паметниците. Няма никакво основание да се предполага, че в езика на седмоградските българи тоя глагол не е домашна особеност, т. е. че не е донесен от Крайдунавска България.

8. **Сатан.** Среща се на едно единствено място: „... да не ни да сатан нехарен гант“ (129). От гр. *σατᾶν* (от еврейски произход). От съответното място в предполагаемия немски оригинал личи, че думата е употребена в значение на „враг“. Заемката, както се знае, се употребява в старата черковна българска литература (*сотона*—*сатана*) и може да се допусне, че е била свойствена на народния седмоградски български говор. В такъв случай, ако формата *сатан* вм. *сатана* не е случайна грешка, то тя се дължи на изопачаване от страна на чужденците свещеници, които са преписвали текстовете.

9. **Сосам.** Среща се на няколко места. Ето няколко примера: „нине тогова неволя је сосала на блаженіе“ (100); „ку и ден-іот са је свършивал, вечер-от је сосал“ (137); „нине сосува фтора четбина“ (142). От гр. *σάωω*, аор. *ἔσωσα*. Широко разпространена в балканските езици гръцка заемка. Освен в български тя се среща още в албански (*sos*) и в румънски (*sosi*). Позната е както на източните, така и на западните български говори. Най-рано ни е засвидетелствувана във влахобългарски грамоти от XV в. в значение на „стига“ „достига“, срвн. напр. *еще естъ сосал злѣ н вѣрь шет*²; *8 кон час шет сосати до господина воевѣдъ*.

¹ Вж. Jagić, Entstehungsgeschichte, стр. 530.

² Bogdan, ц. с., стр. 57.

(ив. 288). В днешния български език глаголът има значение на „прилича“, „приляга“, „стои добре“, „достига“, „уйдисва“.¹ В румънски глаголът може да има значение и на „пристигам“. Както се вижда от приведените по-горе извадки от седмоградските текстове, там глаголът *сосам* е употребен точно в таково значение, в каквото се употребява в румънски. Пред вид на широкото разпространение на този глагол в българския език не може разбира се да се допусне, че в езика на седмоградските българи той представя някаква румънска заемка и че не е бил донесен от Северна България. Все пак не може и да се отрече, че румънската среда, в която са живеели седмоградските българи, е оказала известно въздействие, за да придобие глаголът и оная отсянка на значението си, която се среща като по-обикновена в румънски език.

10. **Сполавам.** Много чест глагол в седмоградските текстове, сравн. „мие ти сполаваме из съта сърце“ (146); „сполавайте богу“ (114); „... със песни и със молбини ви му сполавайте по-силне“ (150). От гр. *εις πολλὰ ἔτη* — in multos annos, формула употребявана във византийския двор². От тая формула по-късно в новогръцки се е образувала форма *σπολλάτη* в значение на „благодаря“. Фразата *εις πολλὰ ἔτη* успява да проникне единствено в български език. В останалите балкански езици от нея няма почти никаква диря. Тя е била първоначално разчленена на *сполай ти*, т. е. чрез декомпозиция на крайната сричка, осмислена като форма за дателен падеж на личното местоимение за второ лице. Тези процеси в български език са станали доста рано, преди XIII в. За това свидетелствува седмоградският глагол *сполавам*, образуван въз основа на *сполай*. Пред вид на всичко това трудно може да се свърже българско *сполай-сполавам* пряко с новогръцко *σπολλάτη*, а не с неговия средногръцки предходник *εις πολλὰ ἔτη*. Глаголът *сполавам* се среща и в архаичните диалекти в Южна Албания. Напълно основателно изследвачът на тия диалекти, А. Мазон, свързва тоя глагол не с новогръцко *σπολλάτη*, а с *εις πολλὰ ἔτη*³. Във влахобългарски грамоти глаголът *спoлаватн* се среща най-рано в грамота от 1477 год.⁴

11. **Трепеза.** Среща се на няколко места, сравни „твуй дети хънт стана окол трепезата (като младие-те младице от лоза“ (82); „небенски лъб ти дава бог от гозна си(гъ)н трепеза“ (150). От гр. *τροπέζα*. Заемката се употребява още в най-ранните старобългарски паметници⁵. Честа е тя и в среднобългарски паметници и то не само в текстове с религиозен характер, но и в паметници, чийто език се отличава с народни черти, напр. в Троянската повест (сравн. ... *пожтъ егъ въведе въ полатъ царскѣа къ еленъ царци и седше на единон трепезъ, и пнихъ чъвлена вниа*, стр. 52 по изданието на Bogdan, *Cronica lui Constantin Manasses, București 1922*). Промените, които тая заемка претърпява в редица балкански езици (србохърв. *трпеза*, бъл. *търпеза*, аром. *tripezâ*) свидетелствуват, че думата не е имала само ли-

¹ Н. Геров, Речник на бълг. език, ч. V, стр. 220.

² Вж. K. Sandfeld, *Linguistique balkanique*, стр. 42, заб.

³ Вж. Documents, contes et chansons slaves de l'Albanie du sud, стр. 144.

⁴ Вж. Bogdan, ц. с., стр. 130.

⁵ Вж. Jagič., ц. с., стр. 320.

тературен характер, а е била проникнала нашироко в народния език. Ето защо, много по-вероятно е да се допусне, че срещащата се в седмоградските текстове дума *трапеза* е била народна българска форма, която седмоградските българи си донасят от старата своя балканска родина, отколкото да се смята, че тя е проникнала в техния език чрез румънско посредничество. Нека добавим още, че и в старобългарските паметници гръцката дума трапеза се явява често променена в *трепаза*. Във влахобългарските грамоти имаме *търпезн*¹.

12. **Хар.** Среща се доста често, сравни: „хар ти даваме и ти споваваме тебе“ (88); „хар тому да даваме и с вира да просиме“ (101). От гр. *χαρις*. Среща се също така и производното прилагателно *нехарен*, сравни: „че е буден нехарниот ганд“ (106). В днешния български език прилагателното *харен* е в най-обикновена употреба. Не е така обаче със съществителното *хар*, което почти не се среща. Според свидетелствата обаче на български паметници от XVII и XVIII в. то се е употребявало в българския език доскоро, сравн. напр. следния откъс из Тихонравовия сборник от XVIII в. ако *гы* *везъшь* *тамъ*, *хърь* *не* *нмашъ*². За нас е от значение фактът, че тая гръцка заемка се употребява и в Свищовския дамаскии, в който се оглежда североизточен *о*-диалект, т. е. родният диалект на седмоградските българи. Вследствие на това може с положителност да се твърди, че заемката *хар* е била исконна особеност на езика на седмоградските българи и че не е продукт на румънско езиково посредничество. Думата е много обикновена и във влахобългарските грамоти. Явява се най-рано в грамота от 1477 год.³ В самото начало на XV в. тя се явява и в старосръбски паметници⁴.

13. **Хора.** Един от най-често срещаните гърцизми в езика на седмоградските българи, сравни: „да доде среде нас твоје свента хора“ (75); „да не бѣнде фѣф нас гѣаула хора“ (76). От гр. *χώρα*. Забележително е, че навсякъде в текстовете тая гръцка заемка е употребена само в значение на „област“, „царство“. От това може да се заключи, че много интересната промяна в значението на тая заемка, която е типична за българския език, не е била настанала до XIII в. Впрочем от редица други езикови източници се вижда, че заемката е продължавала да се употребява в първоначалното си значение и през XIV в. Така напр. във влахобългарските грамоти *хора* се употребява в значение на „земя“, „област“ чак до XVI в. Същото значение думата пази и във всички грамоти на българските царе, най-късната от които е от 1382 год.

14. **Оти.** Въз основа на седмоградските текстове следва да се заключи, че този съюз се е намирал в доста честа употреба в езика на седмоградските българи. Ето два примера: „Да загребеме трупа-таго, котраго да вяруваме, оти на съндовен сетни ден право пак горе ще стана“ (100); „азе са кланям, оти мъне не ми липцува греховити-тому смърт“ (151). От гр. *οτι*. Като типична народна форма съюзът не е намирал място в стария български литературен език. За неговото ранно проник-

¹ Вж. Bogdan, ц. с., стр. 171.

² П. Лавров, ц. с., стр. 170.

³ Вж. Bogdan, ц. с., стр. 130.

⁴ Вж. Vassmer, ц. с., стр. 63.

ване в българския език свидетелствуват не само Чергелските молитви, но и някои приписки в среднобългарски паметници, писани на народен език. Сравни напр. следната приписка в Битолския триод, среднобългарски паметник от XII в.: помннѣнѣ бѣде нѣвана смнѣстна затѣ. вѣн ми да-ваше прѣсоль и млѣчницѣ¹.

* * *

Проучването на гръцките заемки в езика на седмоградските българи ни разкрива съществени страни в процеса на проникването на гръцизмите в български език. Седмоградските текстове имат чисто народен характер. Гръцизмите, които откриваме в тях, положително датуват от времето, когато седмоградските българи са живеели в своите родни места в Крайдунавска България. Както се изтъкна по-горе, по-голямата част от тия гръцизми са били чужди на стария български литературен език. Става ясно следователно, че проучването на гръцизмите, които в течение на векове са прониквали в българския език, само въз основа на писмените паметници ни дава едностранчива картина на тия процеси. Седмоградските текстове ни спомагат за правилното хронологизиране на редица гръцки заемки в български език. Действително тия заемки не са многобройни. Те обаче се явяват необикновено важни, защото представят много обикновени лексикални елементи както в днешния литературен български език, така и в съвременните български диалекти.

¹ Вж. Йор. Иванов, Български старини из Македония, стр. 454.

ЕДНА ОСОБЕНОСТ В ОБРАЗУВАНЕТО НА СЛОЖНИТЕ МЕСТНИ НАЗВАНИЯ ОТ ЛАТИНСКИ ПРОИЗХОД В МИЗИЯ И ТРАКИЯ

от чл.-кор. В. Бешевлиев

В прочутото съчинение на Прокопий *Περὶ κτισμάτων*¹ в края на списъка на възобновените от императора Юстиниан I крепости *Μυσίας παρὰ ποταμὸν Ἰστρου* са дадени в географски ред следните названия: *Νόβας, Σκεδεβά, Τίγρα, Μανροβάλλε, Ἀλτίνα*. Това са несъмнено известните от *Tabula Peutingeriana*, итинерариите, Прокопий и *Notitia dignitatum* крепости и станции на римския крайдунавски лимес и път: *Novae, Scavidava*², *Tigra*³ и *Altinum*⁴. Крепостта *Μανροβάλλε*, която стои явно погрешно вм. *Μανροβάλλε*, трябва да се отгъдести очевидно с *Nigriniana* от *Tabula Peutingeriana*⁵, гдето тя е дадена след *Tigra, Arriaria* и *Transmarisca*. Румънският учен А. Philippide⁶ мисли, че *Μανροβάλλε* е образувано от гръцкото прилагателно *μαῦρος* и лат. *vallis*. Р. Skok в *Zeitschrift für romanische Philologie*, LIV, стр. 457, тълкува това название правилно, ако и с известно колебание като *Mauri valle*, т. е. като образувано от личното име *Μαῦρος*, на което в латински отговаря *Nigrinus* или *Nigrinius* и лат. *vallis*. Това тълкуване може да се подкрепи с местни названия като *Ἰουλιόβαλλα* у Прокопий⁷, *valle Cariniana, valle Domitiana* в *Tabula Peutingeriana*⁸ или с *Μαύρον λίμην* в Цариград⁹. Кой е бил този *Μαῦρος*, е неизвестно. Но заслужава да се изтъкне, че това лично име се среща през тази епоха. Така напр. *Μαῦρος* се е наричал един *magister militum* във времето на Грациан¹⁰. Следователно *Μανροβάλλε* се явява като превод на *Nigriniana*, при което се подразбира *vallis* и означава *vallis Mauri* или *Nigrini*, а не *vallis Nigra*. В това местно название обаче е забележителен начинът, по който е образувано. Първият член *Μανρο* стои спрямо втория *-βάλλε* в посесивно отношение, което не е изразено с обичайния родителен падеж, както е напр. при *Μαρκιπέτρα* или *Ποταμονιάστέλλον* и двете пак у Прокопий, но чистата основа *Μανρο*- е прибавена направо към втория член, при което завършекът на основата *-ο* се явява като съедини-

¹ Procopii de aedificiis IV, 11 ed. Haury, p. 148.

² Itinerarium Antonini, 222.

³ Itinerarium Antonini, 222, 4.

⁴ Procopii de aedificiis IV, 7, 9 ed. Haury, p. 132; *Notitia dignitatum* ed. Seeck, 90.

⁵ K. Miller, *Itineraria Romana*, Stuttgart 1916, 506.

⁶ *Originea Romnilor I*, Jași, 197, 437 и 469.

⁷ *De aedificiis V*, 4, ed. Haury, p. 124.

⁸ Miller, 980.

⁹ *Theophanis Chronographia* ed. de Boor, 368, 23.

¹⁰ *Pauly-Wissowa Realencyklopädie XIV* 2395; *Theophanes* ed. de Boor II s. v.

телна гласна между двата члена. По същия начин са образувани и следните названия на крепости: *Λουποφαντάνα*, *Λακκόβουργο*, *Ῥιγροκάστελλον*, *Σκουλόβουργο*, *Τουλκόβουργο* и може би *Μεριοπόντε(δε)* у Прокопий¹ и Margorplanum у Йордан². Всички тези имена се срещат само в Мизия и Тракия и изразяват пак посесивни отношения. *Λουποφαντάνα* означава Fontana Lupi, *Μαυροβάλλε* = vallis Mauri, *Ῥουλιόβαλλαι* = vallis Julii, Margorplanum = planum Margi, *Τουλκόβουργο* = burgus Tulci, *Ῥιγροκάστελλον* = castellum reginae, *Σκουλόβουργο* = burgus sculcae. Названието *Λακκόβουργο* е образувано от гръцката дума *λάκκος* „дупка“, „цистерна“ и означава „укрепление на цистерната“, срв. хибридно *Σαλιουπόρογος* у Прокопий. Philipride³ погрешно смята същото название за съставено от лат. lacus „езеро“ и burgus. Според Skok⁴ първата част на *Τουλκόβουργο* представя тракийското име *Τόρκος*. Следователно едно първоначално **Τορκόβουρογος* е станало чрез дисимиляция на двете *r* на **Τολκόβουρογος* съответно *Τουλκόβουρογος*. В изброените сложни местни названия първата съставна част е *ο-* или *α-* основа. По отношение на значението на първата част различават се ясно две групи: 1. лично име + съществително, и 2. съществително + съществително. Към първата група спадат: *Ῥουλιόβαλλαι*, *Μαυροβάλλε*, *Τουλκόβουργο* и Margorplanum, а към втората: *Λακκόβουργο*, *Λουποφαντάνα*, *Ῥιγροκάστελλον* и *Σκουλόβουργο*.

В класическия латински език, както е известно, сложни думи се срещат сравнително рядко. Тук тези думи, доколкото ги има, са образувани със съединителната гласна *-i-*, независимо от това, каква е била първоначалната основа на първия член⁵. Обаче под влияние на гръцки език предимно в поезията се явяват сложни думи със съединителна гласна *-o-*, напр. Ahenobarbus. В по-късния латински език се срещат и посесивни композита, като напр. византийската титла *δορυγαροκόμης* или *vicomagister*⁶ вм. magister vicī образувано; под влияние на гръцкото *δήμαρχος*.

Това положение в класическия латински език е било наследено и от протонародния латински.⁷ Следователно горните сложни местни названия, ако и да са по произход латински, по начина на образуването не са латински. Това е било забелязано отдавна от изследвачите, които са се спирали на горните названия. Те са ги смятали, както изглежда, за погрешно предадени и са ги поправяли по различни начини. Така К. Ирекер⁸ е поправил мълчаливо *Λουποφαντάνα* на Lupi fontana, а *Μαυροβάλλε* и *Ῥουλιόβαλλαι* е предал на латински разделено Mauro valle и Julio valle. Юнг⁹ е поправил *Λουποφαντάνα* на Lupo fontana и *Ῥουλιόβαλλαι* на Julia valle, а *Μαυροβάλλε* пише разделено с чъртица по средата Mauro-valle. Пръв Р. Skok¹⁰ се е опитал да даде езиково обяснение на горните имена.

¹ Всички названия в De aedificiis.

² Getica, ed. Mommsen, 127, 4 и 135, 10.

³ П. съч., 432 и 468.

⁴ Zeitschrift f. romanischen Philologie 50, 530, заб. 4, и 54, 455 и сл.

⁵ Stolz-Schmalz, Lateinische Grammatik, 5 изд. от M. Leumann и J. B. Hofmann. München 1928, 247, особено 248 и сл.; A. Meillet — J. Vendryes, Traité de grammaire comparée des langues classiques, 2 изд. Paris, 392 и 396.

⁶ Вж. Notitia dignitatum, ed. Seeck, 230.

⁷ Ed. Bourciez, Eléments de linguistique romane, 3 изд. Paris 1930, 66 и сл.

⁸ История Богар, 84; Die Heerstrasse, 8; Die Romanen, 14 и сл.

⁹ Römer und Romanen in den Donauländern, 2 изд. Innsbruck 1887, 101, заб. 3.

¹⁰ Zeitschrift f. romanische Philologie 50, 530, и 54, 453; Revue internationale des études Balkaniques III, 1—2, 55.

Той приема, че първата съставна част на Lupo fontana, Julio vallai, Mauro valle, Rigino castellan, Sculcoburgo, Lakkoburgo и Tulco burgo, които транскрибира с латински букви и в повечето случаи разделено, представя латински адноминален дателен падеж в посесивно значение. Действително тази употреба на дателния падеж е засвидетелствувана многократно в късните латински надписи, напр. Nis requiescit Petrus filius Thomae vicario в един надпис от Ниш¹. Обаче въпреки това мнението на Скок, колкото и да изглежда на пръв поглед правдоподобно, е неприемливо. Той е изпуснал из пред вид, че горните названия на крепости представят истински composita, а не обикновено съпоставяне на две думи, които са свързани в едно цяло само синтактично. Че тук действително се касае за същински composita, се вижда ясно от етимологията на названието Σκουλοβουργο, което е съставено очевидно от къснолатинската дума sculca „стража“ и burgus. Това правилно тълкуване е дадено още от Филипиде². Скок обаче приема, че ο стои вм. α поради грешка на преписвачите на Прокопиевия текст и че burgus не е втората съставна част на сложното име, а е добавка за обяснение на първата част. Погрешно е и обяснението на названието Ριγωκαίστελλον. За това название Филипиде приема³, че се състои от личното име Reginus и burgus. Същото обяснение дава и Скок⁴. Това име обаче представя съчетание по всяка вероятност на съществителните regina и burgus и значи не castellum Regini, а castellum reginae, срв. Μοντεγεγίνε = Monte reginae пак у Прокопий. Укрепление Ριγωκαίστελλον е дадено в списъка Ὑπὸ πόλιν Γέρμαννε⁵, т. е. то се е намирало в областта на дн. Сапарева баня. Според известния Скаптопаренски надпис от 238 г. селището Скаптопара се е намирало между два лагера (μεσση δύο στρατοπέδων τῶν ὄντων ἐν τῇ σῆ Ἐοράκη)⁶. Следователно на север от Скаптопара е имало римска военна част. И действително два латински надписа⁷ съобщават за квартируването на една кохорта по тези места и то приблизително по същото време. Тези надписи са издигнати от cohors II Lucensium, единият в чест на императора Септимий Север през 196 г. и намерен в Сапарева баня, а другият в чест на Север Александър между 222—235, намерен в Муси Бег (Гълъбник), Радомирско. Споменатата тук кохорта е охранявала вероятно римския път, който е водел от Сердика на юг по долината на р. Струма, а също и този, който е идвал от Пауталия и е минавал в подножието на Рила за Филипополис. От Notitia dignitatum⁸ се вижда ясно, че кохортите в Тракия са пазели пътища и проходи. Така cohors prima Aureliana е станувала в станциите Snb Radice и Viamata, за да защитава прохода и римския път Oescus—Philippolis. От казаното до тук следва, че един от споменатите в Скаптопаренския надпис лагери се е намирал между селата Сапарева баня и Муси Бег. Част или цялата cohors II Lucensium е квартирувала навярно в Ριγωκαίστελλον. Названието Ριγωκαίστελλον = castellum reginae стои,

¹ Спомечик, LXXVII, 47, Nr. 38

² Originae Romīnlor, I, 430.

³ Originae Romīnlor I, 429.

⁴ Zeitschrift f. roman. Philologie 54, 453 и Revue, 55.

⁵ De aedificiis IV, 4 ed. Haurv, p. 122.

⁶ G. Dittenberger, Sylloge inscriptionum graecarum, ed. III Lipsiae, II, §88

⁷ Kalinka, Antike Denkmäler in Bulgarien, Wien 1906, 27, Nr. 32 и 47, Nr. 44.

⁸ Or., XL, 48.

може би, във връзка с Юлия Домна, съпруга на Септимий Север или с Юлия Мамея, майка на Север Александър, които са носили прозвището *mater castrosum*, срв. напр. началото на следния надпис от Никюп:¹ *Ἰουλίαν Δόμναν, Θεῶν Σεβαστῆν, μητέρα κάστρων*. . . Заслужава да се отбележи, че формата *Ῥιγινω* вм. *Ῥεγινω* (срв. *Μοντερεγίνε*), ако не се дължи на грешка на преписвачите на Прокопиевия, текст, представя ранен пример за прехода на неударено *e* в *i*. Според изложеното по-горе названието *Ῥιγινωκαστέλλον* ще датира от II—III в.

Мнението на Скок не може да се подкрепи и с неговото тълкуване на названието *Ἀλικανιβούργου*², на което първата част *Αλκανι-* той погрешно смята за дателен падеж от готското име *Alisa* по подобие на народно-латинския склонидбен тип *scriba, scribanis*. В същност *Ἀλικανι-* = *Halicanī-*, а не *Alisanī*, както неправилно транскрибира Скок, не може да се отдели от келтското местно название *Halicanum*, станция на пътя *Vindobona — Roetovio* в *Raponia superior*³ и представя родителен падеж от *o*-основа, срв. *Μαυριανιάκαστέλλον* и *Παυλίανδρα* у Прокопий.

Следователно за приведените по-горе крепостни названия трябва да се подири друго обяснение. Сложните названия от типа *Λουλοφάντινα*, т. е. съществително + съществително, имат съответствия в гръцки език, напр. *πατροκασίγητος, ἰστοπέδη* и др. и могат евентуално да се обяснят като създадени под влияние на гръцкия език. Обаче трябва да се отбележи, че гръцките съответствия не са местни названия. Вторият тип *Ἰουλιόβαλα*, т. е. лично име + съществително, имат неточни или по-скоро привидни съответствия в гръцки, напр.: *Ἰστοπόλις* покрай *Ἰστρία πόλις*, *Ὀδυσσπόλις* покрай *Ὀδησσός*, *Σεβαστιόπολις* покрай *Σεβαστοῦ πόλις*, *Σινδοπόλις* покрай *Σινδῶν πόλις*. Сигурно съответствие е *Νικόπολις*. Много бройни и точни съответствия обаче се срещат в тракийските местни названия и то на първо място в хибридните, образувани от латинско лично име и тракийско съществително, означаващо вид селище. Така в една оброчна плочка с тракийски конник от Глава Панега стои следният надпис: *Silvano sancto ex vico Longinopara heredes Eftecenthi Sociani*⁴. Името на селото *Longinopara* е образувано очевидно от латинското лично име *Longinus* и тракийското съществително *para*, което се среща извънредно често в тракийската топонимия. По същия начин са образувани и следните хибридни названия: *Μαροδοῦνα* и *Πετροδοῦνα*. Тук спада и хибридното местно название *Κερεσπύρογος*⁵, ако първата част е тракийска и може да се свърже, както мисли *Kalorothakes*⁶, с *Κηροπάρων* у Покропий или с *Κειροπάρα* в един надпис от Неврокопско, т. е. от там, гдето се е намирало това селище⁷. Със съединителната гласна *o* са образувани и множество тракийски местни имена, напр.: *Ζηρο-βάστη*⁸, *Τυρό-διζα*, *Βρεντολίαρα*, *Σκαπτο-πάρα*,

¹ Мсб. XVIII, 707.

² Zeitschrift f. roman. Philologie, 50, 530 и 54, 463.

³ Paul y-Wissowa, Realenzyklopädie, VII, 2878

⁴ В. Добруски, Археологически известия на Народния музей I, София 1907, 78, Nr. 109; G. Kazakov, Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien, Budapest 1938, 71, Nr 325.

⁵ Le Synekdemos d'Hierokles par E. Honigmann, Bruxelles 1939, 12, 635, 2.

⁶ D. Kalorothakes, De Thracia provincia Romana, Lipsiae, 1893, 75.

⁷ В. Бешевлиев, Един забравен надпис от Nicopolis ad Nestum в Сп. БАН 70, 201 и сл.

⁸ Добруски, Мсб., XVIII, 791, № 103.

*Σπινο-λίδα, Προυπτο-σουρηός*¹, срв. *Καρά-σουρα, Βεσσολαρηνοί* или *Βεσσοίπλαρον* у Прокопий и др. Първият член на голяма част от тези местни названия не представя лично име. В случая обаче е важен начинът, по който става това съчетание и съединителната гласна *o*. В това отношение тракийските местни названия показват забележително сходство, както с хибридните келтски, като напр. Augustodunum, Juliobona, Cariovallum, така и с тези, които са изцяло келтски, като напр. Edugodunum, Vindobona и др. Тракийските местни названия от този вид се явяват през римската епоха и са възникнали под влияние на гръцкия език, който, както се вижда от надписите, е бил по това време официалният и писменият език в Тракия.

В списъците на крепостите у Прокопий се срещат и други сложни местни названия покрай изредените по-горе, при които посесивното отношение между двата члена е изразено с родителен падеж, било в латинска, било в гръцка форма, напр.: *Μουτζίλαρα, Μουτζιανιάστελλον, Μαριπέτρα, Παυλιμανδρα* или *Προιούπερα, Σαλτοπούργος, Ποταμονιάστελλον*. Тук принадлежи и *Γεσιлаφосоάτον*. За първия член на последното название *Γεσιла-Скок*² приема, че представя casus generalis от готското лично име Gesila. В същност *Γεσιла-* е съвсем правилна гръцка генетивна форма към един именителен падеж *Γεσιλάς*³. Следователно *Γεσιлаφосоάτον* значи Gesilae fossatum. Мъчно е да се каже с положителност, дали двата вида местни названия с и без родителен падеж принадлежат на два езикови слоя, различни по време, или се касае само за етнически или географски различия.

Както у Прокопий, така и в други писмени извори се срещат редица сложни местни названия от латински произход и то пак само в Мизия и Тракия, които външно наподобяват разгледаните до тук, образувани със съединителна гласна *o*. Те са следните *Γεμελλομούντες* и *Καβοτούμβα* у Прокопий, *Καλβομούντες* у Теофилакт Симоката⁴, *Βογομάσιον* = *Вона mansio* в страданието на Александър⁵, *Sacromontis* у Йордан⁶ и *Aureomonto* в *Notitia dignitatum*⁷. Тези названия се различават от разгледаните по-горе по това, че те представят съчетания от прилагателно + съществително. И те са били неправилно разбирали и обяснявани. Иречек и Юнг в споменатите по-горе съчинения поправят *Γεμελλομούντες* на *Gemelli munte*, а *Καλβομούντες* пишат разделено *Calvo monte* или *Calvo munte*. За названието *Γεμελλομούντες* Скок⁸ приема, че се състои от личното име *Gemellus* в дателен падеж и съществителното *montes* и го причислява към названията от типа *Γουλιόβαλλα*, ако и да го превежда „Berg mit zwei Gipfeln“. По отношение на названието *Καβοτούμβα* същият учен проявява известно колебание. В *Zeitschrift für romanische Philologie* 54, 458 той пише: „Aber est ist gar nicht sicher, ob *Καβο*- Adj.: *cavus* oder PN im Dativus adnominalis enthält“. В *Revue inter. des études Balkaniques* III

¹ P. Collart, Philippe, Paris 1937, 298.

² *Zeitschrift f. roman. Philologie*, 54, 457 и 50, 531.

³ St. Psaltes, *Grammatik der byzantinischen Chroniken*, Göttingen 1913, 161 и сл.

⁴ Изд. de Boor, II, 15, 3.

⁵ Д. П. Димитров, *Пътуването на св. Александър и пр.* в ИАИ, VIII, 124.

⁶ *Cetica*, ed. Mommsen, 135, 10.

⁷ *Or.*, XLI, 15.

⁸ *Zeitschrift f. roman. Philologie*, 454, и *Revue*, 55.

1—2, 55, той приема, че първият член cayo- е „adjectif qualificatif“ и пише „Il est possible par conséquent, de voir dans Kayo tumba une faute de copiste pour Cava tumba“.

Създаването на сложни местни латински названия с първи член прилагателно и съединителна гласна *o* е било улеснено от две обстоятелства. Мястото на прилагателните при съществителните не е било строго определено в народния латински език. То е могло да стои пред или след съществителното. Така напр. станцията Ripa Alta се явява в итинерариите и като Alta Ripa¹, също Monte Augeo и Augeo Monte и др. Поставянето на прилагателното пред съществителното е било, както изглежда², по-често употребяваният начин. Обратният словоред е бил предпочитан при прилагателните *novus* и *vetus*, срв. местните названия у Прокопий: *Καστελλόνοβο*, *Βουργούβο(ρε)*, *Βιχάνοβο*, *Καστελλοβ(ε)τέρα*, *Σχάλας βέτερες*; но също и *Βουργούάιτου*. Второто обстоятелство е било честата употреба на местните названия в аблативен падеж с или без локативно значение и в такива случаи, гдето според традиционните правила на латинската граматика е трябвало да стои друг падеж³. Следователно едно първоначално съпоставяне напр. *calvo monte* е било предпоставката за създаването на истинския *compositum Calvomons* или *Calvomontis* > *Calvomuntis*. Същото начало приемат Mommsen за образуването на прилагателното *Sacromontisii* от *Sacro monte*⁴ и Skutsch за съществителното *albogalerus* от *albo galero*⁵. По този начин са били създадени сложни думи, които са съответствували напълно на гръцките като *Μαυροπόταμος*, *ἑσφιόμεστρον*, *καλοδιδάκαλος* и др. или на тракийските като *Σαλδοβουσηρός*, *Σαλδοκλήρος* и др. По подобие на названията от мъжки род са били образувани и названия от женски род със съединителна гласна *o*, напр. *Καβοοόμβα*, срв. в гръцки *Ἀγαθονίκη*, *Λευκοδέα* и др. За окончателното затвърдяване и понататъшно създаване на сложни местни названия от горния вид е играла важна роля и околната среда, именно езикът на населението, в чиято земя се срещат тези названия. Този език обаче не е бил тракийският, а гръцкият, който е бил, както се спомена, официалният и писменият език в Тракия. Единствените известни за сега случаи от този вид местни названия извън Мизия и Тракия са пак области, в които гръцкият език е бил говорен, а именно *Vetofabula* в Финикия⁶ и *Vetecosariae* в Палестина⁷. Това мнение за гръцкото езиково влияние върху някои местни названия от латински произход стои в противоречие с почти общоприетото и дълбоко вкоренено схващане за пълната романизация на Мизия и Тракия в края на древността. Две писмени сведения обаче показват недвусмислено, че през 5 и 7 век населението поне на Тракия е говорело гръцки език. Тези две сведения са следните. Добре осведоеният историк Приск⁸ съобщава във връзка с един разговор с грък в Панония следното: *καὶ οὐ φάδιως τις σφῶν ἐλληνίζει τῇ φωνῇ πλὴν ὄν, ἀπήγαγον αἰχμαλώτων ἀπὸ τῆς Θρα-*

¹ Miller, н. съч., 431 в.

² Bourciez, п. съч., 99, 107 в.

³ Срв. Jordanes, ed. Mommsen, 176, и Miller, н. съч., XLVII и сл.

⁴ Jordanes, 159, s. v. Fossatisil.

⁵ Leumann-Hoimann, н. съч., 249.

⁶ Notitia dignitatum, Or., XXXII, 37.

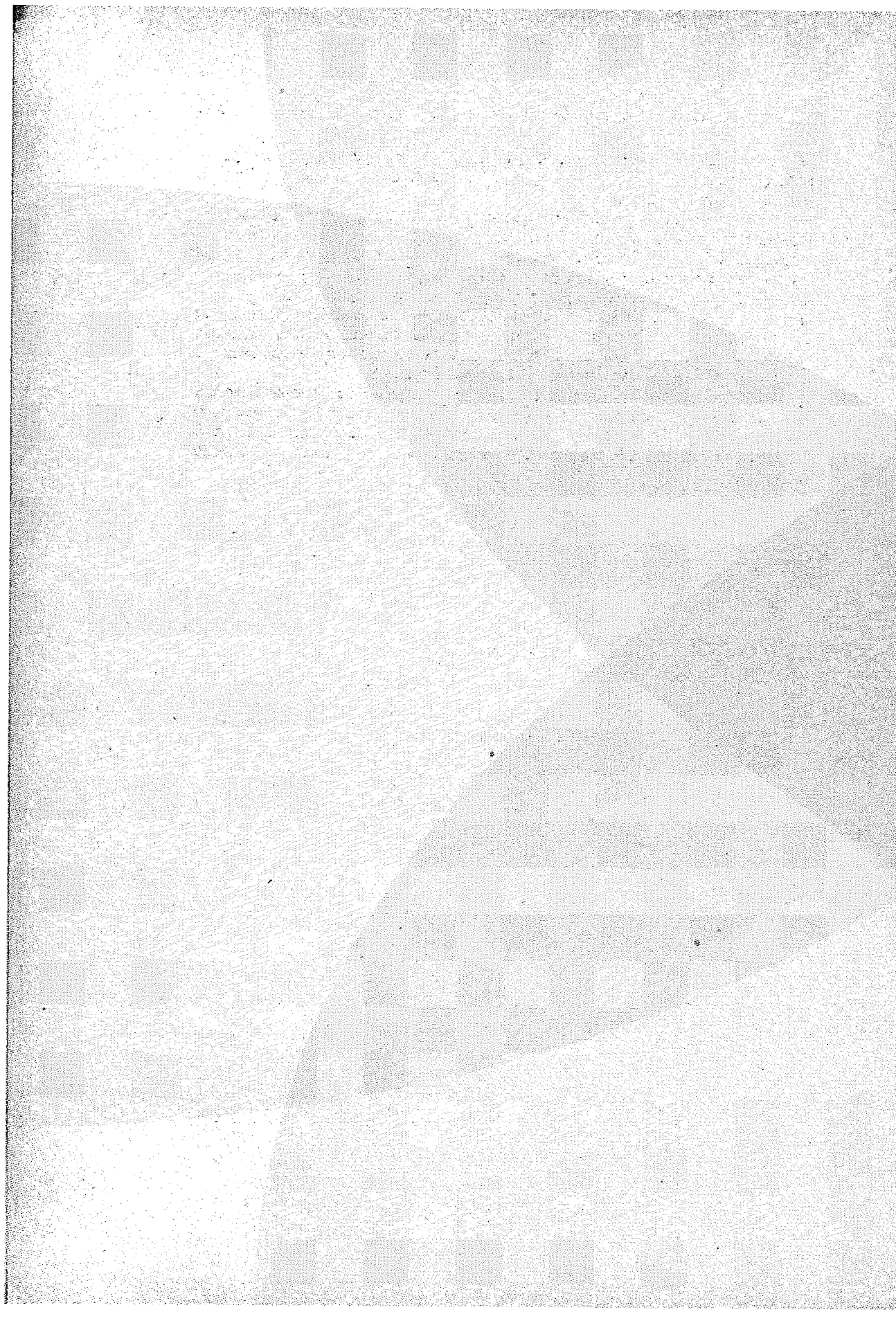
⁷ П. т., Or., XXXIV, 28.

⁸ Excerpta de legationibus, изд. de Boor I, Berolini 1903, 135, 16—18.

κίας καὶ Ἰλλυρίδος παράλου, т. е. „и не лесно говори някои от тях на гръцки език, освен тези, които хуните са довели като пленници от Тракия и крайбрежна Илирия“.

Още по-важно е следното официално обяснение, което се дава за причините да се обнародват Юстиниановите новели и на гръцки и на латински, LXVI 1, I § 2: *διότι γενομένων ἡμῖν ἰσοτύπων διατάξεων περὶ τοῦ μέτρου τῆς ἐνοστάσεως τῶν παιδῶν τῆς μὲν τῆ Ἑλλήνων φωνῆ γεγραμμένης διὰ τὸ τῷ πλήθει κατάλληλον, τῆς δὲ τῆ Ῥωμαίων ἥπερ ἐστὶ καὶ κυριωτάτη διὰ τὸ τῆς πολιτείας σχῆμα*, т. е. „понеже ние направихме две напълно еднакви наредби за начина на възпитанието на децата, едната написана на гръцки език с оглед на народа, а другата на латински език, който е най-важният поради външния вид на държавата. . .“

От изложеното до тук се вижда, че разгледаните по-горе сложни местни названия от латински произход не са били създадени от местното население в Мизия и Тракия, но са били наложени от римската власт. В последствие обаче населението ги е нагодило и видоизменило съобразно езика си.

ОТЧЕТ ЗА ОПИТНИТЕ ДИАЛЕКТОЛОЖКИ ПРОУЧВАНИЯ В ПЪРВОМАЙСКО ПРЕЗ 1950 ГОД.

от проф. Ст. Стойков

I

Преди да пристъпи към конкретната организация на работата по съставяне на български лингвистичен атлас, Институтът за български език при Българската академия на науките реши през лятото на 1950 год. да бъдат извършени пробни проучвания в Югоизточна и Североизточна България. Проучванията в Югоизточна България бяха проведени под ръководството на проф. Стойко Стойков от 20 август до 10 септември 1950 год. от група млади диалектолози — студенти по българска филология и членове на диалектоложкия кръжок — Йордан Павлов, Марин Парушев и Тодор Йотов.

Като обект на проучване в Югоизточна България бе избрана сравнително леснодостъпната Първомайска околия, за която нямаше почти никакви диалектоложки сведения и през северните покрайнини на която минава втората ятова граница (я-е || я), разделяща източните български говори на две големи групи: североизточни и югоизточни.

Пред групата бяха поставени и следните по-специални задачи:

1. Да се проучат диалектите в Първомайско по методите на лингвистичната география с оглед към съставянето на български лингвистичен атлас.
2. Да се проверят на място съставените от проф. Ст. Стойков „Упътване за проучване на териториален диалект в селище“ и „Кратък осведомителен въпросник за проучване на българските местни говори“, като същевременно се съберат материали за тяхното допълване и подобрене.
3. Да се набере опит за начина и темпа на работата при диалектоложки проучвания по определена програма при българските условия.
4. Да се установи начин за събиране на топонимни материали.
5. Да се провери на практика подготовката на студентите — членове на научния кръжок по българска диалектология при Филологическия факултет.

II

Групата започна своята работа на 20 август в гр. Първомай. След като бяха събрани подробни сведения от редица лица — добри познавачи на говорите и на населението в околията, реши се проучванията да бъдат захранат от с. Градина, разположено на 7 км. северно от гр. Първомай през р. Марица.

В продължение на 4 дни (21, 22, 23 и 24 август) групата можа да събере в с. Градина значителен материал, необходим както за допъл-

ването на въпросниците, така и за общата характеристика на местния говор.

Село Градина е старо селище. Старото му име е *Чакърджи*. През 1905 год. е било преименувано *Царско село*, а след 9. IX. 1944 год. — *Градина*. Състои се от около 950 къщи с 4.300 жители — старо местно население.

Говорът на с. Градина се характеризира със следните особености:

1. Ят под ударение пред твърда сричка се изговаря като я, напр. *ср'ада, б'ал, в'апар, р'апа, сед'анка, д'адото умр'а, пр'акор, гол'а* и пр. При това якавият изговор доста е разширен, та се изговарят с я и думи като: *ср'адната, м'лачно кафе, наср'ад доръ* и пр.

Под ударение пред мека сричка обаче се среща двойк изговор — якак и екак, като обикновено якаво се изговарят думи, които имат якак изговор пред твърда сричка, а екаво думи, които нямат такива съответствия, напр. *гол'ами, вър'али на сед'анки, чести бр'асти, в'атришта, с'аки случай, пр'асни пити, но вр'еме, н'есни, п'евн'а, смешно, н'ештичко* и пр.

2. Редукцията на гласните е слаба. Би могло да се каже, че има полуредукция. При това тя е по-силна в предударена позиция, а по-слаба в следударена, напр. *вър дъ плъднуваме, зъловних, жъ мъ зъбулй; чул'ак, кул'а, утидаа, тугйва; ни повнъ, митё, дит'ё, на пителъ* и пр.

3. Прегласът *'а/е* не е проведен последователно. Затова от една страна имаме *чайр, чайре, пол'ани* и пр., а от друга *чеша, шейак, еди* и пр.

4. Мекостта на съгласните е средна. Предните гласни *е* и *и* обикновено значително смекчават предходните съгласни, напр. *п'ет, м'ет, дв'е, дит'ё* и пр. В доста случаи се среща палатално *л* пред палатална или твърда съгласна, напр. *бут'ал'ки, плашил'ки, нйштел'ки, зъл'ви, пол'к* и пр.

5. Съгласната *х* се пази във всички положения, напр. *ходди, хора, хамбар, хурка, харман; махла, сабахлен; плит'ахми; махалка* и пр. Но се срещат случаи и с изчезнало *х*, напр. *л'ап, найдаа, утидаа, изл'анаа, казуваа* и с *х*, вмъкнато по свръхстарателност, напр. *хаба, хизба* и пр.

6. Групата съгласни *дн* обикновено минава в *нн*, напр. *гланни, тринни, роннинте* и пр.

7. Често се срещат случаи с изпадане на гласни, съгласни и срички, напр.: *пунделник, копанте камъни, роннинте; дор, дрове, върри, дсък, мо мчэата, кучаата; царца, шетата* (шишетата) и пр.

8. Бъдеще време се образува с частицата *жъ*, напр. *жъ мъ зъбулй, къ жъ знъм да чéна, къд'а жъ върй, жъ работ'ат, жъ го обиа* и пр.

9. Личното местоимение за 3 л. ж. род, вин. падеж, е *га*, напр. *баба га изтървахме, да га зймат момата, пехотата не га вид'ах, зашто не га работй трудавата* и пр.

10. Глаголите в 1 л. ед. ч., сег. време, имат отметнато към началото ударение, напр. *жъ га работа, ко жъ чéта и жъ пйсвам, да го залéпа, моа да са подпиша, да направа, да ги напусна* и пр.

III

След четириднешен престой в с. Градина групата отиде в съседното село Крушево, където остана само два дни (25 и 26 август). От проучванията се установи, че с. Крушево е ново селище. До Освобождението е било населено изключително с турци. След Освобождението те са се изселили, като на тяхно място са дошли българи от околните села главно през 80-те и 90-те години на миналия век. Днес с. Крушево има към 300 къщи с около 1300 жители. От направената подробна анкета за произхода на отделните семейства се установи, че 154 са от Първомайско, 50 от Асеновградско, 35 от Чирпанско, 32 от Дедеагачко, 4 от Хасковско и 20 са цигански.

В говорно отношение с. Крушево представя голям интерес. Докато старото поколение — преселниците от различните говорни области — в речта си пазят значителни следи от родния си диалект, напр. преселниците от Първомайско употребяват редица думи и форми, характерни за говорите на юг от р. Марица (напр. *рукни*, *нога*, *рѣки*, *кѡн'*, *зѣт'*, частица за бъдеще време *зѣ* и пр.), то средното и младото поколение е единно по говор и говори Чирпански диалект, какъвто се говори напр. в съседното с. Градина. Изобщо днешният говор в с. Крушево потвърждава напълно гениалното изказване на др. Сталин, че от смесването на два и повече диалекта не се получава нов, трети, качествено различен диалект а побеждава един от тях. При това побеждава не диалектът на най-многобройното население, в нашия случай населението от Първомайско, а диалектът на околните села, на пазарния център, на културното средище. До преди 5—6 години с. Крушево се е числяло към Чирпанска околия и гр. Чирпан е бил пазарният, културният и политическият му център. „Идеш на пазар, не те разбират, смѣят ти са и ти зафанеш да говориш като т'ах“, ни обясняваше местният жител Пею Цанев Тонев, 47 год., родом от с. Плодовитово, Първомайско. Приемането на диалекта на околните села следователно не става несъзнателно и незабелязано, а напротив съзнателно; преселниците, колкото и многобройни да са, проявяват стремеж да се изравнят говорно със старото околно население и да не се отличават от него.

Диалектът на преселниците обаче не е изчезнал незабелязано. Той е оставил някои особености, които характеризират говора в с. Крушево. Така напр. на влияние на говорите южно от р. Марица се дължат следните особености в говора на с. Крушево:

1. Ф в м. х в 1 л., ед. ч., мин. св. време, *свършиф*, *вид'аф*.
2. Третолично местоимение *н'ега* вм. *него*, напр. *купи си от н'ега*, *ѡа съм слѹшал н'ега* и пр.
3. Окончание *-ве* за мн. число, напр. *кѡшве*, *грѡшве*, *нѡжве*, *мѡстве*.
4. Форми за мн. число при някои имена от ср. род като *кѹчетта* *пѹлетта*, *телетта* и пр.

IV

На 27 август двама от групата (Ст. Стойков и М. Парушев) отидоха за един ден до близкото с. Добри дол, разположено на 4 км. източно от с. Крушево. Добри дол е малко село — с 110 къщи и около

560 жители. За него също се установи, че е ново селище. До преди 40—50 години земите му са принадлежали на хаджи Стамо от Чирпан. От направената подробна анкета се установи, че 73 семейства са преселници от Първомайско (40 от тях от с. Каражалово), 15 от Чирпанско, 12 от Хасковско, 5 от Смолян и 3 от Гръцка Тракия. В говорно отношение обаче селото не е единно. Ясно се забелязва колебанието между двата диалекта — Чирпанския и Първомайския, т. е. диалекта на пазарния, културния и политическия център и диалекта на мнозинството преселници. Липсата на време не позволи да се направят по-подробни проучвания за говора на отделните групи преселници.

V

След като бяха проучени говорите в 3 села (Градина, Крушево и Добри дол) непосредно по левия бряг на р. Марица, реши се да бъдат проучени говорите непосредно по десния бряг, за да се установи до каква степен р. Марица е говорна граница и как върви ятовата граница. За тая цел на 28 август групата отиде в с. Каражалово, разположено на десетина километра източно от гр. Първомай.

В продължение на 4 дни (28, 29, 30 и 31 август) в с. Каражалово бе събран значителен материал, който дава възможност добре да се характеризира местният говор.

Село Каражалово е старо селище с около 600 къщи и 3.000 жители. Говорът му се характеризира със следните особености:

1. Вокалната система е по-богата от книжовния бълг. език. В нея се срещат три особени гласни: широко *e*, отбелязвано с *ê*, особено затворено *ë* и палатална ерова гласна, отбелязана с *ь*.

Широкото *e* се среща на мястото на етимолог. *ъ* и *я* пред мека сричка, напр. *вр'еме*, *с'еме*, *сед'еше* *б'еше*, *къд'е*, *м'ер'еи*, *кайр'еци* и пр.

Затвореното *e* се среща както в ударена, така и в неударена позиция и по звуковата си стойност е между *e* и *и*, напр. *ице*, *мен*, *д'ев'ер*, *гр'ебен*, *нехе* и пр.

Палаталната ерова гласна се среща в окончания на съществителни и глаголи, напр. *бент'ь*, *мдл'ь*, *вод'ь* и пр.

Ятовият изговор има особеностите на родопските говори: под ударение пред твърда сричка *'а*, а без ударение и пред мека сричка *ê*, напр.: *мл'аку*, *п'асък*, *м'асто*, *б'ала*, *т'асно*, *чв'ак*, *р'ака*, *гн'аздо*, *с'ано*, *м'аснос*, *св'атло*, *нед'ална*, *ср'адна* и пр.; *вр'еме*, *с'еме*, *в'етер*, *р'екичка*, *б'ели*, *с'еки*, *сед'еше*, *б'еше* и пр. У по-младите обаче се забелязва стремеж *ê* да се замени с *я*, т. е. среща се изговор *вр'аме*, на гръцки *п'аше*, *с'аки*, *б'али* и пр.

3. По аналогия на ятовия преглас е прокаран преглас и на етим. *ъ*, напр. *кайр'еци*, *й'егне*, *й'ере*, *й'еребица*, *й'едене*, *Й'енке*, *Стуй'ене*, *й'ееве*, *жеби*, *шепки*, *чеши* и пр.

4. Редукцията на неударените вокали е слаба и обикновено засяга о след веларна съгласна, напр. *мл'аку*, *многу*, *кулд* и пр.

5. Йотацията на гласните *e* и *и* широко е застъпена, напр. *й'есенно* *вр'еме*, *й'есен*, *й'ере*, *й'еребица*, *й'едене*, *мий'е*, *чуй'е*, *й'ймам*, *й'йме*, *й'йскъм*, *й'йде* и пр. У младите обаче се забелязва ясно изразен стре-

меж да се избягва йотацията във всички тия случаи. Те напр. изговарят *еребица, ере, едене, ѝме, ѝма, ѝскъм* и пр.

6. Среща се дифтонгизация на начално *о* напр. *Ѹосци, Ѹосем, Ѹоти Ѹостана*. Такова дифтонгично *о* се среща и вм. сричката *во* в началото на думата, напр. *Ѹода, Ѹодѝца, Ѹлове, Ѹоденица* и пр.

7. Много често се среща изпадане на гласни в неударена позиция, напр. *мѸйте кѸити с тѸа, окол село, окол нѸхи, дет зѸ утѸвѸм, чѸ'ак, нѸа, свѸ, нѸжве, мѸстве, стѸлве, тѸарим, двадам, пѸн'ца, пондел'ник, чѸн'ца, цѸр'ца* и пр.

8. В консонантната система липсват звучните африкати *ц* и *с*, а *х* се пази във всички положения, напр. *авжѸйѸа, кѸзѸлжѸа, кожѸ момче, тѸнжура, ман'жа, жѸба* (джоб), *зѸден', назѸт', зв'ар, пѸлза* и пр. *хамбар', хланно, хортѸвам, хни, хи, махѸлка, с'аѸаха, духѸдам* и пр.

9. Извънредно широко са застъпени меките съгласни както в краесловнието, така и в средисловнието пред съгласна, напр. *д'Ѹн', кѸн', сѸн', огѸн', Ѹесен', ѸелѸн', сапѸн', гребѸн, герѸн', пелѸн', бустѸн'* и пр.; *тѸл', г'ол', крал', дѸскал', рѸшкол', чѸкал'; уѸѸт', д'Ѹвет', н'Ѹт', з'Ѹт', сѸрт', бѸйѸт', измѸт'; вѸл'к', чѸфлѸк', езѸк', л'ел'Ѹк'* (шѸркел), *демѸк'; кѸр', шупѸр', жѸтѸар', д'Ѹвер', цѸр', чейр', лентѸр'* (вид гребло), *петѸр'* (пита слънчоглед); *дулѸн', упрѸш', врѸф', крѸф', црѸф'* и пр.; *вѸр'би, дел'бѸк, жѸл'Ѹа* (костенурка), *пул'Ѹина, бѸл'Ѹица* (биволица), *вѸл'к', мал'ки, бул'ки, ѸѸбѸл'ки, пѸн'ца* (паница), *пѸсен'ца* (ръченица), *пѸр'Ѹи, чѸш'т'е* (чашиите) и пр.

10. МекѸ съгласни, главно *н', л', т', д'*, се срещат и пред предните гласни *е* и *и*, напр. *н'Ѹга, л'ѸтѸ дѸш, уст'Ѹн, д'Ѹр'Ѹ, кѸд'Ѹ, дѸв'Ѹ; н'ѸѸа, бил'Ѹ, Ѹт'Ѹи, д'Ѹф* и пр.

11. В простите минали времена крайното *х* обикновено минава във *ф*, напр. *знѸѸѸ, мѸлчѸѸ, ходѸѸ* и пр.

12. В групата съгласни *стр* обикновено *т* изпада, напр. *сѸсра, сѸрѸка* (стрелка), *оде Ѹужна сѸѸна, Ѹсра* (остра) и пр.

13. Група *цѸр-*, напр. *цѸрна, цѸрни бѸволи, цѸрнѸица, цѸрѸѸн*.

14. Отмет на ударението при съществителни и глаголи, напр. *мѸмче, мѸмчѸта, мѸре, р'Ѹака, м'Ѹсто, село; да ви рѸспрѸѸа, зѸ ви рѸзѸѸсна, не мѸга да си помѸсла, у т'Ѹх ку нѸмера* и пр.

15. Образуване на множествено число от едносрични съществителни, мъжки род с окончание *-Ѹе*, напр. *мѸстве, сѸнѸѸе, кѸшѸѸе* и пр.

16. Образуване на прилагателни на *-Ѹки* и *-чки* вм. на *-ски* и *-шки*, напр. *тѸрѸко село, бѸлгарѸко грѸбе, хамѸлѸца карѸѸа; ѸѸначка пол'Ѹна, чамурлѸчко д'Ѹре* и пр.

17. Местоимения *н'Ѹга* вм. „него“, *хи* вм. „и“ и *хни* вм. „им“, напр. *то е пѸт', чѸвал сѸм за н'Ѹга; тѸрѸко село, минавал сѸм из н'Ѹга; Хумката хи ѸѸкали аднѸ вр'Ѹме; нѸѸи, с'ѸѸаме ги какѸѸото хни дѸйде рѸдѸ; да хни казѸѸаш на тѸѸа мѸмчѸта; д'Ѹдо хни е пѸп*.

18. БѸдѸще време се образува с помощта на частицата *зѸ*, напр. *зѸ ви рѸзѸѸсна, пѸѸѸе зѸ зѸѸѸи, нѸѸа зѸ измрѸѸм, дали зѸ Ѹмат* и пр.

VI

След като се запозна в общи черти с говора в с. Каражалово, групата посети за два дни (1 и 2 септември) съседното село Скобелево, разположено на североизток. Двама от групата (Ст. Стойков и М. Па-

рушев) за един ден посетиха и с. Сталево, намиращо се на 3 км. юго-източно от с. Скобелево.

Селата Скобелево и Сталево са стари селища. Скобелево има около 250 къщи с около 1200 жители, а Сталево — около 400 къщи с около 2000 жители.

В диалектно отношение Скобелево и Сталево са почти напълно еднакви със с. Каражалово.

Специално за говора в с. Скобелево можах да бъдат установени следните характерни особености:

1. Окончание за 1 л. ед. ч. минало свършено време -х, напр. *рѣкъх, вид'ах, писах, минах, ходих* и пр.

2. Окончание за 1 л. мн. ч., сег. време -ме, напр. *знайеме, молиме, пл'ет'еме, реч'еме, сѣч'еме, чет'еме* и пр.

А за с. Сталево е характерен преходът на краесловно *х* във *ф* не само в глаголите, но и в съществителните, напр. *ходиф, сп'аф, б'аф, см'аф, у т'аф* и пр.

VII

За да се закръгли общата представа за характера на говорите в Първомайско, реши се през последната седмица от обиколката да бъдат посетени селата Искра (Попово) и Брягово в южния край на околията. В с. Искра групата прекара 3 дни (4, 5 и 6 септември), а в с. Брягово — 2 дни (7 и 8 септември).

Село Искра (преди 9. IX. 1944 год. наричано Попово) е старо селище. По време на Освобождението е било наполовина турско, но до 1904 год. всички турци са се населили, та сега е само българско. То има към 970 къщи с около 4.500 жители.

Село Брягово също е старо село. В него никога не е имало турско население. Има масивна каменна черква, построена през 1838 год. Сега има към 500 къщи с около 3000 жители.

В диалектно отношение селата Искра и Брягово са напълно еднакви със с. Каражалово и образуват една говорна цялост.

По-специално за говора в с. Искра могат да се посочат следните особености:

1. Образуване на бъдеще време с помощта на частицата *шъ*, напр. *йе шъ му дам, къко шъ н дадѣт, шъ идим, шъ стѣрим, шъ умрѣм* и пр.

2. Сравнително честа употреба на родително-винителната форма при личните имена от мъжки род, напр. *У нашийъ Христ'а, нали видиш пу Ван'а, Петка видѣли* и пр.

А за с. Брягово могат да се посочат следните диалектни особености.

1. Образуване на бъдеще време с помощта на частицата *жъ*, напр. *жъ чѣта, жъ идим, жъ стѣрим, жъ докара малко дѣрва* и пр.

2. Честа употреба на родително-винителната форма при личните имена от мъжки род, напр. *дай на Ивана, да попитаме Петка, у Румен Ван'а* и пр.

3. Наричане на жителите на първо място с презимето, напр. *Мил'уски Герги, Крѣт'уф Иван, Куркчиеф Иван, Горг'оф Петко, Каймаканѡфска Спасица* (съпругата на Спас Каймаканов), *Благинѡска*

Тодорица (съпругата на Тодор Благноски), Гйнин Димитър (съпруг на Гина Шикова) и пр.

VIII

В края на обиколката групата остана два дни (9 и 10 септември) в гр. Първомай, където прегледа и подреди събрания материал и направи изводи във връзка с конкретните поставените задачи.

IX

Събраният диалектен материал (само от 8 села при общ брой на селищата 25) е доста ограничен териториално и не дава пълна представа за говорите в Първомайско, но все пак позволява да се направят някои общи предварителни изводи. А те са:

1. Река Марица, значително водно препятствие в миналото, днес се явява диалектна граница между Първомайски и Чирпански говор. В изучения сектор по нея вървят следните изоглоси (първата дума е характерна за Първомайския говор, а втората за Чирпанския): *адно/едно*, *р'ака/река*, *цървено/червено*, *църен/черен*, *ман'жа/манца*, *кон'/кон*, *сол'/сол*, *въл'к'/вълк*, *столве/столове*, *ножве/ножове*, *оти/защо*, *ногã/крак*, *тãти/тãт'у*, *машã/дилãф*, терминологията на колата и пр.

2. Говорите от двете страни на р. Марица в Първомайско и Чирпанско обаче имат и редица общи черти като членна форма за м. р. ед. ч. -ъ, наставка *-овам* (куповам), форми като *тãшек* (тежък), думи като *кйтка* (цвете), *лãхна* (зеле), *нахтãр* (ключ) и пр.

3. Говорите в Първомайско на юг от р. Марица образуват диалектна цялост, която с ред особености се свързва здраво с Родопските говори в Асеновградско и Смолянско като ятов изговор, итеративни глаголи като *истицам*, *осицам*, *испицам*, голяма мекост на съгласните и пр.

X

Диалектните проучвания в Първомайско позволиха да се направят и следните изводи:

1. „Упътването за проучване на диалект в селище“ е доста удобно, но е много общо, та ще трябва в отделните говорни области да се разшири и конкретизира. За това е необходимо във всеки диалект да се направят предварителни сондажни проучвания, които да дадат материал за неговото попълване.

2. „Краткият осведомителен въпросник за проучване на българските местни говори“ също така се оказа доста удобен за работа при разпитване направо. Известни негови въпроси като 24, 140, 143, 238 и пр. не са много удобни, та ще трябва да се заменят с други. Тоя въпросник се оказа много удобен при първично насочване към някои диалектни особености.

3. При липса на предварително запознаване с особеностите на проучвания диалект въз основа на печатани материали, не е възможно в късо време да се обиколи голям брой селища.

4. Възприетият начин за основно запознаване с говора в едно селище, по възможност старо, и след това кратки излети до околните селища се оказа много удобен и той ще трябва да се препоръча като ос-

новен метод за работа при събирането на материали за българския лингвистичен атлас.

5. В работата по съставянето на български лингвистичен атлас трябва да се включат голям брой работници — главно учители, които съответно инструктирани и подготвени, могат да съберат основния материал. Значителна помощ могат да окажат и студентите по българска филология от 4 курс, които са прослушали специален курс по българска диалектология и които имат известна практика.

6. При диалектоложките проучвания е необходимо още на самото място не само да се провери и оточни материалът, но и грубо да се подреди, за да се знае точно що е събрано. Изобщо на работата с материала на самото място трябва да се обръща извънредно голямо внимание, за да не се налага повторно посещение.

София, 20 май 1951 год.

О Т Ч Е Т

ЗА РАБОТАТА НА ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ ПРЕЗ 1951 ГОДИНА

от акад. Вл. Георгиев

I

Другари и другарки,

През изтеклата година работата на Института за български език при Българската академия на науките мина под знака на Сталиновите изказвания по въпросите за езика и езикознанието. Вдъхновени от гениалния труд на великия диалектик, ние членовете на езиковедския Институт се заловихме най-усърдно да овладеем, да прилагаме и популяризираме сталинското учение за езика. Всички проблеми на езикознанието ни се явиха в нова светлина. Ние добихме потик за творческа работа.

Смело можем да кажем, че никога досега, откакто съществува тоя Институт, работата на неговите членове не е вървяла с такова напрежение, с такова голямо чувство на отговорност пред поставените задачи, както през отчетната година. Затова и резултатите от нашата работа през отчетната година надминават всичко онова, което е било вършено в тоя Институт досега. Ние с право можем да наречем 1951 година — преломна година в работата на Института.

Кои са ония основни моменти, които предизвикаха тая коренна промяна в работата на нашия Институт?

1. Нашето искрено желание да преустроим работата в Института в духа на сталинското учение за езика. Действително, работата по това преустройство започна още през последното тримесечие на 1950 год., но основното преустройство се проведе през 1951 г.

2. Реорганизацията на структурата на Института по постановлението на Управителния съвет на БАН от 19. II. 1951 год.

3. Писмата на Генералния секретар на БКП и Председател на Министерския съвет др. Вълко Червенков до др. акад. Т. Павлов и Ив. Странски.

4. Решенията на Управителния съвет на БАН от 2. XI. 1951 год. във връзка с годишното отчетно събрание на Академията.

Това са километричните камъни, които бележат пътя на преустройството на работата в Института през изтеклата година. Те дадоха основния тласък за преустройството на нашата работа в организационно, научно и идеологическо отношение.

Гениалният Сталинов труд „Марксизмът и въпросите на езикознанието“ набеляза основните линии в програмата на нашата езиковедска дейност. Този труд стана ръководство за работата на нашето езикозна-

ние. Затова ние почетохме годишнината от публикуването му с едно специално събрание (28. VI. 1951), на което директорът на Института изнесе доклад за огромното значение на Сталиновия труд и за постиженията на нашето езикознание през времето от публикуването му до деня на доклада. На това събрание станаха разисквания, в които взеха участие мнозина от членовете на Института; в своите изказвания те посочиха задачите на Института във връзка със сталинското учение за езика.

Бележитите писма на др. В. Червенков дадоха правилната постановка на нашата научна работа. Писмата на др. Вълко Червенков бяха обстойно разгледани на едно специално заседание (13. IX. 1951), на което изнесе доклад директорът на Института. В изказванията взеха участие мнозина от членовете на Института. Както докладчикът, така и всички изказали се подчертаха огромното значение на тия писма за научната работа на нашия Институт. Големите грижи лично на др. В. Червенков за високото качество на нашата научна продукция, както и за правилното овладяване на марксизма-ленинизма, вдъхновява всички научни работници за най-сериозно отношение към своята научна работа. Всички научни работници, членове на Института за български език, извлякоха поука за своята научна работа от препоръките на др. В. Червенков.

Решенията на Управителния съвет и личните препоръки на председателя др. Т. Павлов дадоха конкретните указания за провеждането на нашето преустройство. Тези решения бяха обсъдени също така на специално заседание на Института (2. XI. 1951). В разискванията по доклада на директора, които минаха под знака на критиката и самокритиката, взеха участие повечето от членовете на Института. Установиха се три основни положения, върху които ще трябва сериозно да се работи за подобрието на работата в Института: идеологическо преустройство, истинска плановост и трудова дисциплина.

Тези основни стимули и нашето упорито старание да ги приведем в действие доведоха до подема в работата на нашия Институт, който е отразен в резолюцията на Управителния съвет на БАН, дето Институтът за български език е посочен между 29-те института на БАН като един от ония, чиято работа върви добре. Ние сме благодарни на Управителния съвет за тая оценка на нашата работа.

През отчетната година в Института за български език работиха 4 академика, 6 членове-кореспонденти, 5 нештатни научни сътрудници, 16 млади научни сътрудници и многобройни външни сътрудници. Ръководството се състоеше от директор, зам.-директор и научен секретар (последните двама назначени през лятото). Към края на годината бе избран и редакционен секретар.

Нека да разгледаме сега по-конкретно каква дейност разви нашият институт през отчетната година.

В духа на препоръките на научната сесия на БАН, посветена на труда на Й. В. Сталин (25. XII. 1950), Управителният съвет на БАН издаде постановление от 19. II. 1951 год. за реорганизиране работата на Института за български език. Постановлението на Управителния съвет бе четено и най-подробно разисквано на специално институтско заседание, което се състоя на 15. III. 1951 год. На това заседание бе изтъкнато извънредно голямото значение на постановлението за бъдещата работа на Института. Във връзка с това бяха поставени конкретни задачи на от-

делните членове на Института. С постановлението на Управителния съвет Институтът за български език бе разделен на седем секции:

а) Секция за български литературен език, която се завежда от акад. А. Балан и научния сътрудник проф. Л. Андрейчин;

б) Секция за история на български език, която се завежда от акад. Ст. Младенов и чл.-кор. К. Мирчев;

в) Секция за български речник, която се завежда от акад. Ст. Романски;

г) Секция за българска диалектология и лингвистичен атлас, която се завежда от акад. Ст. Романски и научния сътрудник проф. Ст. Стойков.

д) Секция за славянско езикознание, която се завежда от чл.-кор. Ив. Леков;

е) Секция за балканско езикознание с топонимия и антропонимия, която се завежда от акад. Ст. Романски и чл.-кор. Вл. Георгиев;

ж) Секция за общо езикознание и класически езици, която се завежда от акад. Ст. Младенов и чл.-кор. Вл. Георгиев.

Тази реорганизация се отрази извънредно благоприятно върху работата на Института. Със същото постановление Управителният съвет възложи на Института няколко важни и отговорни задачи.

По точка 1 на постановлението Институтът за български език се задължава да подготви и издаде сборник от статии, посветени на Й. В. Сталин във връзка с труда му по въпросите на езикознанието. Този сборник под заглавие „Въпроси на езикознанието в сталинско осветление“ сега е на втора коректура и се очаква наскоро да излезе от печат.

Точка 2 на постановлението определя да се прегледат основно петгодишният план и планът на Института за 1951 год., като се съгласуват със сталинското учение за езика. В специално заседание, състояло се на 23. III. 1951 год., плановете на Института бяха най-подробно и критически разгледали и преработени, след което бяха утвърдени в заседанието на научния съвет на Института от 24. III. 1951 год.

Въз основа на 936-то разпореждане на Министерския съвет, с точка 3 на постановлението на Управителния съвет на БАН бе възложено на Института за български език да проучва и внася единство в измененията на правописа, които периодически да прави достойние на нашата общественост. Съгласно същото разпореждане на Министерския съвет и точка 4 от постановлението на Управителния съвет на БАН, на Института за български език бе възложено също така да подготви пълен правописен речник на българския език.

Институтът за български език може да се гордее с това, че му е поверена такава важна и отговорна задача — да играе ръководна роля в областта на правописа.

В най-тясна връзка с тия две точки от постановлението е уреждането, по директиви на ЦК на БКП, на голямата Конференция по правописа от името на БАН, МНП, КНИК и Съюза на българските писатели, която се състоя на 20, 21 и 22 юни 1951 г. В организирането и провеждането на тая конференция най-важната роля се падна на Института за български език. Основният доклад, който бе прослушан, в присъствието на председателя на БАН, от научния съвет на Института, бе изнесен от научния сътрудник Л. Андрейчин. По нареждане на Председателя докладът бе отпечатан предварително в 1100 екз. и бе разпратен

за проучване из цялата страна. Единайсет души от членовете на Института взеха участие в тая конференция с изказвания, повечето от които представяха в същност отделни доклади — именно академиците А. Т. Балан, Ст. Младенов, Ст. Романски, членовете-кореспонденти Вл. Георгиев, Ив. Леков, К. Мирчев, П. Динев, научните сътрудници Ст. Стойков, Ст. Илчев, Цв. Вранска и щатният младши научен сътрудник Йор. Заимов.

За да се даде по-голяма гласност на тая конференция, по решение на Института бяха поместени във вестниците преди откриването ѝ специални статии по въпросите на правописа от членовете-кореспонденти Вл. Георгиев, К. Мирчев и научните сътрудници Л. Андрейчин, Ст. Стойков. Голяма дейност разви и техническата комисия, съставена от младшите научни сътрудници С. Бояджиев, Р. Мутафчиев и Кр. Чолакова. Дейно участие в техническата работа по провеждане на конференцията взеха и другите щатни сътрудници на Института. Изобщо голямата Конференция по правописа, устроена в национален мащаб, на която присъстваха около 300 души, между които и делегати от провинцията, и на която се изказаха 54 души и други 9 предадоха писмено своите изказвания, е значителен успех за нашата Академия. Несъмнено най-голямата заслуга за нейното организиране и провеждане се пада на Института за български език.

Точка 5 от постановлението на Управителния съвет на БАН задължава Институт за български език да представи проект за историята на българския език под редакцията на акад. А. Балан и научния сътрудник Л. Андрейчин. По изпълнението на тая точка научният съвет на Института в 6 заседания разгледа проектите на другарите Балан и Андрейчин. След станалите разисквания, в които проектите бяха най-щателно критически разгледани, като бяха уточнени, поправени и попълнени, в определения срок окончателно бе утвърден проектът за Историята на съвременния български книжовен език.

По точка 6 на постановлението за установяване връзка с Института за езикознание при АН СССР Институтът за български език отбеляза едно постижение. Членовете на Института можаха да установят непосредствена връзка с директора на Института за езикознание при АН СССР, др. акад. В. В. Виноградов, през време на пребиваването му в София. Акад. Виноградов посети на няколко пъти нашия институт и се занима доста подробно с неговата работа. Докладите, които изнесе акад. Виноградов, и личните напътствия, които той даде за работата на нашия институт, несъмнено оказаха благотворно въздействие за подобрене на цялата наша дейност.

По точки 7 и 8 от постановлението, с които се определя да се координира работата на Института за български език при БАН с Филологическия факултет на Университета и с МНП, бе извършено следното:

а) Научно-изследователската работа на езиковедските катедри при Филологическия факултет се координира до голяма степен с тая на Института за български език при БАН. Катедрите по история на български език, славянско езикознание, общо езикознание и класическа филология свързаха своята научна работа почти изцяло с тая на Института.

Членовете на Института за български език Л. Андрейчин, Вл. Георгиев, Ст. Стойков взеха активно участие в Националната конференция

на лекторите по чуждите езици във ВУЗ, устроена от КНИК в края на октомври.

б) Съвместна работа с МНП се установи при изнасяне на конференциите за учителите по езиците. Дейно участие в тези конференции взеха чл.-кор. Вл. Георгиев и научните сътрудници Л. Андрейчин и Ст. Стойков, които изнесоха доклади в София и в по-големите градове на страната за сталинското учение за езика. Съвместна работа с МНП се установи и чрез конференцията по правописа, чрез някои консултации, както и със статиите във в. „Учителско дело“ и списанието „Народна просвета“ по езиковедски въпроси от чл.-кор. Вл. Георгиев, К. Мирчев, научните сътрудници Л. Андрейчин, Ст. Стойков и мл. н. сътрудник Л. Тодоров.

В тясна връзка с тия задачи на Института е създаването на сп. „Български език“, което има за цел да популяризира проблемите на българския език всред народните маси и да дава практически указания по въпросите на правописа, стила и правоговора. Несъмнено организирането и издаването на това списание, от което през отчетната година бе публикувана 1 и 2 книжка, е голямо постижение за Института. Това е първото колективно печатно произведение на Института, откато той съществува като институт при БАН. Главна заслуга за това списание има др. зам.-директор Л. Андрейчин. Освен това през отчетната година бе вече почти окончателно приготвен за печат том I от Известията на Института, за което положи грижи др. научен секретар Ст. Стойков.

Една от важните задачи на Института бе реорганизацията на работата по Речника на българския книжовен език. За тая цел акад. Ст. Романски изнесе два доклада в заседанията на Института на тема „Доклад и допълнителна инструкция за съставяне на Речника на българския книжовен език“ и „Въпросът за организацията на работата в Речника“. Тези доклади бяха подробно обсъдени на 4 научно-производствени заседания на Института (26. IV, 3. V, 10. V и 31. V). Въз основа на докладите, както и на подробните разисквания се установи начин за работата при съставянето на Речника на българския книжовен език. В няколко заседания през м. октомври инструкцията бе значително допълнена и уточнена с живото участие на младшите научни сътрудници.

По почин на председателя на академията, др. акад. Т. Павлов, бе поставен на съвместно обсъждане от Института за български език и Археологическия институт един цялостен научен проблем, именно произходът и развитието на азбуката с оглед на нашето писмо. За тая цел бяха изнесени и обсъдени 3 доклада: „Произходът на буквеното писмо“ от чл.-кор. Вл. Георгиев (9. XI. 51), „Произходът на славянските азбуки“ от проф. Е. Георгиев (1. XII. 51) и „Развитието на кирилското писмо“ от чл.-кор. К. Мирчев (22. XII. 51). С това се сложи началото на обсъждане на научни проблеми съвместно с други институти. Такива съвместни заседания се проведоха и с катедрите на Филологическия факултет по български език, общо езиковедие и класическа филология.

Изграждането на младшите научни сътрудници в истински научни кадри и системната помощ, която те трябва да получат от старшите научни работници, представя една от главните задачи на Института. До неотдавна това бе представено на самите научни сътрудници или вървеше по самотек. За пръв път през 1951 год. ръководството изработи специална системна програма за повишаване на научната квалификация на

младшите научни сътрудници. Програмата започна да се прилага от началото на тая година под ръководството на научния секретар Ст. Стойков.

Заседанията на Института за отчетната година бяха приключени на 20. XII. 1951 год. с едно специално заседание, на което във връзка с чествването на 72-годишнина на Й. В. Сталин и въз основа на постановлението на Управителния съвет на БАН бяха изнесени следните доклади, които стоят във вътрешна връзка помежду си:

1. Й. В. Сталин — велик корифей на науката — доклад от Вл. Георгиев.

2. Тематичното богатство на съветското марксистическо езикознание — доклад от Ив. Леков.

3. Решенията на Министерския съвет и ЦК на БКП по идеологическите въпроси и тяхното значение за работата на Института — доклад от Л. Андрейчин.

4. Единството на теорията и практиката в работата на Института — доклад от Вл. Георгиев.

5. План за доклади, лекции и реферати — доклад от Ст. Стойков.

Тези доклади бяха изнесени с конкретни данни за работата на нашия институт с цел за нейното всестранно подобрене. Учението на Й. В. Сталин, съветската наука, решенията на Министерския съвет и на ЦК на БКП по идеологическите въпроси, принципът за единството на теория и практика са и трябва да бъдат основните положения, от които трябва да се ръководи дейността на Института за български език.

II

Работа на секциите

Както изтъкнах по-горе, за да може да се проведе правилно научната работа въз основа на сталинското учение за езика, по постановлението на Управителния съвет на БАН от 19. II. 1951 г. Институтът за български език бе разделен на седем секции.

В заседанието на научния съвет, в което се обсъди работата на седемте секции, се реши на първо време да се разгърнат секцията за Български литературен език и тая за Български речник, на които за сега са възложени най-важни задачи, а другите секции да се развият постепенно с оглед на поставените им задачи и попълването им с научни сътрудници. Да видим сега как са работили секциите на Института.

I. Секция за български литературен език, която се завежда от акад. А. Балаи и н. с. Л. Андрейчин.

Към тази секция бе причислена съществуващата вече комисия по съставяне на Историята на съвременния български книжовен език в състав: А. Т. Балаи, Л. Андрейчин, Ст. Младенов, Ст. Романски, К. Мирчев, Ив. Леков, Ст. Стойков и Вл. Георгиев. Освен това, във връзка със задачите, които бяха поставени на Института по въпросите на правописа, бе определена комисия в състав: отговорник — научният сътрудник Л. Андрейчин и членове — чл.-кор. К. Мирчев, научните сътрудници Ст. Стойков и Ст. Илчев, която да подготви материала по правописните въпроси.

През 1951 год. работата на секцията се изрази в следното:

1. Изработен и приет бе след обсъждане от назначената комисия планът за История на съвременния български книжовен език.

2. Завеждащите секцията и всички нейни членове и сътрудници взеха дейно участие в подготовката и изнасянето на конференцията по въпросите на българския правопис, уредена съвместно от БАН, МНП, КНИК и СБП.

3. Извършена бе следната подготовка за работата на Правописната комисия:

а) Приготвени бяха, съвместно със секцията на български речник и с участието на повечето щатни и нещатни сътрудници на Института, списъци на всички думи, зарегистрирани в речниковите архиви на Института и в други съществуващи речници.

б) Приготвен бе в ръкопис доклад от Л. Андрейчин „Основи на българската звукова, графична и правописна система“, който ще бъде изнесен на първото заседание на Правописната комисия.

в) Във връзка с подготовката за работата на Правописната комисия бяха свикани 2 секционни заседания.

4. Извършена бе следната работа по издаването на сп. Български език:

а) Издадена беше първата двойна книжка от списанието (10 печ. коли), в която бяха поместени главно материалите от правописната конференция.

б) Подготвена беше за печат кн. 3—4 от първата годишнина.

в) Изработен бе тематичният план за втората годишнина (1952) на списанието, който ще бъде обсъден от редакционния съвет в най-близки дни.

През изтеклата година бяха отложени или не бяха изпълнени следните задачи:

1. Работата по написване на История на съвременния български книжовен език бе пренесена, по решение на научния съвет на Института, в плана за 1952 и 1953 год., поради голямата заетост на членовете на комисията с работа по двутомния речник и по правописния въпрос.

2. Осведомителната служба по езикови въпроси не можа да бъде организирана по същите причини, както и по липса на щатен младши научен сътрудник в секцията, който да може да отдели време за тази работа.

3. Правописната комисия не можа да бъде свикана, тъй като и до този момент тя не е утвърдена. Предложение за утвърждаването ѝ бе направено от Института писмено на 17. IX. 1951 год., а след това бяха правени устни и нови писмени постъпки за ускоряване на утвърждаването.

4. Отпечатването на списъците на думите на циклостил се забави във връзка с някои технически трудности.

II. Секция за история на български език, която се завежда от акад. Ст. Младенов и чл.-кор. К. Мирчев.

През 1951 год. членовете на тая секция работиха съвместно със Секцията за български литературен език и Секцията за български речник. Тя не разви отделна своя дейност.

III. Секция за български речник, която се завежда от акад. Ст. Романски.

Към секцията бе зачислена вече съществуващата комисия за подготовка на Речник на българския книжовен език в състав: отговорник Ст. Романски и членове А. Т.-Балан, Ст. Младенов, Ив. Леков, К. Мирчев, Л. Андрейчин, Ст. Стойков, Ст. Илчев и Вл. Георгиев.

В тая секция се включи бившият институт за български речник. Към нея се числят 16-те младши научни сътрудници на Института: С. Бояджиев, З. Генадиева, Цв. Старчева, М. Филипова, Р. Мутафчиев, Л. Стоичкова, Т. Иванова, К. Ничева, А. Спасова, Тр. Трифонов, С. Спасова, М. Димитрова, Кр. Чолакова, Л. Тодоров, А. Иванова, Й. Заимов.

Тая секция е най-добре развитата секция на Института за български език. Тя отбелязва през 1951 год. значителна дейност, която се изразява в следното:

А. 35 научно-производствени заседания.

Б. 1. Съставяне на статии за речника на българския книжовен език:

буква Г	3.020	статии
буква Д	1.671	"
буква Е	706	"
буква Ж	323	"
буква З	2.111	"
буква И	1.763	"
буква К	52	"
буква Л	221	"
буква М	721	"

Всичко 10.588 статии

2. Обсъждане на статии с член на редакционната комисия:

буква А	195	статии
буква Б	2.403	"
буква В	2.852	"
буква Г	1.504	"

Всичко 6.504 статии

3. Преработени статии от научни сътрудници от букви А, Б и В:

буква А	1.037	статии
буква Б	2.365	"
буква В	2.120	"

Всичко 5.522 статии

В. 1. Докладвани индивидуални работи

а) Симеон Бояджиев: „Принос към употребата на предлога на в българския книжовен език“.

б) Радослав Мутафчиев: „Огражение на идеологията в лексиката и фразеологията на Христо Смирненски“.

в) Кети Ничева: „Смислоразличителната роля на ударението в български език“.

г) Зара Генадиева: „Речник на -Хр. Ботев“ (даден за печат).

д) Цветана Македонска: „Принос към установяване основния текст на стихотворенията на П. Р. Славейков“.

2. Предадени, но още недокладвани:

а) Милка Димитрова: „Умалителните имена в книжовния български език“.

б) Йордан Заимов: „Български народни имена на месеците“.

в) Сийка Спасова: „Употребата на предлога *под* в книжовния български език“.

г) Кристилина Чолакова: „Употребата на съюза *а* в книжовния български език“.

д) Тодорка Иванова и Ана Спасова: „Речникът на Пенчо Славейков“.

е) Мария Филипова: „Редакционни промени в лириката на Димчо Дебелянов“.

3. В процес на работа:

а) Трифон Трифонов: „Третоличните глаголи в българския книжовен език“.

б) Лилия Стоичкова: „Руско влияние върху речника на Вазов“.

в) Тодорка Иванова: „Върху употребата на глагола *вземам* в български език“.

г) Любен Тодоров: „Към изследване на Ботевия език и лексика“.

д) Ана Иванова: „Българското влияние в Повест временных лет и Слово о Полку Игореве“.

4. Други научни студии и статии:

а) Цветана Македонска: Рецензия върху труда на Мария Филипова (в работа) — „Редакционни промени в лириката на Димчо Дебелянов“.

б) Ана Спасова: „Значение и употреба на думата *другар*“.

в) Тодорка Иванова: 1. Рецензия на „Български синонимен речник“ от Любен Нанов. 2. „Дейността на Института за български език при БАН“.

г) Йордан Заимов: „Дали изучаването на чужди езици е интуиция или езиков усет“, печатана в сп. „Народна просвета“, кн. 1, 1951 год.

е) Радослав Мутафчиев: „Прилаголната употреба на предлозите „в“ и „на“ (в работа).“

д) Любен Тодоров: „Езиковата култура на нашите кандидат-студенти“ — сп. „Народна просвета“, кн. 3, 1951 г.; „Работата на Правописната конференция“ — в. „Учителско дело“; „Рецензии върху учебниците по български език“ за II, III, IV и VIII клас (4 рецензии).

Г. Набрани бяха около 250,000 листчета с думи за Речника.

Д. Освен това към тая секция се числят също:

1. Технически речник: Според плана за 1951 год. първият том от тоя тритомен речник трябваше да бъде издаден, като печатането му се извършва по букви, след преглед от редакторите. Статиите от буква „А“, готови технически, написани на машина, и статиите от буква „Б“, вкупом една четвърт от първия том, бяха предадени на идеологичния редактор, акад. Т. Павлов, и на научния редактор, акад. Г. Наджаков, но и до днес те стоят непрегледани. Вследствие на това нито печатането може да започне, нито могат да се искат нови статии от сътрудниците на Речника, които са загубили вяра, че ще бъде отпечатан.

2. Земеделски речник: Прегледани са и окончателно установени списъците на думите, върху които ще се пишат статии.

3. Българо-унгарски речник, започнат да се работи по искане на Комисията за българо-унгарска културна спогодба през 1950 г. от Йозеф Бьодей и Р. Мутафчиев и приготвен до буквата „В“, но спрял поради отказа на КНИК да отпусне предвидения в неговия бюджет за 1951 год. кредит за разходи по приготвянето му. Помолен бе Управителния съвет да реши тоя речник да бъде издаден от Академията.

IV. Секция за българска диалектология и лингвистичен атлас, която се завежда от акад. Ст. Романски и н. с. проф. Ст. Стойков.

А. От името на секцията през отчетната година бяха изнесени следните доклади:

1. „Проект за българска фонетична транскрипция“ от Ст. Стойков. Тоя проект бе обсъден в две заседания на Института. След станалите разисквания, уточнен, поправен и допълнен, тоя проект бе утвърден като ръководство за фонетична транскрипция на български текстове.

2. „Отчет за диалектологически изучвания в Първомайско през 1950 год.“ от Ст. Стойков.

3. „Кратък осведомителен въпросник за проучване на българските териториални говори“ от Ст. Стойков.

В. През годината бяха направени две диалектоложки проучвания:

1. В селата Еркеч (Козичено), Поморийско, и Голица, Сталинско — от Ст. Стойков и Ив. Гълъбов — 10 дни.

2. В Русенско, Силистренско, Балчишко и Толбухинско — от акад. Ст. Романски, Ст. Илчев, Цв. Вранска, Л. Стоичкова и Е. Стоин 10 дни.

Тия проучвания имаха за цел да установят методите за проучване на старските териториални диалекти и за съставянето на български лингвистичен атлас.

V. Секция за славянско езикознание, която се завежда от чл.-кор. Ив. Леков.

1. Руско-български речник. През пролетта на отчетната година бе назначена редакционна комисия под председателството на акад. Ст. Романски в състав Ив. Леков, Л. Андрейчин, Н. Дилевски, Ст. Илчев и Сава Чукалов, на която бе възложено да организира изработването на нов Руско-български речник, който да бъде издаден от Българската академия на науките.

По-късно изработването на речника бе прехвърлено към секцията по славянско езикознание под председателството на Ив. Леков и съставителската комисия бе увеличена с нови сътрудници. Така тя доби след-

ния състав: отговорник Сава Чукалов и членове Ст. Илчев, А. Евдокимов, Е. Главнюков, Д. Божков, Д. Янакиев, В. Тотева, Г. Тагамлишка и А. Петренко.

От 24 октомври до днес новата съставителска комисия е имала 9 заседания. На тези заседания се установи цялата техника по изработването на речника и започна прегледът на изработения материал.

2. Българо-чешки речник. Комисията в състав Ци. Вранска и К. Мара състави и обсъди в редица заседания материала от буква А до Д.

3. Секцията за славянско езикознание е имала едно общо заседание с доклад от чл.-кор. Иван Леков на тема „Въпроси из историческата граматика на славянските езици“.

Младшият научен сътрудник Л. Стоичкова е завършила събирането на материал за своя труд „Руско влияние върху речника на Вазов“.

VI. Секция за балканско езикознание с топонимия и антропонимия, която се завежда от акад. Ст. Романски и чл.-кор. Вл. Георгиев.

VII. Секция за общо езикознание и класически езици, която се завежда от акад. Ст. Младенов и чл.-кор. Вл. Георгиев.

А. През отчетната година двете секции водеха общо заседанията. Имаше всичко седем заседания, на които се обсъдиха следните доклади:

1. „Характеристика на тракийски език“ от акад. Д. Дечев.

2. „Една особеност в сложните латински местни имена от Мизия и Тракия“ от чл.-кор. В. Бешевлиев.

3. „Проектоупътване за събиране на собствени имена“ от Ив. Дуриданов, секретар на секцията.

4. „Особености в предаването на български, славянски, тракийски и други местни имена в латинските хроники“ от Стр. Лишев с рецензия на чл.-кор. В. Бешевлиев.

5. „Циганските елементи в българските социални диалекти“ от К. Костов с рецензии от акад. Ст. Младенов и н. с. Ст. Стойков.

6. „Местните названия от Ломско“ от Ив. Дуриданов с рецензии от акад. Ст. Младенов и чл.-кор. Вл. Георгиев.

7. „Критика на една буржоазна история на езика“ от чл.-кор. Вл. Георгиев.

Б. През отчетната година Комисията по Турско-българския речник, която бе причислена към VI секция, под ръководството на акад. Ст. Романски в състав Г. Гълъбов, Г. Класов, В. Шанов, Н. Ванчев и Тр. Попов, окончателно завърши ръкописа на турско-българския речник.

Речникът бе рецензиран от акад. Ст. Младенов и чл.-кор. Вл. Георгиев и одобрен за печат. Печатането на речника започна през 1951 год. с оглед да бъде завършено през 1952 год.

В. През същата година бе образувана комисия за изработване на Гръцко-български речник под ръководството на чл.-кор. Вл. Георгиев и чл.-кор. В. Бешевлиев в състав: В. Лазаридис, М. Ботон, Ив. Дуйчев, Н. Коджаев, Л. Руков, Н. Трайков, М. Филипова, Ст. Гечев и М. Балджиев. Работата бе запланивана с оглед речникът да бъде готов през второто шестмесечие на 1952 год. До края на отчетната година бяха приготвени над 6,000 думи, от които 1,000 бяха обсъдени в специални заседания на комисията.

През отчетната година Ив. Дуриданов, секретар на двете секции, обходи Първомайско, с цел да събере топонимни материали.

Преценка на работата на секциите. Най-голяма работа се върши от Секцията за български речник, в която работят всички младши научни сътрудници, както и почти всички други членове на Института, а също така и много други външни сътрудници. Работата на секцията обаче не бе добре организирана и не бе правилно запланивана. Затова и планът не бе изпълнен. Отговорност носи директорът на Института Вл. Георгиев и зав. секцията акад. Ст. Романски.

Добра работа, макар и по-малка по обем, е развила секцията за български литературен език. За да върви успешно нататък нейната работа, необходимо е да се причисли към нея поне един младши научен сътрудник, назначен специално за тая секция.

Другите секции все още не са достатъчно разгърнати. Необходимо е през тая година те да се активизират и да заплануват по-добре своята работа. Към тях също трябва да се зачислят постоянни младши научни сътрудници, и то на първо време към Секцията за българска диалектология и лингвистичен атлас.

III

Главните усилия на Института през отчетната година, особено през втората ѝ половина, бяха съсредоточени върху подготовката за печат на първата свезка на „Речника на българския книжовен език“. Под ръководството на акад. Ст. Романски комисията по изработването на речника в тясна връзка с всички младши научни сътрудници извърши голяма работа по подготовката на тая свезка.

Изобщо в Института за български език през отчетната година бяха проведени 16 заседания на научния съвет, 40 научно-производствени заседания и 54 научни заседания на разните секции на Института. На тия заседания бяха изнесени и обсъдени 42 научни доклада.

През изтеклата година членовете на Института са развили значителна научна дейност, като са публикували 33 научни и научно-популярни работи, подготвили са за печат 48 научни и научно-популярни работи, изнесли са 46 научни доклади, написали са 36 научни рецензии. Освен това те са взели участие в редактирането на разни сборници и списания. Особено голяма дейност в това отношение развиха зам.-директорът Л. Андрейчин, научният секретар Ст. Стойков, чл.-кор. Ив. Лекков, акад. Ст. Романски и директорът Вл. Георгиев.

Свързвайки теорията с практиката и следвайки примера на нашия уважаван председател др. акад. Т. Павлов, който покрай своята научна работа, с многобройни доклади, сказки, речи, статии и брошури развива извънредно голяма, достойна за подражаване дейност, както за популяризиране на науката, така и за изясняване на най-разнообразни проблеми на нашата отечественофронтиска действителност, някои членове на Института публикуваха статии във вестници и популярни списания и изнесоха различни сказки за популяризирането на нашата наука, в защита на мира, по актуални обществени въпроси и пр. В това отношение, особено голяма дейност развиха директорът Вл. Георгиев — 13 статии и 32 доклади, сказки, беседи и речи и зам.-директорът Л. Андрейчин — 22 статии и 17 доклади, сказки и беседи.

На 23. V. 1951 год. двама членове на Института за своята научна дейност бяха удостоени с Димитровски награди — акад. Д. Дечев и чл.-кор. Вл. Георгиев. Като прибавим тримата академици А. Т. Балац, Ст. Младенов и Ст. Романски, които бяха удостоени през миналата година с Димитровски награди, вече пет члена на Института за български език имат честта да носят най-високото отличие за научния работник в България.

Ако направим преценка на работата на членовете на Института за български език през изтеклата година, трябва да констатираме, че несъмнено ние имаме значителни постижения, но в нашата работа има и съществени недостатъци.

Нека започнем с ръководството. Директорът на Института Вл. Георгиев има несъмнено заслуги за преустройството на Института, обаче той трябва да съумее да отделя повече време за работата в Института. Помощта, която той оказва на младшите научни сътрудници в тяхната конкретна работа, не е достатъчна. Директорът проявява повече либерализъм, отколкото е нужно, спрямо някои членове на Института, които със своето забавяне на различни възложени задачи провалят плановата работа на Института, за което главна отговорност носи директорът.

Заместник-директорът др. Л. Андрейчин има големи заслуги за преустройството на нашия Институт. Той е един от най-активните наши членове. Той оказва значителна помощ на младшите сътрудници. Сам развива голяма научна и научно-популярна дейност. Др. Андрейчин обаче трябва да отдели още повече време за работа в Института, като се освободи от заетостта си другаде. Негов недостатък е, че той се ангажира с твърде много работа и затова протака и забавя други неща. Такъв е случаят с някои рецензии за работи на младши научни сътрудници, които той забави с месеци. Той е един от виновниците за забавяне на Сталиновия сборник.

Научният секретар др. Ст. Стойков има също големи заслуги за преустройството на нашия Институт. Той е също един от най-активните членове на Института, развива голяма научна и научно-популярна дейност и оказва значителна помощ на младшите научни сътрудници. Др. Ст. Стойков обаче не прояви достатъчна настойчивост за организиране на научния семинар за младшите научни сътрудници и затова стана причина за неговото забавяне. Освен това той ще трябва да отделя още повече време за работа в Института.

Общо взето, ръководството — Вл. Георгиев, Л. Андрейчин и Ст. Стойков полагат грижи за работата в Института, но все пак те ще трябва да залагат за още по-добра планоност в дейността на Института. Те трябва да се включат още по-активно в работата на Института.

Във своите взаимоотношения с управата на БАН ръководството на Института смята за свой дълг да подчертае, че то винаги е имало голяма помощ от страна на управата на БАН и особено лично от председателя др. акад. Т. Павлов, който винаги е проявявал жив интерес, отзивчивост и ценна подкрепа за начинанията на Института. Затова и тук смятам за необходимо да изкажа от името на Института за български език най-голяма благодарност на председателя др. акад. Т. Павлов.

Същевременно обаче ръководството на Института подчертава, че то не получава никаква помощ от бюрото на отделението, чийто секретар е др. акад. Ст. Романски.

Към края на отчетната година бе избран за редакционен секретар на Института др. чл-кор. Ив. Леков. Др. Леков е активен член на нашия Институт. Той работи и в Редакционно-издателския съвет на БАН. Неговата научна дейност не е малка. Др. Леков е по-малко зает с външна работа от членовете на ръководството, единият от които е ректор, вторият съветник в КНИК, третият зам. декан. Поради това желателно е др. Леков да развива още по-голяма дейност в Института.

Другарите академици трябва да покажат по-голямо усърдие в усвояването и прилагането на сталинското учение за езика, както и за марксистката наука изобщо. Между другарите академици най-голяма дейност в Института развива др. Ст. Романски. Ние ценим тая работа на др. Романски, ние правилно оценяваме и неговите опити за идеологическо преустройство. Като секретар на Отделението, като наш пряк началник, той би трябвало да ни дава пример във всяко отношение. Вместо това обаче др. Романски, който се ангажира с много повече работа, отколкото може да извърши в определен срок, създава големи бъркотии в нашата планова работа, понеже завежда една от най-големите секции в Института. Така той бави с месеци рецензиите за работите на младшите сътрудници, той е главният виновник за забавянето на Сталиновия сборник на Института, той забави Турско-българския речник и сега пак бави коректурите на речника, той е главният виновник за забавянето на работата по Речника на книжовния език. Организацията на речника не е добра и отговорността за това пада върху др. Романски; и до сега той не е дал окончателната подходяща инструкция за работа по речника. Остава впечатление като че ли др. Романски не желае да свикне с мисълта, че и самите младши научни сътрудници до голяма степен могат да имат по-голям самостоятелен дял в работата по речника. У др. Романски се забелязва нежелание да се освободи от претовареност, въпреки че спъва правилната планова работа в Института. Др. Романски носи голяма отговорност за работата по Речника и той трябва сериозно да си вземе бележка за поправяне на работите в своя сектор. За тия слабости носи отговорност и директорът на Института Вл. Георгиев, който проявява неоправдан либерализъм спрямо др. Романски.

Др. акад. Ст. Младенов действително оказваше известна помощ на младшите научни сътрудници. Той се включваше в работата на Института; написа пет рецензии и една статия за сталинския сборник, в която личи желание за преориентиране. Обаче др. акад. Ст. Младенов може и трябва да се включи много по-активно в работата на Института.

Най-малка дейност в Института проявява др. акад. Д. Дечев. Изглежда, че той работи в други институти, но той е член на нашия институт и това го задължава да работи тук. Освен това прави впечатление, че др. Дечев до сега проявява най-малко желание в сравнение с други академици за идеологично преустройство в своята научна работа.

Изискванията, които поставя нашето Правителство и нашата общественост пред академиците и членовете-кореспонденти, са извънредно големи. Ние вече видяхме и лично се убедихме в лицето на акад. В. Виноградов какъв трябва да бъде един академик. Акад. Виноградов е не

само голям учен, но също така прекрасен популяризатор и добър общественик, макар и безпартиен. Нашите академици трябва да вземат добра поука от дейността на акад. Виноградов. Да бъдеш академик днес не е синекура.

Членовете-кореспонденти др. К. Мирчев и Цв. Тодоров трябва да се включат повече в работата на Института, на който те биха могли да окажат добра помощ. Чл.-кор. В. Бешевлиев напоследък се зае сериозно с работа по Гръцко-българския речник, обаче той трябва още да се активизира. Измежду нещатните научни сътрудници почти никаква дейност в Института не прояви др. Цв. Вранска. Тя ще трябва да се включи сериозно в нашата работа.

Повечето младши научни сътрудници работиха доста сериозно, особено през втората половина на изтеклата година. Обаче все още трудова дисциплина не е на нужната висота. Някои от младшите научни сътрудници не проявиха достатъчно старание да овладеят науката и правилната научна методология — марксизма-ленинизма. Ако искат да постигнат успехи, те трябва истински да залюбят своята научна работа. През отчетната година добра работа показаха младшите научни сътрудници Т. Иванова, К. Ничева и някои други.

Покрай това обаче трябва да се отбележи, че макар и повечето от младшите научни сътрудници да проявяват интерес към своята работа, те не полагаха достатъчно грижи за повишаване на научната си квалификация.

Тук трябва да бъде отбелязано значението на новия начин на работа по събиране на листчета за Речника, предложен от мл. н. с. Р. Мутафчиев. Тоя начин опростява и поефтинява значително работата за събирането на листчетата. Затова от името на Управата на БАН по предложение на Института за сполучливото рационализиране на работата по Речника на др. Мутафчиев бе изказана похвала.

Свързването на теорията с практиката, популяризирането на езиковата наука, активно отношение към политиката на нашата отечествено-фронтонска власт са елементарно задължение за всички научни работници.

Ние, научните работници, трябва винаги да помним, че една от най-важните задачи на днешния момент е борбата за мир, демокрация и социализъм. Това е днес най-благородното задължение за всеки работник в областта на културата. Цялата наша научна дейност е и трябва да бъде неразривно свързана с борбата за мир: без мир няма наука. В това отношение много от членовете на Института нищо не направиха през отчетната година.

Другари и другарки,

Аз ви соча само някои недъзи; могат да се изброят и други. Но покрай тях недостатъци, които не са непреодолими и които тъкмо затова трябва да се изтъкнат, за да бъдат преодолен, ние имаме несъмнено и значителни постижения.

Ако направим обща преценка на изпълнението на плана на Института през 1951 год., ние виждаме следното:

През първото тримесечие на годината ние трябваше да извършим коренно преустройство на структурата на Института и на самата наша работа. Това ние извършихме сравнително добре. През течение на самата година на нас ни бяха възложени големи и отговорни извънпланови за-

дачи като Правописната конференция, подготовка на правописен речник, активно участие с различни доклади в отговорни конференции, популяризирането на сталиновото учение за езика и т. н. Тази голяма извънпланова работа ние извършихме добре, дори много добре.

Това ни принуди да отложим известни работи, които бяхме запланивали, но които не бяха от първостепенно значение. Единствената работа, която ние не биваше да отлагаме, бе окончателната подготовка на първата свезка от Речника на книжовния език. Причината за забавянето бе както претрупаността с други неотложни задължения на повечето членове на комисията, така и недобрата организация и неправилното запланиване на свезката, за които споменах по-горе.

Въпреки това обаче ние имаме толкова постижения, че с право можем да преценим нашата работа като добра. Това бе отбелязано и в решенията на Управителния съвет на БАН. Обаче тази преценка съвсем не трябва да води до самоуспокояване. Ние още не сме разгърнали в пълна степен своите сили. На нас ни предстои още по-голяма и по-напрегната работа.

Впрочем днес не е толкова важно да се самоуспокояваме с постижения. Сега е по-важно от всичко да разкрием слабостите на нашата работа, за да можем ясно да ги видим и да ги преодолеем. Нека това ви подкани да бъдете сериозни в критиката и смели в самокритиката. Несъмнено ние тук образуваме едно добро семейство, обаче нека никой не ни обвини в семейственост. Науката не търпи еснафската семейственост. Нашите недъзи не са непреодолими. Ние можем и трябва да ги разкрием и преодолеем. Тогава нашата работа ще стане още по-успешна.

И така конкретните препоръки за подобренето на нашата работа в Института бяха дадени в самия доклад при всеки отделен случай. Накрай нека резюмирам най-съществените изводи, които ние трябва да следваме, за да подобрим нашата работа:

1. солидни научни познания,
2. подходяща идеологическа подготовка,
3. правилно запланиване,
4. добра организация на работата, и
5. истинска трудова дисциплина.

Другари и другарки, днес Партията и правителството начело с нашия любим министър-председател В. Червенков полагат най-голяма грижа и не щадят средства за подпомагане на науката, както и на самите научни работници. Централният комитет на БКП и лично др. В. Червенков живо се интересуват от работата на нашия Институт, както личи от факта, че те ни възложиха такива отговорни задачи, като издаването на Български официален правописен речник, уреждането на конференция по правописа и др. Ние трябва да се покажем достойни за голямото доверие, което те ни оказват.

София, 15 януари 1952 год.

РЕЦЕНЗИИ

БЪЛГАРСКАТА ФОНЕТИЧНА ТЕРМИНОЛОГИЯ

С. Стойков, Българската фонетична терминология. Годишник на Софийския университет. Ист.-фил. фак., том LXV, 1948/49, кн. 4, 48 стр.

Наука без терминология е както занаят без сечива; та и всякой стрък от науката има своя терминология — свои тъй наречени „технически думи“. Българската наука е българска преди всичко с езика си и с терминологията. Откак сме заработили наука по наш език, засъздавали сме и необходимите за нея термини. Всякой начиналец в българската научна работа е бил призован да бъде и повече или по-малко творец на български термини. И заведенията за най-висока наука в България са призовани да правят науката българска с избран български език и с изтъкмени по него сполучливи български термини. Това последно искане не се отнася до термини, каквито и във всяка друга национална наука се изтъкмяват от езиково вещество не национално, но някое чуждо, дори и хибридно, спротив случая от културно гледище.

Българските езиковучители насъздадоха до днес термини за езика, за граматиката, колкото и каквито всякому от тях са трябали в негово време. Между тях едни са на просто заети из граматични съчинения на автори руси или сърби, други пък са самостоятелно пригодени или домашно построени. При книжевни и научни условия без устройство и без обществена критика всякой езиковучител или граматик у нас е вървял и върви по свой път: приема и държи едни термини, намерени у другиго, или вече от школа закрепени, други преценява за недостатъчно български по строй и значение, трети пък му са устарели за нова наука, или несъобразни с други термини от същата система. От всичко това у нас днес сетницата е тежка неразбория; а тя не е в полза нито на българската езикословска наука, нито на българското школко езиково образование. Единичек разумен ляк против тая наша неразбория е: преглед на българската езикословска терминология и преценка на термините от научна и от национална страна. Студията на С. Стойков е тъкмо честит почин в тоя смисъл, и то ще му бъде у нас заслуга. Известно е, как науката изобищо прави от случаи до случаи проверка и съответна оправка на някои термини от даден стрък.

I

До 1892 г., когато излезе във второ преработено и допълнено издание „Старобългарска граматика“ от професора Л. Милетиц, домораслите наши граматичи не бяха слушали или чели термин *гласилки* за ония две лигави пластинки или диги, които от две страни обстилат върха на гръбляна, способни да се напрягат там и ухлябят, да се разтягат и стягат, та да правят от разни степени отвор или теснина (цепка) за проход на дихова струя, а от нея с трептеж различно слаб или силен (с различна амплитуда), да произвеждат шум или звук, наричан *глас*. Нашите граматичи тогава, ако и да разправяха за „звукове“ в думи от езика, не знаеха изобищо доста неща около органите за производство на тия „звукове“ (по-точно „гласки“), та не знаеха и термините за отделни органи и гласкови производства. И що сториха те, откак научиха термина „гласилки“ и устройството на именуванния с него орган? Те започнаха да авторствуват със сами термина: повечето от тях предпочетоха да останат при съставно означение *гласови* или *гласни струни*, *гласови* или *гласни връзки* (преводи от латински *cordae vocales* или *ligamenta vocalia*), нежели да приемат простото, едноставно, и толкова родно построено означение *гласилки*. За своето предпочитане никой не даде доводи, както и никоя критика не настоя да предпази българската граматика от неразбория в тая фонетична точка.

Предложения от професора Милетич термин (а той можеше да бъде предложен и от някого друго) аз приех решително, и го браних и препоръчах. Не е съществено, че Милетич го бил взел от другаде готов, сир. не се е трудил да го създаде; ала се е благодарно потрудил да прецени както нуждата от едностроян термин у нас, така и стодата за нас от дума гласилки, чийто строй напомня толкоз други чисто български думи за именуване на справи, напр. нищелки, теглилки, ед. ч. точилка, и това е все пак заслуга.

Авторът на студията, която ни занимава, издава някаква беззън от създаване на български думи (па били те и граматични термини) напомняйки, че дума гласилки „не е измислена“ от сам Милетича; и смята, че той я е заел от сръбско-хърватската граматична терминология, дето означава „гласова цепка“ (стр. 12). А тъкмо, че у Милетича тя означава не тая цепка, но мишестите щипи, които я правят, сочи, че Милетич е имал на ум чешкия термин *hlásička*, означаващи точно гласилките, а не цепката от тях. Милетич познаваше и чешката терминология; а известно е, че славяните, които пишат с латиница, имат в граматичната си терминология взаимност, различна от оная на славяните, пишещи с кирилица, и че в терминологията на хървати и на словенци изобщо се чувствува влияние от чешка страна, та е възможно и хърватският термин за гласилки да е патъкмен въз основа на чешкия. От сполуката на Милетича с термина „гласилки“ иде и за нашата наука препоръка, да се взираме и вслушваме и за други свои научни потреби в създаденото у славяни както източни, така и западни.

Професор Милетич заверно си е служил в Университета неотменно с поставения от него термин, за да го усвоят и негови студенти, бъдещи учители по български език. Служех си с него и аз; а не мога да допусна, да не е струвал същото и професор Цонев, който държеше катедрата парочито по български език и който толкова залягаше за българщина в научния език у нас. При такива обстоятелства изглежда наистина странно, излезли из университета учители и граматикари по български език да са разногласни и непостоянни в означението на органа за производство на глас за реч, както личи това в студията на Стойкова на посочената страница.

Има основания да смятаме, че подобни терминологички разногласия шарят целия простор на българското университетско учение, и то не само поради нееднакви възгледи върху съответност между термин и понятие, но често и поради лично навично разположение. Професор едикой говори напр. и казва *чех, чехи, чешки*; негов колега от татък казва *чех, чехи, чехски*; а трети и четвърти събратия се отклоняват от едина и от другия та казват *чех, чехи, чешки* или пък *чех, чехи, чешски*. От де иде това разногласие у тях и защо трае така там, дето противуречи на характера на учението? Проверени по народните основи на българската граматика, разногласията се примиряват под единичко правилно казване, каквото държи първият професор; ала другите му се противупоставят веднага с някой лих довод, за победа на неговора и неразборията.

Как да си обясниме и случаят напр., че напразно се е доказвало правилно писмено изображение на български думи *опак, наопаки, мъртъв, мъртвец, мъртвци*: вестници и книги все още продължават да пишат опък („Опък свят“), *наопъки, мъртав, мъртвци*. Тук има нещо педагожки криво: недостатъчно школувана дисциплина за точност и за ред. Тя е, която в последна сметка е отговорна в немалко случаи за множеството граматични термини у наши граматичи за едни и същи неща; ще я видиме във всичката й волност в студията на С. Стойков.

II

Две са задачите, що си е поставил Стойков в поучителната и документувана критична студия върху „Българската фонетична терминология“: първо, да покаже състоянието на тая терминология, за да се установи „доколко са прави недоволните от нея“, и второ, да прецени отделните термини от гледище на „днешните достижения във фонетиката“ и на „системна и практична терминология“. А при тая преценка е залягал да бъде внимателен, сир. одобрявайки или неодобрявайки той или она термин, да не предлага от себе нещо ново, но да държи и за установената у нас традиция (стр. 37—38). Струва ми се, че първата задача цяла лежи в границите и в същината на втората; а из тая може първата да се очертае и като заключителен извод. Стойков се спира подробно само върху един дял от нашата граматична терминология, именно върху фонетичната, понеже е „запознат сравнително по-добре с тоя дял от науката за езика“ (стр. 3).

В увод към своята работа Стойков предварително разяснява три важни теоретични въпроса: 1. „каква трябва да бъде по характер нашата граматична терминология“; 2. „възможна ли е единна фонетична терминология“; 3. „на какви условия трябва да отговаря един добър фонетичен термин“. Най-важен и съществен е от тия въпроси, последният; неговото разяснение отразява своя светлина и върху предните два въпроса, като им отваря критика.

Добър термин не само фонетичен, но изобщо всякакъв из областта на знанието, трябва да отговаря на следните условия:

1. да бъде научно точни, сир. да означава вярно установена от науката представа или понятие за нещо особено между други неща по своя същност, качества и въздействие;

2. да бъде езиково ясен и разбран, сир. словесното означение да открива лесно съдържанието на представата или понятието;

3. да бъде езиково построен правилно и стодно, сир. да се основава въз речника и граматиката на езика за производство на дума за предмет (съществително име) и колкото се може едноставен и кратък, годен да дава и от себе си производствата на думи за една или друга относба (служба) в реч; да бъде именователен, а не описателен (пояснителен);

4. да съблюдава строежна система за купчини представи или понятия от даден разред;

5. термин от предание (традиция), чужд или домашен, има право на преемство доколкото, доколкото може още да трае без щета за ново значение и да задоволява исканията по горните пет точки.

Както са формулувани тук условията за добър научни термин (шест срещу седем автори), те са еднакви по ред с поставените от Стойкова, ала се различават наместе по схващане на тяхната същина. Значителна е разликата на условието за „правилност и стодност“ у мене спротив разделно поставените у Стойкова условия за „производителност“ и „правилност“; а условието за „преемственост“ у Стойкова стои в сила да пречи на всяко друго от условията. Другаде и по-рано аз съм поставял условията за добра нашешка граматична терминология не в същия изглед и пълнота, както тука.

Нататък в увода си Стойков преглежда съвсем накратко и в най-общи черти пътя, по който фонетичните термини са влезли в езика ни (стр. 5) „в пряка връзка с общия развой на фонетиката и с мястото, което ѝ се отделя в граматичните трудове“ (стр. 9). А в изложението си взима под внимание ония фонетични „названия“, които намира „в практичските езиковедски трудове и ръководства, излезли през последните 20—30 години“ (стр. 10). Самото изложение разглежда термините „в групи според значението им“: говорни органи, учленение, звукове (гласки), звукови (гласкови) промени, ударение, сричка, няколко общи фонетични названия (стр. 11). Краят прави изводи от разглеждането, а след тях са дадени: френско „резюме“, съкращения на имена на използвани сборни книжевни извори, книгопис по предмета и показалец на фонетичните термини. Цялата студия е изкарана грижливо, точна с цитати за проверка; а за леснота на читателя текстът върви по параграфи, по които и тук ще бъдат сочени мнения на автора относно до отделни термини.

Историчният преглед и книгописът показват между имената на граматични от значение за терминологията и автор Неофит Бозвели. Презимето „Бозвели“ на Неофита Хилендарски не е точно книгописно: то не личи върху корицата на книгата, нито пък инак е дадено в нея — то е биографско. Преценката на термините следва начин, който не личи международното, за висока наука, от българско, за общо наше образование, или напуснато предишно у един автор от усвоено сетнешно у него; а за особни термини взима неправилно и единични други думи или състави от думи, които описват или слогово поясняват същинския термин в реч. За такива пояснения някой граматик повтаря и обиква до тогава устарели термини, без да ги поддържа, предлагайки термин нов. Не е правилно също и да се лъчат термини „на м нуждни от термини нуждни за обща научна фонетика“. По своя път Стойков намира у нас 560 фонетични термина, когато в същност са такива около половината от това число. В неговото число влизат и 92 термина международни.

След прегледа на термините за едно граматично понятие у всякой граматик, Стойков преценява стойността им по съвременна наука и по българщината, за да заключи, кой от всички трябва да се предпочете и усвои, и защо. Ала това „защо“

нерядко липсува, или пък вместо обективни доводи е заместено с едно кратко „точно“ или „по-точно“, па и с чисто субективна добавка „удобно“ или „по-удобно“.

Всичко това ще се обяви в случаите, които избирам за разбор на начина следван от Стойкова за препенка на „Българската фонетична терминология“; по тях правя и изводи относно до бъдещи задачи на студии от тоя род.

III

1. Термини за говорните органи

От всички означения на това понятие Стойков признава да е правилно „говорни органи“; не казва обаче, защо го предпочита пред *говорни орбдия*. „Според мене — каже — са по-малко сполучливи учленителни органи, учленителни орбдия, говорни орбдия, орбдия за гласки, орбдия за говорене“ (§ 9). Подирните четири именування се намират и в мои граматики; ала от тях ми е термин само „говорни орбдия“, а другите са към него пояснителни означения. Научно и международно не ще бъде за укор, да се казва и у нас „говорни органи, учленителни органи, органи за артикулация или артикулачни органи“; ала за българска школа все пак се препоръчва само от себе термин „говорни орбдия“. При това тоя термин съдържа в себе представа за количество „орбдия“ (или: „органи“); а рече ли се „говорни уред“ (международно: „апарат“), означава се целост от части на количеството за единна служба. Такива именно части са „говорни орбдия“. Съществено е за фонетиката да се знае, че за „говорене“ си служим с един единичък „уред“, който работи с части, всякога в съчетания и никога поединично. Критиката на термина у Стойкова не е пълна; ограничила го е в нея предпазливост, да не прилага нови термини, а то като правило не ползува науката.

Части от устройството на говорното орбдие *гръклян* са именувани с термини, от които „за нуждите на фонетиката ще трябва да останат — по препенка на Стойкова — само гръклян, пръстеневиден хрущял, дробове и дихателна тръба, па щитовиден хрущял, пирамидни хрущялчета, нагръкляничета“. Доводът му е, че тия термини се употребят и от нашите анатоми; ала има наши анатомични термини криво сътворени и несполучливи, които подобно на такива фонетични също подлежат на проверка и на оправка от гледище на условията за добри български термини. Няма защо например да благоговееме пред термина „кухина“, стъкмен от слаби творци за превод на руска дума „полост“ (= фр. *cavité*). Нанстина, народен българин знае прилагателно име куф, изкуфял (гръцки *куфос* = рус. *полая*); него са книжевници по правописен домысел направили кух, па от там производство *кухина*, неправилно с един гласкловен недостатък в х вместо ф (срещу правилно *куфина*); ала той знае и прилагателно име ду-г (от глагол *ду-я*, *ду-хам*), напр. „дуто злато“ (у *златари*), па и съществително име *дутина* (в *Разложко*); знае и други производства от *ду-я*, *ду-то*, срв. от същия корень *ду-*: *дуло*, *дулица*, *духло*, *продух*. А пък за службата на целия говорни уред е съществено обстоятелство признакът „дуене“, „духане“, а не „куфина“.

Тъкмо заради това съм аз поставил термин „дутина“, който намирам и у чешите (*dutina*), па си служи и с „дулица“. Стойков леко отсъжда, че „дутина няма никакви формални и семантични предимства“ пред *кухина* (= празнина, § 14), когато тя напълно отговаря на условията за добър термин.

Термините за части, разположени в „хрущялната *кухина*“ (печатна грешка ще да е „кутия“ на стр. 12), наречена „гръклян“, за които се застъпя Стойков, са описателни, вместо да бъдат именователни, каквито са напр. поставените и употребявани от мене пръстенец (и чешки *prsteneц* = пръстеневиден хрущял, лат. *cartilago scitoides*) и щитец (чешки *štitec* = щитовиден хрущял, лат. *cartilago thyreoides*, адамова ябълка), стойки (пирамидни хрущялчета, лат. *cartilagine aryaenoides*). Всякой термин, в чийто български строй влиза сглоб -виден, или -образен (напр. яйцевиден, яйцеобразен), е описателен; народният български език се отличава с термини именователни, най-вече прости, и рядко сложити, рядко съставни или изразови (напр. пад = падане на вода от високо, водо-пад; за-пад, клеча за зъби, лист за ястия). Именно за термин именователен са мислили нашите анатоми, кога са сътворили дума надръкляниник (за лат. *epiglottis*, у мене *похлупак*, § 10). Изобщо те слабо познават народния български речник и характерните народни способности за думотворба, та не прибавят напр. и до дума *цев* (срв. *цевница*, *цафара* от *цав-ара*, *ци-*

фунь от цев-унь), та си служат за основа в термини едничко с дума тръба: дихателна тръба (= дихова цев, душник, лат. *larynx*).

Вторият важен член (орган) или став от говорния уред е *езикът*. Ако фонетиката говори за части на „езика“, то не е че той може, подобно на гръкляна, да се „разчисти“, но защото при участие в учленение на гласки езикът играе не с целия си труп (у анатоми „гяло“), нито с цяла площ или напрежение, а с „места“ от труп и от напрежение, които правят съчетание с друга някоя „част“ от говорния уред. Дума „част“ относно до говорния уред изобщо има условно значение, та се прилага и за „части на езика“, означавайки у него учленителни „места“. В такъв смисъл говориме за части на езика корен, среда (заден, среден и преден език), гръб, бокове, връх, край, окрай или колокрай; или пък казваме, че езикът се сртупя (свива трупа си, както правят момчета кога скачат „трупечки“, производство от трупец), сплюща се (прави се плосък като „лист“), ужлебя се (прави жлеб), простира бокове (лат. *latera*; срв. о-боча се, боч-ник у дреха, неточно „страна“), възвива или подвива връх (лат. *arx*), упира с колокрай, трепти. С такива термини аз боравя в граматиката при описание на езични учленения. Стойков намира (§ 11), че за нуждите на фонетиката езикът тръба да се раздели на пет части: връх (в широк смисъл на думата, сир. връх, край, колокрай скупно), преден, среден, заден език и корен. А защо именно да се „дели“ на части, и тъкмо на толкова?

„За нуждите на фонетиката — продължава нататък Стойков (§ 12) — е от съществено значение и подялбата на небцето“ (лат. *palatum*). То прави две главни части: предно или твърдо небце и задно или меко. От термините за предната част за твърдото небце „сравнително най-приемлив и най-удобен“ му е *свод*, предложен от мене, „защото дава възможност да се нарекат сводови всички овия звукове, които се образуват на него или под него“. Да: ала предното или твърдо небце е „свод“, или „сводово“ само в единство със задното или меко небце. Него пък отделно аз нарекох *завес* (по превод на латинско *velum* и по наслонка въз наша дума завеса) — термин, който според Стойкова трябва да се предпочете пред други. Както е слаб чисто граматичният довод на Стойкова за термина *свод* (че позволява производство „сводови“), така е слаб и мисълният му довод против широко разпространения термин *меко небце* = *завес* (че допуска да бъдат наречени меконебни звукове и такива, „които по слуховото си впечатление са твърди“). Слухово (акустично) качество „мекост“ или „твърдост“ на гласка във фонетиката не се свързва с анатомично „меко“ или „твърдо“ небце; но каже ли се „небна гласка“ (тя е и „сводова“, лат. *palatalis*), разбира се всякога мека. От там и термина *убенеение* (палатализация), *смекчение*, *втвърдение* (вж. § 30).

Мекото небце, *завесът*, се завършва с месест чип, *знаен* у нас най-вече с име „мъжец“. Смята се, че потеклото на думата не може да се основе ни същински, ни преносно въз дума „мъж“, но по-скоро въз представа, че чипът е на „межда“ от дугина гърло към дугина уста, та е *междец*. Стойков препоръчва, да се даде преднина на име *мъжец*, понеже „се употребява още преди Освобождението“ (стр. 14). Достатъчно ли е това?

Анатомският термин латински *alveoli* (във множествено число) се превежда по български *венци* и *жлебни*. Стойков не го аресва за фонетично определение, но показвал точно мястото от твърдото небце токо под резците, сир. ръбът на горния венец или жлебна, срещу който става учленение на тъй наречени (условно) „алвеоларни гласки“; поради това не аресва разбира се българските преводи. И заключава: до като не се намери по-точен заместник на латинския термин *alveoli*, ще трябва да си служиме с него. Такъв довод ми се струва твърде странен, щом е дума за „българска терминология“! Нима ще се ошети нашата фонетична наука от домашен термин „венечен“ (или „жлебинен“), който пак условно предава точно латинския „алвеоларен“, а тоя стои още непоклатно в международната фонетична терминология?

Не аресва Стойков и моят термин „бърнен“, произведен от старинска и жива говорска дума „бърна“ за отмяна на предишен термин „устнен“, произведен от книжевна дума „уста“. Моят довод затова е бил, да предпазя от сближение във фонетиката и от смеха на значения „устиси“ и „устен“ толкоз повече, че в основата на тия думи лежи общо значение на „уста“, за фонетиката съществено различно от „бърна“. Тъкмо това е в съгласие с 3. условие за добър термин — да бъде езиково отличен! А какъв е доводът на Стойкова против моя? Той е, че прилагателно име *устнен*, *устнени* се употребява в нашите граматика доста отдавна — още от 1847 год..., и че дума „бърни“ в сравнение с „устни“ имала „известна пейоративна отсянка“ (стр. 15). Пейоративна? За такава лоша отсянка в значението на

дума бърна, бърни може да се говори само при „пейоративно“ мислене. За угода нему би ни съветвал някой, да не си служиме и с думи „член“, „брънка“ за термини в граматиката. На нашия изток разпусната реч влага някога неприлични отсенки и в най-прилични по значение всеизвестни думи. Руската фонетика не мисли за никаква отсянка в значението на думи губы, губной — на български *бърни, бърнен*.

Трите дутини, през които протича диховата струя из дробовите навън, а именно гърло, уста и нос, правят в своето протежение една целост, от мене наречена „дулица“, а от Ст. Младенов „надставна тръба“ (превод от немски Ansatzrohr). Стойков ги отминува без критика (стр. 15).

2. Термини за учленението

Говорният уред превръща диховата струя или продуха из дробовите на последно място в гласки за реч с помощ на съчетания, обикновено от два свои члена (комбинации), и на различни мишечни напрежения в тях и в устата. Това е за фонетиката *учленение* (лат. articulatio). Неправилно поставя Стойков (§ 15) на еднаква нога термини „учленение“ и „образуване“ или „произвеждане“ на гласки. Наистина, всяка гласка отделно се „учленява“, или „образува“, „произвежда“; ала термин „учленение“ означава общо за всички гласки определена работа на „членове“ от говорния уред. Не означават това думите „образуване“ или „производство“. А от тях две думи за учленение на отделна гласка прилага да се употреба нарочито втората, „производство“; защото „образуване“ води към схващане на „образ“, на „форма“ на нещо, а учленението не дава на гласка форма или образ, а я произвежда. За Стойкова и сами терминът „учленение“ не е „много ясен и удобен“ (не зная защо), но е „за предпочитане пред образуване и произвеждане, които са много общи“ (защото не изразяват понятието „артикулация“).

Струята въздух, която дробовите и с околни мускули образуват при дишане, а говорният уред използва за учленение на гласки, е именувана у нас описателно с термини съставни „издих(в)ан въздух“, „издишна или въздушна струя“, „дихова струя“; едноставни, прости термини за нея са „издих“ и „продух“. От всички тях Стойков смята да трябва да се предпочете „като най-удобно“ названието издих покрай „издишна струя“ (§ 19). А защо е „най-удобно“ *издих*? или все едно: защо е „покрай него“ най-сгодно *издишна струя*? По-нататък (§ 20) Стойков реди описателни означения на звука или гласка, произвеждан под напора на „издиша“: гръклянов глас или тон, гласен издих, гласисен, гласов, или звънлив продух. От тях му се вижда най-точно и най-ясно означението „звучен издих“, „но ще трябва да се предпочетат гръклянов глас и гръклянов звук (или само звук) като най-удобни“. От коя страна са „най-удобни“, и защо да се предпочете „най-удобното“ пред най-точното и най-ясното?

За правилна работа при своята задача Стойков трябваше в тях два параграфа да различи същински термини, прости и съставни, и описателни именування или слогови пояснения на ъмцата за термини. А означенията от двете редици горе се въртят все около термините „издих“ и „продух“ в първата редица и около „глас“ и „звук“ във втората редица.

Как си стоят взаимно термините „издих“ и „продух“ и как „звук“ и „глас“? Първите два почиват въз глаголски основни дих — в дишам и дух — в духам. Между дишам и духам съществена е разликата, че се диша спокойно, а се духа напрегнато (срв. произведения жива диха = пркслав. дѣхание, и дух, въздух). А въздушна струя за учленение на гласки за говор се образува с известно напрежение; не се мориш от дишане, но се мориш от говорене. Съпоставен издих с продух показват веднага, на чия страна е предимството да се изрази естеството на учленителната „дихова“ (по-точно нежели въздушна или издишна) струя, която безусловно трябва да премине през една дулица, или дутина, а не напосто да „издишне“. Сравнете помежду им глаголи изгоня и прогоня, за да се уверите, как представка из- не включва представка про-; у нас има и дума „прогон“ (за изкарване на добитък из един простор в друг), която не може се замени с „изгон“ (само из простор). И така не ще ли е за фонетиката по-точно да се казва, че за учленение е потребен „продух“, а не „издих“? Зная, че наши граматичи, и Стойков с тях се боят от не-обичайни за тях думи, а най-вече от новотворби. Обаче дума продух, взета от мене за термин против издих (и тя е новотворба, без да съзнават или признават това нейните творци), съм чул от габровец, който с нея тъй чисто български и ясно

означаваше онова, щото нашата интелигенция, а по зараза от нея и народното същество именува с дума „течение“ в незнание на български готово взета из руска реч. В „продух“ се съдържа „течение“ из един простор в друг, а в „издих“ течението не предполага друг простор.

Колкото за „звук“ и „глас“ като фонетични термини няма нужда от нарочити разяснения, че глас е нещо физиоложки учленено, а звук физически неучленено, механично; гласът е и звук, ала звукът не е глас; гласът „звучи“, а звукът не „гласи“. Тук е основата, да се нарече произведен с глас елемент от дума „гласка“, а не „звук“, както и досега продължават да го наричат наши граматичи (вж. у Стойкова § 21).

Продукът, сир. духовата струя, гласка из дробовите през гръкляна към дутините устна и носна заради учленение на различни гласки, намира там предварително разположени или натъкмени за определена гласка части от говорния уред. Това разположение или натъкмяване на частите аз наричам *полога* (позиция). Стойков е пропуснал да отбележи тая дума в показалеца си на термини (стр. 46) и не се спира над нея за преценка, както му е било мястото в § 16. Пологите са: запор и теснина. Двете тия положки стават: в устната дутина, от езика под небцето, или към изхода из тая дутина, от сами двете бърни или от долната бърна с горните резни. При тия положки за изход на продух служи някога само носната дутина (напр. за учленение на *м*, *н*). За да откъне гласка, запор се разтуря с избух на продуха; теснина пропуска продуха с известен шум, а какъв-годе шум придружава всяко учленение. Особни положки се явяват, когато запор и теснина взаимно се свеждат, сир. неутрализуват (напр. при учленение на *р*, *з*), или пък когато цялата устна дутина със свои места или части прави проход на продуха, за да откъне гласка (напр. за учленение на *а*, *о*). Диховата струя или продукт се превръща над гръкляна между гласилките от трептеж или търкане в глас или шум, па устремен навън през положите на устната и носната дутина се откъва вече като учленена гласка. Дутините са тогава в роля на екници (резонатори). Стойков е пропуснал да се занимае и с тия два термина.

Моят прост термин „запор“ стои срещу прости термини „затвор“ и „преграда“ у други граматичи. Пояснения за термина са у мене думи: пречка, запрета, каквато смятам да е и съставна дума „пълно преграждане“ у И. Халжов. От тях наименувания „най-добро и най-удобно е преграда, понеже дава най-ясна представа за тоя начин на учленение“, преценява Стойков. На това имам да възразя, че дума преграда не означава ясно, да ли се „прегражда“ простор, или се „запират“ продух; кое от двете? Глагол запра, запрят, значи у нас ясно „спра, запрета движение“, а не преграда, препрета, или затворя простор. Очевидна е тук, в дума „преграда“, значността на представка пре-, както беше на представка про- в дума „продух“ по-горе. Назначението на запора е да спре „продуха на позиция, та съгъстен в напора си, да избухне в гласка, щом се отпре позицията. Такава точност на термин за учленителна полога не се съдържа в дума преграда, нито в дума затвор. Дума „запор“ (= възбрана) е у нас създадена за „възпират“ разпореждане с ценна вещь (секвестър), което може всякога да се „отпре“, да се „вдигне“. Термин запор е годен, „удобен“ за граматични производства не по-слабо от преграда, та не може и слогово да му отстъпи. Не може и термин „теснина“ да отстъпи на термин „проход“, „пропуск“, или на описателно означение „силно стесняване“. Полога „теснина“ стои спрямо полога „запор“ така, че по отношение към гласилния продух е назначена не да го запре, та да го съгъсти за гласков избух, но стеснен, слабо съгъстен, да мине търкаво за гласков откък (вж. § 17). Наистина и тук има „проход, пропуск“, но тия думи засягат продуха, а не пологата, както се иска от термина за нея. Ето де е терминът „теснина“ и точен, и ясен спротив термините „проход, пропуск“, от които Стойков предпочита проход и пред теснина. Неутрализуват ли се запор и теснина в една полога, тая не ще бъде чиста, проста, но смесена, съчетана от две, комбинирана. За нея Стойков предлага именуване „преградо-проход“, неприемливо поради неточните му съставки „преграда“ и „проход“ вместо „запор“ и „теснина“. А щом гласка учленена при такава полога, се характеризова на последно място било като „избухлива“ било като „търкава“, намирам, че не е нужен особит термин за смесена полога; ако ли без друго се иска и за тоя случай нарочит термин, той може да бъде само „запор-теснина“. Важното е, да не се бърка полога за учленение с характер на гласка.

Гласки се учленяват не за сами-себе, но за думи и реч; те се ният както бърки от верига; те вървят „сперижено“. (И тоя термин Стойков е отминал). Във

верига учлененията минават непрекъснато из една полога в друга, при което пологата за следна гласка се нагажда вече от момента, в който има да се завърши учленението на предна гласка. Естествено е, че предварителното нагаждане на една полога за учленение в друга полога, се отразява върху характера на гласката, предходна, та и на гласката следна. Началния момент на учленението на сверижена гласка аз съм нарекъл *полез*, а крайния момент *залез*. Тия два термина са натъкмени по немските *Anglitt* и *Abglitt* във фонетиката на О. Йесперсен. В дума ангел напр. имаме полез за учленение на гласката *a*, брънка от верига; залезът на това учленение, подготвяйки у себе учленението на следната брънка, гласка *n*, насвежда някак своята задоезична полога към предоезична; тук пък, откак полезът на гласка *n* понесе известно влияние от страна на учленението на предната брънка *a* (таково влияние не би имало напр. в гласкова верига *ана*!), изкарва учленението на брънка *n* със залез, сведен към полога задоезична, дето има да се учлени гласка *g*. По тоя път гласка *n* става от зъбно-езична чисто носова. След завесна гласка *g* иде небна *e*; заради нейното учленение залезът на *g* се натъкмява към полеза на *e*, та сверижено с тая гласка *g* изглаща вече $g = 2g$. Повеже изговорът на гласки от думи върви все напред, обикновено залезът на сверижена гласка е она, що понася влияние от полез на следната гласка или от пауза, равностепенна на полога запор.

У граматиката на П. Калканджиев срещу моите два термина стоят „начало“ и „завършек“ — думи твърде общи по значение. В основата на Йесперсеновите немски термини лежи корен, който личи и в глагол *gleiten*; а в основата на моите български термини лежи корен *lez*-, известен нам напр. в израз „залез слънце“ (преносно в „залез на слава“); народната дума *полазница* (за „почетък на ждано движение“) ми е внушила творба „полез“ в семантична връзка с дума „залез“. Вместо полез и залез можеше да бъдат сътворени и термини *поник* и *заник*, основани въз корен *nik*-, който имаме в народни думи „поничам, заничам“. „По-удобни и по-ясни са обаче“ — каже без довод Стойков (§ 18) — *придвижаване* и *отпусчане* (лат. *excursus* и *recursus*). Дали яснотата им, и сгодата е само в това, че са думи обикновени, повсякъде прилагани? Нека забележа, че угодните Стойкову термини се отнасят повече до пологите за учленение, когато „полез“ и „залез“ обнимат особно учленителната страна.

Между двата момента при учленение на гласка трае и трети, който е съществен за характера на самата гласка (§18). То е моментът, когато пологата за учленение е тъкмо она, която иде след полез и трае до залез. Там същински изглаща сверижената гласка; там нейното учленение е съответно на учленението извън верига, единично, самостоятелно, без влияние от какво-да е съседство (напр. *n*, *g* извън веригата ангел). Само единично учленение на гласка представя от себе „фонема“; в сверижено учленение се явяват отсенки от полез и залез, явяват се „варианти“ и „варианти“ на фонемата (вж. § 35). Така полез и залез може да докарат и до гласкова промяна.

Положение пред полез и залез или след тях, или между тях е наречено у граматисти *пауза*, или в превод „задръжка“. От това, дали паузата означава задръжка на същинската (средищна) полога за учленение, или задържане на учленението между полез и залез, произлиза и схващането на самото понятие „пауза“. Смятам, че правилното схващане не е нито първото, нито второто. Паузата при единично или при сверижено учленение на гласки за реч е частичка от време, празно от гласково учленение; то се усеща в минимално траене между срички в думи, и повече в преходи между съседни думи. Такава е паузата и в пението, в музиката; тя е преход на диховата струя из един нейн гласък в друг. Върху това обстоятелство не се е спирал Стойков при критика на термините за сричка (§§ 58—60, 32).

С три момента се характеризира учленението на запорни гласки: лат. *implosio*, *occlusio* и *explosio*; от тях средният момент е гласилни запор, а първият отговаря на полез (напор), третият на залез (избух).

3. Гласки

Като оставим настрана думите за описание или пояснение на понятията „гласка“ или „звук“ от говор, срещаме се с два съперника за терминско означение на „най-простият, неделимният по-нататък елемент от човешката реч“ (§ 21, стр. 17); по-стар термин *звук*, и по-нов *гласка*. Нашите граматисти още не се отресват от поколение на стария термин *звук*, колкото и да не е точен, характерен спротив новия. Казах вече по-горе как се отнасят помежду си означенията на родово по-

нятие „звук“ към видово понятие „гласка“. А цялата езикова фонетика има работа изрично с гласки, а не със звукове.

Стойков желае да не бъде терминът „звук“ само физичен, но и фонетичен, та обявява, че за фонетиката „са необходими“ редом термини звук и гласка: звук „по-специално“ за звук, „образуван само от действието на гласилките“, и гласка „по-общо“ за звук, „произведен с определено учленително движение и свързан с известно значение“. И това определение на гласка той препоръчва да се приеме „с известна уговорка“. Не зная, каква може да е тая уговорка, ала положително е, че обратно на определенията от автора, *звук* е общото понятие, а *гласка* е специалното, и че не е възможно да се прави фонетика без да се говори и за звук. Работата е, дали да се именува учлененият звук напр. *p* пак (физически) „звук *p*“, или (фонетически) „гласка *p*“. Тоя въпрос Стойков не разрешава; той не се разрешава и с възможностите за производства на думи от звук и от гласка. Напразно Стойков е озаглавил равнозначно „звукове (гласки)“ параграфите 21—35, дето говори само за гласки от реч, а не и за звукове от тананикане или чуруликане, или за звукове и тонове от пияно.

Реши ли се единъж, че учленен елемент от дума е гласка, а не напосто звук, безполезно е нататък да става препирня, дали са „по-добри и по-свършени“ като фонетични термини *самогласка* и *съгласка*, или „самогласна“ и „съгласна“. Тук имат дума за нашенска терминология условията, според които една представа за същина, каквато е предмет гласка, да бъде означена с име съществително, а не с прилагателно. Други народи и езици нека си означават самогласките и съгласките и с прилагателни имена, щом не могат или не искат другояче; нас това с нищо не задължава, нито досяга. Руската терминология не различава с особни думи „звук“ и „гласка“; тя еднакво означава с дума „звук“ и „самогласка“, и „съгласка“ (по руски „гласная“ и „самогласная“). С термини „гласка“ и „звук“ ние имаме предимство пред русите.

Учленението на самогласки и на съгласки, като става под различни съчетания от чинители (фактори), на говорния уред, иска за определение на характера на отделните гласки и разнородни означения. До сега не е намерено за разпозяла (класификация) на гласките едно общо изходище, и надали е възможно да се намери, понеже една и съща гласка се явява с инакъв характер, гледана от точка на друг чинител при учленението (срв. § 25). Поради това именно съществуват за разпозяла на гласките термини от няколко гледища. Между термините има едни от по-предидищо състояние на фонетиката, и те вече са отстъпили местата си на други от по-нова ука (напр. „ясни“ и „тъмни“ гласки). Все пак и такива означения помагат на места на извънфонетична реч, да изрази характера на известна гласка от гледище слухово (акустично).

Точките, от гледище на които обикновено определяме характера на гласка, биват: място на учленението (напр. *о*, *в* — бързени), главният чинител при учленението (напр. *л*, *р* — езични), изглашане на продуха за учленение (напр. *г* — звучна, *к* — незвучна), слухово впечатление от учленението (напр. *а*, *т* — твърди, *и*, *ш* — мекви) и др. Стойков пренява термините за самогласки и за съгласки по купчини от гледища учленително и слухово. И намира, кои от термините у български граматичи са за фонетика необходими и добри български и кои не.

Нуждни са нам означения на самогласки: *сводови* и *завесни* (лат. палатални и веларни) по място на учленението; *предноезични* и *задноезични* по участие на езика; *тесни* и *широки* по теснина за продух между езика и небцето. „Останалите названия са излишни, защото не внасят нищо ново, а само усложняват. Някои от тях дори са несистемни и неточни“ (§ 23, стр. 20). У мене „сводовите“ гласки се именуваат „небни“ съгласно с латинското именуване „палатални“; а именуванятията „предноезични“ и „задноезични“ се отличават от „предноезични“ и „задноезични“ по строеж. Като искаме, да се разбира под тях предна и задна част на езика, а не преден и заден *език* нека прещениме, кой от двата вида строеж повече задоволява? Мене се струва, първият е за предпочитане (срв. красъгълен и крайногълен, средогорски и средногорски).

„Не могат да се приложат към българския език“, та не са нам нуждни термини за самогласки *ясни* и *тъмни*, *отворени* и *затворени*. Нуждни са ни термини *твърди* и *мекви* самогласки, така определени от точка (гледище) слухова, каже Стойков. А у мене „меките“ са и небни по учленение под небцето; не са ли така небни, те са „твърди“ (напр. мекото *ѣ* в книжевна дума лежа, и твърдото *е* в го-

ворска шопска дума лъжа). Както може извънфонетично да се говори по слухово впечатление за ясни и тъмни гласки, така може да се говори и за гласки *отворени* и *затворени* по впечатление сетивно или зрително, дори и слухово. По трайне на учленението в една доба (лат. квантитет) наши самогласки биват само кратки; „удължени“, а не дълги се явяват гласки само значенски и синтаксово, при напор или емфаза (напр. или *аа, их!* = *аих, низходеше, или как?* = *каа, възходеше*), при усилие (напр. *мълчи-си*). Обаче термините „кратки и дълги гласки“ не бива да се изключват из нашата фонетична терминология по довод, извлечен из българската гласкова система; те са български термини за фонетична наука, и с тях в наши училища се определят качества на гласки в езици с друга гласкова система. Синтаксово-фонетично се явяват в българска народна реч и *двоегласки* (= лат.-гр. дифтонги, напр. в съчетание *за-уда* = за вода, изговорено с две срички или в дума *бау-ли* = биво-ли, изговорено с две срички). Остая само да се прецени и реши, кой от строежите *двоегласка*, *двугласка* (*двугласна*, *двузвук*) трябва да си усвоиме като „най-точен“ и „най-удобен“ (§ 24).

За съгласките съществуват означения, поставени от различни точки или гледища за определяне на техния характер; така те се размятат по купчини (групи), дето се и кръстосват. Тук в строя на термините играят роля означенията *преграда* или *запор*, *проход* или *теснина*, *устни* или *бърни*, *свод* или *небце*, *страна* или *бок*, за които биде вече разправено по-напред. Според това се борят за право термини *преградни* и *запорни* (лат. оклузивни) по начин на учленението; *устнени* или *бърнени* (= лат. лабиални), *сводови* и *небни* (= лат. палатални) по място на учленението; *странични* и *бочни* (= лат. латерални) по пътя за изход на потока; *избушни* и *избухливи* (= лат. експлозивни), *търкливи* и *търкави* (= лат. фрикативни), *съскави*, *шушкави* и *скави*, *цъкави* (фр. сибиланти, сифланти) по слухово впечатление. Стойков дава предпочитане на първите от термините в изредените двойки. „По-точни“ и „по-удобни“ му са означенията: *проходни* (= лат. констриктивни) срещу *пропуски*, *полупреградни* (= лат. семиклузивни), *преградно-про* *одни* срещу *полузапорни*, *слети* или *съставни* (стр. 22).

Натагък следуват термини, кое несъществени за характера на учленението на съгласка сама за нея си, кое неподлежащи на значителни преценки (§§ 26—35, стр. 22—28). Неправилно смята Стойков за особни термини напр. *бърненца* и *зъбница*, и под., когато за българин е ясно, че с тях слогово се означават единични гласки „бърнена“, „зъбна“ и пр., вместо да се повтаря всякога бърнената гласка, зъбната гласка и пр. (§ 26). Стойков не е доволен от термин *венечни* за съгласки, учленявани над (или под) зъбните „венци“, понеже тая дума не заместяла точно латинската „алвеоли“, та „ще трябва да си служим само с названите *алвеоларни* или *алвеоли*“. А като творец и той в българската фонетична наука защо не вземе българската дума *жлебичи*, която тъкмо отговаря на латинската алвеоли (както биде вече разяснено по-напред)?

В § 34. Стойков изтъква термин *гъклива* гласка, намерен в моята „Българска граматика“ I, I. (1930), стр. 165. Описателни са у мене означенията „гръклянов запор“, „гръклянов избух“ у други срещу тях стоят описателни означения „гласкова избушна (мигова) съгласка“, или „твърдо встъпление“. Обаче тук са смесени две неща, които ни предстои да разграничим и различаваме: едното е гласково учленение, а другото е натъкмяване, нагаждане към учленение. Моят термин „гъклива гласка“ покрива в него както учленение, така и нагаждане към учленение.

Аз съм писал (Бълг. грам., стр. 164—165): „в гръкляна биват учленявани само от трептеж на гласилките звукове с характер на гласки, да ги кажеме гъкливи (немски *Mittelvokale*, в езикознанието наричани шва, *schwa*). Те са от важно значение в звукословни появи. Тяхното учленение е кратко, и спротив условията за изговор в думи може да се развие до пълнота на самогласка; а също може пълна самогласка да се сведе до гъклива и да изчезне. Гъкливата гласка е сведена (редукувана) количествено, та да не се смясва со само гласка сведена качествено. Изобразява се с *ъ* (речи наше кратко *ъ*, напр. *търгна* = *тргна* в сравнение с *търгна*): *въск* от *воск*, *съм* от *см*; тук има гъкливо учленение“. И тутакси по-долу пиша: „има навиги у български, говорски и лично да започват реч с гъклива самогласка, доста пълна за сричка, дори и с удължение. Обикновено се чуе тя, кога говорачът, беседникът се забави да почне дума, сякаш за да си припомни нещо. Също така някои селски певци, преди да почнат думи от песен, запяват с един гъклив тон. Гъкливо се и завършват думи, кога се бави мисълта да се изгласи. В такива случаи, ако думата обикновено изглаша съгласково, с гъкливия завършек тя напомня

Старобългарски думи закраени с ъ, нап. дз/ъ, рѣкох/ъ, нагр.д/ъ. Тука в края на дума, пред пауза има вече не някакво учленение, но е гъклив бавният запор на учленена запорна съгласка; а то ще рече: гласилките, разтрепени за учленение, още дотрептяват при прелаз от движение в покой. Крайната съгласка доизглася с някакъв пазвук, преди за започне учленение на гласка от друга дума. Като слабе звучността на учленението, превръща се и звучна съгласка в незвучна. Подобно и при започване на гласкови учленения за дума (прелаз от покой в движение), сир. след пауза, гласилките може да правят трептеж, та се чуе тогава някакъв гъклив пазвук. Ето тая фонетична поява (вече съгласкова) има на ум Стойков в § 34, и за нея смята „най-добре да се нарече *твърдо начало*, чеш. *ráz*, фр. *coup de gicte*, нем. *Stoss* (*harter, tester*), *Einsatz*“.

Според мене няма основа за отлика на „твърдо начало“ (противно на „меко“?), нито пък изобичо за означение „начало“ (нем. *Einsatz*). Същественото е, дали се явява пред пауза, или след пауза. Пред пауза то може се наречи *гласък* (нем. *Stoss*), или *удар* (чеш. *ráz*), ала не и след пауза. Като не е то „гъклива гласка“ по учленение, оправдано ще е да се нарече напосто *гък* по нагаждане. По-наваха учител по български език (Никола Саранов), който след по-голяма пауза всякога учленително гъкаше.

4. Гласкови промени

Гласкови промени в думи и съчетания от думи досягат единични гласки, или купчини гласки, в различни положения с различни сетници (резултати); досягат само гласекната страна на думи, или значенската, или и двете заедно; досягат качеството, количеството и мястото на гласки, самогласки и срички в думи. Преценката и означението на тия разнообразни промени обличават по пътя на движението на науката промени в схващанията, а спротив тия схващания и разлики в именуванятията.

Една гласка в съседство с друга се сличава с нея, става подобна ней, уподобява се или пък се различава от нея, става неподобна ней, разпобява се. Това са най-общи гласкови промени, по латински наричани асимилация и дисимилация, по български най-пригодно *уподобение* и *разпободение*. В опити за българска терминология проф. Цонев е поставял край „уподобяване“ още (описателно или означително) „оприличаване, изравнение, изравнеж“. Стойков приема за „най-удобни и най-точни“ „уподобяване и разпобяване“ (§§ 36, 37). А според мене термини, изкарани от тръпни причастия на глаголи под образ на отвлечени съществителни имена, закраени на -ие, трябва да се изкарват не от несвършен вид на глаголи, а от свършен (кратен): „уподобение и разпободение“ от уподобя, разпобоя, а не „уподобяване и разпобяване“ от уподобявам, разпобявам (срв. кръщение, осветление, просвещение, уравнение, та по тях би трябало и възрождение).

Около явлението „уподобение“ се вият и други обстоятелства, за които се употребят още специфични термини: „прогресивно и регресивно уподобение“ (= напредно, назадно, съвсем говорски „нанапредно, наназадно“), „посредно и непосредно“, „пътно и частично“. Те са за подробности при описание на явлението „уподобение“. Такива са и „междусловна фонетика“ у Андрейчина, „междусловно гласкословие“ у Младенова; у Балана „санди“ е само споменат като термин в науката. Еднакво „уподобение, разпободение“ трябва да установиме и „убърнение, отбърнение“ (не „убърняне, отбърняне“, уместни само при глаголно описание) срещу латински лабиализация, делабиализация (§ 38); или „унебнение и смекчение“ (не „унебняване и смекчаване“) срещу латински палатализация и френски *mouthfement*, нито „втвърдяване“ вместо „втвърдение“ (§ 48, б. в.).

Особен вид уподобение е *преглас*, което в тесен смисъл (а той е обичаен) означава промяна на твърда самогласка под въздействие на мека предходна съгласка, а в широк смисъл означава промяна на твърда гласка (самогласка или съгласка) под въздействие на съседна гласка мека (предходна или следишна). Стойков съветува да остане за нуждите на нашата фонетика само тясното значение на термина (§ 43).² А какво означение да намериме за случаите от „преглас“ и на съгласки, все под въздействие на меки гласки, ако и не пред тях, но след тях (сир. въздействие на мека самогласка назад върху съгласка, в протива на въздействие на мека съгласка напред върху самогласка)? Аз употребям именуване „преглас“ в широкия смисъл на тая дума, като отличавам промяна на гласка, произлязла от

смекчение или унебнение чисто гласежно, и промяна свързана със строй и значение на дума.

Съвсем от друго естество — не гласежно, а значенско — е гласковата промяна, наречена от мене *обглас* срещу научното именуване апофония (немски Ablaut). Френците и нея наричат *alternance*, еднакво с всякой „преглас“, взет широко. Обгласът мени по степени или по редове кореневе самогласки заради производството на други думи от исти корени. Б. Цонев имаше за тая промяна именувания „отглас“, „изводство“; други граматичи я именуват „степенуване“, „редуване“. Стойков е за последното име (§ 47). Аз мисля, че при явление „преглас“ е оправдано да се отличава и явление „обглас“, щом е работата за гласкова, и то самогласкова промяна.

Не е гласкова „промяна“ онова учленение на самогласка (а може и на съгласка), което не представя отличена друга гласка от системата на гласките от езика: не е свършена „промяна“ напр. такъв изговор на безназвучни самогласки *a, e, o* в наши думи, както вода, вода, себе и под. — изговор, който да не е стигнал още до учленение на тия самогласки, каквото имаме при техен изговор единичен или под назвук. Таково условно учленение аз нарекох „подмяна“, и гласката от него „подменена“ (между две сродни учленения). Такова условно учленение на безназвучни самогласки *a, e, o* завалено към по-тесни *ъ, и, у*, съществува и в други езици. Подмяната на тия гласки се наричаше по-рано с латинска дума *редукция* (= „свеждане“). Други именування на това явление са „понижка“, потъмняване, утъмнение“; в тях е оградена остаряла вече ука за „ясни и тъмни“ гласки. Според Стойкова „сега за сега, докато се намери по-сполучливо название, ще трябва да се употребява *редукция*, а да се избягват потъмняване, потъмнение, които са свършено неточни“ (§ 44); да се избягва и противното на „потъмнение“ именуване „изяснение“ (§ 45). А защо да не се приеме „подмяна“, което точно и научно предава по български латинското „редукция“? Как ще се намери искано „по-сполучливо“ българско означение. Само ли ще се пръкне?

При това за слухово описание на гласки може да служат и означения „ясно, тъмно“, подобно на „меко, твърдо“.

Както е „преглас“ (в тесен смисъл) промяната на самогласка твърда в мека след съгласка мека, така ще е „преглас“ (в широк смисъл) и обратната промяна на съгласка твърда в мека пред самогласка мека: у нас напр. съгласки *з, к, х* се „прегласуват“ пред самогласка *e* в *ж, ч, ш*, а пред самогласка *и* ту в *ж, ч, ш* (шъкави), ту пък в *з, ц, с* (съкави). Ала тоя преглас не е напосто гласежен (да мени гласежа на дума, напр. можеш от могеш), но бива и значенски: дава се на гласежа ново значение, напр. ковчег, ковчези (много), ковчеже (мъничко). Такъв преглас на единаична съгласка може да се простре и въз скупени с нея съгласки, както напр. от востк единичен преглас востчен, първично востчен, а от тоя скупен преглас воштен.

А подобна на самогласковата „подмяна“ е съгласковата промяна, както напр. в думи без, безсолен изговорени бес, бессолен. Звучна съгласка може и в други езици да изглежда така „подменена“ в края на дума и вътре в дума пред незвучна съгласка, като преминава в съответна незвучна (напр. лат. *scribo, scripsi*). В нашия правопис ние сега не уважаваме „подмяната“ на самогласки и подобната ѝ „промяна“ на съгласки; тая не влиза нито в реда на гласежното „прегласуване“, нито на строежното или строевото.

Гласежна промяна в дума откъм нейния състав, промяна количествена (не качествена, каквато произлиза от уподобение или разподобение) се обявява в гласково намаление или умножение: придойде ли към гласките от първичния състав на дума още някоя гласка на кое-и да е място в думата, казваме, че става *вмятане*; и обратно, изпадне ли гласка из тая дума, става *измятане*; а префърли ли си гласка мястото, става *премятане* (научно: метатеза). Трите тия термина са ясни откъм значение, еднородни по строй и по естество; те са свършена система. Това не са схванали ония наши граматичи, които поставят за еднородните фонетични явления разнородни наименования: едно „вмъкване“ (или: втурване, прибавка), друго „изпушане“ (или: изпадане, изпадък, отпадане, отпадък) и трето „иремятане“ (или: преметка, премег). Затуй и Стойков предпочита и приема еднородните *вмятане, измятане, премятане* (§§ 41, 42, 43). Някои граматичи нагаждат още термини от гледище на мястото в дума, дето се „вмята“, или от дето се „измята“ гласка в дума; ала от такова означение може да се яви нужда само при по-близко описание на промяната. Особен вид *вмятане* представят случаи, когато пред начална самогласка или

между две самогласки в дума се явява съгласка *й* (към латински „йота“). Явлението се именува научно „прейотация“ — *прейотуване* (според латинския му смисъл „йотуване отпред“): а доста е да се каже просто *йотация* или *йотуване*, понеже става всякога пред самогласка.

Мени ли се от вмятане или измятане сричковът състав на дума, гласковата промяна става едновременно и сричкова. Стойков не е различил това обстоятелство, когато отбелязва употребени от мене термини „афереза, синкона и апокопа“ (стр. 29, заб.). Тия термини от класичната стара граматика не са вече в употреба днес, освен при описания на гласкови промени от гледище на ритмиката в реч; афереза = измятане на начална самогласка след друга пред нея; апокопа = измятане на крайна самогласка; синереза = настанало в последица от измятане на една самогласка от две уподобени самогласки *стягане* (лат. контракция) на две срички в една. У нас може да се нарече афереза промяната на дума анафора в нафора, апокопа промяната на облик истории (= историйи) в историй (в стихове), а в същото време произлиза и синереза, като става думата троесрична от четверосрична, сир. явява се и стягане. Стягане произлиза и при слят изговор на две еднакви самогласки или срички, напр. Кабиюк, радушно, вм. Каабиюк, радодушно. Инак това подирното явление се нарича и *хиполология*. Като съпоставиме с тия всички термини още и „поглъщане, сливане, елизия (еднакъв с апокопа), може да заключиме, заедно със Стойкова, че ще трябва да се сиреме само върху *измятане, стягане и хиполология*; а да изоставиме „поглъщане, съкращение, слив“ (стр. 29—30). Самогласката, която се губи при тия промени, е винаги безназвучна.

5. Назвук и наглас

Под общо име *ударение* Стойков разглежда термините за два рода „ударение“: *словно* (сир. на „слово“ = дума, „думско ударение“), а то почива въз сричково), и *изказно* (сир. на „изказ“ = изречение, реч, „реченско“ или „речево ударение“, и пак обикновено наричано „логическо“ (§ 53). Тия два рода аз различих с именувания *назвук* и *наглас*, понеже първото се отнася до звукова страна в отделна дума, а второто до тонова (гласова) страна на думи везави за реч. Подържам това отдавна, а и днес още то не намира разбиране и прием. Не съм „твърдил“, че означенията „назвук“ и „наглас“ са по-точни и по-удобни (§ 40), но съм настоявал, че българското означение „ударение“ (= лат. иктус) не ни загатва с нищо за предмет от „звуково“ или „гласово“ (тоново) естество, както загатват латинските означения „акцент“ и „интонация“. Научните означения *акцентуация*, *интонация* аз предавам по-български с „назвукуване, нагласуване“ — две производства от „назвукувам, нагласувам“, каквито никой не е опитвал да добие от глаголи „ударя, удрям“. А не намирам у Стойкова по-съществени доводи, за да не признава повече „точност“ в моите означения срещу остарялото, недостатъчно и непригодно „ударение“ (§ 56). „Нагласуването“ на думи в реч (= интонация) заради смисъл (сир. логическо) се разширява обикновено за означение на мелодична изразност на реч, за „мелодия“ на изказа. В този случай аз прилагам означението „наглас“ (без глаголския признак, какъвто борава в означението „нагласуване“). Това чини ми се не е доловил Стойков. И като преценява стойността на означенията „нагласуване“ = интонация (тон), „наглас“ = мелодия, пресъжда, че „ще трябва да си служим само с *мелодия* или *мелодия на изречението*, а *интонация* [да бъде] за словното музикално ударение“ (§ 55). Тук Стойков си противоречи на израза „словно музикално“, като е казал в § 53., че „словното“ ударение „организира думата като целост“, а то у нас не е тоново, не е музикално; „музикалното“ и според Стойкова е само онова, което лежи в „движение на основния тон“ в изречението. Противуречието произлиза от там, че музикалният, мелодичният назвук (= наглас) на дума в реч се съвпада с нейния думски (по Стойкова „словни“) назвук. Нужно е да различаваме назвук на дума (той е сричков), назвук на реч (= логически, реченски, той е наглас) и мелодия на реч (обединява назвук и наглас).

Който си служи с една и съща научна дума „акцент“ както за обикновено „ударение“ или „назвукуване“ на сричка в дума, така и за тоново движение в назвукуването (напр. повишение, понижние, възвиване), той прибегва до видови означения „експираторно“ (= „издишно“, „дихово“, или „динамично“ = „силowo“ (и „тоново“), „мелодично“, „хроматично, музикално“). А при описание на „ударение“ = „назвук“ може да се яви и означение „остро“ (срв. фр. *accent aigu*).

Разликата в „сила“ на диховия гласък за изговор на една сричка край друга в многосрична дума е означавана от наши граматичници с думи „*главно* ударение,

второстепенно или *второ* ударение, *средно* или *полуударение*. За система в означенията би трябвало да стои „второстепенно, *второ*“ срещу „първостепенно, първо“, между тях „средно“ (непригодно е „полуударение“); на „главно“ (от „глава“) може да стои *настреща* или „странично“ (от „страница“) или „бочно“ (от „бок“, срв. „бочник, обоча се“, рус. *побочный*). Стойков отминува термин „бочен наизвук“, за да остане при „второстепенни“ (§ 51).

Определяйки наизвук или „ударението“ като по-силен изговор на известна сричка в думата (§ 49), и ние следовително заключаваме, че е безназвучна оная дума, в която няма „по-силен“ или „по-слаб“ изговор; а такива са всички думи едносрични: той, тор, е, бе! Ако ли основем е определението на наизвук не въз сравнение между изговор, но направо въз изговор, ще признаем „сила“ на звук и в едносрични думи: „ти майка“ са две думи от една и две срички, всяка със своя „сила“, ще рече със свой „наизвук“; а обърнете ли изговора в „майка ти“, вече втората дума се чуе без „сила“, ще рече без „наизвук“, или поне с по-слаб наизвук нежели първата. Това са стелени на звуковата „сила“ (назвукови стелени), за които са установени означенията тук по-горе. Безназвучни биват обаче и думи от две срички, напр. „у тебе, като тебе“. Думи „у“ и „като“ са безназвучни, и за изговор в реч се насланят към следната дума „тебе“, прибират се в гласежна целост под нейния наизвук. Това се означава научно с термин *проклитика*. Обратно се прислания безназвучна дума към предходна, та се прибира за изговор с нея в една гласежна целост, напр. „видях го“ срещу „не го видях“; и това се означава научно с термин *енклитика*. Научните термини аз предавам по български с *наслонка* и *прислонка*. Сполучил ли съм, Стойков не казва (§54).

Не ще е правилно да се означава с термин „двоен“ или „двоак“ оная наизвук, който в една многосрична дума може да стои спротив случая в реч, или поради говорска особеност, ту въз една, ту въз друга сричка. То лежи в означението „менливост“ на мястото на наизвук в реда на сричките от книжевна българска дума, лежи в означението „подвижност“ на наизвук. А вместо тия две означения и равнозначни с тях „непостоянно“ и „неопределено ударение“ аз съм поставил „разноместно“, което и споделя Стойкова най-прилежно (§ 52).

6. Други термини

Дума *сричка*, известна на български школари още от началните години на новобългарското училище и произлязла от домашен глагол „сричам“, с време е била изместена от руска дум слог, която трае в навика и на днешни учители и езиковедци. Те още не могат да се освободят от нея, като назовават думи от една, две или много срички „едносложни, двусложни, многосложни“. Не е ли това значителен пример, как из чужда книга за наука, при недостатъчна грижа за свой български изказ, прониква в народния език подражание на чуждото, вкоренява се като навик и запреща пътя на оригиналната творба?

Стойков заделя в своята критика три параграфа за „сричка, видове срички и производни названия от сричка“ (§ 58—60). Който уважава нашата дума „сричка“, той ще прави от нея български производства, или ще ѝ прикача признаци: „сричков, сричковторен, едносричен“ и с пояснения „мека сричка, твърда сричка, широка или тясна сричка“ и под. Важно е при това да се отбележи, че има нещо значенски нееднакво между производства *сричков* и *сричен*: първото тегли своето значение от сричка, а второ от глаголна основа *срич-ам*.

Други четири параграфа заделя Стойков за „обща фонетични названия“ *фонетика, изговор, правогор, правопис* и *благозвучие*.

Терминът от давно научно предание *фонетика* се е предавал у нас по български с дума „звукословие“; ала откак заучихме, че учленителният словесен звук е гласка, настояваме да се замени означение „звукословие“ по-точно с „гласкословие“. Равнител за „по-точно“ в други случаи, в тоя случай Стойков е повече покорен на своя навик, сир. на „по-удобно“. Той пресъжда, че „ще трябва да се приемат само *фонетика* и *звукословие*, а до някъде и *гласкословие*“. Що значи това „до някъде“? Ако е фонетика учение или ука не за „звукословие“ в природата изобщо, а за звуковете от човешка реч, които именно са „гласки“, тогава няма място за ограничителното пояснение „до някъде“. Ученият фонетик, кога говори за „гласки“ от човешка реч, не може да не си послужи и с думи „звук, звучи, звучно“: ала то ще е дотолкова, доколкото и гласката и гласежът влизат в обема на понятията „звук“, „звучи“. Грешка е от становище на

уката за елементите от човешка реч и за техни съчетания, да се държи още старият термин за тях „звук“ вместо „гласка“, па от там и „звукословие“ вместо „гласкословие“. Тъкмо затуй основателно вече изоставихме и стария термин „звукофизиология“, неуместен при „учленение на гласки“ във фонетиката, но говориме сега и за „фонология“ — специфицивана фонетика, „която се занимава с гласките от социално гледище“ (§ 61).

От старо предание стои в нашите граматички термин *произношение*. Нови пориви за устройство на българска граматична терминология успяха да извоюват уважение на дума *изговор* край „произношение“, която е термин на руската граматика. На руския език не приляга от глагол „говоря“ дума „выговор“ със значение на българската „изговор“: у русите „выговор“ значи „мъмрене“; а за нашия език не само приляга да поставиме „изговор“, но е вече и длъжност на граматичи, да престанат с двоезичието „произношение“ и изговор. „Произношение“, наравно с „ударение“, откъм своя строй не загатват нищо за „говореното“ (езиково, словесно, срв. чеш. *výslovnost*) естество на понятието, което трябва да означават. Стойков взима решение в полза на „изговор“, като отминува и новщината „изричка“ у граматика Веженев. Глаголното съществително „изговаряне“ ще се употребя за означение на вършене с „изговор“ — нещо, което руси изразяват все с дума „произношение“ (от произносить). Така с думи „изговор“ и „изговаряне“ се явява за нас едно предимство спротив руския език. Поставената от мене за термин дума *гласеж* Стойков съпоставя с „изговор“ и правилно гълкува, че първата (изговор) „засяга предимно учленилната страна“, а втората (гласеж) „засяга предимно слуховата страна (§ 62). Аз бих казал не „предимно“, а „направо“. Във връзка със звуковата страна на речта се употребя и означение *блаозаучие* като термин, съответни на научния *евфония* (§ 64).

У ранните наши граматичи са твърде чести термините „произношение“ и „правописание“. И както настана постепенно за първия длъжък и не наш термин наш и по-кратък „изговор“, така настана и за втория по-кратък наш термин „правопис“, и до сега траещ у русите под първичния си длъжък вид „правописание“. Той отговаря на научния термин *ортография*. Обаче в науката има и термин *ортоепия*, който се отнася до „говореното“ (-епия) тъй, както ортография се отнася до „писането“ (-графия). Срещу него аз поставих вече от доста време термин *правоговор*, съвсем еднакво построен с термина „правопис“. Виждам, че той навлиза вече в школското обучение по български език, ала съзирам, че не е бил там правилно разбран. Дето съм го рещал в наши граматичи, той обнима „правилен говор“ само гласкословен, рядко и морфоложки, а никак и синтаксов, и лексиколожки. Така тясно го разбира и Стойков, кога дума, че „правоговор“ и „ортоепия“ се отнасят до „правилната употреба (разбирам за изговор) на гласките“ (звуковете, § 63, а). Както правописът обнима в себе правилно писане не само на буква за гласежи на думи, но и препиналци за нагласуване на думи в реч, така и правоговорът не се ограничава токо с правилен изговор на гласки в думи, но и с белици на думи, с техни правилни съчетания за нормална книжевна реч, свързани значение със смисъл. Ако е дума да се намерят съответни български термини и за научните *ортография*, па и *ортоепия*, може да се помисли и върху предлагания от самия Стойкова термин „*правоизговор*“, който се отнася до „правилното учленяване на гласките“ (звуковете, § 63, б.).

Последен параграф от студията на Стойкова е уречен за изводи от цялата работа. За нейните задачи, които правилно стоят в изводите, аз вече казах нещо в пристъпа към тая критика; и те са ръководили автора в течение на самата работа. Един извод из нея е, според Стойкова, „че до известна степен са прави недоволниците“ от нашата фонетична терминология; тя „не е напълно системна“, „съдържа остарели, ненаучни, неподходящи и несполучливи названия“; тя не е „единна“. „Почти всеки езиков теоретик и практик, в зависимост от своята подготовка, навици и вкусове употребява повече или по-малко свои названия, на които твърдо държи“. Интересен извод би бил, да се установеше статистично, колко от разгледаните у Стойкова 468 български по слово термина той намира за „подходящи“ и „сполучливи“ от становище на условията за „добри термини“, и колко от тях сме възприели от предание славенско или руско, а останалите новосъздали. Така ще се убедяеме и в ползата от личното творчество в тая област на българската наука.

Няма съмнение, че са съществени недостатъци „остарялото по наука“, или „несполучливото по българщина“, и те трябва да се оправят от дейци и творци в нашето езикознание; а не са недостатъци на терминологията волното своеумие и

своекусие на езикови теоретици и практики, роби на нърава: „не аресвам, не искам това, защото го казва или предлага еде-кой си!“ Това са явления от съвсем друга категория — от характеролошко естество; и против тях трябва да се опълчи цялата наша култура.

Заключението на Стойкова, включено в изводите внушава, че оправка на съществени недостатъци във всяка терминология е за очакване от колективен труд. Логично е да се мисли тук и за създаване на нови термини. Това очакване в интерес на терминологията е оправдано в същия смисъл и в интерес на всяко обществено разбиране или похват; нужно е само да не се бъркат идейна колективност (лично волева) и материална колективност (общо волева), както и да се строи правилно сътрудство между едната и другата. В областта на нашата граматична терминология аз на два пъти опитах да възбуда колективна воля за разумно нейно научно и българско устройство: единъж в Академията на науките и после в Дружеството на филолозите-слависти в България. Това бе преди петнадесетина години. И двата мои опита отзвучаха без последица. Дълъг е сега на нови борци да излязат с нови опити.

Последните думи от заключението на Стойкова гласят: „главната тежест на тая своя работа слагам в събирането и систематизирането на българските фонетични термини, т. е. в създаването на основа за по-нататъшни обсъждания, разисквания и прененки“. В това авторът е похвално успял. Обаче по истина Стойков все пак проявява борба в полза на един или на друг от повече термини за едно фонетично явление; и както е по-вещ от други във фонетиката, би могъл и по-смело да се обажда с предложения не само за оправка на негодно, но и за набавка на годно. От таково становище можеше да се надееме и за изложение и критика (от него или от другиго) на цялата ни граматична терминология. Извънредно поучителен е по тоя случай един съвет от академника Т. Павлов: „не се плашете да мислите творчески със собствените си глави“ („Обща характеристика на марксистическия диалектически метод“, София 1950, стр. 4).

София, 26. март 1950.

Акад. А. Теодорев-Балан

ЕДИН ФРЕНСКИ ПРИНОС КЪМ БЪЛГАРСКАТА ЕТИМОЛОГИЯ

Roger Bernard, Etude étymologique et comparative de quelques mots bulgares concernant les vêtements et la parure. Paris 1946, 8°, 55 стр.

Бернардовата книга се явява като част от негов по-голям труд, който ще носи заглавие „Изследвания по българска и славянска лексикология“. В него ще бъдат проучени, както съобщава авторът в началото на стр. 7, около 350 български думи — имена на растения, животни, земеделски оръдия и др. Като първа част от тези изследвания сега се явява приносът „Етимологична и сравнителна студия върху някои български думи, отнасящи се до облекло и накит“.

В излязлата част от „Изследванията“ на Р. Бернар са извадени на бял свят етимологически бележки за 48 български думи, от които повечето са областни (провинциализми), но все пак представят интерес в много отношения. Те са разпределени в три групи: а) Славянски думи, б) Думи по потекло от балканските езици и в) Думи по потекло от езици извънбалкански.

В уводните бележки за думите от славянско потекло се изтъква въз основа на досегашните изучавания, че българският език е запазил само дванайсетина думи от първобългарския език (стр. 9) и че първобългарският остатък в днешния български език е по-незначителен отколкото е остатъкът от келтски или галски в днешния френски език. Към това за пояснение би могло само да се прибави, че във Франция е имало гъсто келтско население, а у нас Аспаруховите или Испериховите първобългари са били само една дружина от пришелци, която лесно се е претопила в славянското множество.

Като единствени следи от първобългарския език в речника за облекло и накит авторът брон *бисер*, *белуг* и *чинаг*, от които втората и третата са пак провинциализми.

Най-многобройни са българските заемки от турски. Авторът изтъква, че няма област на речника, дето да не се чувствува влиянието на турски. Това влияние е

било преобладаваше през близо петвековното владичество, но след освобождението на България в 1878 г. то е в отстъпление. „В наши дни — казва проф. Бернар — българският език не заема нищо от турски“. Български пуристи са обявили безмилостна война на непотребните турцизми и много от тях вече са изоставени, при все че понякога езикът разполага с българска дума и редом с нея турска. Един обикновен пример, на който би могъл да се позове френският учен, е българското и общославянско *поле* и редом с него турското *кър*. И понякога вкоренената турска дума прави да се забрави славянската, пише с право проф. Бернар на стр. 11. Думата *кър* често се предпочита у народа вместо *поле*.

Също тъй с право той отбелязва, че някои гръцки думи са минали в български през турско посредство, което се познава по някои турски фонетични закони. Така новогръц. *βορῆας* „северни вятър“ се явява в български с начално *п* вм. *б* според турския звук закон за глухи *p, t, k* вместо *b, d, g* (тур. *roğuz*, бълг. областно *рогаз*). Като любопитни примери за тоя турски звуков закон авторът би могъл да спомене и простонародните български думи *пусула* и *пианко* от итал. *bussola* и *biangolo* „бял“.

Книгописните посочвания в труда на Р. Бернар са доста богати, ала не са изчерпателни и пълни. Тъкмо до две областни български думи за облекло (горна дреха) се отнася посмъртната работа на проф. Иван Д. Шишманов, обнародвана от М. Арнаудов в Списание на българската академия на науките, кн. XLV, 1933, стр. 106 — 119.

В увода Шишманов се спира повече върху нуждата от особена наука за носителите, и между друго изтъква с чешкия учен Лубор Нидерле, че „вече в края на езическата епоха носителите на славянските думи били в значителна мяра международни“ (стр. 110). През Средновековието у източните и южните славяни особено силно е влиянието на Византия, което впрочем е не по-слабо и в Германия във времето на Отон I (стр. 110). Следите на това византийско влияние се съглеждат много ясно и днес още в народните костюми на македонските славяни.

В една бележка под черта Шишманов засяга и обратното влияние — славянско върху византийските и ориенталските (турските) носии и посочва византийските *робузи* и *собожиа*, които са несъмнено от славянско потекло. Шишмановата работа би трябвало да се спомене тъкмо поради това, че е посветена на облеклото.

От нагаташното изложение се вижда, че Шишмановият труд е бил твърде широко замислен; срав. особено точките I — VII на с. 112 — 113 за работата на изследвачите на народните носии, за терминологията на народните носии и за етимологическия разбор на термините.

В уводните бележки на своя труд Шишманов ни обещава още, че е гледал да изложи терминологията на нашите носии винаги в сравнение с народните терминологии у по-близките или по-далечни балкански и извънбалкански особено източнославянски страни (Украйна и Русия), а тъй също и с тюрко-татарската, арабската и кавказката терминология. „Гдето е имало възможност, гледал съм да приведа и етимологията на отделните названия на носителите, на техните части или на народните шевици и накити“ (стр. 115).

На края авторът заявява, че трудът му е принос към историята на нашата материална и отчасти естетична култура, и един голям принос към бъдещия български етимоложки речник, а за образец от своя труд посочва как е обработил две думи — *кабаница* и *кавад* (стр. 116—119). Първата дума и нейните различни съответствия Шишманов вади от среднолатинското *саванус*, а втората от гръцкото *καβάδις*, средногръц. *кавадион*, новогръц. *кавади*. Българска дума *кабаница* се среща в югозападни и източнобългарски краища, *кавад* също и в западнобългарски и източнобългарски.

Понеже Шишмановата статия за форематологията като бъдеща обширна наука е излязла още в 1933 година, сиреч 13 години преди Бернаровата студия, може да се предположи, че френският автор е знаел за Шишмановия принос, но не е искал да намали оригиналността на своя труд, като използва чужди. Ала редом с такива съвсем редки думи като *алтица*, *арбала*, *банела*, *барез*, *бебен*, *ваши*, *вегалце*, *вирели*, *джока*, *ирам*, с които се занимава Р. Бернар в излязлата част от своята студия, биваше да се споменат, ако ще би само пътем, и разгледаните от Ив. Шишманов думи, които тъкмо са гръцки или балкански по своето потекло.

Както се каза, Р. Бернар дели новобългарските думи на три групи: славянски, балкански и извънбалкански. Ала той не е прекален поклонник на това деление, та с право изтъква, че в издадения дял от своята студия не бил и засегнал

въпроса за прословутия балкански субстрат. Примерът с „аватюристичните“ и понякога „наивни хипотези“, до които е довеждало гърсенето на „субстрата“ от страна на някои езиковеди, би накарало и Р. Бернар да бъде особено предпазлив или мъдър¹ в тази област. И така той не приема твърдението на румънеца Паску, че българската областна дума *веленце* (= черджица, килимче или детско фустанче била от балканско потекло (арумънски, шинцарски *vîlage* „парче плат“).

Но както у старите граматисти от всяко правило има и изключение, така и у младия френски учен тъкмо на това място се е вмъкнала една дребна грешка а българските думи *чука* „връх, могила“, и умалително *чука* „вид украшение на прическата, вид венец отгоре на прическата“.

Без да има какви-годе основания и без да е използвал научната литература по въпроса, Р. Бернар прогласява българското народно съществително *чука* за „балканска“, па и за праславянска и „прароманска“ дума.

Като единствена успорица е приведено новогръцкото *τσοβίλα* = *colline* и *τσοβίλο*; „*bonnet de femme*“ с разлика в значенията, както в турски *tere* „връх“ и *terelik* „украшение на върха на фес“ . . . И в бележка под черта на с. 15 се прибавя, че в „Изследванията“ му под *веленце* и *чука* се излагат доста пълно и „многобройните и деликатните проблеми“, които се повдигат от тези думи.

Но в същност праславянското съществително **kuka* е от индоевропейския корен **keu-* **kou-* „изпъкнал“ или „вдълбнат“ в стотини и стотини индоевропейски думи с най-разнообразни „суфикси“ или „коренни разширения“ или „детерминативи“, напр. в латинското *kūra*; старониндийското (санскритско) *kūra-s-* „яма, пещера, кладенец“; староперсийско *kaufa* — „планина“; авестийско *kaofa* — същото значение и „камилска гърбица“; лит. *kūpas* = старославянски *купъ*; немски

Haufe — „куп“ и т. н.; готски *hiuhma* „куп, множество“, гот. прилагателно *hauhs*; нем. *hoch* „висок“, *Höhe* „височина“; лит. *kaukarā* = бълг. *чукара* и *чукар* и т. н. Сближението на българските думи *чука*, *чукар(a)* с тези думи и особено лит. *kaukarā* бе предложено от писача на тия редове в *Archiv für slavische Philologie* (т. 34, 1913, стр. 385 сл.) и бе отбелязано в *Indogermanische Jahrbuch* (т. II, стр. 165).

Съвпадението на лит. *kaukarā* с българското *чукара* (*чукар*)² едва ли може да се брои за „случайност“ или „игра на случая“.

Не ще бъде излишно да се спомене тука, че за българските съществителни *чука*, *чукар*, *чукара* е писано и в българската научна книжнина, а именно в *Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет*, кн. XIII—XIV (1920) в „Студии по славянско и сравнително езиковедие“ от писача на тези редове преди повече от 25 години. И ако френският учен споменува пътем, че писачът на тези редове е определил като заемки от първобългарски *бисер*, *белуг* и *чинаг* (стр. 9), той не биваше да прегълчи и писаното за *чука*, *чукар*, *чукари*.

За *чука*, *чукар*, *чукара* и за литов. *kaukarā* се говори и в *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език* (София 1941) от писача на тия редове, ала Р. Бернар изглежда не познава тая книга.

След Персоновите студии от 1891 г. за коренно разширение и коренни вариации в индоевропейските езици, съществуването на прастаринен индоевропейски корен **geu-* : **gou-* : **gu-* с казаните две противоположни значения „изпъкнал“ или „изпъквам“ и „вдълбнат“ или „вдълбявам“ и различни разширения днес е общоприето. Производните от тоя корен с най-различни разширения или коренни детерминативи — **geu-q-* (от него тъкмо и *чука*, *чукар*, *чукара*), **geu-p-*, **geu-bh-*, **qa-m-b* (в заплътят стр. 370—376 от първия том на Валдевия „Сравнителен речник на индоевропейските („индогерманските“) езици“, излязъл под редакцията на Julius Pokorny.

У Валде от производните с разширение *-q-* се привеждат и гот. *hauh* и английск. *heah* и ст. вис. нем. *hōh*, сега *hoch* „висок“, и лит. *kaukarā*, *Higel*³ и гот. *hiuhma* „куп, множество“, па и рус. *куча* „куп“, малорус. (украин.) *кучка* „малък куп“, пол. *kuczki* „малки купове“, напр. коноп в несвързани снопове и други.

И тъкмо затова е доста чудноватото твърдението на проф. Бернар, че българското съществително *чука* „*colline*, *tumulus*“ било „*mot balcanique*, *appartenant au vocabulaire de la géographie et probablement préslave et préroman*“ (с. 15).

¹ Вж стр. 14.

² За ударението срав. особено лит. *bitnā* „уста“ и бълг. *бърна* „устна“ у писача в *Indogermanische Forschungen*, т. 35 и в „Студии по славянско и сравнително езиковедие“.

Проф. Р. Бернар приема с право, че поддръжниците на прословутия балкански (едно време „трако-илирийски“) субстрат са излизали с авантюристични и понякога наивни предположения, ала в тоя случай и той сам се е подхлъзнал и е тръгнал по пътя на авантюристичните хипотези, като игнорира балтийско-славянското съответствие лит. *kaukarā* = бълг. *чукара* и *чукар*, като игнорира и германските думи от родът на гот. *hauhma*, гот. *hauhei* = нем. *Höhe* „височина“, гот. прилагателно *hauhs* = нем. *hoch*, нем. *Haufe* = слав. *куп*, па и рус. *куча*, *кучка*, пол. *kuczkі* и т. п., па без всякакви доказателства прогласява българското съществително за „балканска“ дума, принадлежаща на географския речник, вероятно предславянска и предроманска.

За българското потекло на „гръцкото“ или „балканско“ название *тоубжа* е писал преди повече от 50 години проф. Иван Д. Шишманов в една студия под наслов „Славянски селища в Крит и на другите гръцки острови“, обнародвана в Български преглед год. IV, 1897, кн. III, стр. 62—98. В тая студия се разглеждат множество гръцки местни названия и други думи от славянски (български) произход във връзка с многошумната на времето си теория на немския учен Фалмерайер, който заяви, че „родът на древните гърци в Европа е изтребен“, че пустялата Елада била всецяло населена от славянски варвари и че „следователно в житието на новите гърци не тече благородната кръв на Перикла, Епаминонда или Темистокла, а кръв славянска и албанска“ (стр. 63).

Шишмановата студия не е изгубила и днес своята научна стойност. От нея и проф. Бернар би могъл да види, че Шишманов говори за едно от доказателствата, „важността на което не може да се откаже, това са местните названия“ (стр. 71) и че между друго пише: „Коего обаче най бие в очи, то е, че поведението от Фалмерайера, повечето и от досегашните учени обръщат почти изключително вниманието на Пелопонес и съща Елада — като оставят островите... в пълна немара“.

Затова тъкмо Шишманов озаглавява своята студия „Славянски селища в Крит и на другите гръцки острови“ и дава славянски думи и местни названия от разните гръцки острови, като започва тъкмо с остров Крит, за който не някой друг, а един известен на времето си руски славист, Александър Хилфердинг, бе заявил, че там уж нямало славянски имена: според руския учен „на островите Ионических и на Крите нет славянских имен!“ (у Шишманова стр. 90). Хилфердинговото твърдение се оборва, казва Шишманов, не само от историята, която „ни е очувала пряк спомен за славянски нашествия в Крит (под година 623)“ (стр. 88), но и от топографията. От о-в Крит Шишманов отбелязва названия *Torolia*, *Sclavetochori*, *Sphingari* и др., от остров Евбея „името *Tzuka* (чука), което намирам на картите, но не и у Гилбердинга, ми се чини за ето от славянски (бълг. ? вж. Meyer Et. Wb. 449)“ стр. 91. Шестувайки по топографските карти на островите и посочвайки славянските названия там, Шишманов свършва третия дял на студията си с думите: „Най-сетне славянски следи намирам и на най-северния от Ионийските острови *Корфу*, гдето срещам села *Chlomo* (Хълм) и *Chlomotina*, върх *Tzuka* и един малък остров, на най-горния край, недалеч от устието на р. Калама — *Dragotina*“ (стр. 93).

От последната, четвърта част на Шишмановата студия заслужава да се споменат още бележките на гръцкия учен Сатас, който бил заявил: „Исторически няма славянски въпрос (в Гърция), понеже никога славяни, такива, каквито ги знае модерната етнография, не са прониквали в Пелопонес“. И с пълко право Шишманов тука добавя: „Всичко, каквото казва Сатас против това, се разбира о славянските местни имена“.

Не е, значи, прав и проф. Бернар, като прогласява новогръцката дума *тоубжа* за „балканска“ и „предславянска и предроманска“ вместо за българска от корен общославянски, балтийско-славянски и индоевропейски, а никак не „балкански“ и още по-малко предромански.

Нека се надяваме, че в бъдните изследвания на Р. Бернар не ще намират вече място други „балкански“ и „предромански“ привидения от рода на „гръцката“ дума *тоубжа*. И изобщо гръцкото потекло на новогръцките думи с начално *тс-* в *тоубжа* и подобните ней е повече от съмнително.

Повече от българските думи, с които се занимава френският учен в книгата си, не са общобългарски, но въпреки това или тъкмо поради това приносът е добре дошъл. Разгледани са с голяма вещина и добросъвестност следните думи:

алтица „късче плат под ръкав на дреха у селяка“, *арбалд* „гънка на дреха“, *банела* с метатеза от френ. *baleine* „*talon de baleine*“ = *busc de corset*“, единствената дума, при която Р. Бернар не сочи източника ѝ, а само казва, че е „néologisme issu du français baleine“ (стр. 19), *барез* „voile de tête“, *беден* „*tunique de femme*“, *ваша* „*lanière pour chaussure*“, *вегалце* „*petit crochet, avec lequel on fixe la boucle à l'oreille*“, *впрели* „*chaussures d'homme*“, *гриж* „*drap grossier, vêtement fait avec ce drap*“ (вълнен сукман), *дъсбка* „*habit court*“, *ирам* „*престилка*“, *кацеля* „*престилка*“, *кляпавци* или *кляпавци* „*вид дървени обувки*“, „*нальми*“, *конч* I „*tige de botte*“, *конч* II „*вид забрадка, що носят влахинките по Видинско и Оряховско*“ (маджар. *konny* от итал. *concio* „*ornement, parure*“...), *копаран* „*sorte de veste courte*“, *кутунд* „*tunique de femme, en soie*“, в края на краищата стояще в свързка с араб. *kutân*, фр. *coton* „*памук*“, *лапчани* „*sorte de chaussures*“, *лахур* „*châle*“ (по името на гр. Lahore в Индия). Авторът добре бележи, че в турски *lahuri* значи точно „*châle de Lahore*“, от което следва, че като първоизточник ще трябва да се постави на първо място турското съществително, а не гръцкото *лахури*, както е сторил Р. Бернар. В областната дума *ложник* „*couverture de lit*“ се крие старобългарското ложе, сега обикновено заменено с легло или с чуждицата креват. Нататък следват пак повече областни думи: *магдан* „*voile de mariée*“, *мандила* „*voile de tête*“, *меркули* „*souliers*“, *олевички* „*sorte de guêtres de paysanne*“, *палария* „*chapeau*“ (неточно — палария е „сламена шапка“, сламеница!), *панделка* „*tuban, rosette, zeugè*“, „*semelle de chaussure; talon de chaussure*“, *прегач* „*tablier*“ (престилка), *рукузун* „*gansse de culotte*“, *сачбди* „*parure de tête*“, *скуртейка* „1. pourpoint analogue à la saltamarka, 2. pelisse portée par les femmes“, *сукарда* „*manteau de pluie*“ (правилно обяснено от н. гръц. *εσωνάρδου* „*gilet, camisole*“), *търпши* „*coiffure de femme*“ от тур. *tarpus*, *тиранти* „*bretelles de culotte*“, дето авторът неправилно твърди, че „il ne faut songer à l'espagnole tirantes“ и резко отделя испанската дума от итал. *tirenti*; *ток* „*talon de chaussure*“, *томак*, обикновено *томаци* „*chaussures épaisses*“, *утайка* „*престилка*“ в м. фу тайка, от араб. *futa*, *флотора* „*paillete*“, *фунда*, *фундички* „*franges, houppes*“, *халей* „*sorte de drap de laine*“, *хорма* „*ensemble du vêtement, habits*“ (от н. гръц. *φορμα* „*облекло, носия*“), *цурайки* „*pendants d'oreille*“, област. „*чяпаче*“ (*чяпаче*) в м. *чипаче*, *чипаг* (*чипаю*), „*bavette d'enfant*“, *шеган* „*gros manteau*“, *шкурни* „*sorte de genouillères*“, *шундни* „*chaussures de caoutchouc*“, *щивдл* „*bottine*“ и *язма* „*voile de tête*“.

Трябва да благодарим на френския учен за неговия принос и да се радваме, че почти всички негови обяснения са добре обосновани, та ще влязат като общоприети в етимологическата наука.

По-горе бидоха изказани някои дребни бележки като добавки към Бернаровите обяснения, а тука може да се отбележи още и тази дреболия, че в някои случаи френският учен предпочита да поставя като заглавия съвсем редки областни форми, при все че нататък привежда и по-употребителните и по-старинни форми, напр. *шкурни* „*ногавици; наколенници, ярешки или кози кожи, които козари, овчари и др. пришиват или връзват на колената или кълките си над брениците, за да ги пазят от тръне, драки, храсти*“, след това и *скърни* „*bottes*“ (стр. 49—50). В книгописа тук се споменуват известните етимологични речници на Е. Бернекер, А. Преображенски, Е. Боазак, Ерну-Мейе, но „Сравнителният речник на индоевропейските езици“ от Alois Walde не се споменува, а той трябваше да бъде споменат, защото допуща, че дат. *corium* „*кожа*“ можело да бъде заемка от гр. *χοριον*

Акад. Ст. Младенов

БИБЛИОГРАФИЯ

по езиковедие

юни 1950 — декември 1951

- Андрейчин, Любомир. Акад. В. В. Виноградов. — Литературен фронт, бр. 57, 4 окт. 1951
- Андрейчин, Любомир. Въпросите на българския правопис. — Език и литература, VII, кн. 1, 1951. с. 25—30
- Андрейчин, Любомир. Граматика на турски език. — Език и литература, VI, кн. 1, 1950. с. 79—80 [Рецензия на „Турска граматика“ от Гълъб Д. Гълъбов, София, 1949]
- Андрейчин, Любомир. Граматиката като наука и нейното значение в светлината на Сталиновите трудове за езиковедията. — Език и литература, VI, кн. 3, 1951. с. 145—150
- Андрейчин, Любомир. Език и стил на Л. Каравелов. — Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет. Т. XLVI. 1949/50. Кн. 4. Езикознание и литература. София, Наука и изкуство, 1950. 140 с.
- Андрейчин, Любомир. Една година по пътя на Сталинското езиковедие. — Български език, I, кн. 1—2, 1951. с. 151—154
- Андрейчин, Любомир. Една година по Сталинския път. — Септември, IV, кн. 7, юли 1951. с. 171—174
- Андрейчин, Любомир. Езикът на учебниците по „Български език и литература“ в средните училища. — Литературен фронт, бр. 20, 21, 22 и 23 от 18 и 25 януари и 1 и 8 февруари 1951
- Андрейчин, Любомир. За езика на работническия и селския кореспондент. — Работническо-селски кореспондент, I, кн. 5, май 1951. с. 13—15
- Андрейчин, Любомир. За правилния словоред в нашия език. — Работническо-селски кореспондент, I, кн. 7—8, юли-август, 1951. с. 22—24
- Андрейчин, Любомир. За правописа на думи нишка, прошка, плешка и др. — Език и литература, VI, кн. 1, 1950. с. 70
- Андрейчин, Любомир. За правописа на звучните и беззвучни (ясни и тъмни) съгласни. — Език и литература, VI, кн. 3, 1951. с. 198
- Андрейчин, Любомир. Й. В. Сталин за езиковедията. — Септември, III, кн. 1, юли 1950. с. 127—129
- Андрейчин, Любомир. Иван Вазов и българския език. В: Сборник Иван Вазов. София, БАН, 1950. с. 158—181
- Андрейчин, Любомир. Иван Вазов и българския национален език. (30 години от смъртта на народния поет). — Литературен фронт, бр. 55, 20 септ. 1951
- Андрейчин, Любомир. Иван Вазов за езика на българската поезия. — Литературен фронт, бр. 44, 6 юли 1950
- Андрейчин, Любомир. Марксистко-ленинското учение на Й. В. Сталин за езика и задачите на българското езиковедие. — Философска мисъл, VI, кн. 2, 1950. с. 65—81
- Андрейчин, Любомир. Основни въпроси на езиковото обучение. — Народна просвета, VII, кн. 9—10, май-юни 1951. с. 39—48
- Андрейчин, Любомир. Основните проблеми на съвременния български правопис. Доклад. София, БАН, 1951. с. 26 [Също и в сп. Български език, I, 1951, кн. 1—2. с. 32—53]
- Андрейчин, Любомир. Правописният въпрос. — Отечествен фронт, бр. 2107. 20 юни 1951
- Бакалов, Георги. Пълен руско-български речник. Ново допълнено и разширено издание под ред. на Андрей Н. Евдокимов. Прилож. Кратка граматика от Николай Дилевски. София, Наука и изкуство, 1951. 488 с. 16⁰
- Божинов, Люб. За строга езикова дисциплина в училищата. (По въпросите на българския правопис). — Литературен фронт, бр. 48. 2 август 1951
- Василев, Владимир. Правописът отново в спорове. — Литературен

- фронт, бр. 59 и 60 от 18 и 25 окт. 1951
- Василев, Ст. п. Езиково строителство. — Изгрев, бр. 1920. 17 дек. 1950
- Василев, Ст. п. Иван Вазов за българския език. — Изгрев, бр. 1781. 8 юли 1950
- Василев, Ст. п. Максим Горки за езиковото майсторство. — Септември, IV, кн. 9, септ. 1951. с. 131—136
- Виноградов, В. В. Значението на трудовете на Й. В. Сталин за развоја на светското езикознание. — Език и литература, VII, кн. 1, 1951 с. 5—11
- Виноградов, В. В. Развитието на светското езикознание в светлината на учението на Й. В. Сталин. — Работническо дело, бр. 289. 16 окт. 1951
- Виноградов, В. В. и П. Кузнецов. Езиковото родство на славянските нации. — Славяни, VII, кн. 4, април 1951. с. 26—31
- Гандева, Руска, Йордан Братков и Александър Милев. Латинска граматика. Фонетика и морфология. София, Наука и изкуство, 1951. 207 с. 8°
- Ганчев, Петко П. Против изкуствения правопис. (Обсъждане въпросите на българския правопис). — Литературен фронт, бр. 50, 16 август 1951
- Георгиев, Владимир. Билингвистични минофски надписи. — Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет. Т. XLVI, 1949/50. Кн. 4. Езикознание и литература. София, Наука и изкуство, 1950. 35 с.
- Георгиев, Владимир. Езикознанието в Сталинско осветление. — Език и литература, VI, кн. 2, 1950. с. 33—50
- Георгиев, Владимир. Задачите на нашето езикознание в светлината на сталинското учение за езика. — Отечествен фронт, бр. 1964, 3 ян. 1951
- Георгиев, Владимир. Сталин относно марксизма в езикознанието. — Народна просвета, VII, кн. 9—10, мај-јуни 1951. с. 13—26
- Георгиев, Владимир. Сталин относно марксизма в езикознанието и задачите на нашето езикознание. — Учителско дело, бр. 22, 23 и 24 от 6, 13 и 20 ян. 1951
- Георгиев, Владимир. Сталинското учение за езика. — Ново време, XXVI, кн. 11, 1950. с. 19—34
- Георгиев, Владимир. Сталинското учение за езика и българското езикознание. — Славяни, VII, кн. 5, мај 1951. с. 20—22
- Георгиев, Владимир. Сталинското учение за езика и задачите на българското езикознание. София, Наука и изкуство, 1951. 96 с. 16°
- Георгиев, Владимир. Трите основни положения по изграждане на нашия правопис. — Изгрев, бр. 2077, 20 јуни 1951
- Георгиев, Владимир. Трудът на Сталин „Марксизмът и въпросите на езикознанието“ и българското езикознание. — Отечествен фронт, бр. 2122. 6 јули 1951
- Георгиева, Мара. Диалектизми и български книжовен и сценичен говор и борбата с тях. — Театар, III, кн. 7—8, 1950. с. 38—39
- Георгиева, Мара. Български сценичен говор. София, Наука и изкуство, 1951. 38 с. 8°
- Дилевски, Николай М. Кратки очерк истории и исторической грамматики русского языка. София, Наука и изкуство, 1951. 266 с. 8°
- Дилевски, Николай. Руска граматика. София, Народна просвета, 1950. 188 с. 16°
- Динев, Петър. За езика на съвременната литература. — Септември, IV, кн. 5, мај 1951. с. 124—137
- Иванова, Дора. Иван Вазов и Пенчо Славейков в изграждането на българският литературен език. — Език и литература, VI, кн. 3, 1951. с. 189—197
- Иванова, Екатерина. Трудът на Й. В. Сталин „Марксизмът и въпросите на езикознанието“ в България. Библиография. — Български език, I, кн. 1—2, 1951. с. 158—160
- Илчев, Стефан. Лозунг и плакат. — Език и литература, VI, кн. 2, 1951. с. 127—128
- Каракостов, Стефан. Важни открития на светската наука за значението на славянската писменост. — Литературен фронт, бр. 38, 24 мај 1951
- Конференция по въпросите на съвременния български правопис в Българската академия на науките. — Литературен фронт, бр. 43, 44, 45 и 46 от 28 јуни и 5, 12 и 19 јули 1951
- [Също и в сп.: Български език, I, кн. 1—2, 1951. с. 15—150]
- Костов, Константин. Максим Горки за езика на писателя. — Литературен фронт, бр. 41, 14 јуни 1951

- Кюркчиев, Александър. Правопис на сложните имена на населените места в България. — География, I, кн. 5—6, 1951, с. 42—43; кн. 7, с. 21—22
- Кюркчиев, Александър. Правописът на някои сложни имена (Изказвания по правописни въпроси). — Вечерни новини, бр. 6, 7 август 1951
- Леков, Иван. Академик В. В. Виноградов — виден представител на съвременното езикознание. — Славяни, VII, кн. 10, окт. 1951, с. 21—23
- Леков, Иван. Академик В. В. Виноградов — гост на нашата страна. — Отечество фронт, бр. 2191, 26 септ. 1951
- Леков, Иван. Дискусията по езикознание в СССР. — Литературен фронт, бр. 44, 6 юли 1950
- Леков, Иван. Наблюдения над лексикалния състав на Вазовите разкази. В: Сборник Иван Вазов, София, БАН, 1950, с. 297—303
- Леков, Иван. Навременни въпроси и задачи на българската езикова култура. (Състояние, насоки на развитие и изгледи за установеност и усъвършенстване на българския литературен език). — Език и литература, VI, кн. 1, 1951, с. 284—296
- Леков, Иван. Ново схващане за началния период на полския литературен език. — Език и литература, VI, кн. 1, 1950, с. 78—79
[За труда на полския езиковед Т. Милевски „Обществената генеалогия на полския литературен език“]
- Леков, Иван. Теоретичната стойност на славянското езикознание и неговите най-близки задачи. (По повод на гениалния труд на Й. В. Сталин „Марксизмът и въпросите на езикознанието“). — Език и литература, VI, кн. 2, 1951, с. 81—88
- Мавров, Благой. Френско-български речник. 2, осн. прераб. и доп. изд. София, Наука и изкуство, 1951. XVI, 1216 с. 16°
- Метева, Евдокия. Пълен българо-руски речник от Сава Чукалов. — Език и литература, VI, кн. 5, 1951, с. 327—329
[Рецензия на „Пълен българо-руски речник“ от Сава Чукалов, София, 1947]
- Мирчев, Кирил. Историята на българския език и изказванията на Й. В. Сталин върху езикознанието. — Език и литература, VI, кн. 2, 1951, с. 89—96
- Мирчев, Кирил. Нещо за нашия правопис. — Учителско дело, бр. 45, 16 юни 1951
- Митев, Н. За речника и езика на Иван Вазов. — Изгрев, бр. 1777, 4 юли 1950
- Младенов, Стефан. Български тълковен речник на съвременния език с оглед на народните говори. Т. I, св. 11, София, 1950, с. 961—1056 4°
- Младенов, Стефан. Български тълковен речник с оглед към народните говори. Стъкми. . . Т. I. А—К (Св. 12) с. 1057—1126. София, П-ца Дечо Стефанов, 1951 4°
- !Рец. Стефан п. Василев. Български тълковен речник. Том I. — Вечерни новини, бр. 3, 3 август 1951]
- Младенов, Стефан. Една навременна книга като брой на „Университетска библиотека“. — Народна просвета, VII, кн. 3, ноем. 1950, с. 59—62
[Рецензия на „Турска граматика“ от Гълъб Д. Гълъбов, София 1949]
- Младенов, Стефан. Иван Вазов като образец ревнител за български език и слог. В: Сборник Иван Вазов. София, БАН, 1950, с. 270—296
- Мутафчиев, Радослав. Й. В. Сталин за езикознанието. — Народна просвета, VII, кн. 1, септ. 1950, с. 32—41
- Нанов, Любен. Български синонимен речник. 2 прераб. и доп. изд. София, Наука и изкуство, 1950. 684 с. 16°
- Осиниц, Димитър. Писателите и правописът. — Литературен фронт, бр. 47, 26 юли 1951
- Павлов, Тодор. Иван Вазов и българския език. — Работническо дело, бр. 178, 27 юни 1950
- Павлов, Тодор. Историческото значение на новия гениален труд на Й. В. Сталин „Марксизмът и въпросите на езикознанието“. — Ново време, XXVII, кн. 7, юли 1951, с. 37—50
- Павлов, Тодор. Теоретико-методологическото значение на новия труд на Й. В. Сталин „Марксизмът и въпросите на езикознанието“. — Философска мисъл, VI, кн. 2, 1950, с. 32—64
- Павлов, Тодор. Теоретико-методологическото значение на новия труд на Й. В. Сталин „Марксизмът и въпросите на езикознанието“. Лекция, изнесена пред академиците, членовете-кореспонденти, научните сътрудници и преподаватели от БАН и ВУЗ. София, БАН, 1950. 48 с. 8°
- Полов, Константин. За правияната употреба на възвратното притежателно местоимение свой. — Език и литература, кн. 4, 1951, с. 266—267

- Полов, Константин. Изказвания на видни съветски учени по въпросите на правописа. — Български език, I, кн. 1—2, 1951. с. 155—158
- Полов, Константин. Конференция по въпросите на съвременния български правопис. — Език и литература, VII, кн. 1, 1951. с. 56—61
- Полов, Н. За нов правописен речник, (По въпросите на българския правопис). — Литературен фронт бр. 54, 13 септ. 1951
- Проблемите на българското езикознание в светлината на сталинското учение за езика. Научна сесия на Историко-филологически факултет, посветена на труда на Й. В. Сталин „Марксизмът и въпросите на езикознанието“, състояла се на 4 и 5 декември 1950 г. Ред. Ст. Стойков. София, Наука и изкуство, 1951. 228 с. 8^о
- [Сборникът съдържа доклада на Вл. Георгиев „Сталинското учение на езика и проблемите на българското езикознание“ и изказванията на Ас. Киселинчев, Ив. Леков, К. Мирчев, Ст. Стойков, Т. Павлов, Д. П. Димитров, Н. Дилевски, А. Милчев, М. Янакиев, А. Бънков, М. Джананова, Ст. Романски, Ст. Стоянов, Л. Андрейчин, А. Бурмов, П. Зарев и Хр. Гандев]
- Романски, Стоян. Иван Вазов и българският език. — Отечествен фронт, бр. 1809, 6 юли 1950
- Романски, Стоян. Институтът за български език при Българската академия на науките. — Български език, кн. 1—2, 1951. с. 5—14
- Русев, Пеньо. За буржоазните остатъци в нашия език. — Отечествен фронт, бр. 1126, 26 юли 1950
- Сталин, Й. Относно марксизма в езикознанието. София, БКП, 1950. 55 с. 8^о
- Стойков, Стойко. Академик В. В. Виноградов. — Вечерни новини, бр. 48, 25 септ. 1951
- Стойков, Стойко. Академик В. В. Виноградов. — Учительско дело, бр. 61, 4 ноем. 1951
- Стойков, Стойко. Два спорни въпроса в българския правопис. — Език и литература, VII, кн. 2, 1951. с. 75—86
- Стойков, Стойко. Език и общество. — Език и литература, VI, кн. 4, 1951. с. 209—222
- Стойков, Стойко. Езиковедските трудове на Й. В. Сталин и проблемите на българската диалектология. — Език и литература, VI, кн. 2, 1951. с. 97—106
- Стойков, Стойко. Научна сесия, посветена на трудовете на Й. В. Сталин за езикознанието. — Език и литература, VI, кн. 2, 1951. с. 129—133
- Стойков, Стойко. Няколко спорни въпроса в българския правопис. — Български език, кн. 1—2, 1951. с. 63—73
- Стойков, Стойко. Пред ново подобряване на българския правопис. — Изгрев, бр. 2076, 19 юни 1951
- Стойков, Стойко. Спорни въпроси на българския правопис — СА или СЪ? — Учительско дело, бр. 50, 19 юли 1951
- Стойков, Стойко. Упътване за проучване на българския диалект в селище. София, 1951. 16 с. 8^о
- Стойков, Стойко. Христоматия по диалектология. София, Наука и изкуство, 1950. 102 с. 8^о
- Стойков, Стойко. Членуване на имената от мъжки род в българския книжовен език. — Учительско дело, бр. 46, 21 юни 1951
- Стойков, Стойко. Членуване на имената от мъжки род единствено число в българския книжовен език. — Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет. Т. XLVI. 1949/50. Кн. 4. Езикознание и литература, София, Наука и изкуство, 1950. 46 с.
- Стойков, Стойко. Язовият изговор в българския език. — Народна просвета, VIII, кн. 2, окт. 1951. с. 33—37
- Стойков, Стоян. Сталин за езикознанието и изводи за езиковото обучение в нашите училища. — Училищна практика, II, кн. 1, септ. 1950. с. 6—12
- Сурков, Е. Въпросите на езикознанието и съветската литература. — Септември, IV, кн. 4, април 1951. с. 123—144
- Тагамлицкая, Галина. Некоторые наблюдения в связи с болгарским предлогом „срещу“ и его русскими параллелями. — Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет. Т. XLVI. 1949/50. Кн. 4. Езикознание и литература. София, Наука и изкуство, 1950. 75 с.
- Тарасенков, Ан. Литературата и въпросите на езика. Литературен фронт, бр. 5, 5 окт. 1950
- Тодоров, Любен. Езиковата култура на средношколците в кандидат-студентските работи от 1950. — Народна

- просвета, VII, кн. 8, април 1951. с. 34—41
- Тодоров, Любен. Работата на конференцията по правописа. — Учителско дело, бр. 47, 28 юни 1951
- Тържествена научна сесия по случай 71-годишнината от рождението на Йосиф Висарионович Сталин, посветена на труда му „Марксизмът и въпросите на езикознанието“ 25 декември 1950 година. София, БАН, 1951. 130 с. 4^о
- [В сборника са поместени докладите на Т. Павлов „Теоретико-методологическото значение на новия труд на И. В. Сталин „Марксизмът и въпросите на езикознанието“, на Вл. Георгиев „Значението на новия труд на И. В. Сталин за развитието на българското езикознание“, изказванията на Ст. Романски, Ж. Натан, Д. Димитров, Д. Косев и С. Гановски и Постановлението на УС на БАН относно реорганизацията на Института за български език]
- Хесалчиев, Симеон. Неправилно употребявани причастия. — Език и литература, VI, кн. 5, 1951. с. 324—325
- Цанев, Георги. Граматика, шаблон и стил. — Литературен фронт, бр. 27, 8 март 1951
- Янакиев, Мирослав. Конференция по въпросите на българския правопис. — Септември, IV, кн. 6, юни 1951. с. 159—163

Екатерина Иванова

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР	Стр. 3
---------------------	-----------

СТАТИИ

1. Проф. Стойко Стойков — Палаталните съгласни в българския книжовен език	5
2. Драгомир Хр. Матеев — Семантика на глаголните представки, нейното отношение към видовото значение на глаголите	66
3. С. Бояджиев — Употреба на предлога „на“ в българския книжовен език	93
4. Акад. А. Теодоров-Балан — Из недрата на българския правопис	121
5. Проф. Стойко Стойков — Едно ново фонетично явление в западните български говори (замяна на палатално л' с ѝ)	146
6. Иван Гълъбов — Към развоја на ѝ в именителен падеж на сложните прилагателни в български език	169
7. Цветана Македонска — Към установяване текста на стихотворенията на П. Р. Славейков	181
8. Проф. И. И. Лавров — Принципы советской лексикографии и задачи составления большого русско-болгарского словаря	215

СЪОБЩЕНИЯ И МАТЕРИАЛИ

1. Чл.-кор. К. Мирчев — Бележки върху гръцките заемки в езика на седмоградските българи	231
2. Чл.-кор. В. Бешевлиев — Една особеност в образуването на сложните местни названия от латински произход в Мизия и Тракия	239
3. Проф. Ст. Стойков — Отчет за опитните диалектоложки проучвания в Първомайско през 1950 год.	247
4. Акад. Вл. Георгиев — Отчет за работата на Института за български език при Българската академия на науките през 1951 година	255

РЕЦЕНЗИИ

1. Акад. А. Теодоров-Балан — Българската фонетична терминология	27
2. Акад. Ст. Младенов — Един френски принос към българската етимология	286

*

Екатерина Иванова — Библиография по езикознание (юни 1950 — декември 1951)	291
--	-----